

E.G'. G'oziev

ONTOGENEZ PSIXOLOGİYASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
Toshkent Islom Universiteti**

Ergash G'oziev

Ontogenez psixologiyasi

O'quv qo'llanma

**Toshkent
"NIF MSH"
2020**

E G'oziyev.

Ontogenez psixologiyasi/darslik /.Toshkent:"NIF MSH", 2020, 288 bet.

Mazkur monografiya ontogenez psixologiyasi muammosiga bag'ishlangan bo'lib, psixologiya fanida olib borilgan nazariy-eksperimental tadqiqot natijalari tahlil qilingan va umumlashtirilgan. Monografiyada ushbu yo'nalishning maqsadi, vazifalari, ahamiyati, prinsiplari, mexanizmlari, qonuniyatlari, metodologiyasi va fenomenologiyasi to'g'risida mukammal mulohazalar bildirilgan. Sohaga doir uzoq va yaqin xorij mamlakatlari psixologlarining nazariyalari, yondashuvlari talqin qilingan, o'ziga xos jihatlari alohida ajratib ko'rsatilgan.

Monografiya bir necha qismlardan iborat bo'lib, unda ontogenez psixologiyasining rivojlanish bosqichlari, maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, o'smirlar psixologiyasi, ilk o'spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari, o'spirinlik davrining o'ziga xosligi, yetuklik davri muammolari, keksalik psixologiyasi (psixogerontologiya) yuzasidan fikr, mulohaza, mushohada bayon qilinadi. Shuningdek, inson shaxsi kamolotini aniqlovchi metodikalar, testlar, metodlar izchil ravishda, ierarxik tarzda joylashtirilgan.

Monografiya psixologlar, sotsiologlar va pedagoglarga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Z.T. Nishonova-

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti umumiy psixologiya kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari doktori, professor.

N.M. Majidov-

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti pedagogik psixologiya va pedagogika kafedrasi mudiri, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRGA TAVSIYA ETILGAN.**

ISBN -978-9943-7011-4-4

© E G'oziyev.2020.
© "NIF MSH", 2020.

XX asrning oxirida ijtimoiy hayotimizdagi inqilobiy o'zgarishlar, mustaqillik, respublikamizda demokratiyaning tantanasi uchun kurash, huquqiy davlat tuzishga intilish insonparvar psixologiyaning qonuniyatlari va ilmiy materiallarini o'rganish, ulardan turmushda oqilona foydalanishni talab qiladi. Mazkur psixologiyaning g'oyalari erk sharofati, demokratik harakatlar va oshkoralikning mamlakatimizda keng quloch yoyishi tufayli ijtimoiy turmushning barcha jabhalariga kirib bormoqda.

Ko'p yillar mobaynida mustaqillikka erishgunga qadar insonning haq-huquqlarini cheklashga asoslangan ijtimoiy tarbiya — xalqqa robot sifatida munosabatda bo'lishga, uni buyruqni so'zsiz bajarish va itoatkorlikka odatlantirishga qaratilgani uchun haqiqiy etnopsixologik, umumpsixologik, ijtimoiy-psixologik va psixogerontologik qonuniyatlarni fuqarolardan mutlaqo sir tutgan.

Ozodlik boy ma'naviyat va ruhiyat ilmidan oqilona, odilona va omilkorlik bilan foydalanishni taqozo qilmoqda. Hozirga qadar yosh psixologiyasining, ya'ni ontogenez psixologiyaning sohalari — chaqaloqlik, go'daklik, ilk bolalik, maktabgacha, kichik maktab, o'smirlik, o'spirinlik, yoshlik, yetuklik, keksayish, keksalik davrlari bo'yicha bebaho ilmiy-amaliy ma'lumotlar to'plangan. Endigi, ya'ni XXI asrdagi asosiy vazifa ana shu ma'lumotlarni ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qo'llashdan iborat. Odamga chaqaloqligidan keksalik davrigacha (ontogenezda) uning ichki imkoniyati, mayli, iqtidori, iste'dodi, qobiliyati, aql-zakovati, qiziqishi, irodasi, his-tuyg'usi, diqqati va bilish (kognitiv) jarayonlarining xususiyatlariga binoan individual munosabatda bo'lish ontogenez psixologiyasining insonparvarlik g'oyalaridan biridir. Uning muhim xususiyati har bir davrdagi rivojlanishning o'ziga xos qulay (senzitiv) holatidan unumli foydalanishdir va faqat ana shundagina o'sishdan orqada qolishning oldini olish mumkin.

Har bir ontogenez davrining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy ta'sir o'tkazish insonda o'z vaqtida o'zini o'zi anglashni vujudga keltiradi. Bolada o'zini o'zi anglash tuyg'usi qancha erta uyg'onsa, shaxsiy nuqtai nazar, o'z huquqini o'zi his etish, o'zining aqliy va jismoniy imkoniyatlarini baholash shunchalik tez paydo bo'ladi. Xuddi shu asnoda injiqlik, o'jarlik va qaysarlik kabi illatlar tarkib topishiga ruhiy to'siq vujudga keladi. Shaxslararo munosabatlardagi qarama-qarshilik, ziddiyat, inqirozni rivojlanish qonunlariga loqayd qarashning oqibatidir. Inson psixikasidagi umidsizlik, ijtimoiy adolat uchun kurashish ruhining o'zgarishi — nazariya bilan turmush nomutanosibligining mahsulidir. Odamlarda e'tiqod, dunyoqarash, ideal, muomala, muloqot, mustaqil xulq-atvorni samarali shakllantirish ko'proq yuqoridagi omillarga bog'liqdir. Kishidagi tashabbuskorlik hamda to'siqlarni yengishga intilishni, iroda sifatlarini aniqlash va ularga yosh (ontogenez)

psixologiyasi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ruhiy turtki berish maqsadga muvofiqdir.

Ta'limning barcha bosqichlarida, ijtimoiylashishda uning samaradorligini oshirish ontogenez psixologiyasining qonuniyatlariga suyanmog'i zarur. Bolalar jamoasi, oila muhiti, mehnat jamoalarida shaxslararo iliq munosabatlarni shakllantirish yosh davri xususiyatlarini inobatga olishning mahsuli sanaladi. Hatto, kishining uzoq umr ko'rishi va unda ishchanlik qobiliyatining saqlanishi, istiqbol rejasi va ezgu-maqsadi bilan yashashi ham yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda muloqotda bo'lishning mevasidir. Umuman ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida oila, tarbiya muassasalari, ishlab chiqarish korxonasi va jamoat tashkilotlarida ontogenez psixologiyasidan foydalanish ta'lim va tarbiyaning, shaxslararo ijobiy munosabatlar o'rnatishning, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning garovidir.

Bo'lajak o'qituvchilar, shuningdek, barcha fuqarolar uchun mazkur kurs bo'yicha olinadigan bilimlar juda muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, o'qituvchi va shaxslar ijtimoiy hayotda o'ziga yuklangan turli vazifa va rollarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ontogenez psixologiyasi ma'lumotlarini qo'llashi shart.

Muallif ontogenez psixologiyasi bo'yicha murakkab ilmiy tadqiqotlarga asoslanib yaratilgan ushbu monografiya haqidagi fikr va mulohazalarni kutadi.

BIRINCHI BOB

ONTOGENEZ PSIXOLOGİYASI FANINING VAZIFALARI VA TADQIQOT METODLARI

1.1. Ontogenez psixologiyasi fanining vazifalari va ahamiyati

Ontogenez psixologiyasi fanining mavzu bahsi turli yoshdagi odamlarning (bolalar, o'quvchilar, kattalar, erkaklar, ayollarning) (ontogenezda) tug'ilganidan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi hamda o'zaro munosabati qonuniyatlarini o'rganishdan iboratdir. Ontogenez psixologiyasi insonda turli psixik jarayonlar (sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol va hokazolar) rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning har xil faoliyatini (o'yin, o'qish, mehnat kabilar), er va ayolning jinsiy tafovutlarini, shuningdek, inson shaxsining tarkib topishini ilmiy jihatdan tadqiq qiladi.

Inson psixikasining rivojlanish davrlarini aniqlash, shu sohada mavjud ma'lumotlarni to'plash ham mazkur psixologiyaning mavzu bahsiga kiradi. Bolaning tug'ilishidan to voyaga yetgunicha har tomonlama rivojlanishi, jamiyatning teng huquqli a'zosi bo'lgunicha ulg'ayishi va shaxsining tarkib topishi muammolarini, bularning psixologik mexanizmlarini aniqlash va sharhlash ontogenez psixologiyasi sohasining muhim jihatidir.

Bola jamiyatning a'zosi, mukammal shaxs sifatida muayyan ijtimoiy muhitda kamol topar ekan, uning butun bilish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari va ruhiy holatlari, ongi rivojlanadi. Ana shu rivojlanish natijasida uning psixikasi, ongi go'dakning dastlabki oddiy aks ettirish (in'ikos) tarzidagi sodda ongidai balog'atga yetgan insonlarga xos tevarak-atrofni, borliqni, odamlarni aniqlash, yaqqol, to'la va anglab aks ettirish darajasigacha taraqqiy etadi.

Inson zotining turli jihatlarini o'rganish bilan bolalar anatomiyasi va fiziologiyasi, oliy nerv faoliyati fiziologiyasi, gigiena, pedagogika, etnografiya kabi fanlar shug'ullangani kabi uning kamol topishidagi qonuniyatlarni, sub'ekt psixikasini, ongining mantiqiy mexanizmlarini, umuman, odam zotining tug'ilganidan to voyaga yetgunicha psixik rivojlanishini psixologiya fanlari sistemasining alohida sohasi - bolalar psixologiyasi fani o'rganadi va tadqiq qiladi.

Bolaning psixik rivojlanishini kuzatgan psixologlar (L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.Vallon, J.Piaje va boshqalar)ning aniqlashicha, mazkur kamol topishning o'ziga xos xususiyatlarga asoslangan (senzitiv — qulay) davrlari mavjud bo'lib, ular individning o'zi yashab turgan muhitda (bog'cha, oilada) tutgan o'rni, bilish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari, holatlari, shaxsi va ongining o'sishi darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Tadqiqotchilarning uqtirishiga ko'ra, tabiat va jamiyatning qonunlari singari kamol topayotgan bola shaxsi rivojlanishining ham o'z qonunlari bor. Bu qonunlar psixologiya fanining maxsus tarmog'i — bolalar psixologiyasining predmetiga kiradi. Ontogenez psixologiyasi sohasi inson psixikasi faqat miqdor

jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham rivojlanishi, takomillashib borishi va o'zgarishi haqidagi metodologik hamda fenomenologik qoidaga amal qiladi.

Har bir fanning o'z predmeti borligi singari bolalar psixologiyasining ham o'zi tekshiradigan sohasi hamda tadqiqot metodlari bor.

Umumiy psixologiya psixika va uning zohir bo'lishi, rivojlanish qonuniyatlari haqidagi fan bo'lsa, yosh davri yoki ontogenez psixologiyasi turli yoshdagi insonlarning (jinslarning) psixik taraqqiyoti, psixik xususiyatlari va bularning o'ziga xos omillari, mezonlari hamda mexanizmlari haqidagi fandır. Shuningdek, u muayyan yoshdagi insonlarning faqat o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganadi. Shuning uchun ijtimoiy hayotda, ta'lim va tarbiyada, guruhlar hamda jamoalarda, ishlab chiqarishda, oilaviy munosabatlarda ontogenez psixologiyasi alohida o'rin tutadi. Inson shaxsining tarkib topishi va bilish jarayonlarining rivojlanishi muammosini shaxs psixikasining taraqqiyoti qonunlarini hisobga olmay oqilona hal qilib bo'lmaydi. Shuning uchun XXI asrga kelib «inson omili» masalasi dolzarb mavzuga aylandi.

Ontogenez psixologiyasi — inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari hamda shu taraqqiyotning bosqichlari to'g'risidagi fandır.

Ontogenez psixologiyasining asosiy vazifasi shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, holat va shart-sharoitlarning o'zaro ta'siri xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Ontogenez psixologiyasi ana shu vazifani hal etish bilan amaliy maqsadlarni ro'yobga chiqaradi: ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishga yordam beradi, moddiy ne'matlar ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga, millatlararo munosabatlarni yaxshilashga, shaxslararo muloqotni to'g'ri yo'naltirishga, jamoada ijobiy psixologik muhit yaratishga, uzoq umr ko'rish sirlarini olishga, oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga, ajralishlarning oldini olishga xizmat qiladi. Modomiki shunday ekan, kamolotning turli davrlarini insonning yosh va jinsiy xususiyatlarini hisobga olmay turib, yuqoridagi vazifalarni hal qilib bo'lmaydi.

Mazkur psixologiya fanining sohasi alohida predmet sifatida XIX asrning boshlarida vujudga kelgan, lekin dastlabki ildizi qadimgi yunon madaniyatiga borib taqaladi. Uning predmeti va qonuniyatlari to'g'risida jahon psixologiyasi olamida turli qarashlar nazariyalar mavjud. Ularning juda keng tarqalganlari biogenetik (I.Shtern), sotsiogenetik (K.Levin), bixevioristik (E.Torndayk), psixoanalitik (S.Freyd) nazariyalaridir. Shuningdek, ilmiy metodlarga asoslanib tadqiqotlar olib borgan olimlar ham juda ko'p. Ular to'g'risida keyingi sahifalarda batafsil to'xtalgan.

Ilmiy psixologik adabiyotlar, empirik ma'lumotlar ontogenez psixologiyasining mustaqil fan sifatida ajralib chiqishiga qator omillar va holatlar sabab bo'lgan, degan xulosaga keldik. Quyida ana shularni bayon qilamiz.

1. Barcha fanlar negiziga kirib borgai evolyusiya g'oyasining (Ch.Darvin) inson psixikasining rivojlanishi jarayonida o'rganish zarurligi.

2. Umuminsoniy, umumpsixik qonuniyatlar turli yoshdagi odamlar xatti-harakatini, psixik xususiyatlarini va bolalarning o'sishiga biror faoliyatning ta'sirini aniqlash uchun yetarli emasligini e'tirof etish.

3. Ontogenez psixologiyasi insonning (tug'ilganidan umrining oxirigacha) kamoloti uchun metodologik va nazariy ahamiyatga ega ekanligi tan olingani.

4. Turli yoshdagi odamlar (maktabgacha yoshdagi bolalar, maktab o'quvchilari, o'rta va oliy o'quv yurtlarining talabalari, ishchilar, xodimlar, qariyalar har xil psixologik xususiyatlarga ega ekanligi sababli tarbiya, ishlab chiqarish, ijtimoiy-ta'minot muassasalari, mehribonlik uylari, koloniyalar, yordamchi maktablar, internatlar, psixonevrologik dispanserlar, qariyalar uylari, shifoxonalar va boshqalar)ning xodimlarida ehtiyojlar ortib borayotgani.

5. Tibbiyot fani va uning tarmoqlari rivojlanishi, psixiatriya, psixonevrologiya, psixogigiena, sangigiena, bolalar va kattalar patologiyasi, neyroxirurgiya, genetika, oliy nerv faoliyati va hokazolar bo'yicha kompleks tadqiqotlarning vujudga kelishi, psixologiya, biologiya, meditsina, sotsiologiya fanlarining hamkorligida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilishi, ya'ni integratsiyaning amalga oshishi.

6. Yuridik (huquqshunoslik) psixologiyasi va uning sohaları ijtimoiy hayotimizda sezilarli o'rin egallayotgani hamda yoshlar o'rtasida qonunbuzarlikning davom etayotgani (sud ishi psixologiyasi, kriminal psixologiya, penitensiar yoki axloq tuzatish mehnati psixologiyasi; voyaga yetmagan qonunbuzarlar muammosi va jinoyatning oldini olish masalalari).

7. Amaliy psixologiyaning ijtimoiy-siyosiy tus olayotgani va turmushning har bir jabhasiga kirib borishi, shuningdek, o'z o'rnini topayotgani (psixologik konsultatsiyalar, maslahatlar, auto va sotsial treninglar, ishbilarmonlik o'yinlari, art va psixoterapiya, professiogramma, psixodiagnostika va hokazolarga talab ortishi).

8. Psixologiya fani sohalarining inson ontogenezidagi o'zgarishlarga doir, bilimlarga ehtiyoji va talabi ortayotgani (harbiy, sport, savdo, mehnat, kosmik, muhandislik, ijod, aviatsiya, reklama, menejment psixologiyalariga aniq materiallar zarurligi).

9. Ekologiya muammolari, zoopsixologiya va etologiya vazifalari, millatlararo munosabatlarni barqarorlashtirish, insonparvarlik g'oyalarini turmush tarziga olib kirish masalalarining dolzarbligi (ekologiya va inson, qiyosiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, etnik psixologiya va hokazolar).

10. Moddiy ishlab chiqarishni ko'paytirish, sanoatda va qishloq xo'jaligida kishilarning haqiqiy xo'jayinlik tuyg'usini uyg'otish, aqliy va jismoniy imkoniyatlarni qidirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, inson — inson, inson — texnika, yer — inson, inson — iqlim munosabatlarini izchil o'rganish zarurligi.

11. Oilaviy munosabatlarni yaxshilash, ajralishlarning oldini olish, inoq oila yaratish, yoshlarni turmushga tayyorlash, o'z joniga qasd qilish hollarini

bartaraf etish, oilada tenghuquqlilikni qaror toptirish va bolalar tarbiyasini takomillashtirish vazifalari.

12. Inson uzoq umr ko'rishining sirlarini — gerantopsixologik qonuniyatlarni ochish va targ'ib qilish, davlat muassasalarida, nodavlat tashkilotlarida, psixologik bilimlardan o'z o'rnida foydalanish, uzoq umr ko'rishga zamin tayyorlash, qariyalar pansionatlarida ularning ruhiyatiga mos munosabatda, odilona muloqotda bo'lish kerakligi ontogenez psixologiyasini rivojlantirishni taqozo etmoqda.

Turli yosh va har xil jinsdagi insonlar psixikasining rivojlanishi, o'zgarishi, vatanimizda yashayotgan barcha millat va elatlarning axloqiy va jismoniy kamol topishiga ijobiy ta'sir qiladigan omillar hamda shart-sharoitlarni bilish va ulardan unumli foydalanish hozirgi davrda nihoyatda zarur masala bo'lib qoldi. Xalq ta'limi xodimlari, ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot muassasalarining, qishloq xo'jalik jamoalarining, fan, adabiyot va madaniy-oqartuv tashkilotlarining rahbarlari insonni har tomonlama kamol topgan, ma'lumotli, mahoratli, aql-zakovatli, ijodiy izlanishga moyil shaxs sifatida kamol topish jarayoni qanday sodir bo'lishini, keksayishning xususiyatlari va o'ziga xos jihatlarni bilishga qiziqmoqdalar. Shunday ekan, tarbiya tizimida va ishlab chiqarishda psixologiya bo'yicha bilimsizlik va chalasavodlilikni yo'qotish uchun bolalar ruhiyatidan qariyalar ma'naviyatigacha nazariy va amaliy bilimlarni egallash hozirgi davrimizning muhim talabidir.

Endilikda insonni aks ettirish faoliyatining rivojlanishi qonuniyatlarini, odamning bosh miya yarim sharlari po'stidan haqiqiy jism, obraz (timsol) sifatida ro'yobga chiqishini, nima sababdan mazkur obraz o'zgarishini va bu o'zgarish kishining ruhiyatiga ta'sir qilishini tushuntirish uchun dialektik materializmning psixika tashqi dunyoni in'ikos ettiradi, degan ta'rifining o'zi yetarli emas. Mazkur hodisaning chuqurligini — aks ettirish jarayonini genetik metod bilan o'rganish orqaligina asoslab berish mumkin. Psixikaga nisbatan biosfera va neosfera nuqtai nazaridan yondashish ijobiy natija sari yetaklaydi.

Ma'lumki, go'daklik davridagi oddiy sezishdan boshlab, mantiqiy fikr yuritishgacha o'tadigan davr nisbatan uzundur. Endigina tug'ilgan chaqaloq ham dastlabki soatlardan boshlab sezgi organlari yordamida atrof-muhitni aks ettirishga kirishadi. Biroq uning tafakkuri bir necha oylar va, hatto, yillar davomida vujudga keladi, nutq bilan tafakkurning birligi mazkur rivojlanishni amalga oshiradi. Bunday holat o'ta murakkab hissiy biliwdan mantiqiy tafakkurga o'tish jarayoni bosqichini tadqiq etish imkonini beradi.

Hozirgi psixologiya fani individual ong o'sishining turli bosqichlarida amaliyot bilan hissiy bilish o'rtasidagi, amaliyot va mavhum tafakkur orasidagi juda murakkab, o'zgaruvchan ichki munosabatlar hamda mexanizmlarni ifodalay oladi. Inson psixikasining vujudga kelishi va rivojlanishini, uning turli qirralarini o'rganish odamning psixik o'sishi, uning ob'ektiv va sub'ektiv sabablari, omillari, shart-sharoitlari to'g'risida ma'lumotlar to'plash imkonini bera oladi.

Mazkur muammoga ilmiy yondashish insonning hayot sharoitlari, shaxsiy xususiyatlari, qobiliyatlari, sifatleri, qiziqish ko'lamli, irodaviy fazilatleri, muayyan his-tuyg'ularining mazmuni, to'raligi va hokazolarni yoritish demakdir. Ilmiy ishlar olib borayotgan tadqiqotchi katta yoshdagi odamlardan hayot sharoitining tayyor mahsulini o'rganadi, lekin bu bilan sinaluvchining psixikasi qanday vujudga kelgani, kechishi, aks ettirish xususiyatlarini tushuntira olmaydi. Ana shu murakkab jarayonni bilish uchun bolaning psixikasi turmush hodisalari va sharoitleri bilan bog'liqligini aniqlab olinmasa, tajriba o'tkazuvchi o'zi o'rganayotgan nazariy masalalarni ishonarli darajada isbot qila olmaydi.

Inson psixikasining rivojlanishidagi sabab-oqibat va ularning variantleri, invariantleri, modifikatsiyalari, munosabatlarini bilish bola tarbiyasida eng qulay shart-sharoitlarni vujudga keltirish uchun nihoyatda zarur.

Shunday qilib, ontogenez psixologiyasi fanini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. U ham boshqa fanlar qatorida rivojlandi, bunda eksperimental biologiya va genetika, meditsina, sotsiologiya kabi fanlarning xizmati kattadir. Ontogenez va differensial psixologiya fani dialektikaning prinsiplariga, oliy nerv faoliyati qonunlariga, differensial psixofiziologiya qonuniyatlariga, psixologlar to'plangan materiallarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o'zgarishi yuzasidan bahs yuritadi. Ijtimoiy turmushning barcha jabhalaridagi amaliy masalalarni hal qilishda faol ishtirok etadi.

1.2. Ontogenez psixologiyasi fanining prinsiplari va ilmiy tadqiqot metodlari

Mazkur fan sohasi o'zining predmeti hamda vazifasini umumiy psixologiyaning asosiy prinsiplari va qoidalariga tayangan holda belgilaydi. Ontogenez psixologiyasi quyidagi prinsiplarga rioya qiladi:

1. Ilmiy dialektika ta'limotiga binoan psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va yoki miyaning mahsulidir. Odatda psixika tashqi dunyoning sezgi organlari orqali insonning miyasiga bevosita ta'sir etishi asosida vujudga kelib, sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, nutq, xayol kabi bilish jarayonlarida, shuningdek, shaxsning xususiyatlari va holatlarida, diqqati, his-tuyg'usi va xarakter xislatlarida, qiziqishi va ehtiyojlarida o'z ifodasini topadi.

2. Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyat yotadi. Tashqi dunyodan kirib keladigan qo'zg'atuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim sharlarida vujudga keladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari psixik hodisalarning fiziologik asoslari hisoblanadi va ular tashqi ta'siming natijasida hosil bo'ladi. Bosh miya po'stlog'ida vujudga keladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari I.P.Pavlovning nerv jarayonlarining irradiatsiyasi, konsentratsiyasi hamda induksiyasi qonunlari zahirida ro'y beradi. Bu qonunlar turli yo'sindagi muvaqqat bog'lanishlar, assotsiatsiyalar qanday yuz berayotganini, qanday shart-sharoitda tormozlanishini (qo'zg'alishini), muvaqqat

bog'lanishlarning yo'qolayotgani yoki paydo bo'layotganini tushuntirish imkonini beradi.

Psixofiziologik qonuniyatlarga binoan miyaning funksiyasi muvaqqat nerv bog'lanishlarining birlashish mexanizmi hamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta'sirida hosil bo'ladi. Yuqoridagi ta'limotga ko'ra, har ikkala mexanizm hayvonlarning tashqi olamga munosabatini aks ettiradi. Shuning uchun psixik faoliyat voqelikni aks ettirishdan, oliy nerv faoliyatining tashqi olamni timsollar sifatida ifodalashdan iboratdir.

3. Psixikani tadqiq etish insonning butun (ontogenezidagi) ongli faoliyatini — uning ham nazariy, ham amaliy hayot faoliyatini o'rganishdir. Odam zotining ongligi uning turli-tuman faoliyatida (o'yin, mehnat, o'qishda), xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Inson shaxsi har xil shakl va mazmunga ega bo'lgan nazariy hamda amaliy faoliyatlarda tarkib topa boradi. Bunda muhit, irsiy belgilar, shaxslararo munosabatlar, tarbiya asosiy omillar hisoblanadi.

Inson o'zi yashab turgan davmi, moddiy turmushni aks ettiradi, ijtimoiy-siyosiy muhit ta'siri ostida bilimlarni o'zlashtirib boradi, ijtimoiylashadi, tarixan o'zgaradi. Ontogenezda uning his-tuyg'ulari, xarakteri, qobiliyati, iqtidori, iste'dodi, tafakkuri, ehtiyojlari, e'tiqodlari, uni faollikka da'vat qiluvchi harakat motivlari, istaklari, tilaklari, xohishlari, pozitsiyasi ham asta-sekin o'zgarib boradi.

4. Insonning bilish faoliyati (jarayonlari) rivojlanishi unga o'zini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq, to'g'riroq, to'laroq va aniqroq aks ettirish imkoniyatini yaratadi va u borliqning asl mohiyatini, turli yo'sindagi o'zaro bog'lanishlari, murakkab munosabatlar va aloqalarni tobora aniqroq yoritadi. Shu bilan birga mazkur jarayonlarda shakllanib kelayotgan insonning borliqqa, voqelikka, jismlarga, kishilarga va o'ziga munosabati vujudga keladi.

5. Inson ongining rivojlanishi uning tashqi olamni faol aks ettirishda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot ta'limoticha, insonning moddiy turmushi, u hayot kechirayotgan tuzumning moddiy asosigina emas, balki uni qurshab olgan odamlarning turmush tarzlari, umuminsoniy qiyofalari, e'tiqodlari, dunyoqarashlari, ijtimoiy voqelikka munosabatlari, intilishlari, faoliyatlari, ijod mahsullari va xatti-harakatlarining majmuasidir.

6. Insonning borliqni (voqelikni) aks ettirishi — faol jarayondir. Ma'lumki, inson zotining rivojlanishi ob'ektiv borliqqa (voqelikka) va o'ziga faol ta'sir ko'rsatishida sodir bo'ladi. Bolaning katta yoshdagi kishilar tashkil qiladigan amaliy faoliyati, masalan, o'yini, kuzatishi, mehnati, o'qishi, adabiy asarni mutolaa qilishi hamda qiziqishining barqarorlashuvi, iqtidorining takomillashishiga boshqalar uning psixik rivojlanishini ifodalaydi.

Bola tomonidan nutqni egallashi uning bilish jarayonlari (sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur va xayolini) hamda amaliy faoliyatini (o'qish, o'yin va mehnatini) keskin o'zgartiradi. Bu o'zgarishlar, ayniqsa ilk bolalik davrida yaqqol namoyon bo'ladi. Nutqning vujudga kelishi bola shaxsining rivojini tezlashtiradi, shaxslararo muloqotni, munosabatlarni yuqori darajaga ko'taradi.

Rivojlanish, taraqqiyot, kamolot inson shaxsining tarkib topishi jarayonidir. Rivojlanish o'zaro uzviy bog'liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Bola aql-zakovatining ko'rsatkichi, sifati, xarakteri uning atrofdagi odamlar bilan kundalik munosabatlari va amaliy faoliyatida vujudga keladi, o'zaro ta'sir (savol-javob) natijasida unda aqlning ijodiy mahsuldorligi, teranligi, tezligi orta boradi. Hozirgi davrda insonning rivojlanishi yanada jadallashtiruvchi vositalar mavjud va uning aqliy o'sish darajasini test (sinov)lar bilan aniqlash mumkin. Ontogenez psixologiyasi predmeti talim rivojlanishni o'z ketidan ergashtirib boradi (*L.S. Vigotskiyniki*), degan qoidaga amal qiladi. Bizningcha, XXI asrda bu talqinni o'zgacha tarzda ifodalash maqsadga muvofiq: taraqqiyot ta'limni o'z ortidan yetaklaydi (*E.G.ozievniki*).

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda va insonning ontogenezida psixik rivojlanishini mukammal bo'lmasa-da, ochib berish imkoniyatiga ega bo'lgan umumiy, nazariy qoidalar, ya'ni prinsiplar mavjud. Ana shu prinsiplar asosida turli yosh va jinsdagi odamlarda olib boriladigan ilmiy tadqiqot ishlarida metodologik va metodik xatolarga kamroq yo'l qo'yiladi. Shunday ishlarda inson tug'ilganidan umrining oxirigacha qanday o'zgarib borishi to'g'risida ma'lumot to'plash mumkin.

Umuman, psixologiyada inson psixikasini tadqiq qilish metodlarining turli tasnifi mavjud. Shular to'g'risida umumiy psixologiya kursida keng ma'lumotlar berilgan. Ontogenez va differensial psixologiya fani ham psixologiyaning boshqa sohaları singari o'ziga xos ilmiy tadqiqot metodlariga ega. Quyida sobiq ittifoq psixologi B.G.Ananeni tavsiya qilgan klassifikatsiyasiga asoslangan holda mazkur metodlarning xususiyatlarini yoritishga harakat qilingan.

B.G.Ananeni psixikani o'rganish metodlarini to'rt guruhga ajratib, ularni tashkiliy, empirik (amaliy), natijalarni qayta ishlash yoki statistik natijalarni sharhlash metodlari deb nomlagan. Bu guruhlar o'zining maqsad va vazifasi bo'yicha yana bir nechta toifa hamda turlarga bo'linadi. Quyida mazkur metodlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari hamda qiyosiy tavsifi berildi.

Tadqiqot metodlarining birinchisi, ya'ni tashkiliy guruhi o'z ichiga qiyoslash, longituyd (uzluksiz), kompleks (ko'pyoqlama) deb atalgan turlarni oladi. Qiyoslash metodidan umumiy psixologiya, sotsial psixologiya (katta yoki kichik guruhlarini hamda ularning har xil toifalarini o'zaro taqqoslash), tibbiyot psixologiyasi (sog'lom va bemor kishilarning psixik xususiyatlarini qiyoslash), sport psixologiyasi (sportchilarning holati, uquvliligi va ishchanligini o'zaro taqqoslash) kabi fanlarda unumli foydalaniladi.

Ontogenez psixologiyasida esa qiyoslash metodi turli yoshdagi odamlarning bilish jarayonlari, shaxs xususiyatlari, bilimlarni o'zlashtirishi, aqliy qobiliyati, salohiyati, rivojlanish dinamikasi, jinslarning tafovutlari va o'ziga xosligi kabilarni o'rganishda qo'llanadi. Psixologlardan L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Smirnov, B.G.Ananeni, D.B.Elkonin, P.Ya.Galperin va ularning shogirdlari olib borgan tadqiqotlar (chaqaloqlik, go'daklik, ilk bolalik, kichik maktab yoshi, o'smirlik, o'spirinlik yosh davrlarini o'zaro solishtirish) shu

metoddan foydalanib amalga oshirilgan. Keyingi yillarda xalq ta'limi tizimi va ishlab chiqarishda «inson omili» muammosining ko'tarilishi, vaqt taqchilligi, ishchanlik imkoniyati, psixologik moslik masalalarining alohida ahamiyat kasb etishi mazkur metodni keng qo'llashni taqozo etmoqda. Bundan tashqari, tajribada olingan ma'lumotlarning ishonchligini oshirishda ham qiyoslash metodi qo'llanadi. Ayniqsa, sinaluvchilardagi o'zgarishlarni ajratib olib qarash, tadqiqotning bosqichlarini alohida-alohida tahlil qilish, masalan, tajribaning birinchi bosqichi turli yoshdagi va jinsdagi odamlarga qanday ta'sir etganini aniqlash va hokazolar bu metodga diqqat-e'tibor ortib borayotganidan dalolatdir.

Ontogenez psixologiyasida qiyoslash metodi bilan bir davrda longityud (uzluksiz) metodi ham qo'llanadi. Uning boshqa metodlardan farqi bir yoki bir nechta sinaluvchilar uzoq muddat, hatto, o'n yillab tekshirilishidir. Longityud metodidan psixologlardan nemis V.Shtern, fransuz R.Zazzo, rus psixologlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdev, N.S.Leytis, V.S.Muxina va boshqalar ko'p yillardan beri foydalanmoqdalar.

Mazkur metod orqali bir xil jinsli (Hasan-Husan, Fotima-Zuhra) yoki aralash jinsli (Hasan-Zuhra, Fotima-Husan) egizaklar kuzatilgan. Shuning uchun qator tadqiqotlarning «ona kundaligi» (N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina) deb nomlanishi bejiz emas. Uzoq vaqt bir shaxsni (kichik guruhni) kuzatish unda paydo bo'layotgan yangi fazilatlarining rivojlanish dinamikasini, xulq-atvoridagi illatlarni (xatti-harakat) va ularning oldini olish tadbirlarini, murakkab psixologik munosabatlari, ichki bog'lanish qonuniyati, mexanizmi to'g'risida mukammal, ishonchli, barqaror ma'lumotlar to'plash imkonini yaratadi.

Longityud metodi yordamida sub'ektiv omillarning o'ziga xosligini, ob'ektiv shart-sharoitlar va ijtimoiy muhitning sinaluvchiga ta'siri o'rganiladi. Chunonchi, egizaklarning o'xshashligi va tafovuti, ta'sirlanishi, his-tuyg'usining o'zgarishi, kishilar o'rtasidagi individual farqlar (ishchanligi, temperamenti, oliy nerv faoliyati tizimi va hokazolar) bo'yicha ma'lumotlar olish longityud metodi bilan amalga oshadi.

Hozirgi davrda fan va texnika taraqqiyoti psixologik tekshirishlarning ilmiyligini yanada oshirish uchun (sub'ektiv omillarning ta'sirini kamaytirish maqsadida) yaxlit dastur asosida boshqa fanlar (tibbiyot, fizika, fiziologiya, biologiya, sotsiologiya, kibernetika, statistika, falsafa, mantiq va hokazolar) bilan birgalikda tadqiqot ishlari olib borishni taqozo etmoqda. Amaliy yo'sindagi ilmiy-tadqiqot ana shu ko'p qirrali (kompleks) yondashishni talab qiladi. Psixologiya sohalarida (psixofiziologiya, kosmos, tibbiyot psixologiyasi, muhandislik yoki aviatsiya psixologiyasida tadqiqot ob'ektiga tizimli yondashish tamoyili amalga oshirilmoqda. Kompleks metod yordamida o'rganilayotgan ob'ektdagi o'zgarishlar turli nuqtai nazardan tahlil qilinadi yoki ularga har xil yondashiladi. Masalai, bolada oddiy bilimlarni o'zlashtirish xususiyati psixologik jihatdan tekshirilayotgan bo'lsa, kompleks yondashish ta'sirida ana shu o'zlashtirishning falsafiy, mantiqiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari

yoritiladi. Aytaylik, keksayishning biologik omillarini o'rganish uning psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Kompleks dastur yordamida amalga oshirilgan tadqiqot natijalari ilmiy ahamiyatga molik bo'lib, insonshunoslik muammolarini hal qilishda katta yordam beradi.

Ilmiy tadqiqot metodlarining ikkinchi guruhi empirik metodlardan iborat bo'lib, bu guruhga kuzatish (o'zini o'zi kuzatish), eksperiment (tabiiy, laboratoriya), test, anketa, so'rov, sotsiometriya, suhbat, intervyu, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tahlil qilish. tarjimai hol (shaxsiy guvohnoma, hujjat, turmush faoliyati voqealarini tahlil qilish) kabilar kiradi va ular sinash, tekshirish, diagnoz (aniqlash) va prognoz (oldindan belgilash) vazifalarini bajaradi. Insonda tug'ilganidan umrining oxirigacha sodir bo'ladigan psixologik o'zgarishlarni chuqurroq va ob'ektivroq tadqiq etish uchun empirik metodlardan navbati bilan foydalanish yaxshi natija beradi.

Ilmiy tadqiqot metodlarining uchinchi guruhi natijalarni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'lib, ular statistik (miqdor) va psixologik (sifat) tahlil turlariga bo'linadi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda ko'pincha quyidagi statistik metodlardan foydalaniladi.

To'plangan miqdorlarni ishlab chiqishda mana bu formulalarni qo'llash mumkin:

1) $M = \sum v / n$ formulasi o'rtacha arifmetik qiymatni topish uchun ishlatiladi. M —yig'indi, v — variatsion miqdor, n — sinaluvchilar yoki ob'ektlarning sanog'ini bildiradi.

2) $\sigma = \sqrt{c / n - 1}$ formulasi son qatoridagi o'rta kvadrat og'ishni hisoblashda yoki standart og'ishni aniqlashda ishlatiladi. σ — kvadratik og'ish, c — dispersiya, n — miqdor.

3) $S = \sum (v - M)^2$ — son qatoridagi miqdorlar tarqoqligini aniqlash formulasi. U ba'zan "S" — dispersiya deb ham ataladi.

4) Psixologik tajribalarda olingan miqdorning, qo'llangan metodikaning ishonchlilik darajasini aniqlash uchun Styudent mezonidan foydalanish mumkin: $t = (X - \bar{X}) / \sigma$

Bunda t — ishonchlilik belgisi, X — son qatoridagi yuqori ball, $\bar{X}$ — o'rtacha arifmetik miqdor, σ — kvadratik og'ish alomati.

Psixologik tajribalarda Myordokning ko'chish foizlarini aniqlovchi formula: $(\varepsilon - S) / (\varepsilon - S) \cdot 100$;

bunda ε — sinaluvchilarning to'g'ri va noto'g'ri javoblarini hisoblashga xizmat qiladi. Ikkala miqdorning nisbati birining ikkinchisidan qay darajada yuqori ekanini ko'rsatadi. Bunda "S" — nazorat, tajriba guruhni anglatadi.

Tafakkurning so'z-mantiq tejamkorligi xususiyatini aniqlashda quyidagi formula qo'llanadi (3.L.Kalmikova tadqiqotlarida):

$$TST = \varepsilon R1 / \varepsilon R2 ;$$

$\varepsilon R1$ — sinaluvchilar topshiriqni bajargani uchun olgan ballar yig'indisi; $\varepsilon R2$ — sinaluvchilar maksimal darajada ballar to'plashi mumkin bo'lgan

imkoniyatlar. Topshiriq yechimi uch balli shkala bilan o'lchanadi. To'g'ri yechgani uchun "2" ball, noto'g'ri yechgani, yechishga intilgani uchun "1" ball va, nihoyat mutlaqo yechmagani uchun "0" ball qo'yiladi.

Yuqoridagi statistik metodlar tajribalarda olingan qiymatlarning ishonchlilik darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Bunday metodlar haddan tashqari ko'p va biz ularning eng soddalariga to'xtab o'tdik, xolos.

To'plangan materiallarni psixologik tahlil qilish metodi mazkur fan uchun alohida ahamiyatga ega. Unda aniqlovchi, tarkib toptiruvchi (tarbiyalovchi), tekshiruvchi tajribalarda olingan har xil shakldagi ma'lumotlar turli prinsip, pozitsiya, ko'p qirrali (kompleks) va yaxlit (sistemali) yondashishga asoslanib mantiq yordamida psixologik tahlil qilinadi. Barcha fikr va mulohazalar ishonchli omillar orqali isbotlab beriladi, psixologik qonuniyat, qonun, xususiyat, xossa, holat va kamolotning o'ziga xosligi asoslanadi. Material alohida guruhlar va sinflarga ajratiladi, psixologik voqealikning boshqa jihatlar bilan uzviy sababiy bog'liqligi, ichki murakkab munosabati bayon qilinadi, sinaluvchilar muayyan toifalarga kiritiladi va tadqiqotdan yakuniy xulosa chiqariladi.

Ilmiy tadqiqot metodlarining to'rtinchisi — sharhlash guruhi genetik va donalash metodlaridan iboratdir. Genetik metod bilan tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar yaxlit holda maqsadga muvofiq yo'sinda sharhlanadi. Bu metoddan foydalanishning asosiy maqsadi — sinaluvchida vujudga kelayotgan yangi shaxs fazilatlarining rivojlanishi va bilish jarayonlarining o'zgarishiga tajriba natijasiga suyangan holda ta'rif hamda tavsif berishdir. Shuningdek, bunda mazkur fazilat va xususiyatlarning namoyon bo'lish davri, bosqichi hamda ba'zi mashaqqatli daqiqalarga, paytlarga qo'shimcha sharhlar berish imkoniyati tug'iladi.

Genetik metodga asoslanib psixik o'zgarishlar bilan rivojlanish bosqichlarining bevosita bog'liqligining ildizi aniqlanadi. Tanlash metodi bilan tadqiqot ob'ektiga kirgan shaxs psixikasidagi barcha o'zgarishlar, o'ziga xoslik, o'zaro aloqa, o'zaro ta'sir va uyg'unlikning o'zaro bog'lanishlari o'rganiladi. Jumladan, inson nutqini idrok qilish uchun sezgi, idrok, xotira, tafakkur jarayonlarining bir paytda birgalikda qatnashishi bunga yorqin misoldir. Bunda har bir bilish jarayonining ulushi ifodalanadi yoki uning ahamiyati alohida ta'kidlanadi, ularning o'zaro bog'liqligi asoslab beriladi.

Lekin tajribada to'plangan ma'lumotlarni sharhlash uchun yuqoridagi metodlarning o'zi yetarli emas. Buning uchun uzilishlarga yo'l qo'ymaslik uchun yig'ilgan materiallar maxsus bosqichlarga ajratib sharhlanadi. Tadqiqotning birinchi — tayyorlov bosqichida kashf qilinadigan psixologik qonun yoki qonuniyat to'g'risidagi taxmin, faraz tahlil qilinadi. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida tajriba o'tkazish prinsipi, sharoiti, ob'ektiv va sub'ektiv omillar bo'yicha mulohaza yuritiladi. Uchinchi bosqichda esa olingan miqdoriy natijalar qayta ishlanadi va bu ham o'z navbatida to'rt pog'onaga bo'linadi: a) empirik materialni birlamchi tahlil qilish; alohida olingan yoki topilgan omil, alomat, ko'rsatkich, mexanizm, xususiyat sharhlanadi; b) tahlil qilingan miqdoriy

materiallar bilan tadqiqot gipotezasi alohida sharhlanadi; v) ikkilamchi tahlil; barqaror, ustun dalillar ajratiladi; g) ikkilamchi sintez: psixologik qonun, qonuniyat, topilgan dalil omil bilan tadqiqot gipotezasini birlashtirib maxsus xulosa chiqariladi.

To'rtinchi bosqich — sharhlashda har bir fakt, alomat, ko'rsatkich, mexanizm, xossa, psixologik jihatdan so'z-mantiq orqali tahlil qilinadi. Barcha ilmiy-amaliy mulohazalar isbotlanadi, buning natijasida hech bir shubhaga, e'tirozlarga o'rin qolmaydi. Ana shu bosqichda tadqiqot yakunlanadi, zarur xulosalar chiqariladi, amaliy tavsiyalar beriladi, o'rganilishi zarur muammoning ahamiyati va istiqboli to'g'risida mulohaza qilinadi.

Endi tajribada eng ko'p qo'llanadigan empirik metodlar haqida kengroq ma'lumot beramiz.

Kuzatish metodi. Ontogenez psixologiyasida bu metodning ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (o'zini o'zi) kuzatish turlari bor. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni har xil vaziyatlarda kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi: 1) kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi; 2) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi; 3) sinalluvchining yoshi, jinsi, kasbi aniqlanadi; 4) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi; 5) kuzatish qancha vaqt davom etishi qat'iylashtiriladi; 6) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat, sportda) amalga oshirilishi tavsiya qilinadi; 7) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa bilan o'tkazilishi) tayinlanadi; 8) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitofon, videomagnitofon, kinokamera, mobil telefon va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirliigi, xulq-atvori, nutq faoliyati va hokazolari o'rganiladi. Ammo o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi. Masalan, go'dak bolani kuzatishda uning harakatlari, o'yinchoqlarga munosabati, his-tuyg'usi, talpinishi, mayli, xohishi aniqlanadi. O'quvchining darsdagi holatini kuzatishda esa diqqatining xususiyati, tashqi qo'zg'atuvchi bilan ta'sirlanishi, temperamenti, xatti-harakatining sur'ati, emotsional kechinmasining o'zgarishi to'g'risida ma'lumotlar to'plashga imkoniyati tug'iladi. O'spirin yoshlarning sport faoliyatini kuzatish orqali ularning irodasi, ishchanligi, his-tuyg'usining o'zgarish xususiyatlari, g'alabaga intilishi, o'zining harakatini idora qila olishi yuzasidan materiallar yig'ish mumkin. Ishchining dastgoh yonidagi faoliyatini kuzatish natijasida uning o'z diqqatini taqsimlashi, qiyin damlarda o'zini tutishni, imo-ishoralari, tashqi qo'zg'atuvchidan ta'sirlanish darajasi haqida keng ma'lumotlar yig'iladi. Keksalarning muloqot jarayonini kuzatish ularning xarakteri, nutq faoliyati, his-tuyg'usi, ekstravertivligi yoki introvertivligi, qiziquvchanligi va ruhiyatining boshqa xususiyatlarini aniqlash demakdir.

Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish: ish ustidagi kayfiyatini, fikrning muayyan ob'ektga yo'naltirilganini, tashqi

qo'zg'atuvchilar ta'siriga berilmaslikni, chehradagi tashvish va iztirobni, ko'zdagi g'ayritabiiylikni, shuningdek, sinchkovlik, teranlik, termulish kabi ruhiy holatlarni kuzatib tafakkurning kechishidagi o'zgarishni aniqlash mumkin. Bulardan tashqari, qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, hissiyotning beqarorlashuvi ham inson ruhiyatidagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumot beradi.

Psixologiya fanida o'zini o'zi kuzatishdan (introspeksiya) ham foydalaniladi. Ko'pincha tajribali psixolog yoki o'rta, maxsus o'rta va oliy ta'lim tizimidagi yuqori malakali mohir o'qituvchi o'zini o'zi kuzatish orqali ilmiy xulosa chiqara biladi. Masalan, o'z tafakkurini kuzatib o'zidagi emotsional o'zgarish haqida, shuningdek, tafakkurning ichki mexanizmlari vujudga kelishi za kechishi haqida ma'lumot oladi. Fikrlash faoliyati zaiflashganini sezadi. Natijada tafakkurning sifati, mazmuni, mohiyati va qay tarzda, qanday tezlikda, qay shaklda ro'y berishini kuzatadi.

Uzoq va yaqin chet el psixologiyasida o'zini o'zi kuzatishning inson ruhiyatini o'rganishdagi rolini ifodalovchi ilmiy-amaliy materiallar to'plangan. Introspeksiya yo'nalishining yirik namoyandalari o'zlarini o'zlari kuzatganlar va to'plagan materiallarini tahlil qilib umumiy psixologik qonuniyatlarni yaratishga harakat qilganlar. Lekin inson turli vaziyatlarda o'zini bir xil boshqara olmaydi va shuning uchun bu metodning ilmiy ahamiyati unchali katta emas, lekin hozirgi zamon elektron apparatlari bu jarayonni kuchaytirish imkoniyatiga ega.

Shunday qilib, kuzatish metodining qulay va samarali jihatlari bilan birga zaif tomonlari ham mavjud. Shu sababli insonning murakkab psixikasi boshqa metodlardan foydalanib tadqiq qilinadi.

Suhbat metodi. Bu metod bilan inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning ob'ekti va subekti tanlanadi, mavzusi, o'tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgai narsa bilan uzviy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, tiyrakligi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi, Suhbat chog'ida o'zaro izchil bog'langan savollar beriladi:

- Xotira deb nimani aytiladi?
- Xotira idrok qilingan narsa va hodisalarni esda qoldirish, mustahkamlash hamda zarur vaqtda esga tushirishdan iborat psixik jarayondir.
- Xotiraning nerv-fiziologik asoslari nimalardan iborat?
- Xotiraning nerv fiziogik asoslari bosh miya katta yarim sharlari qobig'ida muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi, mustahkamlanishi va keyinchalik faollashuvidir.
- Xotiraning samaradorligi nimalarga bog'liq?

– Esda olib qolishda harakatning tugallanmaganligiga, shaxsning qiziqishi va mayllariga, faoliyatga munosabati, kayfiyati va irodaviy zo'r berishiga, xarakterologik sifatlariga bog'liq.

– Xotiraning qanday turlari mavjud?

– Harakat, obrazli, so'z-mantiq, emotsional, qisqa va uzoq muddatli, operativ, ixtiyorsiz, ixtiyoriy, produktiv, reproduktiv, faol va sust xotira turlari bor.

Suhbat paytida fikrlar mantiqiy izchillikka ega bo'lishi shart. Biroq mashg'ulot sinaluvchilarni toliqtirib qo'ymasligi, ularning yoshiga, saviyasiga, mutaxassisligiga mutlaqo mos bo'lishi zarur.

Dialog shaklidagi suhbatlar ham o'z ko'lami, mohiyati, mazmuni, shakli, xususiyati, sur'ati, mavzusi, ob'ektga yo'nalganligi bilan bir-biridan farqlanadi. Suhbatning yana bir turiga misol:

– Opajon, eson-omon yuribsizmi? Uydagilaringiz yaxshimi?

– Opang qoqindiq, ming qatla shukur, tinch yuribmiz.

– Nechuk, qanday shamol uchirdi?

– Ko'zimdan o'taverding, o'taverding, keyin yo'lga otlandim.

– Qiynalmasdan yetib keldingizmi?

– Aytarli qiynalmadim. Avval avtobusga, so'ng tramvayga o'tirdim, lekin metrogga tushgim kelmadi.

Suhbat metodining yuqorida ta'kidlangan ijobiy jihatlari bilan birga ayrim zaif tomonlari ham mavjud. Qaytariq so'zlar, «g'aliz» iboralar, nutqning tezligi, fikrning mavhumligi, zerikarliligi muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'ladi. Shuningdek, savol-javobning bir xil shaklda emasligi, sinaluvchida o'ziga xos ishlash uslubi, oshkoralik yetishmasligi, iymonish, uyalish atroficha ma'lumotlar olishni qiyinlashtiradi va shu sababli boshqa metodlarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi. Inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida bu metod ontogenez psixologiyasida keng qo'llanadi. Bolalar chizgan rasmlar, yasagan o'yinchoqlar, modellar, yozgan she'rlarni tahlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, texnik, badiiy va adabiy qobiliyati, ijodiy xayoli yuzasidan materiallar to'plash mumkin. Mazkur metoddan foydalanishda mahsulotni yaratgan shaxs bevosita ishtirok etmaydi. Ob'ekt bilan sub'ekt o'rtasida muloqot o'rnatish uchun shaxsning psixikasi to'g'risida sirtidan muayyan hukm va xulosa chiqariladi. Ijodiy faoliyat mahsullariga kundalik, sxema, ixtiro, diagramma, kashfiyot, qurilma, asbob, texnik model, moslama, milliy kashtachilik, hunarmandchilik, zargarlik buyumlari, referat, kurs va malakaviy bitiruv ishlari, ilmiy ma'ruza, konspekt, taqriz, tezis, maqola, ko'rsatmali qurollar, loyiha, magistrlik, nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari va hokazolar kiradi. Bular turli yoshdagi va jinsdagi odamlar, har xil kasb egalari tomonidan yaratilgan bo'lishi va shunga ko'ra shakli, mazmuni, sifati, originalligi, katta-kichikligi, xususiyati, mazmun-mohiyati bilan bir-biridan keskin tafovut qilish mumkin.

Ijodiy faoliyat mahsullarini tahlil qilish orqali bolalar, o'quvchilar, talabalar, konstruktorlar, olimlar, hunarnandlar, ishchilar, keksa yoshdagi qariyalar psixik xususiyatlari, mahorati, salohiyati, ijodiyoti to'g'risida ma'lumotlar to'plash mumkin. Lekin insondagi psixik o'zgarishlar, kamol topish va bularning kechishini ifodalovchi materiallar yig'ish uchun bu metodning o'zi yetmaydi. Shuning uchun inson psixikasini o'rganish maqsadida boshqa metodlardan ham foydalanish ma'qul.

Test metodi. Test — inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish, demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llanadigan qisqa standart masala, topshiriq, misol, jumboqlar test deb ataladi. Test ayniqsa odamning qanday kasbni egallash mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llanadi. Test metodining qimmatli tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, yig'ilgan psixologik ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy tahlil qila bilishga bog'liqdir.

1905 yildan, ya'ni fransuz psixologi A.Bine va uniig shogirdi T.Simon insonning aqliy o'sish va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a surganidan keyin psixologiyada test metodi qo'llana boshlandi.

Chet el psixologlari testlarni shaxsning iste'dod darajasini aniqlash vositasi deb biladilar. Biroq test tekshirilayotgan hodisalarning psixologik mezonini hisoblanmaydi. Malumki, bir muammoning yechimini izlash turli psixologik vositalar bilai amalga oshiriladi. Chet el testologlari tadqiqot ob'ektlarini o'zgartirib turadilar va qobiliyat, tafakkur, bilim, ko'nikma hamda malakalarni aralash holda o'rganishga intiladilar. Sinash jarayonida sinaluvchilarning emotsional holati va salomatligiga bog'liq ruhiy kechinmalarni inobatga olmaydilar. Psixologlar K.M.Gurevich, V.A.Kruteskiy va boshqalar qo'llaydigan testlar tubdan boshqacha prinsip asosida tuzilgan. Ular testlarning tafakkur ko'rsatkichi (indikator) bo'lishi uchun harakat qildilar va muayyan yutuqlarga erishdilar. Shuningdek, tafakkur jarayonining sifat xususiyatlarini bilmay turib, qobiliyatning mohiyatini yoritib bo'lmaydi, degan qoidaga amal qilgan holda testlardan foydalanmoqdalar.

Hozirgi davrda nodir testlar qatoriga psixologlardan G.Rorshax, S.Rozensveyg, R.Kettel, D.Veksler, G.Meyli, G.Ayzenk, A.Anastazi, Dj.Raven, G.Myurrey, R.Amtxaer, M.Rokich, Dj.Rotter, M.Lyusher, Dj.Gilford va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga yutuqqa erishish (maqsadga yetish) testlari (ular darsliklarda berilgan va bilim, malaka darajalarini baholashga qaratilgan), intellekt testlari (aqliy rivojlanish darajasini o'lchashga mo'ljallangan), shaxs testlari (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishi, motivatsiyasi va xulqini baholashga yo'naltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs "loyihasi" (proektiv) testlari (savollarga bitta aniq javob berish talab qilinadi, javoblarni tahlil qilib shaxs xususiyatining "loyihasi" ishlab chiqiladi) kiradi.

Bizningcha, testlarni quyidagi guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq:

1.natijaga erishuv testlari (bilimlar, ko'nikma va malakalar aniqlanadi; ular harakat, yozma va og'zaki testlarga bo'linadi);

2.intellekt testlari;

3.kreativlik (ijodiyot) testlari;

4.kriterial-orientir testlari (mezoniy mo'ljalga yo'naltirilgan);

5.shaxs testlari;

6.iste'dod (qobiliyat) testlari;

7.proektiv testlar (syujetli testlar, rasm testlari, chizilgan va chizish talab qilinadigan testlar);

8.kognitiv testlar.

Psixologiya fanida testlashtirish mana bu ijtimoiy tuzilmalarga yo'naltiriladi: a) uzluksiz ta'lim tizimiga; b) kasbiy tayyorlash va saralashga; v) keng ko'lamli psixologik maslahatga.

Tajriba (eksperiment) metodi. Bu metod turli yoshdagi odamlar (chaqaloq, bola, o'spirin, balog'atga yetgan va qarilar)ning psixikasini chuqurroq, aniqroq tadqiq, qilish metodlari ichida eng muhimi hisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun'iy tushunchalarning shakllanishi, nutqning o'sishi, favquloddagi holatdan chiqish, muammoli vaziyatni hal qilish jarayonlari, shaxsning his-tuyg'ulari, xarakteri va tipologik xususiyatlari o'rganiladi. Inson psixikasining nozik ichki bog'lanishlari, munosabatlari, qonuniyatlari, qonunlari, xossalari, murakkab mexanizmlari tekshiriladi. Buning uchun eksperiment materialini tekshiruvchi sinchkovlik bilan tanlashi, ob'ektiv tarzda har xil holat va vaziyatlarni yaratishi, bunda sinaluvchining yoshi, aql-idroki, xarakter, xususiyati, his-tuyg'usi, qiziqishi va saviyasiga, turmush tajribasiga, ko'nikma va malakalariga e'tibor berishi lozim.

Tajriba metodi o'z navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi. Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni hal qilishda qo'llanadi. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda A.F.Lazurskiy ta'riflagan. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar xodimlarining, o'qituvchilar, keksaygan kishilarning psixologik o'zgarishlari, o'zaro munosabatlari, ish qobiliyatlari, mutaxassislikka yaroqliligi muammolarini hal qilish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilar (bog'cha bolalari, maktab o'quvchilari, ishchilar, dehqonlar, xodimlar va hokazolar)ning o'zlari bexabar bo'lishi, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muvofiqlashtirilishi, katta yoshdagi odamlarga tarbiyaviy ta'sir o'tkazish kundalik mehnat tarzi doirasida amalga oshirilishi, zavod va fabrikada esa moddiy mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilishi lozim.

Laboratoriya (klinika) metodi ko'pincha individual (goho guruh va jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblardan, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, ko'rsatma va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Hozir inson psixikasidagi o'zgarishlarni aniqlaydigan asboblardan, murakkab elektron hisoblash

mashinalari (displeylar), qurilmalar, moslama va jihozlar mavjud. Ular odamdagi psixologik jarayonlar, holatlar, funksiyalar, vujudga kelayotgan yangi sifatlarni qayd qilish va o'lchashda qo'llanadi. Ko'pincha detektorlar, elektron va radio o'lchagichlar, sekundomer, reflaksometr, xronoreflaksometr, lyuksmetr, anomaloskop, taxistoskop, audiometr, esteziometr, elektromiogramma, elektroensefalogramma kabilardan foydalaniladi.

Laboratoriya metodi yordami bilan diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari emotsional hamda irodaviy va aqliy zo'riqish singarni murakkab psixik holatlar tekshiriladi. Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, shofyor, operator, elektronchilar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (halokat, portlash, izdan chiqish, shovqin ko'tarilishi)ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko'rsatishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, emotsional-irodaviy, asabiy zo'riqish, jiddiylik, tanglik qanday sodir bo'layotganini ifodalovchi ma'lumotlar olinadi.

Tajriba aniqlovchi, tarkib toptiruvchi (tarbiyalovchi) va tekshirish (nazorat) qismlariga bo'linadi. Tajribaning aniqlovchi qismida psixik xususiyat, jarayon yoki holat o'yin, mehnat, o'qish kabi faoliyatlarda tadqiq kilinadi. Tadqiqot ob'ektining aynan shu paytdagi holati, imkoniyati aniqlanadi, lekin tekshiruvchi sinaluvchiga sub'ektiv ta'sir o'tkazmaydi. Shu pallada sinaluvchiga hatto, yo'llovchi savollar bilan ham yordam bermaslik tajribaning prinsipi hisoblanadi.

Tarkib toptiruvchi tajribada sinaluvchilarda biror fazilatni shakllantirish, shuningdek, ularga maqsadga muvofiq muayyan malakani, yo'l-yo'riq va usulni o'rgatish rejalashtiriladi. Tajriba yakka, guruh va jamoa tarzida o'tkazilishi mumkin. Buning uchun tajriba materialining hajmi, ko'lami, qancha vaqtga mo'ljallanganligi, nimalar o'rgatilishi, sinaluvchilarni psixologik jihatdan tayyorlash oldindan belgilab qo'yilishi shart.

Tekshirish (nazorat) tajribasida tarkib toptiruvchi bosqichda shakllantirilgan usul, vosita, yo'l-yo'riq, ko'nikma, malaka va shaxs fazilatlarining darajasini, barqarorligini aniqlash, ta'sirchanligiga ishonch hosil qilish uchun mohiyati har xil mustaqil topshiriqlar beriladi. Tekshirish tajribasi orqali tarkib toptiruvchi eksperimentning samarasi o'lchanadi. Mazkur tajribada ham tekshiruvchi sinaluvchiga mutlaqo yordam berishi mumkin emas, aks holda tadqiqot o'tkazish prinsipi buziladi.

Aniqlovchi, tarkib toptiruvchi va tekshiruvchi tajribalarda yig'ilgan ma'lumotlar, miqdor-statistik metodlardan foydalangan holda ishlab chiqiladi, shuningdek, miqdor tahlili o'tkazishga tayyorgarlik ko'riladi. Statistik metodlar yordamida insonning bilish jarayonlari bilan uning individual-tipologik xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi va ta'siri (korrelyatsiyasi) bilish jarayonlarining his-tuyg'u bilan boshqarilishi, aql-zakovat omillarini tahlil qilish amalga oshiriladi. So'ngra miqdorning hamda qo'llanilgan metodikaning ishonchlilik, aniqlik darajasi aniqlanadi. Ungacha ham matematik statistikaning soddada metodlaridan foydalanib ayrim hisoblashlar, masalan, o'rtacha arifmetik

qiymat, miqdorlarni tartibga solish va medianani hisoblash, kvadrat chetga og'ishni topish va boshqalar amalga oshiriladi.

Hozir injener (muhandis) psixologlar matematiklar bilan hamkorlikda inson psixikasining modelini yaratish ustida tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar, shuningdek, mediklar, fiziologlar, kibernetiklar psixikani programmalashtirishni nihoyasiga yetkazmoqdalar. Ishlab chiqarishdagi "sun'iy intellektlar", robotlar, EHMLar ana shu izlanishlarning dastlabki samarasi hisoblanadi.

Biografiya (tarjimai hol) metodi. Inson psixikasini tadqiq qilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Bu borada kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgalar ijodiga bergan baholari, tanbehleri, taqrizlari alohida o'rin egallaydi. Shu bilan birga o'zgalar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tasniflar, baholar, magnitofon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, mobil telefon tasvirlari va hokazolar o'rganilayotgan shaxsni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimai hol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda, uning suhbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi. Masalan, mazkur ma'lumotlar orqali ijodiy xayol bilan bog'liq jarayonlar; she'riyat, musiqa, nafosat, tasviriy san'at, texnik ijodiyotning nozik turlari va kashfiyotdagi tafakkurning o'ziga xosligini, shaxsning ma'naviyat, qadriyat, qobiliyat, iqtidor, iste'dod singari fazilatlarini o'rganish mumkin. Inson ongining xossasi, namoyon bo'lishi, rivojlanishi, o'ziga xos va ijtimoiy xususiyatlari atqli odamlar bildirgan mulohazalarda o'z ifodasini topadi. Allomalar to'g'risidagi ma'lumotlar zamondoshlari, izdoshlari, safdoshlarining ta'rifu tavsiflari orqali avloddan avlodga o'tadi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, idora etishi, o'zining uslubini yaratishi, kamolot cho'qqisiga erishishi jarayonida namuna vazifasini o'taydi.

Ontogenez psixologiyasida bolalarning tarjimai holi asosidagi ilmiy tadqiqotlar, masalan, N.A.Menchinskaya, V.S.Muxinaning kuzatishlari "Ona kundaligi" nomi bilan mashhurdir. Shunday tadqiqotlar chet el psixologiyasida ham keng tarqalgan.

Badiiy adabiyotda yaratilgan talay asarlar, masalan, L.N.Tolstoy, A. M.Gorkiy, S.Ayniy, Oybek, Abdulla Qahhor va boshqa qator adiblarning esdaliklari tarjimai hol shaklida bo'lib, ular bilan tanishish natijasida mualliflarning his-tuyg'usi, temperamenti, xarakteri, qobiliyati, iste'dodi, qiziqishi, intilishi, mayli, layoqati, dunyoqarashi, e'tiqodi, nafosati, axloq va odobi to'g'risida ma'lumotlar olish mumkin.

Anketa metodi. Ontogenez psixologiyasida keng qo'llanadigan metodlardan biridir. Uning yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va hodisalarga munosabatlari o'rganiladi.

Anketa odatda uch shaklda tuziladi. Ularning birinchi xili anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchisida esa har bir

savolning bir nechta dan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi turdagi anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi. Anketadan turli yoshdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini, o'ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi.

Tarqatilgan anketalar yig'ishtiriladi va elektron hisoblash mashinalarida hisoblanadi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so'ngra tadqiqotga yakun yasaliib, ilmiy va amaliy yo'sinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasini o'rganish uchun boy material to'plash imkonini beradi. Lekin unda olinadigan ma'lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo'lavermaydi. Bu kamchilikka yo'l qo'ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni puxta ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Quyida anketa varaqasidan namuna keltirib o'tamiz.

Odatda anketa savollariga to'liq javob beriladi yoki qisqacha "ha", "yo'q" deb yozib qo'yiladi; shartli belgilar bilan belgilanadi: bunda (+) tasdiqlashni, (-) inkor qilishni bildiradi; ketma-ket berilgan bir nechta javobdan faqat bittasi tanlanadi va tagiga chiziladi yoki tartib raqami aylana ichiga olinadi.

№	Javoblar	Juda to'g'ri	Yo'q unday emas	To'g'ri	Shunday desak ham bo'laveradi
1.	Fikrim joyida, tinchman	1	2	3	4
2.	Meni hech narsa bezovta qilayotgani yo'q	1	2	3	4
3.	Men tanglik (zo'riqish) daman	1	2	3	4
4.	Men afsus chekayotganimni his qilyapman	1	2	3	4
5.	Men o'zimni erkin his qilyapman	1	2	3	4
6.	Men hafaman	1	2	3	4
7.	Meni bo'ladigan omadsizliklar bezovta qilyapti	1	2	3	4
8.	O'zimni dam olgandek his qilyapman	1	2	3	4
9.	Men bezovtaman	1	2	3	4
10.	Men juda xursandman	1	2	3	4
11.	Men o'zimga ishonyapman	1	2	3	4
12.	Men siqilyapman	1	2	3	4

13.	O'zimni qo'ygani joy topa olmayapman	1	2	3	4
14.	Juda siqilganman, o'zimni yomon sezayapman	1	2	3	4
15.	Men o'zimni yaxshi his qilaman	1	2	3	4
16.	Men asosan tez charchayman	1	2	3	4
17.	Men tez yig'lab yuboraman	1	2	3	4
18.	Men boshqalar kabi baxtli, xursand bo'lishni istayman	1	2	3	4
19.	Men yetarlicha tez qaror qabul qila olmaganim uchun, ko'pincha yutqazib qo'yaman	1	2	3	4
20.	Men sovuqqon, og'ir, muloyimman	1	2	3	4
21.	Kutiladigan qiyinchiliklar meni juda bezovta qildi	1	2	3	4
22.	Bo'lar- bo'lmasga kuyib, pishaveraman	1	2	3	4
23.	Men juda baxtliman	1	2	3	4
24.	Men har narsani yuragimga yaqin olaverman	1	2	3	4
25.	Mening o'zimga ishonchim yetarli emas	1	2	3	4
26.	Men o'zimni asosan xatardan xoli deb his qilaman	1	2	3	4
27.	Tanqidiy va og'ir vaziyatlardan uzoqroq yurishga harakat qilaman	1	2	3	4
28.	Men o'zim yo'l qo'ygan xatolardan juda siqilaman va uzoq esimdan chiqara olmayman	1	2	3	4

29.	Men ishlarim to'g'risida o'ylaganimda tinchim yo'qoladi	1	2	3	4
-----	--	---	---	---	---

Sotsiometrik metod. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llanadi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatda kim bilan birga qatnashishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi. Ulardagi miqdor ko'rsatkichlari guruhdagi kishilarning shaxslararo munosabatlar to'g'risida tasavvur hosil qiladi. Bu ma'lumotlar guruhiiy munosabatlarning tashqi ko'rinishini aks ettiradi, xolos. Shuning uchun hozir Ya.L.Kolominskiy va I.P.Volkov tomonidan sotsiometriyaning yosh davri psixologiyasiga moslab o'zgartirilgan turlari ishlab chiqilgan. Bular shaxslarning bir-birini tanlashi motivlarini keng ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa sotsiometriyaning Ya.L.Kolominskiy ishlab chiqqan o'zgartirilgan turi bolalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar haqida to'laroq axborot beradi.

Odatda o'quvchilardan quyidagicha savollarga javob berish talab qilinadi: "Sen sayohatga kim bilan birga borishni xohlaysan?" "Sessiyaga kim bilan birga tayyorlanishni istaysan?", "Kim bilan qo'shni bo'lib yashashni yoqtirasan?" Har bir savol sotsiometrik mezon (o'lchov) vazifasini bajaradi va turmush voqeligidan olingan. Sinaluvchi har bir savolning uchta javobidan bittasini "eng ma'qul" deb tanlashi lozim. Unga, "avval, hammadan ko'ra ko'proq kim bilan birga bo'lishni xohlasang, o'shanning familiyasini yoz", "agar sen istagan shaxs to'g'ri kelmasa, yana kim bilan birga bo'lishni istasang, shuning familiyasini yoz", "aytilgan shartlarga binoan uchinchi shaxsning familiyasini yoz" deb uqtirish lozim.

Guruhiiy tabaqalanishni ko'rsatish uchun sotsiogramma to'rtta "maydon"ga ajratiladi. Qizlar doiracha bilan, o'g'il bolalar esa uchburchaklar bilan belgilanadi. Doiracha va uchburchaklar soni familiyalar soniga to'g'ri keladi. Guruh a'zolarining o'zaro munosabatlari doiracha va uchburchaklar strekalar bilan bog'langanida o'z ifodasini topadi. Eng ko'p munosabatga ega bo'lgan sinaluvchi doiraning markazidan o'rin oladi. U guruh a'zolarining eng yoqimtoyi hisoblanadi. Shaxslar bilan aloqa o'rnatmagan sinaluvchi doiraning eng chetidan joy oladi. Oraliqdagi "maydon"larga o'rtacha va undan kamroq tanlangan tekshiriluvchilar joylashtiriladi. Tekshirishda, birinchidan, shaxslararo munosabatning darajasi va ko'lami aniqlanadi, ikkinchidan, qizlar bilan o'g'il bolalar o'rtasidagi ko'rsatkichlar taqqoslanadi. Ko'rsatkichlarga qarab guruhdagi munosabatlar yoki qizlar bilan o'g'il bolalar o'rtasidagi munosabatlar va ularning o'ziga xosligi, psixologik mexanizmlari haqida xulosa chiqariladi. Shu bilan birga nazariy ahamiyatga molik g'oyalar olg'a suriladi, amaliy ko'rsatmalar beriladi, tavsiyalar bildiriladi.

Ontogenez psixologiyasida tadqiqotning sotsiometrik metodi sharoitga muvofiqlashtirilgan kichik guruhlardagi shaxslararo munosabatni o'lchash usuli hisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a'zolarini o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Maktabgacha ta'lim muassasalari, maktab sinflari, o'quvchilar munosabatlari, dam olish manzillari, oliy maktablar, mehnat jamoalari va turli muassasalarning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sababi shu metod yordamida o'rganiladi. Turli ehtiyoj, motiv, qiziqish, intilish, harakat va hokazolar muayyan tartib hamda qoidaga binoan muvofiqlashtiriladi, tizimlashtiriladi, ularning ijtimoiy-psixologik hamda umumipsixologik ildizlari to'g'risida ma'lumotlar olinadi. Shu bilan birga guruhlardagi shaxslarning yaqqol, aniq nuqtai nazari, guruhbozlik, og'machilik, qarama-qarshilik, his-tuyg'uning zo'riqishi, guruhiy jipslik, moslik, munosabatning motivlari, qurilishi, jinslar o'rtasidagi muloqotlarning zamini hamda sehri mana shu kalit bilan ochiladi.

Umuman aytganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadqiq etishda unumli foydalanish mumkin.

IKKINCHI BOB

ONTOGENEZ PSIXOLOGIYASINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

2.1. Jahon psixologlari asarlarida yosh davrlari muammosi

O'tgan buyuk ajdodlarimiz ontogenezi psixologiyasining muammolarini izchil va atroflicha, muayyan yo'nalishda, ma'lum konsepsiya asosida o'rganmagan bo'lsalar ham, allomalarning asarlarida mazkur holatlarning aks etishi, namoyon bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishlari to'g'risida qimmatli fikrlar bildirilgan. Bular to'rt xil manbalarda uchraydi. Ularning biri — xalq ijodiyoti: rivoyatlar, maqollar, matallar va masallar; ikkinchisi — maxsus ijodkor kishilar (hatto hukmdorlar) muayyan shaxsga bag'ishlab yozgan o'git-nasihat va hikoyatlar; uchinchisi — qomusiy, O'rta Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-nazariy qarashlari; to'rtinchisi — turli davrlarda ijod qilgan shoir va yozuvchilar ijodining mahsullari, ya'ni badiiy asarlardir.

Abu Nasr Forobiyning inson va uning psixikasi haqidagi axloqiy-falsafiy mushohadalari "Fozil odamlar shahri", "Masalalar mohiyati", "Falsafiy savollar va ularga javoblar", "Jism va aksidensiyalarning shakllariga qarab bo'linishi", "Sharhlardan", "Hikmat ma'nolari", "Aql ma'nolari to'g'risida" kabi qator asarlarida bayon etilgan. Abu Rayhon Beruniy o'zining "O'tmish yodgorliklari" kitobida inson hayotiga doir xilma-xil ma'lumotlarni keltiradi. Shu jumladan, olim kishilarning jismoniy tuzilishi, umrlarining uzun-qisqaligi to'g'risida bildirgan mulohazalar diqqatga sazovordir. Beruniy odam uzoq vaqt yashashining sababini biologik va irsiy omillar bilan bog'laydi. Bu jihatdan uning "Hindiston", "Mineralogiya" asarlari, Ibn Sino bilan yozishmalari alohida ahamiyatga ega.

Ibn Sinoning 5 tomlik "Tib qonunlari" asarida organizmning tuzilishi, undagi nervlar va nerv yo'llari, fiziologik jarayonlar bilan bog'liq psixik jarayonlar haqida ancha muhim ma'lumotlar bor. Uning "Odob haqida" risolasi ham inson shaxsini shakllantirish to'g'risidagi jiddiy asardir. Ibn Sinoning fan oldida eng muhim hissasi psixoterapiyani ilmiy-amaliy jihatdan boyitgandir. Muallif pedagogik psixologiya, ontogenezi psixologiya, umumiy, ijtimoiy psixologiyaga munosib hissa qo'shgan olimdir. Shuni faxr bilan ta'kidlash joizki, Ibn Sino neyropsixologiya fanining asoschisidir.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u Bilig" asaridagi bosh masalalardan biri komil insonni tarbiyalashdir. Adib o'z asarida eng komil, jamiyatning o'sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo'lsa, shu asosda o'z prinsiplarini bayon etadi. A.Jomiyning "Bahoriston", "Xiradnomai Iskandariy", "Tuhfatul ahror", "Silsilatuz zahob" boshqa asarlarida ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya, qasb-hunar o'rganish, yaxshi xislatlar va odoblilik haqidagi fikrlar ifodalangan.

Davoniy o'zining "Axloqi Jaloliy" nomli asarida insoniy fazilatlarni to'rtga bo'ladi va bular donolik, adolat, shijoat va iffatdir. Shoir, ayniqsa donolik fazilatini chuqur tahlil qiladi. Uningcha, inson o'zining aqliy qobiliyati va aqliy

iste'dodini shakllantirish uchun zukko, zehnli, fahm-farosatli bo'lishi va bilimlarni tez egallashi lozim.

A.Navoiyning "Xazoyinul maoniy", "Mahbubul qulub" va boshqa asarlarida yetuk, barkamol insonning axloqi, ma'naviyati, odamlarga munosabati, iste'dodi va qobiliyati to'g'risida qimmatli mulohazalar yuritilgan. Ana shu psixologik kategoriyalar ijtimoiy adolat qaror topishi uchun muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlangan. Shuningdek, Navoiy asarlarida shaxsning kamol topishida ota-onaning roli, ayollarning iffatligi, insonlarning kamtarligi masalalari, alohida o'rin egallaydi. Navoiy "Hamsa"sining har bir dostonida bukilmis iroda, irodaviy sifatlar, qat'iyatlik, shijoat, insonparvarlik tuyg'ulari, ijodiy xayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari mohirona yoritilgan.

A.Navoiy tasavvufning yirik namoyandalaridan biri bo'lgan. Alloma aqlning 28 tarkibini tahlil, talqin, tavsif qilgan.

Yuqoridagilardan tashqari, Bobur, Farog'iy, Majlisiy, Mashrab, Gulxaniy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Bedil, Zavqiy, Hamza, Avloniy va boshqalarning yoshlar tarbiyasiga, axloq-odob, fe'l-atvor, oilaviy hayot masalalariga, shaxslararo munosabatlarga doir qarashlari ham turli janrlardagi asarlarda ravon va ixcham bayon qilib berilgan.

Rossiyada psixologik tadqiqot namunalari Sharq va G'arb madaniyati ta'sirida inson ruhiyati bilan bog'liq qator og'zaki va yozma, amaliy va ilmiy asarlarda paydo bo'la boshladi. Dastlabki pedagogik-psixologik mazmundagi asarlar XVII—XVIII asrlarda diniy-axloqiy negizda yozilgan edi. XVIII asrdan boshlab bolalar psixologiyasi bo'yicha muayyan tartibga, yo'nalishga va uslubga ega bo'lgan ilmiy fikrlar vujudga keldi. Rus tarixchisi V.N.Tatishchev (1686—1750)ning "Fanlar va bilim yurtlarining foydasi to'g'risida suhbat" kitobida fanlarning tasnifi, bilimlarni egallash zarurligi, tilning xosiyati, yozuvning ahamiyati, yosh davrlarining xususiyati nuqtai nazardan bayon qilingan. N.I.Novikov (1744—1818) bashariyat farovonligini ko'zlab yoshlar va bolalar o'rtasida foydali bilimlarni keng yoyish uchun ularni o'ziga xos yo'sinda tarbiyalash kerakligi g'oyasini ilgari suradi. Uning asarlarida insonning kamoloti uchun tafakkur, xotira, axloq, his-tuyg'u va taqlidchanlik alohida ahamiyatga ega ekani ta'kidlanadi. A.N.Radishchevning (1748—1802) "Peterburgdan Moskvaga sayohat" kitobi ham aslida pedagogik-psixologik asar, deyish mumkin. Rus ma'rifatparvarlari A.N.Gersen, N.G.Chernishevskiy, I.A.Dobrolyubov, V.G.Belinskiylarning inson kamoloti to'g'risidagi qarashlari psixologiyani jonlantirishda muhim rol o'ynadi.

Rossiyada ilmiy psixologiyani rivojlantirishda K.D.Ushinskiy, N.F.Kapterev, I.A.Sikorskiy, A.P.Nechaev, A.F.Lazurskiy, P.F.Lesgaft kabi olimlar katta hissa qo'shdilar. K.D.Ushinskiyning "Inson tarbiya predmeta". N.F.Kapterevning "Pedagogik psixologiya", I.A.Sikorskiyning "Bola ruhi", A.P.Nechaevning "Hozirgi zamon eksperimental psixologiyasi va uning maktab ta'limiga munosabati", A.F.Lazurskiyning "Maktab o'quvchisining tavsifi",

P.F.Lesgaftning "Oilada bola tarbiyasi va uning ahamiyati", K.Elniskiyning "Qizlar tavsifi" asarlari psixologik ilmiy tadqiqotni jadallashtirishga xizmat qildi.

Rossiyada G.I.Rossolinoning "Yosh psixologiyasi va nevrologiyasi" laboratoriyasi ishga tushdi. "Tarbiya xabarлари", "Rus maktabi", "Erkin tarbiya", "Kundaliklar" kabi jurnallar chop etila boshlandi. Ana shuning zahirida "Oila tarbiyasi qomusi" dunyo yuzini ko'rdi. Bularning barchasi shaxs psixologiyasi va differensial psixologiyaning fan sifatida shakllanishiga keng imkoniyat yaratdi.

Yuqorida aytilgan asarlarda har xil qarashlarga xayrixohlik, ijtimoiy muhitning ahamiyatiga e'tiborsizlik ko'zga tashlanadi. Ularda insonning ijtimoiy mavjudotligi tan olinib, unga ilmiy-nazariy nuqtai nazardan yondashilsa-da, lekin insondagi psixologik, fiziologik va biologik jihatlari, tarkibiy qismlar tabaqalanmaydi, tashqi muhitni bosh omil deb tushuntiriladi.

Rus fiziologi I.M.Sechenov psixikaning reflektor xususiyatini kashf qilib, shuningdek, bilish jarayoni, inson his-tuyg'usi, o'zini o'zi (o'zini) anglashining fiziologik mexanizmini tushuntirishi fan olamida keskin o'zgarish yasadi. I.P.Pavlov kashf etgan qator qonuniyatlar, xossalari, ikkinchi signallar sistemasi eksperimental ishlarni olib borishga puxta zamin hozirladi.

I.M.Sechenov, P.P.Pavlov g'oyalari asoslangan P.O.Efrusi, N.E.Ribakov, K.N.Kornilov, P.P.Blonskiy, L.S.Vigotskiy va boshqa olimlar ontogenez psixologiyasi bo'yicha qimmatli tadqiqotlarni amalga oshirdilar va yangidan-yangi qonuniyatlarini yaratdilar.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida G'arbiy Yevropa mamlakatlari va AQShda ontogenez psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlarida ilmiy tadqiqotlarga asoslangan qator asarlar paydo bo'ldi. Amerikalik psixolog U.Djems "O'qituvchilar bilan psixologiya to'g'risida suhbat" (1902) asarida yosh davrining xususiyatlari haqidagi ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni chuqur tahlil qildi. K.Byuler xonim (1879—1963) o'zining ilmiy tadqiqotlarida faoliyatning har xil yosh davrlaridagi rolini, faoliyat turlarida fantaziya, tafakkur, nutq jarayonlarining rivojlanishini, aqliy faoliyat hamda uning rivojlanish hosqichlari (instinkt, dressura, intellekt)ni, shaxsning shakllanishida biologik va ijtimoiy omillarning ahamiyatini izchil o'rgandi.

Mazkur sohada tubdan farqlanuvchi g'oyalar, nazariyalar yuzaga keldi. Masalan, amerikalik psixolog S.Xoll (1844—1924) Gekkelning evolyusiya qonuniyatini psixologiyaga bevosita ko'chiradi. Uning fikricha, "irsiyat" filogenezni ontogeneza takrorlaydi, xolos. Shveysariyalik psixolog E.Klapared (1873—1940) S.Xolldan farqli o'laroq, ontogenez va filogeneza psixik funksiyaning o'sishini o'rganish uchun quyidagi holatlarga e'tibor beradi: a) organizm ehtiyojini qondirish; b) reflektor harakat to'siqqa duch kelsa, ongli harakat vujudga keladi; v) unga nisbatan ehtiyoj sezsa, u holda ma'lum faoliyat turiga yo'naltiriladi. E.Klapared "Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika" kitobida qiziqish, motiv, ehtiyojlarining metodologik asoslari, bolalar tafakkurining xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari, ularda dastlabki

umumlashtirishning sinkretligi (aralash holatdaligi), o'xshashlik va farqlanishning bola ongida aks etishi to'g'risida mulohaza yuritadi.

Fransuz psixologi E.Dyurkgeym (1858—1917) o'sish — kishilarning histuyg'usini o'zlashtirish ekanini, shu boisdan, idrok qilingan tashqi fikrlar va emotsiyalar bolaning ruhiy faoliyatini ifodalashini, bola tajriba, an'ana, urfodatlarini taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik ahamiyatli bo'lsa, taqlid ham jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi. E.Dyurkgeymning fikricha, bola taqlid qilish qobiliyati bilan tug'iladi.

Fransuz psixologi P.Jane (1857—1947) psixik rivojlanishning biologik va ijtimoiy munosabatlar muammosi bilan shug'ullandi.

Uning nazariyasiga binoan inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga bog'liq, zotan jamiyat va tabiat o'rtasidagi turli aloqalar tizimining shakllanishi insonning o'sishini belgilaydi. U aloqa deb, xatti-harakatni tushunadi. Bu esa kishining atrof muhitga shaxsi munosabatidan boshqa narsa emas, albatta. P.Janening fikricha, eng qimmatli, ahamiyatli, ijtimoiy harakat hamkorlikdagi faoliyatda o'z ifodasini topadi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning prinsipi hisoblanadi. P.Jane o'z tadqiqotlarida psixikaning to'rt darajasi: a) harakat reaksiyasining o'sishi; b) idrok qilish harakatining o'sishi; v) shaxsiy-ijtimoiy harakatning o'sishi (o'zining harakatini boshqa kishilarga moslashtirish); g) aqliy sodda xatti-harakatning o'sishi (nutq va tafakkurning rivojlanishi) mavjud ekanligini asoslagan.

Shveysariyalik psixolog J.Piaje (1896—1980) insonning kamol topishini bir necha davrlarga ajratib o'rganishni tavsiya qiladi:

1. Bola — tashqi muhit - ma'lumotlarni qayta ishlash.
2. Tafakkur: a) ijtimoiy davrgacha; b) ijtimoiy davr.
3. Intellekt (aql): a) sensomotor — 2 yoshgacha; b) operatsional davrgacha — 2—7(8); v) yaqqol operatsiya davri — 7(8)—11(12) yoshgacha; g) rasman (formal) operatsiya davri — 11(12)—15 yoshgacha.

AQShlik psixolog Dj.Bruner shaxsning tarkib topishi bilan ta'lim o'rtasida ikkiyoqlama aloqa mavjudligini aytib, insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishning takomillashuvi uning ijtimoiylashuvi jarayonini tezlashtiradi, deb uqtiradi.

Shu tariqa ontogenez psixologiyasi fani qator rivojlanish bosqichlaridan o'tib, bugungi darajasiga erishdi. Uning rivojlanishiga O'rta Osiyo allomalari, yaqin va uzoq chet ellar psixologlari munosib hissalarini qo'shdilar. Yuqorida aytilgan nazariyalar, amaliy va ilmiy ma'lumotlar, tadqiqotchilar yaratgan metodikalar o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

2.2. Ontogenez davrlarini tabaqalash nazariyalari

Psixologiya fanida ontogenezni davrlarga tabaqalash bo'yicha qator mustaqil nazariyalar mavjud, ular inson shaxsini tadqiq qilishga har xil nuqtai nazardan yondashadi va muammoning mohiyatini turlicha yoritadi. Ularga

biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik, bixevioristik nazariyalarni kiritish mumkin.

Quyida mazkur nazariyalar va ularning ayrim namoyandalari ifodalagan yosh davrlarini tabaqalash prinsiplarini ko'rib chiqamiz.

Biogenetik nazariyada insonning biologik yetilishi bosh omil sifatida qabul qilingan, qolgan jarayonlarning rivojlanishi ixtiyoriy bo'lib, ana shu omil bilan o'zaro bog'liqdir. Mazkur nazariyaga binoan, rivojlantirishning bosh maqsadi biologik determinantlarga (aniqllovchilarga) qaratiladi va ulardan ijtimoiy-psixologik xususiyatlar kelib chiqadi.

Rivojlanish jarayonining o'zi, dastavval biologik yetilishning universal bosqichi sifatida talqin qilinadi.

Biogenetik qonunni F.Myuller va E.Gekkel kashf qilgan. Biogenetik qonun tana a'zolarining rivojlanishi nazariyasini tashviq qilishda hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o'ynagan. Biroq unda tana a'zolarining individual va tarixiy rivojlanishi munosabatlarini tushuntirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'yilgan. Jumladan, biogenetik konunga ko'ra, shaxs psixologiyasini individual rivojlanishi (ontogenez) butun insoniyatning tarixiy rivojining (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi.

Nemis psixologi V.Shternning fikricha, chaqaloq (yangi tug'ilgan bola) hali odam hisoblanmaydi, balki faqat sut emizuvchi hayvondir; olti oylikdan oshgach, u psixik rivoji jihatidan faqat maymunlar darajasiga tenglashadi, ikki yoshida oddiy odam holiga keladi, besh yoshlarida ibtidoiy gala holiday odamlar darajasiga yetadi, maktabga kirganidan boshlab ibtidoiy davrni boshidan kechiradi, kichik maktab yoshida uning ongi o'rta asr kishilari darajasiga, nihoyat, yetuklik davri (16—18 yoshlari)dagina hozirgi zamon kishilarining madaniy darajasiga erishadi.

S.Xoll "rekapitulyatsiya qonuni"ni (filogenezni qisqacha takrorlashni) psixologik o'sishning bosh qonuni deb hisoblaydi. Uning fikricha, ontogenez filogeneznining muhim bosqichlarini takrorlaydi. Olimning talqinicha, go'daklik hayvonlarga xos rivojlanish pallasidan boshqa narsa emas. Bolalak esa asosiy mashg'uloti ovchilik va baliqchilik bo'lgan qadimgi kishilarning davriga aynan mos keladi. 8—12 yoshlardagi o'sish davri yovvoyilikning oxiri va sivilizatsiyaning boshlanishidagi kamolotga tengdir. O'spirinlik esa jinsiy yetilishdan (12—13 yoshdan) boshlanib yetuklik davrigacha (22—25 yoshgacha) davom etib, romantizmga barobardir. S.Xollning talqinicha, bu davrlar "bo'ron va tazyiqlar", ichki va tashqi nizolar (ziddiyatlar)dan iborat bo'lib, odamda "individuallik tuyg'usi" vujudga keladi. Yosh davrlarini tabaqalashning bu turi o'z navbatida tanqidiy mulohazalar manbai vazifasini o'taydi, chunki inson zotidagi rivojlanish bosqichlari filogenezni aynan takrorlamaydi va takrorlashi ham mumkin emas.

Biogenetik konsepsiya boshqa bir turi nemis "konstitutsion psixologiyasi" (insonning tana tuzilishiga asoslangan nazariya) namoyandalari

tomonidan ishlab chiqilgan. E.Krechmer shaxs (psixologiyasi) tipologiyasining negiziga bir qancha biologik omillarni (masalan, tana tuzilishining tipi va boshqalarni) kiritib, insonning jismoniy tipi bilan o'sishining xususiyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, deb taxmin qiladi. E.Krechmer odamlarni ikkita katta toifaga: **sikloid** (tez qo'zg'aluvchi, his-tuyg'usi o'ta beqaror) va **shizoid** (odamovi, munosabatga qiyin kirishuvchi, his-tuyg'usi cheklangan)larga ajratadi. Bu taxminini yosh davrlari xususiyatlariga ham tatbiq etib, o'smirlar **sikloid** xususiyatli, o'spirinlar esa **shizoid** xususiyatlilikini ta'kidlaydi. Lekin insonning kamol topishida biologik shartlangan sifatlar hamisha yetakchi va hal qiluvchi rol o'ynay olmaydi, chunki shaxsning individual-tipologik xususiyatlari bir-biriga aynan mos tushmaydi.

Biogenetik nazariyaning namoyandalari amerikalik **psixologlar A.Gezell va S.Xoll** rivojlanishning biologik modeliga tayanib ish ko'radilar, bu jarayonda muvozanat, integratsiya va yangilanish sikllari o'zaro almashinib turadi, degan xulosaga keladilar.

Psixologiya tarixida biologizmning eng yaqqol ko'rinishi **Zigmund Freyding** shaxs talqinida o'z ifodasini topgan. Uning ta'limotiga binoan shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlardan kelib chiqadi, birinchi navbatda, jinsiy (seksual) maylga bog'liqdir. Bunday biologizatorlik omillari inson xulqini belgilovchi birdan-bir mezon yoki betakror turtki rolini bajara olmaydi.

Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko'rinishi **sotsiogenetik** nazariyadir. Bu nazariyada shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlarni jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Ijtimoiylashish nazariyasiga ko'ra, inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

G'arbning eng muhim nazariyalaridan biri – rollar nazariyasidir. Bu nazariyaga ko'ra jamiyat o'zining har bir a'zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakatning barqaror usullari majmuasini yaratadi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo'lgan maxsus rollar uning xulq-atvorida, boshqalar bilan munosabatida sezilarli qoldiradi.

AQShda individual tajriba va bilimlarni o'zlashtirish (ko'nikish) nazariyasi keng tarqalgan. Mazkur nazariyaga binoan, shaxsning hayoti va voqelikka munosabati, ko'nikmalarni egallashi va bilimlarni o'zlashtirishi qo'zg'atuvchining barqarorligiga bog'liqdir.

K.Levin tavsiya qilgan "fazoviy zarurat maydoni" nazariyasi o'z davrida muhim ahamiyat kasb etgan. K.Levin nazariyasiga ko'ra, shaxsning xulqi (xatti-harakati) **psixologik kuch** vazifasini o'tovchi ishtiyoq (intilish), maqsad (niyat) bilan boshqarilib turadi, bu kuchlar fazoviy zarurat maydonining ko'lamida tayanch nuqtasiga yo'nalgan bo'ladilar.

Yuqorida ifodalangan har bir nazariya shaxsning ijtimoiy xulqini o'zgalar uchun yopiq yoki maxfiy muhitning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda

tushuntiradi, bunda u odam xohishi yoki xohlamasligidan qat'i nazar, mazkur sharoitga moslashmog'i (ko'nikmog'i) zarur, degan qoidaga amal qiladi.

Bizningcha, barcha nazariyalarda inson hayotining ijtimoiy-tarixiy, ob'ektiv shart-sharoitlari mutlaqo e'tiborga olinmagan.

Psixologiyada **psixogenetik** yondashish ham mavjud bo'lib, u biogenetik va sotsiogenetik omillarning qiymatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlarning rivojlanishini birinchi darajali ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Mazkur yondashishni uchta mustaqil yo'nalishga ajratib tahlil qilish mumkin va bu yo'nalishlar o'z mohiyati, kechishi va mahsuli jihatidan keskin farqlanadi.

Psixikaning irratsional (aqliy bilish jarayonlaridan boshqa) tarkibiy qismlari: emotsiya, mayl yordamida shaxsning xulqini tahlil qiluvchi nazariya psixodinamika, deyiladi. Bu nazariyaning yirik namoyandalaridan biri amerikalik psixolog E.Eriksondir. U insonning umrini o'ziga xos betakror xususiyatlarga molik 8 ta davrga ajratadi.

Birinchi davr – go'daklikda tashqi dunyoga ongsiz "ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning bosh sababi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amxo'rligi va jonkuyarligidir. Agar go'dakda ishonchning negizi paydo bo'lmay, borliqqa ishonchsizlik hissi tug'lsa, voyaga yetgan odamlarda mahdudlik, umidsizlik vujudga kelishi shubhasizdir.

Ikkinchi davr – ilk bolalikda yarim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi shakllanadi yoki, aksincha, ularning teskarisi — uyat va shubha hissi hosil bo'ladi. Bolada mustaqillikning o'sishi unga o'z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, bo'lg'usi shaxs xususiyatlaridan tartib va intizomi, mas'uliyat, javobgarlik, hurmat tuyg'ulari tarkib topishiga zamin hozirlaydi.

Uchinchi davr – o'yin yoshi deb ataladi va unga 5–7 yoshli bolalar kiradi. Bu davrda tashabbus tuyg'usi, qandaydir ishlarni amalga oshirish, bajarish mayli tarkib topadi. Mabodo boladagi xohish-istakni ro'yobga chiqarish yo'li to'sib qo'yilsa, buning uchun u o'zini aybdor deb hisoblaydi. Mazkur davrda davra, ya'ni guruh o'yinlarga, tengqurlari bilan muloqotga kirishish muhim ahamiyat kasb etadi: bola turli rollar bajarib ko'rishiga, uning xayoloti o'sishiga imkon yaratadi. Xuddi shu davrda bolada adolat tuyg'usi, uni tushunish mayli tug'ila boshlaydi.

To'rtinchi davr – maktab yoshi boladagi asosiy o'zgarishlar: ko'zlagan maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan ajralib turadi. Uning eng muhim qadriyati omilkorlik va mahsuldorlikdan iboratdir. Bu yosh davrining salbiy jihatlar (illatlari) ham bo'lib, ular ijobiy xislatlari yetarli bo'lmasligi, ong hayotning barcha qirralarini qamrab ololmasligi, muammolarni hal qilishda aql-zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o'zlashtirishdagi qoloqlik va hokazolardir. Xuddi shu davrda shaxsning mehnatga munosabati shakllana boshlaydi.

Beshinchi davr – o'spirinlik betakror xislati, o'ziga xosligi, boshqa odamlardan keskin farqlanishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, o'spirinlik shaxs sifatida noaniqligi muayyan rolni uddalamaslik, qat'iyatsizlik singari salbiy

sifatlarga ham egadir. Mazkur davrning eng muhim xususiyati "rolini kechiktirish"ning o'zgarishi hisoblanadi. U ijtimoiy hayotda bajarayotgan rollarning ko'lemi kengayadi, lekin ularning barchasini jiddiy egallash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, shuningdek, rollarda o'zini sinab ko'rish bilan cheklanadi, xolos. Erikson o'spirinlarda o'zini o'zi anglashning psixologik mexanizmlarini batafsil tahlil qiladi, unda vaqtni yangicha his qilish, psixoseksual qizikish, patogen (kasallik qo'zg'atuvchi) jarayonlarni va ularning turli ko'rinishlari namoyon bo'lishini bayon qiladi.

Oltinchi davr – yoshlik boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoji vujudga kelishi bilan ajralib turadi. Bunda ayniqsa, jinsiy mayl alohida o'rin tutadi. Bundan tashqari, yoshlik tanholikni yoqtirish va odamovilik kabi yoqimsiz xususiyat bilan ham farqlanadi.

Yettinchi davr – yetuklik davrida hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnatda, ijodiyotda, g'amxo'rlikda, pusht qoldirishda, tajriba uzatish va boshqalarda) mahsuldorlik tuyg'usi uzluksiz hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki vazifasini bajaradi. Shuningdek, mazkur davrda ayrim jihatlarda turg'unlik tuyg'usi salbiy xususiyat sifatida hukm surishi ham mumkin.

Sakkizinchi davr, ya'ni qarilik inson sifatida o'z burchini uddalay olganligidan, turmushning keng qamrovliligidan qanoatlanish tuyg'ulari bilan tavsiflanadi. Salbiy xususiyat sifatida esa hayot faoliyatidan noumidlik, ko'ngil sovish tuyg'ularini aytish mumkin. Donolik, soflik, gunohlardan forig' bo'lish har bir holatga shaxsiy va umumiy nuqtai nazardan qarash bu yoshdagi odamlarga xos eng muhim jihatlardir.

E.Shpranger "O'spirinlik davri psixologiyasi" nomli asarida bu davrga 13–19 yoshli qizlarni, 14–22 yoshli yigitlarni kiritishni tavsiya qiladi. Uningcha, bu yosh davrida yuz beradigan asosiy o'zgarishlar: a) shaxsiy "Men"ni kashf qilish; b) refleksiyaning (o'zini o'zi va o'zgalarni anglash) o'sishi; v) o'zining individualligini anglash va shaxsiy xususiyatlarini e'tirof qilish; g) hayotiy ezgu rejalarining paydo bo'lishi; d) o'z shaxsiy turmushini ongli xolda qurishga intilish va hokazolardir. 14–17 yoshlarda vujudga keladigan inqiroz o'smirlarda o'zlariga kattalarning bolalarcha munosabati doirasidan qutulish tuyg'usi paydo bo'lishidan iboratdir. 17–21 yoshlilarning yana bir xususiyati ularda tengqurlaridan "ajralish" inqirozi va tanholik istagining paydo bo'lishidir. Bu holat tarixiy shart-sharoitlardan kelib chiqadi.

E.Shpranger, K.Byuler, A.Maslou va boshqalar personologik nazariyaning yirik namoyandalari hisoblanadilar.

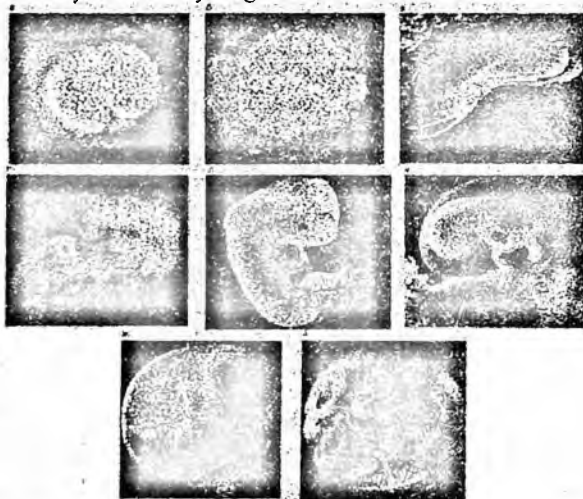
Kognitivistik yo'nalishning asoschilari qatoriga J.Piaje, Dj.Kelli va boshqalarni kiritish mumkin.

J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari (vazifalari) hamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy funksiyalari (vazifalari) uyushqoqlik va moslashish, ko'nikishdan iborat bo'lib, aql-idrokning funksional invariantligi deb yuritiladi.

Muallif intellektni (aqlni) quyidagi rivojlanish davrlariga ajratadi: 1) sensomotor (hissiy-harakat) intellekti (tug'ilishdai 2 yoshgacha); 2) operatsiyalardan (fikriy harakatlardan) ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha); 3) yaqqol xatti-harakat davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha); 4) rasmiy sa'y-harakatlar davri.

J.Piajening g'oyalarini davom ettirgan psixologlarning bir guruhini kognitiv-genetik nazariyachilarga qo'shish mumkin. Bu yo'nalishning namoyandalari L.Kolberg, D.Bromley, Dj.Birrer, A.Vallon, G.Grimm va boshqalardan iboratdir.

A.Vallon (Fransiya) nuqtai nazaricha, yosh davrlari quyidagi bosqichlarga ajratiladi: 1) homilaning ona qornidagi davri; 2) impulsiv harakat davri -- tug'ilgandan 6 oylikkacha; 3) emotsional (his-tuyg'u) davri -- 6 oylikdan 1 yoshgacha; 4) sensomotor (idrok bilan harakatning uyg'unlashuvi) davri -- 1 yoshdan 3 yoshgacha; 5) personologizm (shaxsga aylanish) davri -- 3 yoshdan 5 yoshgacha; 6) farqlash davri -- 6 yoshdan 11 yoshgacha; 7) jinsiy yetilish va o'spirinlik davri -- 12 yoshdan 18 yoshgacha.

Tug'ilishdan avvalgi rivojlanish bosqichlari.

a-urug'langandan bir necha soat o'tgach sodir bo'ladigan hujayralar bo'linishi

b-terminal davr v-21 kunli embrionda orqa miya shakllanishi

g-to'rt haftalik embrionda bosh, tana va dumning shakllanishi. Bu davrda yurak hamda asab tizimi o'z faoliyatini boshlab yuboradi. d-besh haftalik embrionda qo'l va oyoqning shakllanishi. ye-to'qqiz haftalik embrionda kindik bilan plasenta birlashishining namoyon bo'ladi. j-olti haftalik embrionda barcha ichki a'zolar shakllanib bo'lgan bo'lsa ham, biroq ularning hammasi o'z faoliyatini bajara olmaydi.

z-yigirma haftalik embrionda aksariyat ichki a'zolar faoliyatini boshlaydi. Embriyon harakatlantirishi, yuz ifodasini o'zgartira olishi mumkin.

Yana bir fransiyalik yirik psixolog R.Zazzo o'z vatanidagi ta'lim va tarbiya tizimining prinsiplaridan kelib chiqqan holda, mazkur muammoga boshqacharoq yondashib va uni boshqacha talqin etib, insonning ulg'ayib borishini quyidagi bosqichlarga ajratishni tavsiya qiladi:

1. Birinchi bosqich – bolaning tug'ilganidan 3 yoshgacha davri.
2. Ikkinchi bosqich – 3 yoshidan 6 yoshigacha.
3. Uchinchi bosqich – 6 yoshidan 9 yoshigacha.
4. To'rtinchi bosqich – 9 yoshidan 12 yoshigacha.
5. Beshinchi bosqich – 12 yoshidan 15 yoshigacha.
6. Oltinchi bosqich – 15 yoshidan 18 yoshigacha.

Yosh davrlariga ajratishdan ko'rinadiki, R.Zazzo inson rivojlanishining bosqichlariga shaxs sifatida tarkib topish, takomillashuv nazariyasidan kelib chiqib yondashgani shaxs shakllanishi pallasining yuqori nuqtasi, ya'ni ijtimoiylashuvi bilan cheklanishga olib kelgan. Shuning uchun uning ta'limoti insonning tug'ilganidan umrining oxirigacha psixologik takomillashuvi, o'zgarishi, rivojlanishi xususiyatlari va qonuniyatlari to'g'risida mulohaza yuritish imkonini bermaydi.

G.Grimm ontogenezda insonning kamolotini quyidagi davrlarga ajratishni lozim topadi: 1) chaqaloqlik – tug'ilgandan 10 kunlikkacha; 2) go'daklik – 10 kunlikdan 1 yoshgacha; 3) ilk bolalik – 1 yoshdan 2 yoshgacha; 4) birinchi bolalik – 3 yoshdan 7 yoshgacha; 5) ikkinchi bolalik – 8 yoshdan 12 yoshgacha; 6) o'smirlik – 13 yoshdan 16 yoshgacha o'g'il bolalar, 12 yoshdan 15 yoshgacha qizlar; 7) o'spirinlik – 17 yoshdan to 21 yoshgacha yigitlar, 16 yoshdan 20 yoshgacha qizlar; 8) yetuklik – birinchi bosqich: 22 yoshdan 35 yoshgacha erkaklar, 21 yoshdan 35 yoshgacha ayollar; ikkinchi bosqich: 36 yoshdan 60 yoshgacha erkaklar, 36 yoshdan 55 yoshgacha ayollar; 9) keksayish (yosh qaytishi) – 61 yoshdan 75 yoshgacha erkaklar, 55 yoshdan 75 yoshgacha ayollar; 10) qarilik – 76 yoshdan 90 yoshgacha (jinsiy tafovut yo'q); 11) uzoq umr ko'ruvchilar 91 yoshdan yuqorisi.

Dj.Birrer yosh davrlarini quyidagicha tasavvur etadi: 1) go'daklik – tug'ilgandan 2 yoshgacha; 2) maktabgacha – 2 yoshdan 5 yoshgacha; 3) bolalik 5 yoshdan 12 yoshgacha; 4) o'spirinlik davri – 12 yoshdan 17 yoshgacha; 5) ilk yetuklik – 17 yoshdan 20 yoshgacha; 6) yetuklik – 20 yoshdan 50 yoshgacha; 7) yetuklikning oxiri – 50 yoshdan 75 yoshgacha; 8) qarilik – 76 yoshdan yuqorisi.

D.Bromleyning tasnifi boshqalamikiga mutlaqo o'xshamaydi, chunki unda yosh davrlarining o'zi ham davr va bosqichlarga ajratilgan: **birinchi davr** – ona qomidagi muddatni o'z ichiga oladi (zigota – embrion – homila – tug'ilish), **ikkinchi davr** (bolalik): a) go'daklik – tug'ilgandan 18 oylikgacha; b) maktabgacha bosqichdan oldingi – 19 oylikdan 5 yoshgacha; v) maktab bolaligi – 5 yoshdan 11–13 yoshgacha; **uchinchi davr** (o'spirinlik) – 1) ilk o'spirinlik – 11 yoshdan 15 yoshgacha; 2) o'spirinlik – 15 yoshdan 21 yoshgacha; **to'rtinchi davr** (etuklik) – 1) ilk yetuklik – 21 yoshdan 25 yoshgacha; 2) o'rta yetuklik – 25 yoshdan 40 yoshgacha; 3) yetuklikning so'nggi bosqichi – 40 yoshdan 55

yoshgacha; **beshinch**i davr (qarilik) – 1) iste'fo bosqichi – 55 yoshdan 65 yoshgacha; 2) qarilik bosqichi – 65 yoshdan 75 yoshgacha; 3) eng keksalik – 76 yoshdan yuqorisi.

Biz uzoq xorij mamlakatlar psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalashning yo'nalishlari va nazariyalariga qisqacha to'xtalib o'tdik. Ulardan ko'rinib turibdiki, bu sohada bitta umumiy nazariya hali ishlab chiqilmagan.

Rus psixologiyasidagi ontogenezni davrlarga tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Anan'ev singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi kengayib bordi, shu boisdan tabaqalanish kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan o'zaro keskin farqlanadi. Hozir ontogenezni davrlarga tabaqalash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlariga ajratish va ularning moxiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib quyidagi bosqichlarga ajratadi:

1. Chaqaloqlik davri inqirozi.

2. Go'daklik davri – 2 oylikdan 1 yoshgacha.

Bir yoshdagi inkiroz.

3. Ilk bolalik davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.

3 yoshdagi inqiroz.

4. Maktabgacha davr – 3 yoshdan 7 yoshgacha.

7 yoshdagi inqiroz.

5. Maktab yoshi davri – 8 yoshdan 12 yoshgacha.

13 yoshdagi inqiroz.

6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri – 14 yoshdan 18 yoshgacha.

17 yoshdagi inqiroz.

Olim o'z asarlarida har bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur ilmiy ta'riflay olgan. Eng muhim shaxs ruhiyatidagi yangilanishlar haqida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq bu mulohazalarida ancha munozarali, bahsli o'rinlar ham uchraydi. Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar roli to'g'risidagi mulohazalari va olg'a surgan g'oyalari hozirgi kunning talabiga mosdir.

L.S.Vigotskiyning shogirdi L.I.Bojovich insonning kamol topishini yosh davrlariga bo'lishda motivlarni asos qilib oldi, shuning uchun bu bo'lishni motivatsion yondashish, deb atash mumkin. L.I.Bojovichning mulohazasiga ko'ra yosh davrlari quyidagi bosqichlardan iborat:

birinchi bosqich – chaqaloqlik; tug'ilgandan 1 yoshgacha; ikkinchi bosqich – motivatsion tasavvur: 1 yoshdan 3 yoshgacha; uchinchi bosqich – "Men"ni anglash davri: 3 yoshdan 7 yoshgacha; to'rtinchi bosqich – ijtimoiy jonotlikni anglash davri: 7 yoshdan 11 yoshgacha; beshinchi bosqich – a) o'zini o'zi anglash

davri: 12 yoshdan 14 yoshgacha; b) o'z o'mini belgilash (topish) davri: 15 yoshdan 17 yoshgacha.

L.I.Bojovich har bir bosqichni psixologik tavsiflashda unda namoyon bo'ladigan o'zgarishlarni, bu o'zgarishlarning sabablari, omillari, manbalari, turtkilari, mexanizmlarini ham bayon qiladi.

D.B.Elkonin tasnifi yetakchi faoliyat (A.N.Leontev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida faoliyatning biror ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli nazariyaning negizini tashkil qiladi.

D.B.Elkonin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim topadi:

1) go'daklik davri – tug'ilgandan 1 yoshgacha: asosiy faoliyat – bevosita emotsional muloqot;

2) ilk bolalik davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha: asosiy faoliyat – jism bilan nozik harakatlar qilish;

3) maktabgacha davr – 3 yoshdan 7 yoshgacha: asosiy faoliyat – rolli o'yinlar;

4) kichik maktab yoshi davri – 7 yoshdan 10 yoshgacha: asosiy faoliyat – o'qish;

5) kichik o'smirlik davri – 10 yoshdan 15 yoshgacha: asosiy faoliyat – shaxsning intim muloqoti;

6) katta o'smirlik yoki ilk o'spirinlik davri – 16 yoshdan 17 yoshgacha: asosiy faoliyat – o'qish, kasb tanlash.

D.B.Elkonin tasnifini, ko'pchilik psixologlar ma'qullashiga qaramay, unda ayrim munozarali jihatlar ham bor. Umuman esa D.B.Elkonin nazariyasi psixologiya fanida, ayniqsa ontogenez psixologiyasida muhim o'rin tutadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A.Lyublinskaya inson kamolotini yosh davrlariga ajratishda pedagogik psixologiya, faoliyat nuqtai nazaridan unga yondashib, quyidagi davrlarni atroflicha ifodalaydi:

1. Chaqaloqlik davri – tug'ilganidan bir oylikkacha.

2. Kichik maktabgacha davr – 1 oylikdan 1 yoshgacha.

3. Maktabgacha tarbiyadan oldingi davr – 1 yoshdan 3 yoshgacha.

4. Maktabgacha tarbiya davri – 3 yoshdan 7 yoshgacha.

5. Kichik maktab yoshi davri – 7 yoshdan 11 (12) yoshgacha.

6. O'rta maktab yoshi davri (o'smirlik) – 13 yoshdan 15 yoshgacha.

7. Katta maktab yoshi davri – 15 yoshdan 18 yoshgacha.

Pedagogik psixologiya fanining taniqli namoyandasi V.A.Kruteskiy insonning ontogenetik kamolotini quyidagi bosqichlardan iboratligini ta'kidlaydi:

1. Chaqaloqlik (tug'ilganidan 10 kunlikkacha).

2. Go'daklik (10 kunlikdan 1 yoshgacha).

3. İlk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha).

4. Bog'chagacha yoshi (3 yoshdan 5 yoshgacha).

5. Bog'cha yoshi (5 yoshdan 7 yoshgacha).

6. Kichik maktab yoshi (7 yoshdan 11 yoshgacha).

7. O'smirlik (11 yoshdan to 15 yoshgacha).

8. Ilk o'spirinlik yoki katta maktab yoshi (15–18 yosh).

Har ikkala tasnif ham puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganidan qat'i nazar inson kamolotini to'la ifodalab berishga o'zlik qiladi. Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko'proq ma'lumot beradi, xolos. Ularda yoshlik, yetuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari to'g'risida nazariy va amaliy ma'lumotlar yetishmaydi. Shunga qaramay, ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

XXI asr psixologiyasining yirik vakili A.V.Petrovskiy inson kamolotiga, shaxsning tarkib topishiga sotsial-psixologik nuqtai nazardan yondashib, yosh davrlarining o'ziga xos tasnifini yaratdi. A.V.Petrovskiygacha psixologlar shaxsning bir tekis kamol topishini o'rgangan bo'lsalar, u shaxs shakllanishining prosotsial (ijtimoiy qoidalarga muvofiq) va asotsial (aksilijtimoiy) bosqichlari ham bo'lishi mumkinligini isbotlab berishga harakat qiladi: shaxsning kamol topishi uchta makrofazadan iboratligini qayd etib, birinchisi – bolalik davriga to'g'ri kelishini, unda ijtimoiy muhitga moslashish, ko'nikish (adaptatsiya) ro'y berishini; ikkinchisi – o'smirlarga xos individuallashtirish; uchinchisi – o'spirinlikda, ya'ni yetuklikka intilish davrida o'ziga xos holatlarni muvofiqlashtirish (birlashtirish) xususiyatlari paydo bo'lishini bayon qiladi, shaxsning shakllanishi quyidagi bosqichlarda amalga oshirishini ta'kidlaydi:

1. Ilk bolalik (maktabgacha tarbiya yoshidan oldingi davr) – tug'ilganidan 3 yoshgacha.

2. Bog'cha davri – 3 yoshdan 7 yoshgacha.

3. Kichik maktab yoshi davri – 7 yoshdan 11 yoshgacha.

4. O'rta maktab yoshi (o'smirlik) davri – 11 yoshdan to 15 yoshgacha.

5. Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri – 15 yoshdan 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning tasnifi mukammal bo'lsa-da, kamolotning oraliq bosqichlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalamaydi. Vaholanki, o'sish ijtimoiy qoidalarga muvofiqmi yoki aksilijtimoiymi, baribir, har ikki yo'nalishning ham oraliq jabhalari bo'lishi ehtimoldan holi emas. Lekin bu g'oyani chuqur ifodalab berish joiz.

D.I.Feldshteyn tasnifi ham shaxsga ijtimoiy yondashuvga asoslangan bo'lsa-da, A.V.Petrovskiy tasnifidan keskin farq qiladi. Uning fikricha, inson shaxs sifatida shakllanishda ikkita katta bosqichdan o'tadi, ulardan biri – “Men jamiyat bilan” nuqtai nazardan iborat bo'lib, quyidagi yosh pallalarini qamrab oladi: 1) ilk bolalik – 1 yoshdan 3 yoshgacha; 2) kichik maktab yoshi davri – 6 yoshdan 9 yoshgacha; 3) katta maktab yoshi davri – 15 yoshdan 17 yoshgacha.

Shaxs kamolotidagi ikkinchi nuqtai nazar – “Men va jamiyat” deb nomlanib, quyidagi yosh bosqichlaridan iborat: 1) go'daklik – tug'ilganidan 1 yoshgacha; 2) maktabgacha davr – 3 yoshdan 6 yoshgacha; 3) o'smirlik – 10 yoshdan 15 yoshgacha.

D.I.Feldshteyn boshqa tadqiqotchilardan farqli ravishda o'smirlik davrini uch bosqichga ajratadi: birinchi bosqich (10–11 yosh) o'ziga munosabatni kashf qilishdan iborat bo'lib, o'zini shaxs sifatida his qilish va qat'iy qarorga kelish bilan yakunlanadi. Ikkinchi bosqich (12–13 yosh) bir tomondan o'zini shaxs sifatida tan olish, ikkinchi tomondan o'ziga salbiy munosabatda bo'lishdir. Uchinchi bosqich (14–15 yosh) tezkorlik, o'zini o'zi baholashga moyillik bilan farqlanadi.

Bolalarda "Men jamiyat bilan" nuqtai nazari ilk bolalik, kichik maktab yoshi, katta maktab yoshi davrlarida faol va keng tus oladi, faoliyatning amaliy-predmetli jihatlari jadal o'sish jarayonida bo'ladi. Ularda "Men va jamiyat" nuqtai nazari vujudga kelishi maktabgacha va o'smirlik davrlariga to'g'ri kelib, ularning ijtimoiy xatti-harakat majburiyatlarini, qoidalarini o'zlashtirishlari va boshqa shaxslar bilan munosabat o'rnatishlari, o'zaro muloqotga kirishishlari bilan ifodalanadi. Ana shu murakkab ijtimoiy-psixologik harakatlarga asoslangan D.I.Feldshteyn bolaning ijtimoiy o'sishdagi jamiyatga munosabatini asosiy (bosh) va oraliq munosabatlarga ajratadi. Bolada jamiyatga munosabatning shakllanishi ijtimoiylashuv, individuallashuvning tarkibiy qismlarini egallash va bir davrdan ikkinchi davrga o'tish orqali amalga oshadi. Asosiy (bosh) munosabat – insonning kamol topishida keskin siljish nuqtalari paydo bo'lishi. Ichki sifat o'zgarishlari vujudga kelishi va yangi xislatlar tarkib topishining mahsulidir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, D.I.Feldshteynning yosh davrlariga ajratish nazariyasi ontogenezdagi barcha psixologik holat va fazilatlarini ifodalash inkoniyatiga ega emas, ammo u ta'lim-tarbiyaning sifatini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Umuman psixologlar tomonidan ontogenezni davrlarga tabaqalashtirishning puxta ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan qator nazariyalari ishlab chiqilgan. Ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishga katta hissa bo'lib qo'shildi, amaliy va nazariy muammolarni hal qilishda keng qo'llanmoqda. Ammo hozir ontogenezni to'la yoritishga xizmat qila oladigan nazariyani yaratish zarurati tug'ildi.

2.3. Ontogenez psixologiyasiga yangicha yondashish

2.3.1. Kamol insonning psixologik tuzilmasi

Jahon psixologiyasi fanida shaxs muammosi yuzasidan ko'plab nazariyalar, konsepsiyalar, yondashuvlar, qarashlar mavjud bo'lishiga qaramay, kamol inson kamoloti, o'ziga xosligi bo'yicha hanuzgacha umumiy bir fikrga, to'xtamga kelinganicha yo'q. Xuddi shu bois, insonshunoslik fanlari (sohalari)da shaxsga oid bir qator terminlar, tushunchalar, atamalar qo'llanilishi an'ana tusiga kirgan, chunonchi, shaxs inson, odam, kishi, sub'ekt, individ, individuallik, kamol inson, shuningdek, unga taalluqli tipik va tipologik xususiyatlar shular jumlasidandir. Psixologiya fanida munosabatlar nuqtai nazaridan "sub'ekt -- ob'ekt -- sub'ektlararo", "sub'ekt -- sub'ekt -- ob'ektlararo" singari sxematik

yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning barcha tabiiy — biologik va ijtimoiy (social) shartlanganlik manbalaridan kelib chiqqan holda tahlil hamda talqin qilishga asoslangandir.

Shaxsga oid psixoanaliz, analitik psixologiya, individual psixologiya, neofreydizm, begonalashish nazariyasi, rollar nazariyasi, gumanistik psixologiya, epigenetik nazariya, frustratsiya nazariyasi, ekzistensial psixologiya, tushunuv psixologiyasi, fransuz sotsiologik maktabi, sobiq sovet psixologlarining har xil nazariyalari mavjuddir.

Uzoq va yaqin chet el psixologlarining qarashlarida kamolot ontogenetik nuqtai nazardan muayyan, qat'iy bosqichlarga ajratilgan holda juda kam tadqiq qilingan. Shuning uchun biz shaxsan o'zimiz taklif qilayotgan sxema bo'yicha mulohaza yuritamiz va kamol topish bosqichlari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarining mohiyatini ochib berishga harakat qilamiz. Ularni quyidagi davrlarga bo'lib tahlil qilish maqsadga muvofiq: murtaklik (embrional), odam (indivd), inson, shaxs, sub'ekt, komil inson.

Shaxsning kamoloti murtaklik davridan boshlanishi to'g'risida asosli fikrlar A.Vallon, D.Bromley tadqiqotlarida ayrim psixologlar va psixofiziologlarning maqolalarida uchraydi, xolos. Shu narsani ta'kidlab o'tish joizki, murtaklik davrining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirish imkoniyati muayyan darajada mavjud ekanligi nafaqat psixologlar, balki tabiatshunoslar, biologlar, fiziologlar tomonidan tavsiflab berilganligi, tibbiyot mutaxassislarining esa bu borada o'zlarining qarashlari, yondashuvlari shakllanganligi nazariy mulohaza yuritish uchun asos bo'lib xizmat qila oladi.

Murtaklik davrini kamolot bosqichiga kiritgan tadqiqotchilar A.Vallon va D.Bromley bo'lib hisoblanadi. Jumladan, D.Bromley mazkur davrni quyidagi bosqichlarga ajratib tahlil qilishni tavsiya qiladi: zigota — embrional — homila — tug'ilisholdi. A.Vallon esa ontogenezning tarkibiy qismi sifatida uni kamolot bosqichi qatoriga kiritadi.

Biz (E.G'oziev) yaratgan komil inson konsepsiyasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bizning ta'kidlashimizcha homilalik — embrional davr bosqichi bo'lg'usi shaxs uchun muhim ahamiyat kasb etib, jismoniy barkamollikning, nerv sistemasi, bosh miya katta yarim sharlari, hissiy bilish, tana a'zolari paydo bo'lishining va o'sishining manbai vazifasini bajaradi. Ushbu bosqichda quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

- homilaning jismoniy o'sishini uzluksiz ravishda ta'minlash uchun oqsillar, vitaminlar va boshqa turdagi oziqalarga nisbatan tabiiy ehtiyojini qondirib urish;

- unga salbiy ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchilardan saqlanish ijobiiy ta'sir etuvchi hodisalar to'g'risida ko'proq o'ylash;

- qaltis jismoniy va somatik harakatlardan o'zini tiyib turib, zo'riqishning uzluksiz ravishda oldini olish;
- homilaga sensor ta'sir o'tkazishni odatiy psixologik holatga aylantirish;
- kontakt va distant moslama vositalaridan foydalanish;
- shaxslararo munosabatda muloqot maromlariga rioya qilish;
- bioritmika va psixometriya qoidalaridan og'ishmay foydalanish;
- ijtimoiy xodisalarga nisbatan loqaydroq munosabatda bo'lish va hokazo;

Odam (individd)lik davri tug'ilganidan to unda nutq paydo bo'lguncha qadar vaqt birligini qamrab oladi. Uning muhim tomonlari mana bunday holatlarda ko'zga yaqqol tashlanadi :

- embrional davridagi plansentar sistemasi o'mini oral (mustaqil hazm qilish) egallaydi, ya'ni mustaqil nafas olish, qon aylanish va boshqalar tabiiy ravishda chaqaloqda yuz bera boshlaydi;
- tabiiy holatlarga va muhitga moslashish (adaptatsiya) tevarak-atrofini bilish boshlanganligidan dalolat beradi;
- har xil turdagi harakatlarni amalga oshirish, jismlarni ushlash, ularga intilish, narsalarni bilishga nisbatan harakatini bildiradi;
- ota-onani va qarindosh-urug'larni tanish, sezgi idrok, xotira jarayonlari o'sishini anglatadi;
- jismlarga razm solish, uning tuzilishi va rangi bilan qiziqishi yaqqol tafakkurning ifodasidir;
- unda emotsiya va hissiyotning paydo bo'lishi muomalaga kirishish ehtiyojini namoyon etadi;
- emaklash, tik turishga intilish uquvining paydo bo'layotganligi fazoviy tasavvurni aks ettiradi va boshqalar.

Inson davri o'zini o'zi anglashdan boshlanib, jismoniy, aqliy va ijtimoiy kamolotga erishuv jarayoni amalga oshishi bilan tugallanadi.

Ushbu davrda alohidalikka oid xususiyatlar quyidagilarda o'z aksini topadi:

I. Nutqning paydo bo'lishidan to 6-7 yoshgacha:

- bolada fazoviy muvozanatning vujudga kelganligi;
- o'zini o'zi anglashdan iborat "Men" davrining mavjudligi;
- nutqda ona tili boyligidan unumli foydalanish imkoniyatining tug'ilishi;
- milliy urf-odatlariga, xulq-atvor qoidalariga rioya qila olishi;

- muomala maromi, ijtimoiy qadriyatlarining egallashi;
- o'yin hanida faoliyatning boshqa turlarini o'zlashtirish negizida aqliy va umumbashariy fazilatlarining shakllanganligi;
- individual — tipologik xususiyatlarning aniq namoyon bo'lishi;
- barcha jihatlar bilan maktab ta'limiga tayyorgarligi;
- guruhviy hamkorlik uquvidan xabardorligi.

II. O'smirlilik davri xususiyatlarining aks etishi:

- jismoniy jihatdan mukamallikka intilishning mavjudligi;
- faoliyat xulq va muomala jarayonlarida tipologik xususiyatlarga erishilganligi;

- aqliy, axloqiy, xarakterologik xususiyatlari shakllanganligi;
- turli shakldagi va tuzilishdagi (tengqurlari, katta yoshdagilar, rasmiy va norasmiy, (real) guruhlarda o'zini o'zi anglashning namoyon qilishi;
- ijtimoiy hayotda va faoliyatda o'zini o'zi tasdiqlashga imkon borligi;

- ijtimoiy turmushning har bir jabhasida faollik ko'rsatishi;
- o'quv fanlarida differensial munosabatning qaror topishi;
- muayyan e'tiqod, dunyoqarash, shaxsiy munosabatning mavjudligi;
- tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi, xulq-atvorga qat'iyatlik yetishmasligi;

- fantaziya va o'ziga bino qo'yishning ustuvorligi va boshqalar.

Inson kamolotining shaxs davri yetuklikning muayyan bosqichi hisoblanib, ijtimoiy hayotda alohida ahamiyat kasb etadi va o'zining ko'rsatkichi bilan muhim rol o'ynaydi. Shaxs davri bir necha taraqqiyot bosqichlarini aks ettirib, u ilk o'spirinlik va yoshlikni qamrab oladi.

Uning birinchi bosqichi balog'at deb nomlanib, 15-16 yoshdagi o'g'il-qizlarni o'zida jamlaydi. Bu bosqichda ushbu xususiyatlar ko'zga bevosita tashlanadi:

- jismoniy barkamollikning ifodalanishi;
- ruhiy jihatdan muayyan ko'rsatkichga erishganligi;
- xulq, faoliyat va muomala jarayonlarida individuallikning shakllanishi;
- e'tiqod, dunyoqarash va pozitsiyada barqarorlikning mavjudligi.
- Shaxs tarkib topishining ikkinchi bosqich ixtisos egallash deb atalab, 17-18 va 21-23 yoshdagi barkamol yigitlar va bokira qizlardan tashkil topadi, kasbiy faoliyatni egallashning o'ziga xosligi bilan boshqa taraqqiyot pallalaridan ajralib turadi. Ushbu holatlarda ularning o'ziga xosligi namoyon bo'ladi:
- bilimlar, ko'nikmalar va malakalar egallashdagi individuallik;

- faoliyatning individual uslubining paydo bo'lishi;
- kasbiy motivatsiyaning ustuvorligi;
- ma'naviy ehtiyojning, barqaror qiziqishning, qat'iy yetakchiligi;
- mutaxassislikka munosabatning shaxsiy pozitsiyaga bo'ysunganligi;
- kollej va oliy maktab muhitining o'ziga xosligining ular shaxsiyatida

ifodalanishi;

- amaliyotga va muhitga moslashishning sifat jihatidan tafovutlanishi.

Shaxs shakllanishining uchinchi bosqichi yoshlik davridan iborat bo'lib, ixtisosiy yetuklikni o'zida aks ettiradi. Ko'pincha barkamollik alomatlari quyidagilarda ifodalanadi:

- kasbiy, ixtisosiy individuallik, betakrorlik, o'ziga xoslik yuzaga kelishi;

- kasbiy, ixtisosiy mahorat darajasiga erishuv;
- o'z sohasida novatorlik xususiyatini namoyish etish;
- ijtimoiy baholash ekspertizasi mezonlariga batamom mos tushishlik.

Inson kamolotining navbatdagi davri sub'ekt deb nomlanib, o'ziga xos xususiyatlari bilan umming boshqa pallalaridan ajralib turadi. Har qaysi shaxs sub'ekt darajasiga o'sib o'tishi mumkin emas, lekin uning ayrim xususiyatlarini egallash imkoniga egadir. Sub'ekt o'zining mana shu xususiyatlari bilan shaxsdan tafovutlanadi:

- xulq-atvorda, faoliyatda, muomalada mustaqillik ustuvorligi;
- ijtimoiy hayotning har bir jabhasida shaxsiy pozitsiyaga egalik;
- ilg'or insonparvarlik g'oyalarini ilgari surishning originalligi, innovatsion ekanligi bilan ajralib turishlik;
- g'oyalarini qaror toptirishda ob'ektiv va sub'ektiv to'siqlarni yengish va ijtimoiy-siyosiy yetuklikni namoyish qilishdir.

Biz muammoga hozirgi zamon nuktai nazaridan yondashib, kamil insonlikni to'rt bosqichga ajratishni maqsadga muvofiq topdik:

1. Inson kamolotining bu bosqichiga kelib o'zining sohasi bo'yicha piri ixtisos darajasiga erishadi. Buning natijasida yetuk inson hayot va faoliyatda ijtimoiy-tarixiy psixologik namuna bosqichiga o'sib o'tadi, o'zining salohiyati bilan sohani taraqqiy ettirish manbaiga aylanadi. Bu bosqichdagi insonlarning asosiy xususiyatlari quyidagilarda o'z aksini topadi:

- yuksak aql-zakovatga egalik, intellektual faoliyatda mahsuldorlik;
- antitsipatsiya kundalik faoliyat mahsulatiga aylanganligi, ya'ni amalga oshirish rejalashtirilgan faoliyat natijasining oldindan modelini yaratish;
- xulq, faoliyat, muomala jarayonlarida o'z imkoniyatini oqilona baholash va o'zgalar tomonidan xuddi shunday darajaga erishish;
- sohaga oid talant va salohiyatning amaliy ifodalanishini ta'minlash.

2. Ixtisoslararo bilimdonlik komil inson kamolotining navbatdagi yuksak bosqichi bo'lib, hozirgi davrda bir necha soha bo'yicha mukammal bilimlarga, qarashlarga egaligi bilan tavsiflanadi.

Ixtisoslararo bilimdonlik o'ziga xos ikki xususiyati bilan boshqa kamolot bosqichlaridan ajralib turadi:

- uzluksiz ravishda kashfiyotlarni amalga oshirishga qobillik;
- xar bir ixtisos predmetiga oid qarashlarda mukammallikka, sermahsullikka va dinamizmga erishish.

3. Komil insonning navbatdagi kamolot bosqichi aqliy donishmandlik deb atalib, tabiatga va jamiyatga, biosfera va neosferga nisbatan super ongliklik ko'rsatkichiga erishish bilan tavsiflanadi. Aqliy donishmandlik axloqiy madaniyat, yuksak his-tuyg'ular, muomala maromi tabiat va jamiyat normalariga rioya qilishlik bilan uzviy uyg'unlik hukm suradi. Axloqiy yetuklik siyosiy, huquqiy, iqtisodiy ong ko'rinishlariga oqilona yondashishni ta'minlaydi.

4. Umumbashariy daholik jamiyat va taraqqiyot taqozosi bilan vujudga keluvchi imkoniyat yoki zaruriyatni mahsulidir. Fan, texnika, siyosat, din, davlat qurilishi sohasida keskin o'zgarishni amalga oshiruvchi tarixiy shaxslar kamolotning oxirgi bosqichiga erishishi mumkin.

Komil inson subsensor, subseptiv xususiyatlari bilan zamondoshlaridan yuksak darajada ustunlikka ega. Subsensorika imkoniyatlariga daxldorlik komillikning yuksak darajasini o'zida aks ettiradi. Ilmiy asoslarga suyanib buyuk bashoratlarni ro'yobga chiqarish uning yangi xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Komil insonlik to'g'risidagi mulohazalar ideal sharoitni aks ettirishga qaratilganligini ta'kidlab o'tish joiz. Chunki reallikdan uzoklashish unga erishish imkoniyati mavjud emasligini bildirmaydi, aksincha, inson o'zini o'zi kashf qilish, o'zini ro'yobga chiqarish, qulay shart-sharoitlar yaratish orqali yuksak darajaga erishsa bo'ladi. Lekin komil insonlikka qo'yiladigan talablar darajasiga nisbiy yondashish, mezonlarni ixchamlashtirish yordamida komil insonni shakllantirish mumkin.

2.3.2. Metodikaning mohiyati

Barkamol (komil) insonni baholash testi biz tomonimizdan ishlab chiqilgan bo'lib, u yettita blokdan tashkil topgandir. Ma'lumki, har bir blok komil insonning muayyan fazilatlar va xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi hamda o'ziga xos funksiyani bajaradi. Yettita blokning beshtasi asosiy blok hisoblanib, ularning har qaysisi 10 tadan fazilat (xislat)ni qamragandir. Birinchi va yettinchi bloklar yordamchi deb nomlanib, o'ziga xos murakkab tuzilishlarga ega bo'lib, shaxsning individual xususiyatlari serqirraligini chukurroq yechish uchun yordam beradi. Bizning ushbu metodikamiz 1995 yildan beri amaliyotga tatbiq etib kelinadi,

xuddi shu boisdan uning ishonchliligi, validligi va reprezentativligiga hech qanday shak-shubha yo'q.

Quyida uning (metodikaning) ma'naviy funksional, shakliy tomonlarini yoritishga harakat qilamiz. Metodika mohiyatidan joy olgan har bir vaziyat "Kuchsiz", "O'rtacha", "Kuchli", "O'ta kuchli" shkalalarga asosanib javob berilishiga mo'ljallangandir. Umumiy tuzilishiga binoan berilgan tartibdagi vaziyat "1", "2", "3", "4" ballar bilan baholanadi hamda "3", "4", "5", "6" grafalar bilan belgilanadi. Bir davrning o'zida ikkita vaziyatni belgilash qat'iyan man etiladi va varaqa buzilgan deb tan olinadi.

Asosiy bloklarda komil insonga mutanosib deb tavsiya qilinayotgan fazilat (xislat) bor yoki yo'qligi aniqlanish bilan birga, uning ustuvorligi sinaluvchi tomonidan ta'kidlab o'tilishi kutiladi. Bu bilan biz qaysi fazilatlar qo'llab-quvvatlanishi va sinaluvchilar tomonidan yana qanday xislatlar mavjud bo'lishi shartligi ta'kidlanadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, birinchi blok vaziyatlariga baho (ball) qo'yilmaydi, shuning uchun u sinaluvchi to'g'risida ma'lumot olishga xizmat qiladi, xolos. Birinchi blok **"Shaxs haqida umumiy ma'lumot"** deb nomlanib, ishtirokchining familiyasi, ismi sharifi, jinsi, yoshi, ish va o'qish joyi yuzasidan material to'plashga imkon beradi.

Metodikaning ikkinchi bloki **"Shaxsning ijtimoiy shartlangan xususiyatlari"** deb atalib, o'nta fazilatni o'zida mujassamlashtiradi (iymon-e'tiqodlilik, sobitqadamlilik, hamiyatlilik, beg'arazlik, haqo'ylik, kamtarlik, adolatlilik, insonparvarlik, fidoiylilik, vatanparvarlik). Uchinchi blok **"Shaxsning umumiy xususiyatlari"** deb nomlanib, u quyidagi xislatlarni qamrab oladi: muloqotmandlik, tashabbuskorlik, harakatchanlik, zukkolik, sinchkovlik, mehnatsevarlik, qat'iylilik, qulaylikka intiluvchanlik, mustaqillik, o'zini boshqaruvchanlik. Metodikaning to'rtinchi bloki **"Shaxsning o'ziga xos xususiyatlari"**dan iborat bo'lib, "O'zga kishilarning psixologik xususiyatlari va holatlarini tez ilg'ashga qobiliyat" "O'zgalar ichki kechinmalari va hislarini o'zinikiday qabul qilishga moyillik" singari o'nta murakkab vaziyat hamda holatlarga nisbatan munosabatni xolisona bildirishga (aniqlashga) qaratilgan shaxs uchun betakror xususiyatlar bo'yicha ma'lumotlar to'plashga xizmat qiladi. Hatto uning tarkibiga "Shaxslararo muomalada shaxsiy pozitsiyaga egalik", "Xulq, faoliyat va muomalada odoblilik" kabi o'ziga xoslikni o'zida mujassamlashtirishga yo'naltirilgan holatlar mavjuddir. Shaxsning o'ziga xos xususiyatlarining roli, ahamiyati to'g'risidagi ma'lumotlar tadqiqot uchun qanchalar muhim ekanligini takrorlash ayni muddaodir.

Tahlil qilinayotgan metodikaning beshinchi bloki **"Ijtimoiy ta'sir etuvchanlik"**dan tashkil topgan bo'lib, ijtimoiy voqelikka nisbatan shaxsning munosabatini o'zida aks ettiradi. O'zidan ko'rinib turibdiki, ijtimoiy ta'sir etuvchanlik shaxsning faolligi, o'zining "Men"ligini yuksak darajada his qilishni anglatib keladi. Xuddi shu bois, ushbu blok yordamida komillikning murakkab ko'rsatkichini yoritish imkoniyati vujudga kelishi mumkin. Bu vosita orqali

“Men”lik bilan “Biz”lik o’rtasidagi masofa, oraliq o’ta qisqarganligini aniqlash berasida ma’lumot to’plasa bo’ladi. Mazkur blokning ba’zi bir tarkiblaridan namuna keltirish fikrimizni dalillashga yordam beradi. Chunonchi, “Boshqa e’tiqodli kishilarga, o’ziga xos omillarga va mantiqiy dalillashga ta’sir o’tkazishga topqirlik”, “O’zining hissiyoti va emotsiyasi bilan o’zgalarga ta’sir etishga uquvchanlik” yoki “Milliy g’oya va milliy istiqloq mafkurasiga sadoqatlilik” shular jumlasidandir.

Oltinchi blok **“Tashkilotchilikka qobiliyatlik”** deb atalib, u o’z tarkibiga o’nta vaziyatni qamrab olgandir. Uning nomidan ko’rinib turibdiki, tashkilotchilik shaxsning muayyan qobiliyati sifatida polimodallik (ko’p ko’rinishlik) xususiyatiga egadir. Shuning uchun uning turli xususiyatlari, tarkiblari, ko’rinishlari, bosqichlar, shakllari yuzasidan muayyan darajada ma’lumot to’plash muhim ahamiyat kasb etishiga hech qanday shak-shubha yo’q. Ulardan ayrim namunalar keltirish tufayli ko’zlagan maqsad sari siljishni ro’yobga chiqarish mumkin. Jumladan, “Tashkilotchilikka nisbatan ehtiyoj sezishlik” (ichki omil), “Tashkilotchilik faoliyatini suiiste’mol qilmaslik” (tashqi omil) yoki “Tashkilotchilikda ijodiylik va aql-zakovatlilik” shular sarasiga kiradi. Unga nisbatan layoqatlilik, muvaqqatlilik yoki barqarorlik sifatlarining mavjudligi uning murakkab tarkiblardan tuzilganligidan dalolat beradi.

Va nihoyat metodikaning yana bir yordamchi bloki (ettinchi) boshqalardan farqli o’laroq **“Tashkilotchilik qobiliyatining individual farqlari”** mohiyatini ochishga bag’ishlangandir. Ushbu blok quyidagi tarkiblardan iboratdir.

1. Tashkilotchilikka nisbatan qobiliyatlikligi:
 - a) ko’pgina faoliyat turlariga;
 - b) faqat yagona faoliyat turlariga;
2. Faoliyat ishtirokchilarining yosh davrlari bo’yicha tashkilotchilik qobiliyatida tafovutchanlik:
 - a) o’zidan katta yoshdagilarga;
 - b) o’zining tengqurlariga;
3. Shaxslararo munosabatga mutanosiblik;
 - a) distansiya;
 - b) kontakt;
 - v) har ikkalasi ham;
4. Faoliyatini boshqarish uslubi bo’yicha:
 - a) harakatli davomiy;
 - v) faol, jonli;
 - g) sustkash, xotirjam;
5. Boshqaruv tipologiyasiga ko’ra:
 - a) demokrativ;
 - b) liberal;
 - v) avtokrativ;
- s) aralash;

Ko'rinib turibdiki, mazkur blok shaxsning individual farqlari to'g'risida aniq ma'lumot olish imkoniyatiga ega bo'lib, haqiqatga yaqinlashish, adolatga nisbatan intilish, uni qaror toptirish uchun irodaviy zo'r berishlik mezonlari orqali yetuklik (komillik) bosqichlariga erishganlik yuzasidan materiallar to'plashi mumkin.

To'raligicha ushbu metodikadan foydalanish komillik mezonlariga nisbat hozirgi zamon kishilari (odamlari) munosabatlari bo'yicha amaliy natijalarni umumlashtirish, to'plash imkoniyati yuzaga keladi. Bundan oldingi boblarda yuritilgan nazariy mulohazalar va mushohadalarga asoslangan holda o'zlarining shaxsiy munosabatlarini bildirish, ishtirokchilarning komillik to'g'risidagi tasavvur darajalarini aniqlash hamda takomillashtirish imkoni mavjudligi bo'yicha munosabatlarini tahlillash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, sinalluvchilar tomonidan to'planadigan maksimal ball "220", minimal "110", shuningdek, "55" ball, "165" ball miqdorlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bundan tashqari, har qaysi blok va uning har bir vaziyatiga nisbatan munosabatini aniqlash maqsadida matematik statistika formulalaridan foydalangan holda ishonchlilik, validlik, reprezentativlik mezonlarini o'rnatish imkoniyati vujudga keladi. Empirik ma'lumotlarning o'rtacha arifmetik qiymati, kvadrat og'ishi, korrelyatsiya, dispersiya, student mezonlari orqali ishonchlilik darajasini o'rnatish imkoni tug'iladi. Shuni unutmaslik lozimki, har bir blok yuzasidan miqdor va sifat tahlilini o'tkazish natijalarining qiymatini belgilaydi, miqdorlar, vaziyatlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlaydi hamda komillik belgilarini tan olish, e'tirof etish yuzasidan mulohazalar umumlashtiriladi.

2.3.3. Komil insonni baxolash metodikasi

I Shaxs haqida umumiy ma'lumot

F.I.Sh. _____

Jinsi _____

Ish va o'qish joyi _____

II Shaxsning ijtimoiy shartlangan xususiyatlari

T.r	Fazilatlar nomi	Kuchsiz	O'rtacha	Kuchli	O'ta kuchli
1	2	3	4	5	6
1	Iymon e'tiqodlilik	1	2	3	4
2	Sohitqadamlik	1	2	3	4
3	Hamiyatlilik	1	2	3	4
4	Beg'arazlik	1	2	3	4

5	Haggo'ylik	1	2	3	4
6	Kamtarlik	1	2	3	4
7	Adolatlilik	1	2	3	4
8	Insonparvarlik	1	2	3	4
9	Fidoiylik	1	2	3	4
10	Vatanparvarlik	1	2	3	4

III Shaxsning umumiy xususiyatlari

T.r	Fazilatlar nomi	Kuchsi z	O'rta a	Kuchli	O't a kuchli
1	2	3	4	5	6
1	Muloqotmandlik	1	2	3	4
2	Tashabbuskorlik	1	2	3	4
3	Harakatchanlik	1	2	3	4
4	Zukkolik	1	2	3	4
5	Sinchkovlik	1	2	3	4
6	Mehnatsevarlik	1	2	3	4
7	Qat'iyatlilik	1	2	3	4
8	Qulaylikka intiluvchanlik	1	2	3	4
9	Mustaqillik	1	2	3	4
0	O'zini boshqaruvchanlik	1	2	3	4

IV Shaxsning o'ziga xos xususiyatlari

T.r	Fazilatlar nomi	Ku chsiz	O'rt acha	Ku chli	O' ta kuchli
1	2	3	4	5	6
1	O'zga kishilarning psixologik xususiyatlari va holatlarini tez ilg'ashga qobiliyat	1	2	3	4
2	O'zgalar ichki kechinmalari va hislarini o'ziniqiday qabul qilishga moyillik	1	2	3	4

3	O'zgalar xatti-harakatlari va xulq-atvorini tahlil etishga qobiliyatlilik	1	2	3	4
4	O'zini xayolan o'zganing o'rnigaqo'ya bilishga uquvchanlik	1	2	3	4
5	O'zgalarning shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holda ularga oqilona munosabat bildirishga layoqatlilik	1	2	3	4
6	Shaxslararo munosabatlarni yaqin qilishga qodirlik	1	2	3	4
7	Ilg'or tajribalarni oson oqib olishga zehnlilik	1	2	3	4
8	Vaziyat qatnashchilari bilan umumiy til topishga ziddiyatlilik	1	2	3	4
9	Shaxslararo muomalada shaxsiy pozitsiyaga egalik	1	2	3	4
10	Xulq, faoliyat va muomalada odoblilik	1	2	3	4

V Ijtimoiy ta'sir etuvchanlik

№	Tarbiyalar nomi	Kuchli	O'rtacha	Kuchli	O'rtacha kuchli
1	2	3	4	5	6
1	Boshqa e'tiqodli	1	2	3	4

	kishilarga o'ziga xos omillarga va mantiqiy dalillashga ta'sir o'tkazishga topqirlik				
2	O'zining hissiyoti va emotsiyasi bilan o'zgalarga ta'sir etishga uquvchanlik	1	2	3	4
3	Ishda va o'qishda muvaffaqiyatga erishuvda o'ziga ishonch uyg'otuvchanlik	1	2	3	4
4	O'ziga va o'zgalarga nisbatan talabchanlik	1	2	3	4
5	Voqelikning muhim va nomuhim, ijobiy va salbiy tomonlariga xolisona baho beruvchanlik	1	2	3	4
6	Tanqidiy fikrlarni mantiqan baholashga bo'lgan qobiliyat	1	2	3	4
7	Tanqidiy fikrlarga nisbatan beg'arazlik	1	2	3	4
8	Vaziyat va sharoitni	1	2	3	4

	to'g'ri chamalashda mantiqiy mukammallik				
9	Fikr almashishda nutqiy qobiliyatlilik	1	2	3	4
0	1 Milliy g'oya va milliy istiqlol matkurasiga sadoqatlilik	1	2	3	4

VI Tashkilotchilikka qobiliyatlilik

T.r	Fazilat nomi	Kuchsiz	O'rtacha	Kuchli	O'ta kuchli
1	2	3	4	5	6
1	Tashkilotchilikka nisbatan ehtiyoj sezishlik	1	2	3	4
2	Tashkilotchilik faoliyatini suiiste'mol qilmaslik	1	2	3	4
3	Faoliyat mohiyatiga mustaqil kira bilishlik	1	2	3	4
4	O'z zimmasiga javobgarlik va mas'uliyat tuyg'usini olishlik	1	2	3	4
5	Tashkilotchilik faoliyatini zavq- shavq bilan ado etishlik	1	2	3	4
6	Tashkilotchilik jarayonida o'zidan qoniqish hissini in'ikos qilishlik	1	2	3	4

7	Tashkilotchilikni uddalashga bo'lgan layoqat	1	2	3	4
8	Vaziyat va sharoitga nisbatan tashkilotchilikda muvaqqatlilik yoki barqarorlik	1	2	3	4
9	Tashkilotchilikda tezkorlik va samaradorlik sifatlarida uyg'unlik	1	2	3	4
10	Tashkilotchilikda ijodiylik va aql-zakovatlilik	1	2	3	4

VII Tashkilotchilik qobiliyatining individual farqlari

T.r	Fazilat nomi	Kuchsiz	O'rtacha	Kuchli	O'ta kuchli
1	2	3	4	5	6
1	Tashkilotchilikka nisbatan qobiliyatlilik: a) ko'pgina faoliyat turlariga; b) faqat yagona faoliyat turiga;	1	2	3	4
2	Faoliyat ishtirokchilarining yosh davrlari bo'yicha tashkilotchilik qobiliyatida tafovutchanlik: a) o'zidan katta yoshdagilarga; b) o'zining tengqurlariga	1	2	3	4
3	Shaxslararo munosabatga mutanosiblik:	1	2	3	4

	a) distansiya (bavosita) shakliga; b) kontakt (bevosita) ko'rinishga v) har ikkalasi ham				
4	Faoliyatni boshqarish uslubi bo'yicha: a) harakatli davomiy; b) faol. jonli; v) sustkash, xotirjam.	1	2	3	4
5	Boshqaruv tipologiyasiga ko'ra: a)demokrativ; b) liberal; v) avtokrativ; g) aralash.	1	2	3	4

2.3.4. Shaxsni o'rganish so'rovnoma

Yo'riqnoma: Sizning e'tiboringizga havola qilinayotgan savollar o'z shaxsiy xususiyatlaringizni aniqlashga yordam beradi. So'rovnoma "to'g'ri" yoki "xato" javoblar bo'lishi mumkin emas. Odamlarning xarakter xususiyatlari turlicha bo'lganligi tufayli har kim o'z fikrini bildirishi turgan gap. Siz samimiy va aniq javob berishga harakat qiling. Har bir savolga javob qaytarayotganingizda taklif qilinayotgan uchta savoldan o'z qarashingizga, o'zingiz to'g'ringizdagi fikringizga mos tushadigan bittasini tanlang. Javoblar "a", "b", "v" variantlarga ajratilgan.

Savollar ustida ko'p bosh qotirmang, miyangizga kelgan dastlabki fikrga asoslaning. "Bilmayman" yoki "noaniq oraliq" variantlarga berilib ketmang. Har bir savolga tartib bilan javob kaytarishga rioya qiling.

Olingan natijalarni hisoblashni osonlashtirish uchun 17 ta savolni bir blok sifatida ajratib olish maqsadga muvofiq.

O'zingiz haqingizdagi ma'lumotlarni (familiya, ish joyi, o'quv muassasi, sinf yoki kurs) yozishni unutmang.

Oldindan sizga chuqur minnatdorchilik bildiramiz.

1. Mening xotiram oldingi yillarga qaraganda durustroq

a)ha

b)aytish qiyin

v)yo'q

2. Men odamlardan olisroqda tanho yashashni uddasidan chiqaman
a)ha b)bilmayman v)yo'q
3. Dunyo ag'dar-to'ntar bo'lganida ham jinoyatchini qandaydir atashim
kerak a)o'g'ri b)gunohkor v)adashgan
- banda
4. Uyquga yotganimda
a)tez uyquga b)goh unday, v)qiynalib
- uyquga ketaman goh bunday ketaman
5. Serharakat ko'chada avtomobil boshqarganida shunday yo'l tutgan
bo'lar edim a)avtomobillarga b)bilmayman v)oldindagilarni
yo'l berardim quvib o'tardim
6. Uchrashuv va ziyofatlarda odamlar meni iliq qarshi oladilar
a)ha b)ba'zan v)yo'q
7. Men uchun atrofimda hamisha batartiblik bo'lishi juda muhim
a)darhaqiqat b)bir narsa deyish v)yolg'on
qiyin
8. Uchrashuv va ziyofatlarda odamlarni hazil-mutoyiba qilishiga imkon
beraman a)ha b)ba'zan v)yo'q
9. Menga juda yoqadiganlar
a)futbol, gala b)biror narsa v)kurash,
konsert deyish qiyin qo'lto'pi
10. Odamlarning qilmish-qidirmishlari bilan ularni hikoya qilib berish
o'rtasidagi katta farq g'ashimni qo'zg'atadi
a)ha b)ba'zan v)kamdan-kam
11. Biror hodisa to'g'risida xabar o'qiganimda u bilan chuqurroq
tanishishni yoqtiraman a)hamisha b)ba'zan v)kamdan-kam
12. Do'stlarim menga hazil-mutoyiba qilayotganlarida ular bilan birga
xandon urib kulaman a)ko'pincha b)ba'zan v)hech qachon
13. Menga kimdir qo'pollik qilsa, uni tezda esdan chiqaraman
a)to'ppa-to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
14. Biror ish qilganimda eski usulni qo'llashdan ko'ra, yangisini o'ylab
topish yoqadi a)to'ppa-to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
15. Hech kimning yordamisiz, mustaqil ish qilishni xohlayman
a)to'ppa-to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
16. Boshqalarga qaraganda, kam qo'zg'aluvchan hamda his-tuyg'uga
beriluvchanman

a)to'ppa-to'g'ri b)javob berishga v)noto'g'ri
qiynalaman

17. Kam hafsala, beqaror, subutsiz odamlar g'ashimni keltiradi

a)to'ppa-to'g'ri b)goh unday, v)noto'g'ri
goh bunday

18. Qisqa muddatli bo'lsa-da, ota-onamga nisbatan ensa qotish kechinmasi sodir bo'lib turadi

a)ha b)bilmayman v)yo'q

19. Ezgu niyatlarim to'g'risida fikr almashishni yoqtirmayman

a)o'z do'stlarim b)bilmayman v)kundalikka
bilan yozaman

20. Shaxsiy fikringizga qarshi chiqishlik-bu inkor etishlikmi?

a)shoshqaloqlik b)chuqurlashtirish v)taxmin

21. Zarurat sezsam, o'zimda vaqt ham, kuch-quvvat ham topaman

a)ha b)goh unday, v)yo'q
goh bunday

22. Mening shaxsiyatimga, g'ashimga tegadigan odamlar

a)dag'al hazilkashlar b)javob berishga v)uchrashuvga jo'rttaga
qiynalaman kechikuvchilar

23. Mehmon ko'nglini xushnud qilishlik menga yoqadi

a)to'ppa-to'g'ri b)goh unday, v)noto'g'ri
goh bunday

24. Meningcha

a)hamma yumushni puxta b)javob berishga v)biror ishga kirishsam
uddalash shart emas qiynalaman uni do'ndiraman

25. Noxushliklarni bartaraf qilishga to'g'ri keladi

a)ha b)goho v)yo'q

26. Do'stlarim men bilan tez-tez

a)fikrlashib b)u yoki bu narsani v)menga maslahat
turadi qiladi berishadi

27. Do'stim meni kalaka qilayotgan bo'lsa, yuziga solishdan ko'ra, uni sezmaganday o'zimni tutaman

a)ha b)goho v)yo'q

28. Men shunday do'stlarni qadrlayman

a)qiziqishlari qat'iy va b)bilmayman v)borliqqa o'z
turmushga daxldor qarashi mavjud
bo'lsa

29. Turmushga singib ketgan g'oyalarga qarshi odamlarga men befarq emasman

a)to'ppa-to'g'ri b)bir narsa v)noto'g'ri
deyish qiyin

30. O'tmishdagi nuqsonlarim va fe'l-atvorim halovatimni buzadi

v}yo'q

y) noto'g'ri

v) noto 'g' ri

keladi

v) noto'g'ri

v)g'ijak navosi

v) savyohlar guruhini

boshqarishni

poliohazalarig

do inlaylan, haato gono parvo qinlaylan
a) to'xtir b) bilim

V)Kamudari kam
ieraman

v.)kamdan kam

v) yolg'iz ish

qilishlik

v) unday emas

v)tez-tez

v)harakat qilishni

afzal ko'raman

v) unday emas

4) *qatnashilantli*: Ichin ilkiyuzlamechilikke qarshi

v) o'rta qobiliyatli, lekin ikkiy

- a)boshqalarga nisbatan tezroq b)bilmayman v)boshqalardan
sekinroq
60. Menda chuqur taassurotlar qoldiradigan narsa
a)mahorat va b)bilmayman v)kuch va quvvat
latofat
61. Men o'zimni hamkorlikka moyil kishi deb hisoblayman
a)ha b)o'rtamiyona v)yo'q
62. Ochiq va dangalchi odamlarga qaraganda, menga muloyim, mulohazali
shaxslar yoqadi
a)ha b)bilmayman v)yo'q
63. Menga shu narsa afzal
a)menga aloqador ishni shaxsan bajarish
b)javobga qiynalaman
v)o'rtloqlarim bilan maslahatlashish
64. Suhbatdosh savollariga tez javob bermasa, u holda o'zimni abgorday
his qilaman
a)to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
65. O'quvchilik yillarida fan asoslarini egallaganman
a)darslarda b)bilmayman v)kitob o'qish
orqali
66. Jamoat ishlari va majburiyatlaridan o'zimni chetga olaman
a)to'g'ri b)ba'zan v)noto'g'ri
67. Muammoni yechish qiyinchilik bilan kechgan bo'lsa, unda men
a)boshqa masala bilan shug'ullanishga moyilman
b)aytish qiyin
v)muammoni yechishga qayta kirishaman
68. Noaniq sabablarga ko'ra, menda kuchli emotsional holatlar vujudga
keladi (hadiksirash, g'azab, ichakuzdi kulgi va h.k.z)
a)ha b)ba'zan v)yo'q
69. Ba'zan odatdagidan yomon fahmlayman
a)to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
70. O'zimga noqulay bo'lishdan qat'i nazar, boshqa odamlar uchun qulay
uchrashuvni tashkillashtirish meni xushnud qiladi
a)ha b)ba'zan v)yo'q
71. Son qatorini davom ettiruvchi
1,2,3,9, 6, 5,4-bu
a)10 b)8 v)7
72. Noaniq sabablarga ko'ra, menga qisqa muddatli ko'ngil aynish, bosh
aylanish xuruj qiladi
a)ha b)kamdan kam v)hech qachon
73. Ofitsiantlarni ortiqcha bezovta qilmaslik uchun buyurtmadan voz
kechishni afzal ko'raman
a)ha b)goho v)yo'q

74. Boshqalardan farqli o'laroq men bugungi kun tashvishi bilan yashayman
 a)to'g'ri b)aytish qiyin v)noto'g'ri
75. O'tirishlarda yoqadi
 a)ishbilarmonlik suhbatida qatnashish
 b)javobga qiyinalaman
 v)barcha bilan birga hordiq chiqarish
76. Meni kim tinglayotganidan qat'i nazar o'z fikrimni bildiraman
 a)ha b)ba'zan v)yo'q
77. Agarda o'tmishga qaytish imkoni bo'lsa edi, unda uchrashishni xohlardim
 a)Navoiy bilan b)bilmayman v)Hizr ota bilan
78. Boshqalarning ishiga aralashmaslik uchun o'zimni ushlab turishga harakat qilaman
 a)ha b)ba'zan v)yo'q
79. Do'konda ishlaganimda quyidagilarga ahamiyat berar edim
 a)vitrinani b)bilmayman v)kassirlikka
 jihozlash
80. Odamlar men to'g'rimda yomon fikrda bo'lsalar, u holda ularni ishontirishga harakat qilmayman
 a)ha b)aytish v)yo'q
 qiyin
81. Jonajon do'stim meni dag'alroq qabul qilsa, unda shunday mulohazaga boraman
 a)uning kayfiyati yomonroq
 b)bilmayman
 v)noto'g'ri qiliq qildimmi deb bezovtalanaman
82. Noxushliklar kelib chiqishiga odamlarning o'zi aybdor
 a)muammo yechimiga o'zgartirishlar kiritishadi
 b)bilmayman
 v)yangi takliflarni inkor qilishadi
83. Mahalliy yangiliklar to'g'risida axborot berishdan rohatlanaman
 a)ha b)ba'zan v)yo'q
84. Talabchan va sarishta odamlar men bilan umumiy til topa olmaydilar
 a)to'g'ri b)ba'zan v)noto'g'ri
85. Boshqalar bilan qiyoslaganda, men kamroq asabbuzar odamga o'xshayman
 a)to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
86. Boshqa odamlarni pisand qilmaslik menda yengil ko'chadi
 a)to'g'ri b)bilmayman v)noto'g'ri
87. Odamovilik (begonasirash) holati menda bo'lib turadi
 a)tez-tez b)ba'zan v)hech qachon
88. Soat strelkalari 65 soniyada uchrashib tursa

a) orqada qoladi b) to'g'ri yuradi v) ilgari ketadi

89. Menda zerikish holatlari bo'lib turadi

a) tez-tez b) ba'zan v) kamdan kam

90. Odamlarni aytishlaricha, didimga yoqadigan ishni qilish menga juda yoqar emish

a) to'g'ri b) ba'zan v) noto'g'ri

91. Hayajonlanishga yo'l qo'ymaslik kerak, chunki u tinkani quritadi

a) ha b) ba'zan v) yo'q

92. Uyda bo'sh vaqtimda

a) barcha yumushlardan voz kechaman

b) javob berishga qiynalaman

v) meni qiziqtiradigan ish bilan shug'ullanaman

93. Notanish odamlardan do'st orttirishga ehtiyot bilan yondashaman

a) ha b) ba'zan v) yo'q

94. She'r orqali ifodalangan fikrni muvaffaqiyat bilan prozada ham qo'llasa bo'ladi deb o'ylayman

a) ha b) qiynalaman v) yo'q

95. Menga do'stona munosabatdagi odamlar oldimdan ham, orqavorotdan ham bir xil fikrdalar

a) ha b) ba'zan v) yo'q

96. Har qanday ajoyibotlar taassuroti bir yildan keyin yo'qola boradi

a) ha b) bilmayman v) yo'q

97. Men uchun zavqliroq deb hisoblayman

a) o'simliklarni parvarish qilish

b) bilmayman

v) sug'urta bilan shug'ullanish

98. U yoki bu narsalarga hadik bilan qarayman: itga, mozorga, sanaga

a) ha b) ba'zan v) yo'q

99. Olamni gullab yashnashi to'g'risida mulohaza yuritishni xush ko'raman

a) ha b) aytish qiyin v) yo'q

100. Men shunday o'yinni yoqtiraman

a) jamoada o'ynashni yoki sherik topib mashg'ul bo'lishni

b) bilmayman

v) har kim o'zi o'ynasa

101. Tushimga o'ylagan narsalarim yoki qo'rqinchli tasodiflar kiradi

a) ha b) ba'zan v) yo'q

102. Uyda yolg'iz qolsam, biroz vaqt o'tgandan keyin vahima va qo'rqinch bosadi

a) ha b) ba'zan v) hech qachon

Hozirgi zamon psixologiyasida shaxsni tadqiq qilish masalasi dolzarbligi bilan boshqa psixologik kategoriyalar ichida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'zi shaxsda shakllanib ulgurmagan sifat, xislat, xususiyat, fazilat singari sub'ektiv imkoniyatga ega bo'lgan milliy.

umumbashariy, insoniy qiyofa oldiga yangi talablarni ko'yadi. Buning oqibatida hayot va faoliyat odamdan hali ro'yobga chiqmagan ichki imkoniyatlari, zaxiralari namoyon bo'lishini taqozo qiladi. Shaxsiy va ijtimoiy turmushda yuz berayotgan o'zgarishlar, islohotlar insonni zamon talabiga moslashishning ehtiyoj va zarurat darajasiga ko'taradi. Buning natijasida shaxsda yangi fazilatlar, kobiliyatlar ro'yobga chiqa boshlaydi, hatto erkak va ayolga xos o'ziga xoslik, kasbiy yo'nalganlik o'rtasidagi tafovutlar ham ayniyatga aylanadi. Ayniqsa, ayollarda menejment, marketing, brokker, biznes faoliyatlariga moyillik, uquvchanlik, zehn, farosatlilik, tavakkalchilik, mas'uliyat hissi kabi karakterologik xususiyatlar ularda tarkib topa boshlaganligi ijobiy, ijtimoiy voqelik yoki hodisa sifatida baholanishga loyiq. Ushbu shakllanayotgan, yangidan yuzaga kelayotgan shaxsning xislatlari, ichki imkoniyatlari jamiyat tarakqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi, shaxslararo, millatlararo munosabatlar darajasini yuksaklikka ko'tarishga xizmat qiladi. Ma'lumki, insondagi ichki imkoniyatlarning uzluksiz ravishda, izchillik bilan namoyon bo'lishi taraqqiyot (progress)ning kafoloti tariqasida gavdalanadi. Shaxsda doimo yuksaklikka intilish yoki komfort hissining hukm surishi taraqqiyotni amalga oshirishning ham harakatlantiruvchisi, ham mexanizmi vazifalarini bajaradi.

Psixologiya fanida yuz berayotgan o'zgarishlar shaxsga oid ta'riflarning ham o'zgacha, takomillashgan tarzda ifodalanishini taqozo etmoqda. Xuddi shu bois, biz shaxsni va uning yuqori bosqichi bo'lmish komillikni quyidagicha ifodalashni tavsiya qilamiz: "Muayyan jamoa, guruh a'zosi, jismoniy, jinsiy, ijtimoiy kamolotga erishgan, biologik va sotsiologik shartlangan xislatlar egasi, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqaruvchi, bilishga intiluvchi faoliyat, xulq-atvor, muomala sub'ekti shaxs deyiladi".

Sub'ektililikning instansional, super stansional tajribalarini o'zida mujassamlashtirgan, tabiat, jamiyat qonunlari haqidagi bilimlarning sohibi, xulq-atvori to'kis, o'zligini bizlik bilan umumlashtirgan, boshqa olamlar to'g'risidagi tasavvurlarni kashf qiluvchi donishmand zot (alloma, daxo) komil inson deb ataladi (ta'rif bizniki-E.G.).

Endi shaxsning xayrixohlik sifatini tadqiq qilish hamda o'rganish uchun quyidagi metodik yoki testdan foydalanishni tavsiya etamiz. Kitobxon hukmiga havola qilinayotgan test 20 ta savoldan yoki vaziyatdan tuzilgan bo'lib, shaxsning xayrixohlik motivatsiyasini aniqlashga imkon beradi. Tajriba ishtirokchilariga mana bunday tarzda yo'llanma berish nazarda tutiladi: Siz quyida keltiriladigan har bir hukm yoki vaziyatni diqqat bilan o'qib chiqing. O'qigan savolingiz Sizning xatti-harakatingizga aynan mutanosib bo'lsa, u holda qalb amringiz bilan "Ha" yoki mazkur holat Sizga mos tushmasa, unda, "Yo'q" deb javob qaytaring.

Siz xayrixohmisiz?

1. Kutubxonadan olingan kitoblarni topshirishdan biroz oldin ularning har biriga sinchkovlik bilan razim solaman, uqib olishga harakat qilaman.

2. Kimdir tasodifan mushkul ahvolga tushib qolsa, menda shu insonga yordam berish to'g'risida hech qanday ikkilanishlar yuzaga kelmaydi.

3. Men hamisha did bilan kiyinishimga e'tibor qilaman.
 4. Men uyda xontaxta atrofida ham o'zimni oshxonada o'tirganday his qilaman.
 5. Men hech qachon birovga nosamimiy, nazar pisand qilmay, yoqtirmay qaramaganman.
 6. Biror mashg'ulot bilan shug'ullanishdan voz kechgan hollarim bo'lgan, biroq o'sha lahzalarda o'z kuch-quvvatimga, aqliy imkoniyatimga nisbatan ishonchim qariyb yo'q edi.
 7. Ba'zan davramizda yo'q, ishtirok etmagan odamlar to'g'risida g'iybat qilishni yoqtiraman.
 8. Kim bo'lishidan, hatto qanday lavozim egallashidan qat'i nazar suhbatdoshimning fikrini diqqat bilan tinglayman.
 9. Hayotimda shunday bir antiqa hodisa ro'y bergan, men o'shanda o'zimni oqlash uchun yo'q joydagi sabab (vaj)ni to'qiganman.
 10. Turmush tajribamda odamlarning noshudligidan foydalanish holati uchraydi.
 11. Men hech ikkilanmay, doimo o'z nuqsonlarimni ro'y rost tan olaman.
 12. Ba'zan insonni qilgan aybini kechirish o'rniga unga a'zob berib, ravbasiga tayantirgim keladi.
 13. Shunday hodisalar bo'lib o'tishiga yo'l qo'rganmanki, o'shanda men o'z fikrimni boshqalar so'zsiz bajarishlari uchun tazyiq o'tkazganman.
 14. Mendan odamlar homiylik qilishdan yoki yordam ko'rsatishdan voz kechishni talab etsalar, odatda bu vaziyatda menda ichki norozilik yuzaga kelmaydi.
 15. Mening xohishimga qarshi fikr bildirsalar hech qachon menda ranjish, o'kinch tuyg'ulari yuzaga kelmaydi.
 16. Uzoq sayohatga o'tlanishdan oldin men doimo o'zim bilan nimalarni olib ketish haqida puxta o'ylayman.
 17. Men boshqalarning yutuqlariga havas qilgan onlarim juda ko'p bo'lgan.
 18. Menga iltimos bilan murojaat qilgan odamlar ba'zan meni ranjitishadi.
 19. Odamlarda ko'ngilsizliklar sodir bo'lganida ular qilmishga yarasha jazo oldilar, degan o'ylarga to'lanman.
 20. Ko'ngilsiz, yoqimsiz hodisa, holat va xabar yuzasidan hech qachon kulimsirab gapirgan emasman.
- Qat'iy fikrimizga ko'ra, mazkur test bo'yicha to'plangan miqdoriy natijalarni hisoblashning kaliti quyidagi ko'rinishga ega.
- Qo'yilgan savollarga "Ha" deb javob qaytarish: 1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 14, 15, 16, 20.
- Sinaluvchilar hukmiga havola qilingan savollarga "Yo'q" deb javob qilish: 6, 7, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19.
- Xayrixohlik shaxs sifati va xatti-harakat motivatsiyasining yakuniy ko'rsatkichi qo'llanilish imkoni bo'lgan barcha javoblar yig'indisida yoki majmuasida o'z ifodasini topadi. Bunda yakuniy ko'rsatkich 0 dan 20 gacha

bo'lgan diapozonda joylashishi mumkin. Ushbu ko'rsatkich qancha yuqori bo'lsa, xayrixohlik motivatsiyasi ham shunchalik yuksak darajani egallaydi. Xuddi shu bois, yakka shaxsning boshqa odamlar tomonidan unga xayrixohlik bildirish mezonini muomalaga nisbatan ehtiyoj bilan aloqador bo'lganligi tufayli yuqoriroq ko'rsatkichga erishishi mumkin.

UCHINCHI BOB MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

3.1. Chaqaloqlik davrining psixologik xususiyatlari

Bolaning ona qornidagi o'sish davri onaning organizmiga uzviy bog'liq holda kechadi. Chaqaloqning barcha hayotiy funksiyalari – ovqatlanish, nafas olish, nafas chiqarish, havo haroratining o'zgarishiga va atmosferadagi moddalar almashinuviga moslashish va hokazolar onaning organizmi orqali amalga oshadi.

Chaqaloqning tug'ilishi sifat o'zgarish daqiqasi, ijtimoiy rivojlanishning yangi ko'rinishi boshlanadigan nuqta ekanligi bilan muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun tug'ilish tabiatning chaqaloq organizmiga kuchli larzaga keltiruvchi mo'jizasidir. Bunda ona qornidagi barqaror muhitda yashagan jonzo't favqulodda yangi sharoitga, son-sanoqsiz xossa va xususiyatlarga ega bo'lgan qo'zg'ovchilar doirasiga tushadi. Avval chaqaloq organizmining ona organizmidan ajralishi sodir bo'lib, ijtimoiy-tabiiy sharoitlarga moslashuvi boshlanadi. Uning murg'ak organizmida tub o'zgarishlar ro'y beradi, unda yangi sharoitlarga ko'nikish davri kurashlar ostida o'tadi. Chaqaloq organizmi miqdor va sifat o'zgarishlariga, tashqi olamni qarshiligiga, ta'siriga, tazyiqiga duch keladi; fazo, vaqt va harakat muammolari mutlaqo boshqacha tarzda uning bosh miya katta yarim sharlari po'stida aks eta boshlaydi.

Chaqaloqda ona organizmi bilan anatomik, morfologik va konstitutsion bog'liqlik davri tugagan bo'lsa-da, biroq u dastlabki daqiqalardan boshlab oq mustaqil yashay olmaydi, onaga fiziologik jihatdan tobeligacha qolaveradi. Chaqaloq yashashi uchun organizmi talab qiladigan ovqat, oqsillar mazkur o'sish pallasida ona suti orqali borib turadi. Bola onaning qornida mo'tadil haroratda, oziq yetarli darajadagi sharoitda, hatto, organizmning funksional holati ham ona organizmiga bevosita bog'liq holda yashagan bo'lsa, tug'ilishi bilanoq birdaniga yangi, murakkab, qiyin sharoitga tushib qoladi.

Tug'ilgan chaqaloq havo bo'shlig'i va havoning bosimiga duch kelishi sababli tabiiy talabga ko'ra, uning nafas olishi va nafas chiqarishi o'zgaradi. Salqin, havo oqimiga tushishi bilan haroratning ta'siriga moslashish uchun harakat qiladi. Unda ovqatlanish usuli va vosilasi ham o'zgaradi, ya'ni plansent

oziqlanish (ona organizmidan bevosita qonga moddalar soʻrilishi)dan orali oziqlanish (ovqat ogʻiz boʻshligʻi orqali meʼda-ichakka borishi)ga oʻtadi.

Chaqaloq hayvonlarning bolalariga qaraganda, himoyaga muhtojroq, nochorroq boʻlib tugʻiladi. Tugʻilish arafasida unda nasliy yoʻl bilan mustahkamlangan ayrim mexanizmlar, shartsiz reflekslar paydo boʻladiki, bular yangi hayot sharoitiga moslashishni birmuncha yengillashtiradi.

Chaqaloq tugʻilganda uning ovqatlanish reflekslari maʼlum darajada shakllangan: asosan, soʻrish, emish reflekslari oʻz vazifasini ado etishga tayyor boʻladi. Chaqaloqning labiga va tilining shilimshiq pardasiga biror qoʻzgʻatuvchi tegishi bilan unda ixtiyorsiz ravishda soʻlak ajrala boshlaydi. Ona koʻkragini emishda uning boshqa har qanday harakatlari sekinlashadi yoki mutlaqo toʻxtaydi. Psixologlar M.P.Denisova va N.L.Figurinlar chaqaloqlardagi mazkur jarayonni chuqur tadqiq qilib “ovqatga yoʻnalish” reaksiyasi deb atadilar. I.P.Pavlov taʼbiricha, bunda shartsiz reflekslar vujudga kelib, u idrok qilinadigan narsaga idrok qiluvchi organi qoʻzgʻatuvchi eng qulay yoʻnalishida aks etadi. Natijada emish mexanizmining taʼsiridagi xatti-harakatlar qisman yoki butunlay tormozlanadi.

Chaqaloqning yangi sharoitda yashashini taʼminlovchi asosiy omil tugʻilishda unda vujudga kelgan tabiiy mexanizmlardir. U tashqi sharoit va muhitga moslashish imkonini beradigan, nisbatan yetilgan nerv sistemasi bilan tugʻiladi. Tugʻilganidan boshlab mazkur reflekslar organizmda qon aylanishi, nafas olish hamda nafas chiqarishni taʼminlaydi.

Birinchi kundanoq kuchli qoʻzgʻatuvchilarga nisbatan koʻzni qisish, pipiratish, uning qorachigʻini kengaytirish yoki toraytirish mexanizmlari ishlay boshlaydi. Bu reflekslarni himoya reflekslari deyiladi.

Chaqaloqda himoya reflekslaridan tashqari, qoʻzgʻatuvchilar bilan aloqa oʻrnatishga xizmat qiladigan reflekslar ham boʻladi. Bularni orientir reflekslari deb ataladi. Chaqaloqlarni kuzatishlarda ikki-uch kunlik bola xonaga quyosh nuri

tushishi bilan boshini yorugʻlik tomonga burishi, chaqaloq xonaga asta kirib kelayotgan nur manbaini ham sezishi yaqqol koʻrindi.

Yuqorida aytilgan reflekslardan tashqari, bolada bir nechta tug'ma tabiiy reflekslar ham uchraydi: emish refleksi og'ziga tushgan narsani so'rishda o'z ifodasini topsa, qo'l kaftiga biror narsaning tegishi ushlash, chang solish reaksiyasini vujudga keltiradi. O'zidan narsani itarishi, uzoqlashtirish refleksi mavjudligini ko'rsatadi va bu hol tovonga qandaydir jism tegishi bilan uni o'zidan uzoqlashtirishda namoyon bo'ladi.

Psixolog V.S.Muxinaning fikricha, chaqaloqda tug'ilishiga qadar ham shartsiz reflekslar bo'lishi, unga homilalik paytidayoq o'z qo'lini so'rish imkonini yaratadi.

Sharq allomalarining fikricha, chaqaloqda tug'ma reaksiyalarning boshqa guruhi ham mavjud bo'lib, beshik tebratilganda chaqaloqning yig'idan to'xtashi, ixtiyorsiz harakati sekinlashuvi shundan dalolat beradi. Qadim

zamonlardan beri beshik, so'rg'ich va hokazolardan chaqaloqni yupatishning, uning ixtiyorsiz harakatini to'xtatishning, diqqatini ovqatga va favqulodda holatga to'plashning muhim vositasi sifatida foydalaniladi.

Qator tug'ma-tabiiy reaksiyalar chaqaloq hayoti uchun juda muhimdir. Ana shu shartsiz reflekslar tufayli u yangi, o'ng'aysiz sharoitga ko'nikib boradi va o'z yashash tarzini mavjud yo'nalishga uyg'unlashtiradi. Uning yangi muhitda ovqatlanishi va nafas olishi ana shu reflekslarning bevosita funksiyasi hisoblanadi. Bola tug'ilgunicha undagi barcha jarayonlar onaning organizmi orqali amalga oshgan bo'lsa, tug'ilganidan keyin mutlaqo boshqacha tarzda amalga osha boshlaydi. Masalan, o'pka bilan nafas olish, oral (og'iz, ichak, oshqozon kabi biologik organlar orqali) ovqatlanish vujudga keladi. Buni psixologiyada reflektor moslashib deb ataladi.

Muskul sistemasining ishtirokida nafas olishning ritmli harakatlari amalga oshadi. Bu jarayon ovqatlanish, emish (so'rish) reflekslari yordamida vujudga keladi. Chaqaloqning tug'ma reflekslari dastlabki paytlarda nomutanosib ishlashi sababli u tez-tez qalqib ketadi, jismonan darrov toliqadi (tez uyquga ketadi yoki uyg'onadi). Chaqaloqning butun faoliyati, faolligi organizmni oziq bilan ta'minlashga, to'yishga yo'nalgan bo'ladi. Organizmniig termoregulyatsiyasi ham alohida ahamiyat kasb etib, bolani o'zgaruvchan mikromuhitga tobora moslashtirib boradi.

Chaqaloqlik davri insonning kamol topishida xulq-atvorning tug'ma-instinktiv ko'rinishlari: nafas olish, ovqatlanish, haroratdan ta'sirlanish va hokazolar sof holda namoyon bo'lishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur organik (moddiy) ehtiyojlar chaqaloq uchun psixik o'sishning negizi vazifasini o'tay olmaydi, ammo ular birgalikda uning yashashini ta'minlaydi.

Psixologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, qator tug'ma reflekslar bolaning o'sishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etmasa ham, uning tabiiy-biologik ehtiyojlarini qondirishda ishtirok qiladi. Bularga ativistik belgilar, tirmashish, sudralish, emaklash kabi nasliy reflekslar kiradi va ayrim reflekslar (tirmashish, chang solish) borgan sari susayib boradi. Chaqaloqda ushlar, o'zini tutish reflekslarining paydo bo'lishi unga fazoda to'g'ri harakat qilishga imkon yaratadi. Tom ma'nodagi sudralish – bolaning narsalarga qo'l cho'zishidan boshlab, oldinga intilishida ko'rinadi. Bu jarayon keyinchalik yanada taraqqiy etib boshlaydi.

Tug'ilishga yaqin chaqaloqda quloq va ko'z mexanizmlari o'z vazifasini o'tashga tayyor bo'ladi. Bundan tashqari, unda qator himoya va orientir reflekslari (o'ta yorug'likka qarash natijasida ko'zni pikipirirish, boshini olib qochish, burish, kuchli tovushdan cho'chish kabilar) ham mavjud bo'ladi. Ammo chaqaloqda "ko'rish" va "eshitish" apparatlari orqali o'z diqqatini biror ob'ektga to'plash imkonini bo'lmaydi. Chunki ob'ektni tanish, tovushni ajratish, sezish imkoniyati bolada keyinchalik vujudga keladi.

Chaqaloq uchun tug'ma mexanizmlar yangi sharoitga moslashish (ko'nikish) uchun kifoya qilmaydi. Shu boisdan uni parvarishlashda qo'shimcha tarbiyaviy tadbirlar qo'llanmasa, chaqaloq o'sishdan orqada qolishi mumkin.

Chaqaloq ona qornidagi yashash sharoitidan atmosferada hayot kechirishga o'tgan dastlabki paytlarda uning uyqu va uyqusizlik holatlari o'rtasida keskin chegara bo'lmaydi.

Tug'ilgan chaqaloqning vazni tez kamaya boradi. Buning sababi undan suyuqlik moddasining chiqib ketishi, vaznsizlik holatidan atmosfera bosimiga, quyosh nuriga, turli xususiyatli moddalar ta'siriga, o'zgaruvchan havo haroratiga moslashish davrida ko'p kuch-quvvat sarflanishidir. Bu davrning kechishida chaqaloqlarning ham individual, ham jismoniy tafovutlari ko'zga tashlanadi. Oradan ko'p vaqt o'tmay chaqaloq vaznining kamayishi tabiiy ravishda to'xtaydi va uning yangi muhitga moslashishi boshlanadi. **Kindik tushish davri** organizmda keskin o'zgarishlar yuz berish pallasi hisoblanib, murg'ak organning mustaqil yashayotganidan dalolat beradi. Chaqaloqning oldingi vazniga yetish davri hayotining birinchi o'n kunligiga to'g'ri keladi.

Chaqaloq organizmining anatomik-fiziologik, morfologik tuzilishi bo'yicha boshqa yoshdagi odamlarnikidan farqi kam rivojlangani, zaifligi, ish qobiliyatining kuchsizligidir. Uning suyak sistemasi, pay-muskullari va tog'ay to'qimalarining o'sishi katta yoshdagi kishilarnikidan ham sur'at, ham sifat jihatdan farqlanadi. Chaqaloqdagi muskullarning takomillashishi harakat negizini vujudga keltiradi; shu bilan birga har bir biologik organning mustaqil harakati va

faoliyatini ta'minlashga xizmat qiladi. Bolada bo'yin muskullarining o'sishi bo'yinini tutishga olib kelsa, tana muskullarining rivojlanishi kattalar yordamida ag'anash imkonini, qo'l va oyoq muskullarining yetilishi esa jismoniy harakat qilishi, jismlarga qo'l cho'zish uchun sharoit yaratadi.

Chaqaloqning anatomik-fiziologik tuzilishini tahlil qilsak, uning suyak sistemasida ohak moddasi va har xil tuzlar yetishmasligining guvohi bo'lamiz. Shu sababli suyak funksiyasini ko'proq tog'ay to'qimalari bajaradi. Bosh suyaklari bolaning ikki oyligida o'zaro qo'shilib ketadi. Bosh suyakning peshona va tepa qismlari o'rtasida liqildoq deb ataladigan qalin parda va teri bilan qoplangan oraliq mavjud bo'ladi. U bola bir yoshdan oshganidan keyin suyak bilan qoplanib boradi, lekin u haqiqiy suyak bo'lmaydi.

Chaqaloq nerv sistemasining yuksak darajada rivojlangan qismi, ya'ni bosh miya katta yarim sharlari tashqi ko'rinishi bilan katta odamnikiga aynan o'xshasa ham, aslida undan ko'p farq qiladi. Odamlarni o'zaro qiyoslasak, ajoyib manzarani ko'ramiz: miyaning og'irligi chaqaloq tanasining sakkizdan bir va katta odamlarda esa qirqdan bir qismini tashkil etadi. Chaqaloqlarda bosh gavdaga nisbatan kattaroq ko'rinsa-da, u hali juda bo'sh, mukammallashmagan bo'ladi. Ularning organizmi jadal sur'at bilan o'sish davridan o'tadi. Bu davrda chaqaloqning og'irligi 3–5 kg bo'lishiga qaramay, miyasining og'irligi 300–350 grammni tashkil qiladi, xolos. Chaqaloqning miyasi hujayralarining miqdori, "ariqchalar"ning yaqqol ko'zga tashlanmasligi, nerv hujayralari tarmog'i jihatdan katta odamlarning miyasidan farq qiladi.

Yuqoridagi fikrlarni isbotlashga harakat qilgan psixolog Ye.A.Arkinning ta'kidlashicha, bola tug'ilishga harakat qilayotgan paytda uning miyasini bir xil kulrang massa tashkil etadi, uning nerv tolalarida mielin qobig'i bo'lmaydi.

Chaqaloqda nerv tolalari bir-biridan ajralmagani sababli, tashqaridan kelgan qo'zg'atuvchilar muayyan qismga yo'nalgan bo'lsa-da, boshqa markazlarga ham ta'sir qilaveradi. Shu sababdan bo'lsa kerak, uning bosh miya yarim sharlari qobig'ida aniq, mustaqil va barqaror qo'zg'alish o'choqlari vujudga kelmaydi. Chaqaloq tashqi qo'zg'atuvchilar ta'siriga ixtiyorsiz ravishda qo'l-oyoqlari va boshini tartibsiz harakatlantirish bilan javob beradi. Katta yoshli kishilarning bilish jarayonlari, his-tuyg'ulari, psixik holatlari va o'ziga xos tipologik xususiyatlarini idora qilishda nerv sistemasining yuksak darajada rivojlangan qismlari yetakchi rol o'ynasa, chaqaloqning hayotiy faoliyatida bu vazifani bosh miya qobig'ining ostki markazlari bajaradi. Bosh miya yarim

sharlarining durustroq rivojlangan bo'limlari chaqaloq uchun eng zarur jarayonlar: nafas olish va nafas chiqarish, emish, yutinish, qon aylanish, siydik chiqarish va hokazolarni boshqarib turadi. Mazkur nerv tolalari chaqaloqning yashashi uchun yetarli miqdorda mielin qobig'iga o'ralgan bo'ladi.

Chaqaloq boshqa yosh davridagi odamlarga qaraganda kuchsiz, zaif, o'jiz ko'rinsa-da, ba'zi jihatlari bilan kattalardan ustunlik qiladi. Ye.A.Arkinning fikricha, chaqaloqlik davrining kuchli jihatlari ko'pincha uning o'sish quvvatida o'z ifodasini topadi. U har oyda ikki sm dan o'sadi, uning og'irligi har kuni 1,6–2 grammdan ortib boradi. Uning shiddatli sur'at bilan o'sishi ko'proq individning vegetativ nerv sistemasi, ichki sekresiya (buqoq, qalqon osti va ustki) bezlarining faoliyatiga bevosita bog'liqdir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ichki sekresiya bezlari ishlab chiqargan maxsus gormonlar qonga so'rilib, organizmning jismoniy o'sishini belgilaydi. Chaqaloqning g'oyat jadal sur'at bilan o'sishi shu davrning o'ziga xos xususiyati bo'lib, uning o'sishiga ta'sir etuvchi omillar ovqat, sof havo, quyosh nuri, nafas olish, parvarish va hokazolardir.

Odatda chaqaloqning nerv faoliyati shartsiz va shartli reflekslar ta'sirida vujudga keladi. Shartsiz tug'ma reflekslar bolaning tug'ilishi arafasida yetarli darajada yetilishi sababli unda qon aylanish, nafas olish, ovqat hazm qilish, siydik chiqarish singari eng muhim vegetativ funksiyalar amalga oshadi. Masalan, qorni och chaqaloqning labiga biror narsa tegishi bilan unda emish harakati vujudga kelib, so'laklari oqa boshlaydi. Bu ovqatlanishning shartsiz refleksi deb ataladi.

Chaqaloq tug'ilishi arafasida uning bosh miya katta yarim sharlarining og'irligi, hajmi va funksional jihati yetarlicha rivojlanmagan bo'lsa ham, u mavjud shartsiz reflekslar negizida atrof-muhit va boshqalar bilan munosabatga kirishish imkoniyatini beradigan oddiy shartli reflekslar hosil qila oladi. Masalan, hid, yorug'lik, harakat qo'zg'atuvchilarining ta'sirini natijasida oddiy shartli reflekslar vujudga kelishi mumkin.

Chaqaloq hayotining dastlabki kunlaridan boshlab tashqi muhit bilan munosabatga kirishish, aloqa bog'lash jarayonida unga mustaqil hayot kechirish imkoniyatlari tug'iladi. Ilmiy manbalarda ko'rsatilishicha, chaqaloq hayotining ilk davrida undagi reflekslar kuchsiz, zaif va beqaror bo'ladi. Chunki kuchli tashqi qo'zg'atuvchilar ta'sirida reflekslar tez izdan chiqadi va qayta tiklanish imkoniyati tobora kamayadi.

Chaqaloqning asosiy xususiyatlaridan biri uning inson zotiga xos barcha xulq-atvor shakllarini va avlodlarning tajribalarini o'zlashtirish imkoniyatiga egaligidir. Tug'ma reflekslar chaqaloq hayotidagi yetakchilik rolini asta-sekin

yo'qotib boradi. Kundalik tartib va tarbiyaning o'ziga xos sharoitida ehtiyojning boshqa ko'rinishlari, jumladan, taassurot olish, ta'sirlanish, harakat, muloqot kabi shakllari vujudga keladi. Mohiyati va maqsadi jihatidan yangi ehtiyojlar zahirida psixik rivojlanish amalga oshadi.

Bolada taassurot olish ehtiyoji paydo bo'lishi bilanoq, orientir refleksi bilan aloqa o'rnatadi, hissiy bilish organlarining tayyorlik darajasiga muvofiq mavjud ma'lumotlarni qabul qiladi va shu jarayonda o'zi ham rivojlanadi. Chaqaloqning ko'ruv va eshituv apparati dastlabki kundanoq ishga tushsa ham, ular hali yetilmagan bo'ladi. Shu sababli ko'rish sezgisini yorug'lik, eshitish sezgisini esa qattiq tovush vujudga keltiradi. Bola harakatdagi jismlarni kuzatishga intilsa ham, aslida qimirlamay turgan narsalarga ko'proq diqqatini to'playdi. Uning ruhiy dunyosida ko'ruv va eshituv apparatlariga mos ravishda diqqatning muayyan ob'ektga to'planishi jarayoni asta-sekin vujudga keladi.

Chaqaloqning sezgi organlari uning harakatiga qaraganda durustroq rivojlangan bo'ladi. Masalan, chaqaloq achchiqni shirindan, issiqni sovuqdan, ho'lni quruqdan farqlay oladi. Uning hid bilish organlari juda zaif bo'lishiga qaramay, burniga yoqimsiz hidli modda yaqinlashtirilsa, bezovtalanadi. Bolada teri tuyush, haroratni his qilish, sezish, og'irlikni fahmlash, ta'm bilish sezgilari ham yetarli darajada rivojlangan bo'ladi.

Chaqaloqda jismlarni, odamlarni, atrof-muhitni kattalar kabi yaxlit va aniq idrok qilish imkoniyati bo'lmaydi. Chunki idrok qilish insonning boshqa psixik jarayonlari (xotira, tasavvur, tafakkur), ruhiy holatlari (his-tuyg'u, o'ng'aysizlanish) va o'ziga xos tipologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liqlikda amalga oshadi. Shuning uchun chaqaloqda mazkur imkoniyat o'ta cheklangan bo'lib, sezgi organlari oddiy aks ettirish imkoniyatiga ega.

Yangi tug'ilgan bolada kuchli yorug'likni aks ettirish imkoni bo'ladi va u yorug'likdan turli darajada va shaklda ta'sirlanadi, hatto, ko'zlarini yumib oladi. Ko'rish mexanizmlari hali o'sib ulgurmagan sababli tinch holatdagi yoki harakatdagi jismni idrok qila olmaydi. Goho o'n kunlik chaqaloq harakatdagi jismga nigoh tashlagandek ko'rinsa-da, aslida unga bir necha sekund termilishdan nari o'tmaydi.

Chaqaloqda eshitish sezgisi zaif rivojlangan bo'lsa ham, u hali o'zi eshitishga moslashmagan kuchli qo'zg'atuvchilarni (tovush, qichqiriqni) aks ettira oladi, biroq tovush kelayoigan ob'ektni aniq topa olmaydi.

Ko'rish va eshitish organlarining muayyan ob'ektga yo'nalishi oyoq-qo'l va boshning harakatida, bolaning yig'lashdan to'xtashida ko'rinadi.

Chaqaloqdagi muhim xususiyatlardan yana biri ko'rish va eshitish tananing harakatlanishidan ildamroq rivojlanishidir. Chaqaloqda ko'rish va eshitish apparatlari faoliyatining o'sishi tashqi qo'zg'atuvchilardan ta'sirlanishning takomillashuvida va bosh miyaning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Chaqaloq miyasining og'irligi kattalar miyasining chorak qismiga tengdir. Chaqaloqning nerv hujayralari kattalardagi hujayralarga o'xshasa ham, zaifligi bilan ulardan

farqlanadi. Shunga qaramay, bola organizmining tayyorlik darajasi shartli reflekslar paydo bo'lishi uchun mutlaqo yetarli emas.

Chaqaloq tashqi olam bilan aloqada bo'lishining markazi rolini bosh miya katta yarim sharlarining yuksak darajada rivojlangan qismlari bajaradi. Miya tobora takomillashuvining o'zi chaqaloqdagi hissiy bilish organlarining rivojlanishini ta'minlay olmaydi. Bu organlar bola olayotgan taassurotlar natijasida rivojlanadi. Aslida taassurotlarsiz miyaning o'zi o'sishi mumkin emas. Miyaning rivojlanishida tashqi olamdan keladigan qo'zg'atuvchilar va signallarni qabul qiluvchi hissiy bilish organlari analizatorlarining ko'p ishlashi muhim rol o'ynaydi. Ilmiy manbalarda ifodalanganidek, chaqaloq sensor to'siqqa tushib qolsa, tashqi taassurotlarning yetishmasligi sababli o'sishdan vaqtincha orqada qoladi. Aksincha taassurotning miyaga ko'proq kelib tushishi orientir reflekslarning rivojini tezlashtiradi. Ko'ruv va eshituv apparatini ob'ektlarga yo'naltirish vujudga keladi, natijada insoniy sifatlar, jarayonlar shakllanadi. Ko'ruv va eshituv a'zolari orqali to'planadigan taassurotlar manbai hamda nerv sistemasining muntazam o'sishini ta'minlash vazifasini katta yoshdagi odamlar bajaradi.

N.L.Figurin va M.P.Denisovaning ta'kidlashicha, bolaning bir oylikkacha davridagi tetiklik holati (uyg'oqligi) ko'rish va eshishga yo'nalgan shartsiz reflekslar tufayli faollashib boradi; tovush ta'siriga berilish 2-3 haftalikda vujudga keladi. Shuning uchun bola surnay sadosiga quloq soladi va yig'idan yoki harakatdan to'xtaydi. Bir oylik bo'lgach unda orientir refleksi namoyon bo'ladi (I.P.Pavlov). Shu sababdan chaqaloq gaplashayotgan odamga tikiladi va ixtiyorsiz xatti-harakatdan o'zini tiyib turadi.

Bola ob'ektni ko'rish va tovushni eshish uchun diqqatini to'playdigan bo'lgach, harakatining faollashuvida ancha o'zgarishlar ro'y beradi. Odatda uining harakati ixtiyorsiz va tartibsiz ravishda amalga oshib, jimsilarga ko'z yugurtirish, boshini burish bilan tugasa ham, harakat hodisasi vazifasini bajaradi: o'zida xulqning sodda ko'rinishini ifodalab, bolani voqelik, tashqi olam bilan uzviy bog'laydi.

D.B.Elkoninning fikricha, chaqaloq hayotining uchinchi haftasida onaning emizishdagi holatiga moslashish bilan bog'liq birinchi tabiiy shartli refleks vujudga keladi va keyinchalik esa ba'zi qo'zg'atuvchilarga javob tariqasidagi alohida shartli reflekslar ham paydo bo'ladi.

D.B.Elkonin va uning shogirdlari ta'kidlaganidek, hali chaqaloq psixik hayotining mazmuni muammosi uzil-kesil hal qilinmagan va chaqaloqning psixik dunyosiga chinakam, haqiqatga yaqin, ilmiy-ob'ektiv qarashlar I.M.Sechenov

asalaridagina uchraydi. Psixologiya fani rivojining undan keyingi davrida shu namunamoga taalluqli ancha tadqiqotlar olib borilgan, qator psixologik qonuniyatlar va mexanizmlar ishlab chiqilganki, bular to'g'risida ontogenez psixologiyasi va pedagogik psixologiya xrestomatiyasida boy material berilgan.

3.2. His-tuyg'uning o'sishi (jonlanish).

Chaqaloqning hayoti qichqiriq sadosi bilan boshlanadi va bu ko'pincha shartsiz reflektor xususiyatidan kelib chiqadi. Dastlabki qichqiriq tovush chiqarish oralig'i qisilishining bevosita mahsuli sifatida, organizmning tabiiy ehtiyoji natijasida vujudga keladi. Qisilish avval nafas olish refleksini ham oshqaradi. Shunga qaramay, mutaxassis olimlarning fikricha, birinchi qichqiriq – noxush his-tuyg'uning namoyon bo'lishidir. Qisilish tanglik (zo'riqish) tuyg'usini vujudga kelishidir. Shuning uchun chaqalokdagi muskul reaksiyasi bilan emotsional munosabatni farqlash ancha qiyin. Qichqiriq noxush kechinma va sezgilarga javob tariqasida vujudga kelib, issiqqa, ochlikka va namlikka qarshilik vazifasini bajaradi. Chaqaloqni to'g'ri tarbiyalash jarayonida qichqiriq emotsional kechinmalarning yana bir turi yig'lashga aylanadi. Yig'lash bola jismoniy og'riqni, ruhiy qayg'uni, iztirobni tabiiy aks ettirishining manbai bo'ladi, tashqi olam bilan aloqa o'rnatishning eng zarur vositasi sifatida chaqaloqning hayot faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. U noxush his-tuyg'ularnigina aks ettirib qolmay, tabiiy ehtiyojlarni qondirish mexanizmi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Bola bir oyga to'lgach o'zini parvarish qilayotgan odamga intiladigan, talpinadigan bo'ladi va buning misoli tariqasida uning kishilar orasidan "o'z" kishisini tanishi va ajratishini aytish mumkin.

Mazkur psixologik holatni N.L.Figurin va M.P.Denisovalar *"jonlanish"* deb ataganlar. Bu davrda bolaning psixik dunyosida tetiklik, his-tuyg'usida esa atrof-muhitdan ta'sirlanish o'z aksini topadi. Ularning fikricha, bolaning katta yoshdagi odamlarga o'z munosabatini bildirishi uning bundan keyingi o'sishini belgilovchi bosqich vazifasini o'taydi.

"Jonlanish" bolaning kattalar bilan o'ziga xos ravishda munosabatga kirishining yangi shakli sifatida vujudga keladi. Lekin tashqi qo'zg'atuvchining qitiqlashiga javob tariqasida namoyon bo'ladigan "jonlanish"ning tabiati hali ochilgani yo'q. Ehtimol, bu holat bolaning kattalar bilan muloqotining maxsus ko'rinishi va ovqatlanish refleksining mustahkamlanishi bilan bog'liqdir, u balki

bolada ijobiy his-tuyg'ularni qo'zg'atish omilidir. Ba'zan bolada o'zini parvarish qiluvchi shaxsning muomalasi tufayli emotsional harakatlar vujudga keladi, natijada uning qo'l va oyoqlari harakati ildam va tez amalga oshadi. Bu jarayon intilish, iltijo, talpinish kabi tashqi ifodaga ega bo'lgan ichki psixik kechinmalarda o'z aksini topadi.

Psixolog Ye.K.Kaverina bolaning tashqi ta'sirga javob bildirishini tadqiq qilib, unda odamlar va jismlarga munosabat bir xilligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, insonning aft-angoriga qarab ijobiy his-tuyg'ular uyg'onishi keyinchalik vujudga keladi. Ta'sirga berilish va ta'sirlanishning mazkur shakli bola bilan kattalar o'rtasidagi aloqaning boshlang'ich ko'rinishi hisoblanadi. Shaxslararo aloqaning bu shakli chaqaloqlik davrining tugashi va ilk bolalikning boshlanishidan dalolat beradi.

Chaqaloqda paydo bo'ladigan ijobiy his-tuyg'ularning oddiy tabiiy ehtiyojlarni qondirish bilan hech qanday bog'liqligi yo'q. Chunki psixik dunyodagi o'zgarishlarni o'rgangan M.Yu.Kistiyakovskayaning uqtirishicha, uyqusizlikdan qiynalish va ochlik uyg'otuvchi qo'zg'atuvchilarni bartaraf qilish salbiy kechinma va his-tuyg'uni pasaytiradi. Bolaning kattalar bilan ijobiy munosabatda bo'lishi zamirida tabassum, kulgi, ildam harakat, tovush chiqarish bo'lsa ham, bularning tabiiy-organik ehtiyojlarni qondirish bilan hech qanday aloqasi yo'q. Aksincha, ijobiy emotsional holat yangi ijtimoiy ehtiyojning ko'rsatkichi bo'lib, bola katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishishining motivi va imkoniyati rolini bajaradi.

Psixolog M.I.Lisina va uning shogirdlari ta'kidlaganidek, mazkur yosh davrida bola ko'z qarashlari, ixtiyorsiz harakatlari, sharpaga javobi, tamshanishi orqali kattalar bilan aloqa bog'laydi. Ko'p marta takrorlanish natijasida shartli refleks shaklida vujudga kelgan ana shu jarayonlar muloqotga aylanadi. Chaqaloqning yangi sharoit va muhitga moslashishidan kelib chiquvchi bu holat ko'nikish ko'rinishida muloqot vazifasini o'tay boshlaydi. Biroq bu muloqot noverbal ravishda (so'zlar ishlatilmay) amalga oshadi, sodda shakldagi, tor ko'lamli shaxslararo munosabatni aks ettiradi.

Katta yoshdagi odamlarning chaqaloq bilan muloqotda bo'lishi unga o'yinchoq ko'rsatishi, termulishi, erkalashi unda tashqi ta'sirga javob reflekslarini faollashtiradi.

Psixolog D.B.Elkonin nazariyasiga ko'ra, chaqaloqlik davridan ilk bolalik, go'daklik davriga o'tishning o'ziga xos xususiyatlari mavjuddir. Bular:

1. Ko'z va quloq yordamida diqqatni muayyan ob'ektga qaratish (to'plash) ning paydo bo'lishi, bola harakat faoliyatining qayta qurilishi boshlangani, alohida namoyon bo'luvchi harakatning xulq hodisasiga aylanishi.

2. Sirdan idrok qilinuvchi barcha ob'ektlarga (sub'ektlarga) yo'nalgan alohida ko'zg'atuzchiga nisbatan shartli reflekslar hosil bo'lishi.

3. Katta yoshdagi odamlarga (onasiga va yaqin kishilarga) nisbatan emotsional reaksiyalar (his-tuyg'ular, kechinmalar) yangi ehtiyoj paydo bo'lishining ko'rsatkichi ekanligi.

4. Bolaning (chaqaloqning) kattalar bilan muloqotda bo'lish ehtiyoji uning keyingi psixik o'sishi negizini tashkil etishi va hokazolar.

3.3. Go'daklik davrining psixologik xususiyatlari

Go'dak va muloqot

Go'dakning hayotiy faoliyati va taqdiri uni qurshagan, parvarishlaydigan katta yoshdagilarga bevosita bog'liq bo'lib, uning barcha ehtiyoj va talablari faqat shular tomonidan qondiriladi. Psixologik iboralar bilan aytgach, kattalar bolaning fazodagi o'mini uzluksiz o'zgartirishi, almashtirishi natijasida unda ko'rish, eshitish, teri tuyush, haroratni sezish, ta'm bilish kabi sezgilar rivojlanadi (takomillashadi). Kattalar tomonidan go'dak uchun yaratgan ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar uning o'sishini belgilovchi muhim turtki vazifasini o'taydi. Atrof-muhimning xususiyat va xossalarni kattalar go'dakning psixik dunyosiga singdiradilar. Shiqildoqlar shakli, rangi har xil o'yinchoqlar va hokazolarni bolaning diqqatiga havola qilish unda jismlar to'g'risida tasavvur obrazlarini yaratadi, go'dakning hissiy bilish organlari esa ularni aks ettiradi. O'zaro muloqot jarayonida, jismlarni ushlashga o'rgatish, mashqlar natijasida go'dak "tanish" jismlarga talpinadigan, ularga qo'l cho'zadigan bo'la boshlaydi, unda rang va shaklni farqlash imkoniyati tug'iladi. Ta'sir o'tkazishning keyingi murakkabroq bosqichida bola kattalar yordami bilan o'tirish, o'rinda dumalash, tik turish, ovqatlanish qurollaridan to'g'ri foydalanishni, uzluksiz va mazmunli harakatlarni amalga oshirishni o'rganadi. Shuning uchun aks ettirish qaysi bosqichdaligidan qat'i nazar, bevosita yo'l bilan amalga oshadi. Umuman, go'daklik davrining dastlabki bosqichida olam, barcha ashyolar, jismlar to'g'risidagi ma'lumotlar, tasavvurlar, timsollar va hokazolar bolaning kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyati mahsuli sifatida ma'naviy boylikka aylanib, uning bosh miya yarim sharlari po'stlog'i ostida o'z izlarini qoldiradi. Mazkur davrning

aksariyat bosqichlarida go'dakda bilim va tajribalarni egallash, uquv, ko'nikma va malakalarni mustaqil o'zlashtirish imkoni bo'lmaydi.

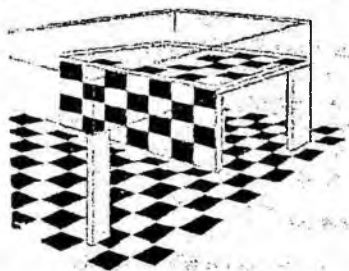

Go'daklik davrining xususiyatlarini o'rgangan L.S.Vigotskiy "Go'daklik davri" nomli asarida bolaning voqelikka munosabati dastlab ijtimoiy munosabatdek tuyulishini, ana shu jihatdan uni ijtimoiy jonzot deyish mumkinligini uqtirdi.

D.B.Elkoninning fikricha, katta yoshdagi odamlar go'dakni qurshagan voqelikning markaziy siymosi, muhim tarkibiy qismi hisoblanib, uning har qanday ehtiyojini qondirish bilan bog'liq muammolar uchun tayanch nuqtasi vazifasini bajaradilar. Go'dak tabiiy-biologik jihatdan onadan ajralgan bo'lsa ham, aslida u bilan ijtimoiy bog'liqligicha qoladi.

Go'dakning bir yoshgacha davridagi psixologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha qator tadqiqotlar mavjud. Shular orasida N.L.Figurin, M.P.Denisova, M.Yu.Kistiyakovskaya, A.Vallon, D.B.Elkonin, Ye.A.Arkin, S.Fayans, Sh.Byuler, F.I.Fradkinalarning asarlari alohida ahamiyatga molikdir.

S.Fayans tajribasida go'dakka chiroyli va jozibador o'yinchoqlar 9 sm masofadan ko'rsatilganda u butun vujudi bilan ularga intilgan, keyinchalik oraliq 60 sm bo'lganida bolaning intilishi, qo'l cho'zishi, sustlashgan, va nihoyat, ular 100 sm dan ko'rsatilganda bolada intilishi, cho'zilishi, ixtiyorsiz harakati mutlaqo so'ngan. U o'yinchoq bilan bir qatorda turgan katta kishiga ham ana shunday befarq qaragan. Masofa qanchalik qisqarsa, bolaning unga intilishi, qiziqishi shunchalik kuchayib borishini kuzatish mumkin.

Yuqoridagi tajriba materiallari asosida, shunday xulosa chiqarish mumkin: kattalar go'dak qatnashayotgan faoliyatni jonlantiradilar. Go'dakni qurshab turgan jismlar borgan sari uning nigohini o'ziga tortib, maftun qilib, qo'zg'atuvchi vazifasini bajarib, bolaning qidirish, mo'ljal olish, chamalash faoliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotchi A.V.Yarmolenko yarim yoshlik go'daklarda jozibali narsalarning o'zaro qiyosiy tasnifini tadqiq qilgan. Muallif olgan ma'lumotlarga qaraganda, go'dak behisob jismlar orasida insonni (katta yoshli odamlarni) tobora aniqroq, ravshanroq ajrata boshlagan. Shu bilan birga harakatsiz ko'ruv qo'zg'atuvchisiga diqqatni to'plash 26 sekunddan 37 sekundgacha, harakat qilmayotgan odamga bolaning tikilishi 34 sekunddan 111 sekundgacha, harakatdagi ko'ruv qo'zg'atuvchisiga qarashi, 41 sekunddan 78 sekundgacha, harakatdagi insonga e'tibor berishi 49 sekunddan 186 sekundgacha ortgan. Tajribada go'dakning harakatlanayotgan odamga diqqatni to'plab turishi to'rt marotaba ortgani aniqlangan.

Bizningcha, go'dak jonsiz narsalarga qaraganda, odamga diqqatini barqarorroq qaratishi uning kattalarga munosabati o'zgarganidan emas, balki ular bilan aloqaga kirishganda sust retseptor o'rini faolroq retseptor egallaganidandir. Go'dakda fazoviy tasavvurning boyishida jismlarni idrok qilishdagi farqlashning takomillashuvi muhim vosita hisoblanadi. Hayot tajribasi ortib borishi, mashqlar natijasida jismlarning alomat va belgilarini farqlash uquvi paydo bo'ladi.

Fransuz psixologi Anri Vallon go'dakda ijtimoiy ta'sirlanish ortib borishini atroflicha tadqiq qilgan olimdir. Uning ta'kidlashicha, yarim yoshli bolada boshqa odamlardan farqli ravishda javob reaksiyasi (ta'siri) o'zining yuqori bosqichiga ko'tariladi. Bola olti oyligida boshqa kishilarning imo-ishorasiz ta'siriga javob berishi (ta'sirlanishi) 50 foizni tashkil qiladi, yetti oyligida esa aynan shu reaksiya 20 foizga kamayadi, ammo imo-ishora orqali muloqot 41 foizga ortadi; yetti-sakkiz oylikda boshqa kishilarga talpinish, tabassum qilish birinchi yarim yillikdagidan to'rt marta ko'pdir.

M.Yu.Kistiyakovskaya bir yoshgacha bolalarda kattalar bilan muloqotga kirishishning murakkablashib borishini o'rganib, bolalar psixologiyasi fani uchun eng zarur materiallar to'plagan va ularni atroflicha izohlagan. Olimaning fikricha, 3 oylikdan 6 oylikkacha bolada katta yoshdagi odamlar bilan tanlab munosabatda bo'lish vujudga keladi. Uch oylik go'dak begonalar orasidagi tuqqan onasini ajrata olsa, yarim yoshdan boshlab esa begonalar ichidagi qarindoshlarini ham farqlay biladi. M.Yu.Kistiyakovskayaning ma'lumotiga ko'ra, 3-4 oylik go'dak unga yuzlangan, erkalatgan, muloqotga kirishgan har qanday odamga tabassum qiladi yoki erkalanadi, 5-6 oylikda u muomala qilayotgan notanish shaxsga bir oz tikiladi, keyin yo kulimsiraydi yoki undan yuzini o'giradi, hatto, qo'rqib yig'lab yuboradi. Bolada o'zini parvarish qilayotgan, boqayotgan yaqin kishilarga bog'lanib qolish sodir bo'ladi. Ana shu sababli onasi yoki enagasini ko'rsayoq qiyqirib qarshilaydi, talpinadi, qo'l-oyog'ini ixtiyorsiz tipirchilatadi. U yarim yoshga to'lganida atrofidagi yaqin kishilar qatori qarindosh-urug'lariga, hatto,

qo'ni-qo'shnilarga ham bog'lanib (o'rganib) ko'nikib qoladi. Taxminan 8-9 oyligidan kattalar bilan dastlabki o'yin faoliyatini boshlaydi.

O'yin faoliyatidagi tabassum, jonlanish, shodlik tuyg'ulari avval faqat kattalar ishtirokida namoyon bo'ladi, vaqt o'tishi bilan o'yinning o'zi bolaga quvonch bag'ishlaydi. Go'dak bir yoshga yaqinlashgan sari kattalarning xatti-harakatlarini izchil kuzatishdan tashqari, unda asta-sekin ularning faoliyatida ishtirok etish tuyg'usi, istagi paydo bo'ladi, keyinchalik ularga ko'mak berish ishtiyog'i tug'iladi. Natijada bola individual faoliyat turidan hamkorlikdagi faoliyatga ham o'ta boshlaydi. Ma'lumki, hamkorlikdagi faoliyat muloqot ko'lamini kengaytirishga yordam beradi.

Tadqiqotchilardan N.L.Figurin va M.P.Denisova go'dakning bir yoshgacha davridagi psixik o'sishini o'rganganlar. Olingan ma'lumotlaridan kelib chiqib bir yoshgacha kulgi inson chehrasi va tovushidan ta'sirlanish asosida vujudga kelishini ta'kidlaganlar. Bolaning boshini burib qarashi asosan insonning tovushiga javob reaksiyasi tarzida namoyon bo'lsa-da, u keyinchalik boshqa tovushlardan ta'sirlanishda ham ko'rinadi.

Bolada qo'rquv hissi kishilarni tanish va notanishga, qarindosh va begonaga ajratish, niqobni farqlash jarayonida vujudga keladi. Shuning uchun ijtimoiy tajriba va ko'nikmalarni o'zlashtirishda, biror holatni yaqqol aks ettirishda go'dak kattalarga taqlid qiladi. Taqlidchanlik bolaning ijtimoiylashuviga keng imkoniyatlar yaratadi va uni faoliyatining yanada takomillashuviga turtki bo'ladi.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning fikr-mulohazalarini umumlashtirsak, qimmatli umumpsixologik fikrlarni muayyan tartibda, izchil joylashtirish mumkin bo'ladi. Birinchidan, mazkur yosh davrida bola bilan uni parvarish qilayotgan kattalar o'rtasida yaqin va nisbatan barqaror aloqa o'rnatiladi. Ikkinchidan, go'dak qatnashadigan har qanday favquloddagi holat va muammoli vaziyatda kattalar markaziy siymoga aylanadilar. Uchinchidan, go'daklik davrining oxirida hamkorlikdagi o'yin faoliyati individual o'yin faoliyatiga aylanadi.

Shunday qilib, go'daklik davrida kattalar bilan faol aloqaga kirishish ehtiyoji tug'iladi va bu aloqa nutq davrigacha muloqotning o'ziga xos yangi shakli sifatida bolaning o'sishida muhim rol o'ynaydi. Bir yoshgacha davrda paydo bo'lgan ehtiyojning tobora chuqurlashuvi bilan nutq davrigacha muloqot cheklanganligining nomutanosibligi bir yoshdagi inqirozni keltirib chiqaradi. Vujudga kelgan qarama-qarshilik o'z yechimini nutq orqali muloqot davrida topadi va bola o'sishning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga o'tayotganini ifodalaydi. Go'dakning nutq faoliyati takomillashgan sayin muloqotning mazmuni boyib, ko'lam kengayib boradi. Natijada haqiqiy ma'nodagi shaxslararo munosabat vujudga keladi, go'dakning shaxsga aylanishi va ijtimoiylashuviga keng imkoniyatlar yaratadi. Mazkur davrda go'dakning o'sishini ta'minlovchi ob'ektiv va sub'ektiv sharoitlar yaratilishi – bolaning faolligi ortishi uchun psixologik negiz bo'ladi.

L.I.Bojovich olib borgan tadqiqotning natijasi tug'ilish davriga kelganda bolaning miya po'stlog'i faoliyat ko'rsata boshlasa-da, aslida u na anatomik va na funksional jihatdan rivojlangan bo'lishini ko'rsatdi. Vaholanki, uning psixik dunyosida vujudga keladigan ehtiyojlarning kuchi, davomiyligi, barqarorligi ana shu rivojlanishga bog'liqdir. Shunday ekan, organlarning rivojlanishi go'dakning funksional holatiga aloqadorligi sababli bosh miyaning rivojlanishi ham unga yangi qo'zg'atuvchilarning ta'sir qilishiga va bu ta'sirning bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida faoliyat uyg'otishiga bog'liqdir. Bosh miya markazlari esa jadallashgan orientirovka faoliyatining kuchliligi tufayli funksional jihatdan rivojlanadi.

Mohir tadqiqotchi N.M.Askarinning fikricha, katta yoshdagi odamning tabassumi yoki yoqimli ovozidan boshqa hech qanday qo'zg'atuvchi go'dakda shunchalik quvonch va shodlik his-tuyg'usini vujudga keltira olmaydi. Shu sababli quvonch tuyg'usini uyg'otish va mustahkamlash uchun tarbiyachilar go'dak bilan tez-tez muloqotda bo'lishi, yoqimli ohangda, samimiy suhbatlashib turishi lozim.

Harakatning psixologik xususiyatlari va mexanizmlarini qator tajribalar asosida o'rgangan olimlardan D.B.Elkoninning ishonch bilan ta'kidlashicha, 2–3 haftalik go'dakda ko'z konvergentsiyasi vujudga kelsa ham, o'z nigohini turli jismlarga qaratib turish jarayoni juda qiyin kechadi, hayotining 3–5 haftalarida esa uning nigohi oz fursat bo'lsa-da, muayyan ob'ektga to'plana boshlaydi. 4–5 haftalik go'dakda 1–1,5 metr naridagi jismlarni kuzatish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Ikki oylik bola 2–4 metr uzoqlikdagi narsani kuzatishni o'rganadi, u uch oyligida 4–7 metr oraliqdagi jismlarni ham payqay oladi, nihoyat, 6–10 haftalik go'dak hatto, aylanayotgan narsalarning harakatini idrok qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyinchalik hissiy organlarining ko'z bilan turli funksional aloqalar o'rnatishi qaror topadi. Go'dak to'rt oyligida uning jismga tikilishi va tomosha qilishi nisbatan barqaror bo'ladi.

Yuqoridagi fikrlarga qaramay, mazkur yoshdagi bolalarda qo'l harakati hali beixtiyor xususiyatga ega bo'lib, jismlarni maqsadga muvofiq harakatlantirishdan ancha uzoqdir. Go'dak 4 oyligidan boshlab narsaga qo'lini yo'naltiradi, asta-sekin unda paypaslash uquvi namoyon bo'la boshlaydi, 5–6 oyligida narsani ushlab va uni o'ziga tortib olish (qo'ldan yulib olish) ko'nikmalari shakllanadi. Harakat va teri tuyush organlari sifatida qo'sh vazifani o'tovchi ko'rish qobiliyati bir maromda rivojlanishdan birmuncha kechikadi. Bola 6 oyligida unda o'tirish, turish, emaklash, yurish, gapirish ko'nikmalari shakllanadi.

Yuqoridagi hollarning moddiy asosini o'rgangan N.M.Shchelovanov 2 oylik bolada bosh miya yarim sharlari po'stlog'i o'z funksiyasini boshlashini, bu hol barcha idrok qilish organlarida, jumladan, eshituv, ko'ruv apparatlarida shartli reflekslar paydo bo'lganidan dalolat berishini uqtiradi. Olimning fikricha, eshitish, ko'rishning yuksak analizatorlari, hattoki, ularning kortikal bo'limlari rivojlanganidan keyin bolada harakat va harakat hodisasi rivojlanadi.

D.B.Elkonin o'z tadqiqotlaridan ko'zning rivojlanishi 4 oylik go'dakda ayrim harakatlarni va harakatlanuvchi ob'ektlarni kuzatish imkonini yaratadi, degan xulosa chiqaradi. Mazkur yosh davrida predmetning harakati ko'z harakatini vujudga keltiradi. Uning rivojlanishi qo'l bilan paypaslash harakati paydo bo'lishi bilan boshlanadi.

Go'dakning harakati o'z qo'lini silash va ushlab ko'rishdan boshlanib, choyshab va ko'rpachalarni paypaslashga borib yetadi. Odatda, bola qo'lini uzoq vaqt ko'rpacha va choyshab ustida harakatlantiradi. Tashqi ta'sirga javob sifatida paydo bo'lgan psixik jarayonning mazmuni qo'lning jism ketidan emas, balki jism bo'ylab harakat qilishidan iboratdir.

D.B.Elkonin va V.S.Muxinalarning fikricha, bolada 5 oyligidan jismlarni ushlab harakati boshlanadi: unda predmetni paypaslash uchun qo'lini uzatish va uzatilgan qo'llarini ko'zdan kechirish yoki tekshirish vujudga keladi. Bunda ushlab olish sodir bo'lmasa-da, ushlab olish intilish bo'ladi; vaholanki, go'dakning qo'l barmoqlari narsani ushlab turish imkoniga ega bo'lmaydi.

Go'dak bir necha marta natijasiz harakat oqibatida kaft va barmoqlarini yaqinlashtirib, shunday qulay holat yaratadiki, qo'lining uchi jismga tegishi bilanoq uni ushlab oladi. Qo'l bilan ushlashning vujudga kelishi ham go'daklik davrining muhim rivojlanish pallasi hisoblanadi. Chunki qo'l bilan ushlash harakati, birinchidan, ko'rish harakatini muvofiqlashtirsa, ikkinchidan, mazkur psixologik holat birinchi yo'naltirilgan harakatni ifodalaydi, uchinchidan, jismlarni ushlashga intilishning o'zi narsa bilan turli harakatlarni bajarish (manipulyatsiya)ning eng qulay shartidir.

Ko'pgina psixologlarning fikricha, olti oylik go'dak yotgan joyidan turib o'tirishga harakat qiladi. Chunki bunda jismni tutib turgan qo'lning harakatini kuzatish imkoni tug'iladi, o'tirganda qo'l harakatlari bilan ko'ruv idrok maydoni o'zaro mutanosiblashadi. 7 oylikdan bolada narsani idrok qilish va ushlab olish harakati o'rtasida uzviy aloqa vujudga keladi. Masalan, bola o'yinchoqni ko'rishi bilanoq uni olish uchun qo'lini cho'zadi.

N.L.Figurin va M.P.Denisovalarning fikricha, yarim yoshgacha davrida go'dakda jismlarga takroriy intilishning paydo bo'lishi harakatning rivojini yangi bosqichga ko'taradi. Mualliflar mazkur holatni chuqurroq o'rganish maqsadida sinaluvchilar har xil rangli va hajmli kub, silindr, prizma kabi geometrik jismlarni ko'rsatishgan. Har qaysi jism bolada faol orientir (chamalash, mo'ljal) refleksini vujudga keltirgan: bola avval jismni ko'zdan kechirgan, keyin uni qo'lga olgan, u bilan mashg'ul bo'lgan, so'ngra unga uzoq termulgan qaytadan ushlab ko'rgan, bir qo'lidan boshqa qo'lga bir necha marta olib o'ynagan. Jism 15–25 daqiqa go'dakning qo'lida turgan, olingan va undan farqli yana bitta jism bilan qo'shib, go'dakning oldiga qo'yilgan. Tajribada bola tanish jismga mutlaqo e'tibor qilmay, faqat "yangi"siga talpinavergan. Tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, "yangilik" alomati bola uchun muhim ahamiyat kasb etgani sababli unda orientir refleksi borgan sari faollashib borgan. Shuning uchun "yangi"lik alomatining qo'zg'atuvchilik xususiyati bolaning faoliyatida uchraydigan takroriy va uzluksiz harakat mexanizmlarini tushunishga, idrok qilinayotgan narsalarga faol ko'z yugurtirish va jism bilan turli harakatlarni bajarishning psixologik mohiyatini ochishga xizmat qiladi.

Keyinchalik, ya'ni go'dak ikkita jismdan foydalanishi, ular bilan mashg'ul bo'lishi natijasida unda mazkur predmetlar bilan funksional harakatlarni amalga oshirish sodir bo'ladi. Narsa bilan funksional harakatni amalga oshirishda, birinchidan, shu harakatlar predmet bilan munosabat o'rnatishni talab qiladi, ikkinchidan, mazkur harakatdan foydalanish jarayonida go'dakning qo'l ishlari ko'lami kengayadi.

R.Ya.Abramovich – Lextman go'dakning bir yoshgacha davrida predmetlar bilan harakat qilishini o'rganib, ularning oltita rivojlanish bosqichidan iborat ekanligini aytadi. Bular: a) faol sergaklik (tetiklik) – 2 haftalikdan 4–5 haftalikkacha; b) sensor faollik – 1,5 oylikdan 2,5–3 oylikkacha; v) harakatoldi – 2,5–3 oylikdan 4–4,5 oylikkacha; g) sodda "sermahsul" harakat – 4 oylikdan 7 oylikkacha; d) o'zaro bog'langan (uyg'un) harakat – 7 oylikdan 10 oylikkacha;

ye) funksional harakat – 10–11 oylikdan 12–13 oylikkacha davom etadi. Muallif har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlarini ham sxematik, ham tekstual tarzda ifodalagan.

Bir yoshgacha bolalarda ta'sirlanishning eng muhim jihatlari paydo bo'lishi va shakllanishi jarayonining rivojlanishi sxemasini N.L.Figurin va M.P.Denisova tuzdilar. Buning uchun ular ta'sirlanishning 34 ta ko'rinishini tanlab: ta'sirlanish mavjud emasligi, ta'sirlanish namoyon bo'lishi, uzil-kesil ta'sirlanish shakllanish bosqichlariga psixologik tavsif berganlar.

Jismning xususiyatiga qarab bola harakatidagi o'zgarishlarni M.Yu.Kistiyakovskaya, D.B.Elkonin, Ye.A.Arkin, V.S.Muxina, N.A.Menchinskaya va boshqalar, retseptor faoliyat mexanizmlarini I.P.Pavlov va uning shogirdlari F.R.Dunaevskiy va boshqalar o'rganishgan. Ularning talqinicha, emaklash – go'dakning fazoda mustaqil holda o'rin almashtirishi, harakat qilishning dastlabki ko'rinishidir. Mustaqil yurish – go'dakning insonlarga xos yo'sinda fazoda siljish, joyidan qo'zg'alishni amalga oshirish uchun muayyan darajada tayyorgarlikni taqozo qiluvchi harakatlarning yangi ko'rinishidir.

Shunday qilib, go'dakning jismlar bilan bevosita amaliy aloqaga kirishuvi va ular yordamida harakatlanishi narsalarning yangi xossa va xususiyatlarini bilib borishi, ular bilan munosabatini yanada kengaytirishi uchun imkon yaratadi.

Hayotining ikkinchi yarim yilida bolaning predmetlar bilan har xil harakatlarni amalga oshirishdagi ildamligi, orientirlash faoliyatining murakkablashuvi, fazoda o'rin almashtirishining yangi shakllari vujudga kelishi uni katta yoshdagi odamlarga bevosita bog'lab qo'yadi.

Go'dak o'sishining murakkabligi uning xilma-xil faoliyati o'zaro bog'langanidir. Shuning uchun katta yoshdagi odamlar bu davrda go'dakning ehtiyojlarini to'la qondirishga harakat qilishlari kerak. Shundagina ularning bola psixik dunyosiga muntazam va maqsadga muvofiq ta'sir etishi bola bosh miya katta yarim sharlari po'stining faoliyatini takomillashtiradi.

Go'dak hayotining dastlabki oylaridan boshlaboq, o'yin faoliyati uning hayotida muhim o'rin egallaydi va unda ko'rib va eshitib idrok qilish uquvini o'stiradi, jismlarning rangi, shakli, katta-kichikligini ajrata olish qobiliyatini rivojlantiradi. O'yin faoliyati go'dakning borliqni bilishida va uni aks ettirishida muhim rol uynaydi.

3.4. Go'dakda muloqot ko'lamining kengayishi va nutqning

vujudga kelishi

Oldingi sahifalarda bayon qilinganidek, go'dakning kattalar bilan uzviy bog'liqligi majburiy muloqotga kirishishni taqozo qiladi. Shaxslararo aloqa o'rnatish zarurati bolada noverbal, nutqsiz muloqotning maxsus shakli paydo bo'lishiga olib keladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, organizmning tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarga javobi "jonlanish"ni keltirib chiqaradi. Muloqotning eng oddiy ko'rinishlari keyinchalik boshqa murakkabroq ko'rinishlarining vujudga kelishiga puxta zamin yaratadi.

Katta yoshli kishilar tovushiga taqlid qilish, go'dakni qurshab turgan odamlar nutqini idrok qilishi tom ma'nodagi nutq faoliyatini tarkib toptiradi. Muloqotning so'nggi turlari go'dak hayotining ikkinchi yarim yilida ko'zga tashlanadi. Uning o'zini parvarishlayotgan, odamlarga iliqlik tabassum, quvonch na shodlik tuyg'usi bilan boqishi faqat xush kechinmalaridan emas, balki ichki mexanizmlarini ifodalovchi, muayyan darajada tashkil topgan ijobiy ta'sirlanishni aks ettiruvchi muloqotdan ham iboratdir. Katta yoshli odamlardan ta'sirlanish his-tuyg'usi go'dakning hayoti va faoliyatida bir necha yo'nalishda qaror topib boradi. Ulardan bittasi quvonch yoki tabassum tuyg'usida: kattalarga butun vujudi bilan talpinishi, tikilib turishi, harakatlarini kuzatishi, qo'lini uzatishi, boshini qo'zg'atuvchi kelgan tomonga burishi, o'ziga xos tovushlar chiqarishi yoki gugulashida yaqqol ko'rinadi. Ta'sirlanish his-tuyg'usi "jonlanish majmuasi" bilangina emas, balki uning alohida tarkibiy qismlari (tovush, chehra va hokazolar) ta'sirida ham vujudga keladi. Ta'sirlanish tuyg'usi keyinchalik tanlovchanlik xususiyatini kasb etib, faqat ayrim (yaqin, tug'ishgan) kishilarga nisbatangina hosil bo'ladi.

Oldingi bo'limlarda ta'kidlanganidek, ta'sirlanish tuyg'usi avval umumiy xususiyatga ega bo'ladi, keyinchalik (4–5 oylik paytlarda) kishilarni tanish va begonaga ajratish bilan yakunlanadi. Ya'ni tanishlar go'dakda chuqur ijobiy kechinmalar xosil qilsa, begonalar quvonch va tabassum hislarini butunlay to'xtatishga ham olib keladi. Tanish kishi psixik jarayon sifatida bolaning psixikasida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan katta yoshdagi odamlar go'dak uchun dastlabki tanish jarayonning ob'ektiga aylanadilar va muloqot davomida ijobiy ta'sirlanish tuyg'usini paydo qiluvchi qo'zg'atuvchi vazifasini o'taydilar.

Insonga qaratilgan ta'sirlanish tuyg'usi vaqt o'tishi bilan turli jismlarga ham ko'chadi. Kattalar qo'lidagi masalan, o'yinchoq go'dakda quvonch va jonlanish hissini uyg'otadi, jismlarning bola nigohini o'ziga jalb etish xususiyati ham kattalar yordamida ro'yobga chiqadi. Go'dak yarim yoshida ular bilan muloqotga kirishish jarayoni ikki xil xususiyat kasb etadi. Avval muloqot bir tomonlama, faqat ta'sir o'tkazish bilan chegaralansa, endi teskari munosabat (go'dakning ularga javobi tariqasida) ham vujudga keladi. Chunonchi, bola kattalarning kiyimini tortqilaydi, ularga qichqiradi, hatto, hiqillaydi va hokazo. Mazkur psixik holat bolaning kattalar bilan muloqoti rivojlanishning yuqoriroq bosqichiga ko'tarilganidan dalolat beradi. Go'dakning katta odamlarga qo'yadigan talablari (garchi qat'iy ohangda, so'z bilan ifodalanmasa-da) bevosita yordamga muhtojligini bildirish (masalan, qo'lini o'yinchoq qisib olsa, ko'ylagi ilinib qolsa, koptogi dumalab ketsa, charchasa va boshqa hollar ro'y bersa, boshqalarni chaqiruvchi signal) vazifasini bajarsa, keyinchalik shunchaki chaqirish vositasiga aylanadi va bu hol muloqotga ehtiyojdan, uning nisbatan taqchilligidan kelib chiqadi. Shuningdek, bola o'yin faoliyatida qiyinchiliklarga uchrasa, o'yin qovushmasa ham mazkur chaqiriq vositasidan foydalanadi.

Bola hayotining ikkinchi yarim yilligida kattalar nutqini idrok qilishi va uni tushunishi jadal sur'at bilan o'saveradi. Chunki ona yoki tarbiyachi uni parvarishlash va tarbiyalash jarayonida har bir harakatni tushunchalar, so'z birikmalari, atamalar bilan birga amalga oshiradi, harakat bilan predmetning uzviy bog'liqligini yoritishga tirishadi. Ma'lumki, har qaysi predmet va voqea o'z nomi bilan ifodalanadi, natijada bola uchun onaning yoki tarbiyachining (murabbiyaning) nutqini tushunish va uni ilg'ab olish birmuncha yengillashadi. Bularning barchasi bola bilan katta yoshli odamlar o'rtasida uzluksiz hamkorlik vujudga kelishini taqozo qiladi. Bolaning hamkorlikdagi (ota-ona, enaga, murabbiya yoki tug'ishganlari ishtirokidagi) o'yin faoliyati ham, his-tuyg'uga berilishi ham nutq va nutq faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Olima G.L.Rozengart-Pupko bolaning nutqni tushunishi (idrok qilishi) jarayonini o'rganib, ko'ruv idroki va predmetlarga ko'z yugurtirish, ularning nomlarini tushunish rivojlanishiga yordam beradi, deya xulosa chiqaradi. Tadqiqotchilardan Z.I.Barabanova go'dakning nutqni idrok qilishini tekshirib, undagi turli analizatorlarning roliga baho beradi. Uning ma'lumotlariga qaraganda, qo'zg'atuvchi 10 marta namoyon bo'lishida ko'ruv analizatorlarining yo'nalishi 86 foiz bolada saqlangan, eshituv analizatorining esa 60 foiz sinaluvchilarda yo'qola boshlagan. Qo'zg'atuvchining 20 marta ta'sir ko'rsatishi natijasida ko'ruv analizatorini ta'sirlanish orientirovkasi 18 foiz bolada so'ngan, eshituv analizatori xuddi shu paytda umuman batamom so'nib bo'lgan.

D.B.Elkonin xulosasiga ko'ra, nutqni tushunish vujudga kelishining asosiy shartlari quyidagilardan iborat: a) umumiy holatdan jismni ajrata olish; b) narsaga diqqat-e'tiborini to'plash; v) favqulodda holatga qarab anglandigan his-tuyg'uning mavjudligi va boshqalar.

O'zgalar nutqini tushunish ko'ruv idrokining zahirida vujudga keladi. Bolani o'zgalar nutqini tushunishga o'rgatishda katta odam biror o'yinchoqdan ta'sirlanishni hosil qiladigan qo'zg'atuvchini uyg'otadi. Bunda o'zi jism va rasmlarga bolaning diqqatini jalb etadi yoki uning qo'lidagi yoxud stol ustidagi ob'ektlarni ko'rsatib "Sumay qani?", "Katta ayiqcha qani?", "Koptok qani, avtomobil-chi?" kabi savollar bilan murojaat qiladi.

Kattalarning bola bilan mashg'ulotlarni bir necha marta takrorlashi natijasida talaffuz qilinayotgan so'z bilan predmet uzviy bog'lanadi va bu bog'lanish bir necha bosqichlarda namoyon bo'ladi. Dastavval kattalarning savoli bolada hech qanday ta'sirlanish tuyg'usini qo'zg'atmaydi, hatto, go'dak o'sha predmetga qiyo ham boqmaydi. Ikkinchi bosqichda bolada savolga nisbatan sust harakatlanish hosil bo'ladi va u predmet turgan tomonga diqqatini yo'naltiradi. Nutqni idrok qilishning uchinchi bosqichida go'dak uchun jismning mohiyati va mazmuni muhim ahamiyat kasb etmaydi, balki berilayotgan savolning intonatsiyasi, ritmi, tempi, mantiqiy urg'usi bosh mezon, asosiy turtki vazifasini bajaradi. O'zgalar nutqini tushunishning oxirgi bosqichida go'dak predmetni anglatuvchi so'z bilan predmetni o'zaro bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladi, natijada boshqa joylardan ham shu predmetni topish uchun ijodiy izlanishga harakat qiladi. Nutqni idrok qilish va tushunishning oxirgi bosqichi go'dakning 9–10 oyligidan boshlanadi va uni o'zgalar nutqini tushunishning ilk shakli va ko'rinishi deb ataladi.

Tadqiqotchi F.I.Fradkina kattalarning go'dakka qaratilgan nutqidan quyidagi ta'sirlanish holatlarini ko'rish mumkinligini aniqlagan: 1) nomi aytilgan predmetga javob tariqasida burilib qarash (7–8 oylikda); 2) turmush tajribasida egallangan harakatlarni kattalar eslatishi bilanoq bajarishga intilish (7–8 oylikda); 3) kattalarning nutq orqali ko'rsatmasi bo'yicha oddiy topshiriqlarni bajarish (9–10 oylikda); 4) nutq orqali ko'rsatma bo'yicha zarur predmetni tanlab olish (10–11 oylikda); 5) "Mumkin emas" degan taqiqlovchi so'z ta'sirida harakatini to'xtatish (12 oylikda) va hokazo.

Go'dakda o'zgalar nutqini idrok qilish va unga javob berishga intilish, xususan qo'zg'atuvchiga javoban u yoki bu harakatni amalga oshirish murakkablashib boraveradi. Bular uning aqliy imkoniyatlari darajasiga (tiyrakligiga, topqirligiga) bevosita bog'liq bo'lib, bola ulardan ta'sirlanish natijasida narsalarga nigoh tashlaydi, uni ushlab olish uchun qo'l cho'zadi, unga

emaklab boradi. Tushunish vujudga kelayotgan jarayonda favqulodda holatga qarab ta'sirlanishning o'zi ham murakkablashib boradi. Dastlab ta'sirlanish biror jismga nisbatan paydo bo'ladi, keyinchalik biror jismni boshqa ob'ektlar bilan yonma-yon turgan joyidan tanlab olish birmuncha qiyinchilik bilan ko'chadi. Tushunishning rivojlanish bosqichlari ko'ruv idroki bilan nutq o'rtasidagi o'ziga xos munosabat tariqasida namoyon bo'ladi. Shuning uchun tushunish, ya'ni nutqni idrok qilish go'dakni orientirlash faoliyati negizida vujudga kelib, ko'ruv orientiri shaklida ifodalanadi. Tushunishning o'zi ham ko'ruv orientirining o'sishida yangi bosqich hisoblanib, harakatning so'z bilan boshqaruv bosqichiga ko'chganligini bildiradi.

D.B.Elkoninning fikricha, bir yoshgacha bola psixikasi o'sishining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1) kattalar nutqini tushunish hamda dastlabki so'zlarni mustaqil talaffuz qilish; 2) predmetlar bilan xilma-xil harakatlarni uyg'unlashtirib, ish-harakatini bajarish; 3) yurishga urinishning ro'y berishi; 4) xatti-harakatni so'z bilan boshqara olish; 5) so'z bilan go'dakning idrok qilish faoliyatini boshqarish va hokazolar.

Shunday qilib, bir yoshgacha go'dak egallagan eng qimmatli xususiyat paydo bo'ladi va u boladagi ijtimoiy ehtiyojning vujudga kelishida va uning shu ehtiyoj orqali katta yoshdagi odamlar bilan bevosita muloqotga kirishida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun jismlar bilan maqsadga muvofiq xatti-harakatlarni birgalikda amalga oshirishda, bilish jarayonlari va shakllari zahirida muloqotga ehtiyoj tug'iladi. Go'dakning o'sishi kattalar bilan muloqotga kirishish natijasida ro'y beradi.

Demak, uch oylik go'dak gapirayotgan odamni o'z ko'zlari bilan topish imkoniyatiga ega bo'ladi, chunki unda shu paytgacha tovush manbaini izlash uquvi shakllanadi. Shunga ko'ra bola tovush kelgan tomonga qarab, so'zlovchiga munosabatini his-tuyg'uga o'rab ifodalay oladi. Go'dakning borgan sari diqqat bilan atrof-muhit manzaralarini va har xil ovozlarni eshitish hamda ko'rish imkoniyati uning umumiy o'sishida alohida ahamiyat kasb etadi. Tajribalar tahlilidan ko'rinishicha, ko'rish, eshitish analizatorlari go'dakning voqelik va borliq bilan, kattalar bilan o'zaro muloqotga kirishishi natijasida takomillashadi. Go'dakning o'z ko'zlari orqali inson va jismlar to'g'risida muayyan ma'lumot olishi turmush tajribasi ortib borishi bilan vujudga keladi. Eshitish analizatorlari yordamida tovushlarni idrok qilish ovozlarni farqlashdan iborat shartli reflekslarning tabiatiga ko'proq bog'liqdir. Shu sababli go'dak inson bilan musiqaning tovushini ajrata biladi, ularning kuchsiz va kuchlilikini, yoqimli va shovqinlilikini sezadi. Uning eshitib tushunishi va nutqni idrok qilishi ko'pincha shartli bog'lanishlarning sifati bilan o'lchanadi.

Inson zotining bir yoshgacha davrini nutqgacha davr deb atash odat bo'lib qolgan. Bu davr mobaynida go'dak bosh miya yarim sharlari ikkinchi signallar sistemasi faoliyati bilan bog'liq anchagina ishlarni amalga oshiradi. Nutqni tushunib idrok qilish esa kun sayin o'sib, takomillashib boradi, uning ko'lamini kengayadi.

Go'dak ikki oylik bo'lgunicha g'udurlashni o'rganadi. G'udurlanish ijobiy his-tuyg'u, barqaror kayfiyatning mahsuli sifatida boshlanadi. U asta-sekin artikulyar apparatning takomillashuvi natijasida tovushlarni o'zaro farqlay boshlaydi. Yuqorida aytilganlarning barchasi, bola amalga oshirayotgan nutq faoliyatining nishonasi tug'ilayotganini ko'rsatadi.

Go'dak hayotining birinchi yarim yilida turli xususiyatlarga ega analizatorlar rivojlanib, orientirlash reaksiyasi aniqroq ifodalana boshlaydi. Shartli reflekslar ko'lamli tobora kengayishi natijasida voqelikka hissiy munosabat takomillashadi. Go'dak hayotining ikkinchi yarim yilida esa u kattalarning imo-ishoralarni tushunib idrok qila boshlaydi. Faol nutq alomatlarining vujudga kelishi bilan go'daklik davri tugaydi va ilk bolalik yosh davri boshlanadi.

3.5. İlk bolalik davridagi psixik o'sish

Inson ontogenezida uning 1 yoshdan 3 yoshgacha o'sish davri alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davrda inson zotiga xos eng muhim sifatlar, xarakter xislati, atrof-muhitga, o'zgalarga munosabat, xulq-atvor, tafakkur va ong kabi psixik aks ettirishning turli ko'rinishlari shakllanadi. Bularning barchasi qarama-qarshiliklar kurashi ostida tarkib topadi, ya'ni uning imkoniyati bilan intilishi o'rtasidagi ziddiyat rivojlanish negizi hisoblanadi.

Bolaning yurishga urinishi, turli narsalar bilan ovunishi va mashg'ul bo'lish imkoniyatlari kengayishi, uning kattalarga bevosita tobeligi, ularga bog'liqligi nisbatan kamayishiga olib keladi. Binobarin, uning mustaqil harakat qilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

R.Ya.Abramovich-Lextmanning tadqiqotlarida ifodalanishicha, bir yoshli va bir yoshu ikki oylik bolada turli narsalar bilan harakat qilishning oddiy turi jadal rivojlanadi. Boshqacha aytganda, unda jismlar bilan muayyan harakatni amalga oshirishning nisbatan barqaror usullari shakllana boradi. Shunday harakatlar tobora ortadi va murakkablashadi, ularning mohiyati borgan sari chuqurlashadi, ko'lamli esa kengayadi.

D.B.Elkoninning fikricha, bolalarda keng ko'lamli va ko'p miqdordagi predmetlarni tanish, idrok qilish, ularning xususiyatlarini o'zlashtirish ehtiyojining ortishi katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish mayli,

tuyg'usi va istagini kuchaytiradi. Shunday bo'lsa-da, bu muammo bola shaxsiy o'yin faoliyatini tashkil qilishda hali kattalarning madadiga va yordamiga muhtojligini ko'rsatadi.

Bir yoshli va undan sal oshgan bolaning har xil harakatli o'yinlarda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi ko'zlagan ishni bajarishidagi noxush kechinmalar uning ruhiy dunyosida dastlabki jazava (affektiv) tuyg'u va hisni vujudga keltiradi. Shuningdek, o'z faoliyatida uchraydigan ko'ngilsiz voqealarga shaxsiy munosabatini bildirish – aks ettirishning yangi shakli ta'sirlanish (reaksiyaga kirishish)ni tarkib toptiradi.

Achchiqlanish, jahl qo'zg'alishi, qahru g'azab tuyg'ularining xususiyatini tadqiq qilgan T.E.Konnikova ma'lumotlariga binoan, bir yoshli bolada ko'pincha bezovtalanish, xatti-harakatdagi "portlash", qahri qattiqlik yuzaga keladi. Olimaning fikricha, uning psixikasida paydo bo'layotgan xulq hosilasi tirishqoqlikning o'ziga xos ko'rinishidan iborat bo'lib, u o'zi yoqtirgan narsani tezroq qo'lga olish xohishi bilan uzviy bog'liqdir.

Odatda, affektiv holatga berilishni yoki affektiv ta'sirlanishni bola kattalar bilan muloqotda psixik jihatdan qoniqmasligi hosil qiladi. Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, "portlash", "lov etish" xususiyatiga ega bo'lgan affekt quyidagi sabablar bilan vujudga keladi: 1) kattalar bolaning xohish-istaklarini tushunmasligi, imo-ishorasi va yuz-chehra harakatlariga, pantomimikasiga (yuz bilan tana harakatlari qo'shilishi) e'tiborsizligi; 2) bolaning ixtiyorsiz xatti-harakatiga batamom qarshilik ko'rsatishi, shuningdek, uning talabini bajarmasligi, qoniqtirmasligi; 3) boladagi o'zgarishlarga oid bilimlardan bexabarligi, bu o'zgarishlarni oldindan seza olmasligi va boshqalar.

Jazavaga tushishning xususiyati va darajasi bolaning yashash sharoiti hamda unga kattalarning munosabatida o'z ifodasini topadi va mahalliy mezonlar yordami bilan aniqlanadi. N.A.Menchinskaya o'z kundaliklarida bir yarim yoshli o'g'lining o'jarligini shunday ta'riflaydi: "Mumkin emas!" degan taqiqlashga javoban Sasha o'jarlik qilar, sho'xligini yana zo'r berib davom ettirishga urinar edi; uning o'jarona xohishini boshqa ob'ektga tortish bilangina bartaraf qilsa bo'lar edi: ko'pincha taqiqlashga qarshi yig'lab injiqlik qilar, hatto, o'zini polga otar qo'l va oyoqlarini tapillatar, ammo bunday "jazava" uning xulqida juda kam sodir bo'lib, uni bunday sho'xliklaridan tez va oson chalg'itish mumkin edi.."

Psixologlardan L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy va ularning shogirdlari olib borgan ishlardan ko'rinadiki, bolada paydo bo'lgan dastlabki so'z-ibora go'daklik davridan ilk bolalik davriga o'tishning eng muhim jihati va sharti hisoblanadi. Harakat bilan so'zning bog'lanishi bolaning mustaqilligi va mustaqil faoliyatni amalga oshirishi uchun zarur sharoit yaratadi, unda intilishni jadallashtiradi.

Nemis psixologlari V.Shtern, K.Byuler va boshqalarning tadqiqotdarida bayon qilinishicha, bola qo'llaydigan dastlabki so'zlar ikkita muhim xususiyatga egadir: birinchi xususiyati ular kattalar nutqidagi so'zlardan fonetik jihatdan keskin farqlanishidir; ikkinchi xususiyati esa o'zining qamrovi bilan ko'pma'noli

ekanligidir. Boshqacha aytganda, mazkur soʻzlar, iboralar maʼlum predmetni emas, balki qator narsalarning nomini, hatto, guruhlarini anglatishi mumkin.

Yuqoridagi mulohazalarning dalili sifatida T.E.Konnikova tajribasidan namuna keltiramiz. Olimaning nuqtai nazariga, kattalar bilan bolalar muloqotida ishlatiladigan soʻzlarning farqlari turli manbaga va asosga bogʻliqdir: a) bolalar nutqida shunday soʻzlar qoʻllanadiki, ular hech qachon katta odamlarda shunday maʼnoni bildirmaydi (adiga – baliq moyi, ika – sharf, gili-giliga – qalam); b) koʻpincha bola nutqidagi soʻzlar kattalar soʻzlashuvining maʼlum boʻlagini emas, balki uning oʻzagini tashkil qiladi, xolos (“is” – issiq, “di” – keldi); v) bolalar kattalar qoʻllaydigan soʻzlarni buzib talaffuz qilsalar-da, lekin predmetning timsoliga asoslanib, ularning umumiy fonetik va ritmik jihatlarini saqlaydilar (“ti-ti” – soat, “pa-pa” – mashina, “ling-ling” – radio, televizor); g) taqlidiy soʻzlar (“vov - vov” – it, “mu-mu” – sigir, “ba - ba” – qoʻy kabilar).

D.B.Elkonin tajribasida bir yoshu uch oylik Galya uchun “aka” degan tushuncha (sunʼiy boʻlsa-da) hoʻl mevalar, konfet, qand, zoldir singari narsalarni anglatgan. T.E.Konnikova tajribasida esa xuddi shu yoshdagi Nonna “kx-kx” deganda mushuk, soch, moʻynani atagan. Bu misollarni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilsak, ularda umumpsixologik qonuniyatga va xossaga mos keluvchi ikkita xususiyat haqiqatan mavjudligiga ishonch hosil qilamiz, chunki bu voqelik metodologik hamda fenomenologik ahamiyat kasb etadi.

Juda koʻp yirik psixologlar fikriga va kuzatishlarimiz natijalariga koʻra, bolaning nutqi ixtiyorsiz birdaniga vujudga kelish xususiyatiga ega boʻlib, kattalarning mazmunli nutqi taʼsirida “nochor ahvolga tushib” qolib, oʻz faolligini yoʻqotadi. Hatto, zarur shart-sharoit yaratilgan taqdirda ham bola oʻzining nutq boyligidan unumli foydalana olmaydi, chunki unda nutqning ichki dasturi mavjud emas, shu boisdan tasodifiy xususiyatga ega.

Bolada dastlabki faol nutqning shakllanishi muammosi bilan shugʻullangan F.I.Fradkina ilmiy-amaliy ahamiyatga molik koʻp maʼlumotlar toʻplagan. Uning tajribasida tabiiy muloqot paytida bola biror soʻzni bir kunda oʻzlashtirgan, biroq sunʼiy sharoitda esa 10–11 kun davomida oʻsha soʻz bildirgan predmetning timsolini koʻrsatish imkoniyatiga ega boʻlgan. F.I.Fradkinaning maʼlumotiga koʻra, bolaning nutq boyligi 10 oylikda 1 tadan 5 tagacha, 11 oylikda 3 tadan 8 tagacha, 12 oylikda 7 tadan 16 tagacha, yaʼni juda cheklangan boʻladi. Bundan tashqari, olima harakat jarayonida soʻzlarni talaffuz qilish imkoniyati kengligini bayon qilgan. Shunday qilib, nutqning dastlabki rivojlanish bosqichida soʻz bilan predmet, soʻz bilan harakat oʻrtasidagi uzviy aloqa faqat muloqotga ehtiyoj tugʻilgan taqdirda paydo boʻladi va bu ehtiyoj kattalarning bevosita rahbarligi hamda hamkorligidagi faoliyat orqali vujudga keladi. Oʻzgalar nutqini idrok qilish va tushunish hamda undan unumli, faolroq foydalanishning eng muhim sharti bolada nutq orqali muloqot ehtiyojining mavjud boʻlishidir. Nutq orqali muloqot ehtiyojining paydo boʻlishi bolaning psixik jihatdan oʻsishida muhim turkib vazifasini bajaradi va uni mustaqillik sari yetaklash mexanizmi hisoblanadi.

Ko'pchilik sobiq sovet va uzoq horij psixologlari bolaning nutqida so'zlar paydo bo'lishining xususiyatlari hamda qonuniyatlarini o'rganadilar. Ana shunday tadqiqotchilardan T.E.Konnikovadir. Bola nutqida so'zlar paydo bo'lishining ikkita muhim xususiyati mavjudligini aytadi. Birinchi xususiyat bola so'z bilan bog'liq narsalarni yorqin emotsional bo'yoqlarda idrok qilishida o'z ifodasini topadi. Masalan, birinchidan, bolalar bitta buyumni bir qancha nomda atashlari hamda kuchli va yorqin alomatlari bilan ko'rishlari; ikkinchidan, bola muayyan bir ashyoni har xil sharoitda har xil atashi. Bola nutqida yangi so'zlar paydo bo'lishining ikkinchi xususiyati uning mazkur vaziyatga faol va dadil kirib borishidan iboratdir.

Bola dastlabki so'z va atamalarni o'zlashtirishi uchun kattalar unga qiziqarli yo'l-yo'riq va ish-harakatlarni ko'rsatishlari lozim. Harakatlar va buyumlarning yangiligi bolaning faoliyatini muayyan yo'nalishga burib yuborishi mumkin, buni vujudga kelgan ichki mexanizmlar taqozo etadi. Maxsus o'tkazilgan tajribalar asosida so'zlar ko'p ma'noliligi bo'yicha bir nechta guruhga mansub, deya xulosa chiqarish mumkin: 1) biror vazifani bajarishiga ko'ra yaratilgan so'zlar: "f-f-fu" – gugurt; pechka, chiroq, sham, primus kabilar; 2) predmetlarning yondoshlik belgisiga qarab nomlash: "anna" – devorga osilgan jami narsalar, qo'shni xonadan eshitilgan ovozlar; 3) tashqi belgisiga asoslanib nomlash: "kx-kx" – mushuk, soch, mo'yna, telpak, namat va boshqalar; 4) predmetlarning tovush chiqarishiga qarab yaratilgan so'zlar: "lya-lya" – telefon, pianino, radio, televizor, tanish musiqa asboblari va hokazolar.

Psixologiya fanida to'plangan ma'lumotlarga tayanib bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarning hosil bo'lishi o'rtasida keskin tafovut yo'q, deya xulosa chiqarish mumkin. Chunki bola uchun har qanday so'zni ham talaffuz qilish juda qiyin kechadi.

D.B.Elkoninning fikricha, so'zlarning hosil bo'lishi va bolaning nutqiga aylanishi, eng avvalo so'zning ma'nosini tushunib va idrok qilishga bevosita bog'liqdir. Buning natijasida, birinchidan, bolaning lug'at boyligi keskin ko'payadi, ikkinchidan, nutqida ikkita so'zdan iborat gap tuzish imkoniyati vujudga keladi va uchinchidan, predmetlarning nomiga qaratilgan savollar tug'iladi. Mazkur jarayon bir yarim yoshdan oshgandan so'ng boshlanadi va bolada kattalar, bilan muloqotning yangi bosqichi paydo bo'lganini bildiradi. Nutq orqali mana shu yoshdagi bolalarga vaziyat va holatni emas, balki predmetlarni anglatuvchi so'zlar o'rgatiladi. Go'daklik davridan ilk bolalik davriga o'tish uning faoliyatida va kattalar bilan muloqotida jiddiy olg'a siljish bilan ajralib turadi. Ana shu siljish bolada atrofdagi odamlar va narsalarga tabaqali munosabatni shakllantiradi. Biroq bu munosabatlar faqat kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyat orqali amalga oshadi. Kattalar bilan hamkorlikdagi yoki mustaqil predmetli harakatlarni egallashdagi yutuq yoki muvaffaqiyatsizlik, omadsizlik hollari bolada turli his-tuyg'u va kechinmalarni (quvonch, tashvish, achinish, qayg'urish, samimiylik, loqaydlik va hokazolarni) vujudga keltiradi. Shaxsning faolligi, harakatchanligi, tashabbuskorligi, intiluvchanligi, bilishga

ishtiyoqmandligi, dadilligi asosan yuqoridagi omillarga uzviy bog'liqdir va bunga kattalar, atrofdagilar bfarq qaramasliklari kerak.

3.6. Ilk bolalik davrida nutqning o'sishi Aqliy o'sish

So'z bilan predmet o'rtasida har xil bog'lanish bo'ladi, lekin dastlabki tushunish vujudga kelgan vaziyatga bog'liqdir. Agar bola "koptok" so'zi boshqa ko'rinishdagi koptoklarga ham daxldorligini tushunsa, "Koptok qani?" degan savolga koptokning u yoki bu xilini ham ko'rsata oladi. Yangi predmet bola o'z tajribasida uchratgan jismga o'xshasa, tanishdek tuyulsa, yangi harakat bilan uni bildiradigan so'zni o'zaro bog'lash birmuncha yengil ko'chadi. Shunga o'xshash vaziyat bolaning turmush tajribasida qanchalik ko'p uchrasa, idrok qilingan predmetlar ko'lami ham shunchalik tez kengayadi va bolaning lug'at boyligiga qo'shiladi. Bolaning faoliyatida unga beriladigan savollarni tushunish muhim ahamiyat kasb etadi va uning oddiy xatti-harakatlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqotchi Ye.K.Kaverinaning tajribasida tasdiqlaganidek, bolaning predmet nomini tushunishi quyidagi tartibda aks etishi mumkin: a) bola eng avval atrofidagi predmetlarning nomlarini; b) katta yoshli odamlar va o'yinchoqlarning nomlari va rasmlarini; v) odamlarning gavdasining tuzilishini, uning bo'laklari va hokazolarni tushunadi.

Tushunishning eng qulay (senzitiv) davri bir yoshdan bir yarim yoshgachadir. Bu davrda bola predmet va jismlarning nomlarini yengil o'zlashtirib oladi. Ikki yoshgacha davrida kattalar bilan muloqotga kirishishda uy jihozlari va boshqalarni o'rganadi.

Ye.K.Kaverinaning fikricha, bolaga beriladigan topshiriqlar, harakat nomlari va ularni bajarish bo'yicha yo'llanmalarni tushunish quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi: a) ta'sirlanishning yo'qligi yoki mutlaqo noto'g'ri ta'sirlanish; b) harakatni to'g'ri ijro etish; v) harakatning murakkablashuvi va boshqa ko'rinishlarining xususiyatlari. Bolaning kattalar yo'naltiruvchi nutqini tushunishi xatti-harakatlarni amalga oshirishda yetaklovchi vazifani o'taydi.

Kattalar bilan bolaning hamkorlikdagi faoliyatida yo'l-yo'riq mohiyatini tushunish o'ziga xos yangi munosabatlar o'rnatishning eng muhim sharti hisoblanadi. Shuning uchun ikki yoshli bolalarda kattalar nutqini tushunishning o'sishi predmetlar bilan harakatni amalga oshirish usulini egallashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Bola uch yoshga qadam qo'yganda, unda nutqni tushunishning ko'lami kengayadi; sifati esa yuqori darajaga ko'tariladi. 2-3 yoshli bola kattalarning amaliy faoliyatni bajarishga doir nutqini tushunishdan tashqari, ertak, hikoya, she'r kabilarni tinglashni ham yoqtirishi sababli ularda bayon qilingan fikrlarni ham tushunishga intiladi, natijada ilk tasavvurlar vujudga keladi.

Bola ikki yoshga to'lganda nutqining rivojida yangi davr boshlanadi. U ona tilining grammatik qoidalariga muvofiq gap tuzishga harakat qiladi. Uning nutqida qariyb barcha so'z turkumlari, murakkab bog'lovchisiz gaplar uchray boshlaydi. Fikr bildirish, ma'lumot uzatish ixtiyorsizlik asosiga quriladi.

Bola 3 yoshga o'tganidan keyin faqat yaqin kishilari bilan emas, balki begonalar, tengqurlari bilan ham muloqot ko'lamini kengayishi natijasida unda tom ma'nodagi nutq faoliyati vujudga keladi. Bolada kattalarning nutqiga, xatti-harakatiga qiziqish kuchayadi, o'ziga daxlsiz fikr va mulohazalarni tinglash yanli paydo bo'ladi, shuningdek, uning o'zi atrof-muhitda, kattalar davrasida olgan ma'lumotlar va axborotlar bo'yicha boshqalar bilan muloqotga kirishish istagi tug'iladi.

Uch yoshli bolaning nutqi muloqot quroli vazifasini bajarib, amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda ro'yobga chiqadi. Unda dialogik nutq paydo bo'ladi, chunki uning o'zini qiziqitirgan narsalar haqida savollar berishi yoki kattalarning savoliga javob qaytarishi dialogik nutqni taqozo etadi. Dialogik nutq zahirida ona tilining grammatik tuzilishini faol egallash uchun keng imkoniyatlar yotadi. Umuman, dialogik nutq bolaning kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

A.N.Gvozdev ilk bolalik yosh davrida rus tilining grammatik qurilishini o'rganib, uni ikki bosqichga ajratadi. Birinchi bosqich – 1 yoshu 3 oylikdan 1 yoshu 10 oylikkacha. Bu bosqich ham muayyan davrlarni o'z ichiga: a) bir so'zdan tuzilgan gaplar bosqichi (1,3 – 1,8); b) ikki va undan ortiq so'zdan tuzilgan gaplar. Ikkinchi bosqich – 1 yoshu 10 oy likdan 3 yoshgacha. Bu bosqich ham bir necha davrlarga ajratiladi: a) sodda va murakkab gaplarning shakllanishi (1,10 – 2); b) sintaktistik aloqalarni ifodalovchi gaplardan foydalanish (2,1 – 2,3); v) yordamchi so'zlarni o'zlashtirish bosqichi kabilar.

Psixologik adabiyotlarda ilk bolalik davrida tilning grammatik shakllarini jadal sur'at bilan o'zlashtirish omillari bo'yicha qator muammolar ifodalangan. Masalan, K.Byuller bolani tilning flektiv (turlanish, tuslanish) tabiati bilan tanishish muammolariga alohida ahamiyat bergan. Uning fikricha, bola mazkur holatni intuitiv ravishda kashf qiladi, bu narsa grammatik aloqalarda, morfologik o'zgarishlarda namoyon bo'ladi.

Bolada tilning grammatik qurilishini o'rganishga bag'ishlangan anchagina tadqiqotlar mavjud. Ularning mualliflari F.A.Soxin, L.S.Slavina, D.B.Elkonin, K.I.Chukovskiy, M.I.Popova, G.L.Rozengart-Pupko, A.R.Luriya, F.Ya.Yuduvich, P.Ya.Galperin va boshqalardir.

D.B.Elkonin fikricha, ona tili (rus tili) grammatikasini o'zlashtirish quyidagicha amalga oshadi: a) yaqqol idrok qilinayotgan vaziyat tilning leksik vositasi bilan ifodalanib, ob'ektiv munosabatni aks ettiradi; b) predmetli vaziyatning grammatik shakli ajratiladi; v) grammatik munosabatlar shaklini bildiruvchilarni umumlashtirish va mavhumlashtirish yuzaga keladi.

Tadqiqotchi N.X.Shvachkin mulohazasiga ko'ra, bolada avval unli harflarni, keyin undosh harflarni farqlash ko'nikmasi vujudga keladi.

Shunday qilib, yuqoridagi mulohazalar asosida umumiy bir xulosaga kelish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, ikki yoshga to'lgan bola tilning barcha tovushlarini fonetik jihatdan idrok qilish asosida nutqni tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu hodisa shaxslararo munosabatni vujudga keltiradi.

Ilk bolalik davrida harakatlarning shakllanishi orientirovka faoliyati xususiyati o'zgarishi bilan uzviy bog'liqdir. Bola u yoki bu harakatni amalga oshirish uchun avval predmet bilan tanishadi: unga ko'z yugurtiradi, qo'liga oladi va hokazo. Bolani predmetlarning shakli, rangi, vazni bilan tanishtirishda kattalar amalga oshirish mo'ljallangan harakatning mohiyatini tushuntiradilar va harakatni qay yo'sinda bajarishni o'rgatadilar: Bolani "Olib kel", "Joyiga qo'y", "Rasm chiz", "Ushlab tur" kabi so'z birikmalaridan iborat topshiriqning mohiyati bilan tanishtirib, keyin unga harakatni bajarish yo'llari "Qalamni mana bunday ushla", "Avval qo'lingga ol", "Oldin o'ng qo'ling bilan tut", "Qoshiqni bunday ushlab og'zingga olib bor" deb ko'rsatiladi. Shuning uchun ham bolada predmetli harakatni o'stirish murakkab jarayon hisoblanadi.

Ilk bolalik amaliy harakat tafakkuri vujudga keladigan davr hisoblanib, qo'l operatsiyalari turli narsalar va qurilmalar bilan almashinadi. Bola ijtimoiy qurollardan foydalanish usullarini o'zlashtirishi natijasida unda predmetli harakat ko'nikmasi shakllanadi. Jismlar bilan turli harakatlarni o'zlashtirishda ulardagi muhim va o'zgarmas alomatlarini ajratish ko'nikmasi hosil bo'ladi, natijada umumlashtirish va umumiy tushunchalarni o'zlashtirish jarayoni ro'y beradi. Yangi sharoitda predmetli harakatdan foydalanish bolaning aqliy o'sishiga ijobiy ta'sir qiladi. O'z xatti-harakatini kattalarning harakati bilan solishtirish va uning o'xshash jihatlarini topish bolaning aqliy o'sishi uchun muhim ahamiyatga ega. Aqliy o'sishni to'g'ri yo'naltirish uchun bola bilan maxsus reja asosida mashg'ulotlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Bu davrda bolada "Men o'zim" konsepsiyasining vujudga kelishi shaxsiy fazilatlar shakllanishiga olib keladi va xuddi shu paytlarda u shaxs sifatida tarkib topa boshlaydi. Bolada shaxsiy harakatlar paydo bo'lishi o'sishning yangi davri boshlangandan darak beradi.

Mustaqil bajarish uchun vazifa

1. 2-3 yoshli bolalar guruhida geometrik jismlar yordamida o'tkaziladigan mashg'ulotlarni kuzatib, guruh tarbiyachisining:

- a) bolalarga kub va sharni quticha teshigiga tushirish;
- b) g'ishtcha va uch qirrali prizma "tom"ni quticha teshikchalariga tushirish;
- v) yassi jismlarni teshiklarga tushirishni o'rgatish tajribalarini yoritib, o'z xulosalaringizni yozib bering.

2. Quyidagi savollarga javob topib, mavzu bo'yicha munozaraga tayyorlaning:

- 1) ilk yoshdagi bolalar sensor tarbiyasining zarurligi;
- 2) sensor tarbiyaning vazifalari;
- 3) sensor tarbiyaning metodlari;
- 4) ilk yoshdagi bolalarning shaklni idrok qilishi;

- 5) bolalarni narsalarning shakli, rangi bilan tanishtirish;
- 6) ularga turli geometrik jismlarni taqqoslashni qanday o'rgatish kerak?
- 7) bolalarni shakli ikki xil narsalar: qo'ziqorin, ko'zachalar, bayroqchalar, kubchalar namunasiga qarab tanlashga qanday o'rgatamiz?

3.7. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'sishining umumiy shart-sharoitlari

Uch yoshli bolalarga to'g'ri tarbiya berish, ta'sir o'tkazish, ularning harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltirish orqali ularda mustaqil holda ovqatlanish, kiyinish, yuvinish, o'z o'mini yig'ishtirish ko'nikmalarini tarkib toptirishga, ayrim topshiriq va vazifalarni puxta bajarish malakasini shakllantirishga erishish mumkin. Mazkur yosh xususiyatlarini tadqiq qilgan N.M.Shchelovanov, D.B.Elkonin va boshqalarning fikricha, bolaning uch yoshgacha o'sishida erishgan yutuqlari uning xulq-atvorini, bilish jarayonlarini sifat jihatdan ancha o'zgartirib yuboradi. Shunga qaramay, bolaning o'sishiga kattalarning ta'siri, roli yetakchiligicha qolaveradi, lekin asta-sekin o'sib borishi mustaqilroq bo'lishini ta'minlaydi. Ammo maktabgacha yoshdagi mustaqillik ko'pincha bolaning amaliy faoliyatda uncha kuchli bo'lmagan shaxsiy imkoniyati doirasida kattalar yordamisiz harakat qilishida, nisbatan oz uchrasa-da, tobelikdan qutulish tuyg'usida ro'yobga chiqadi.

Bolaning mustaqilligi faqat uning jismoniy va aqliy imkoniyatida, kuchi yetadigan jarayonga nisbatan o'z munosabatini kattalarning ko'magisiz amalga oshirishida emas, balki o'zining kuch-quvvati, qurbi yetmaydigan, muayyan amaliy ko'nikmalarini egallay olmagan turmush muammolarini hal etishida ham ko'rinadi. Mazkur psixologik holatning o'ziga xos jihatlari Elza Keller, N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina, E.G'oziev va N.Sodiqxo'jaevalarning mamlakatimizda, chet ellarda mashhur ona kundaliklarida yoritilgan hamda batafsil tahlil qilingan.

Maktabgacha yoshga qadar bolalarning psixologik xususiyatlari yuzasidan mulohaza yuritishda kimning ilmiy tadqiqoti va asari bo'lishidan qat'i nazar, unda vujudga keladigan xohish, istak hamda niyatning qondirilishi individni kamol toptirishga, shakllantirishga qaror qilgan kattalar tomonidan amalga oshiriladi va boshqariladi. Mana shu yosh davrida namoyon bo'ladigan tarbiya jarayonidagi ayrim qiyinchiliklarning tashqi va ichki alomatlari (belgilari) ham psixologik

tadqiqotlarda va ilmiy-psixologik adabiyotlarda ko'p marta ta'kidlangan bo'lib, birinchi navbatda o'jarlik, negativizm, qaysarlik, injiqlik kattalarning bolalar nazarida obro'sizlanishi va qadrsizlanishi kabi illatlar bilan bog'liqdir. Qator ilmiy-psixologik manbalarda aytilishicha, shu yoshdagi bolalarning his-tuyg'ulari na irodasida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi va bularning hammasi boladagi xudbinlik, o'ziga bino qo'yish, aksilijtimoiy mayl, urinish, qaysarlik, rashk kabi illatlarda yaqqol aks etadi.

N.A.Menchinskaya, V.S.Muxinalarning oqilona mulohazalariga qaraganda, bolalardagi injiqliklarning bosh omili atrofda odamlarning ular shaxsiga adolatsiz, noto'g'ri, mensimay munosabatda bo'lishidan iboratdir, bizningcha, o'zini tan oldirishga intilish ham bunga sababdir.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini o'rganan A.N.Golubevaning fikricha, noqulay sharoitda bolaga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish unda o'jarlikni paydo qiladi. Shuningdek, bu yoshdagi bolalarning o'jarligi doimiy bo'lmaydi, masalan, o'z tengdoshlariga nisbatan o'jarlik qilish ahyon-ahyondagina ro'y beradi, ular asosan katta yoshdagi odamlarga, shunda ham muayyan tarbiyachiga yoki oila a'zolarining birortasiga o'jarlik qiladilar. A.N.Golubeva bolalardagi o'jarlik barqaror emasligi sababli uning oldini olish mumkinligini uqtiradi. A.P.Larinning tadqiqotida esa noqulay va nomaqbul tarbiyaviy shart-sharoitlarda qaysarlik juda erta, hatto uch yoshda ham paydo bo'lishi ifodalangan. Dastlab o'jarlik ba'zi-ba'zida ro'y beradi, lekin u hech qachon barcha katta yoshdagi kishilarga qaratilgan bo'lmaydi, binobarin, uning ob'ekti alohida shaxs hisoblanadi. Bola xarakterining bu sifati muhitning noto'g'ri tarbiyaviy ta'siri oqibatida biror darajada barqarorlashsa, keyinchalik ko'pchilikka qaratilgan, umumlashgan shaklga kira boshlaydi. O'jarlik bir guruh odamlarga yo'nalganligini ham uchratish mumkin. A.P.Larin to'plagan ma'lumotlar o'jarlikning asosiy sabablari – bolaning mustaqilligini cheklab qo'yish, erkinlik tuyg'usi va tashabbusini so'ndirish va uning ong xususiyatini (anglash sur'atini) kamsitishdan iboratligini ko'rsatadi.

Mazkur omillar bolaning kattalarga munosabati negizini tashkil qiladi va uning psixik o'sishi davomida muayyan darajada o'zgarib boradi. Ularning o'zgarishi kattalarning bolaga u erishgan kamolot bosqichini hisobga olib, oqilona munosabatda bo'lishiga bog'liq. Agar maktabgacha davrda bolaga tegishli munosabatda bo'linmasa, unda o'jarlik vujudga kelishi mumkin.

Bola xulqida muayyan sharoitning ta'siri bilan paydo bo'lgan o'jarlik va nojo'ya qiliqlar mavjudligi, uning psixikasida jiddiy o'zgarish ro'y berganini, endi unga uning hozirgi o'sish darajasini hisobga olib, munosabatni amalga oshirish zarurligini bildiradi. Bolaning psixikasida vujudga keladigan inqirozning sabablari: 1) kattalar bolaning jismoniy va aqliy imkoniyatini; 2) xohish va istagini mustaqil holda turmushda qaror toptirishga intilishini; 3) ayrim ko'zga tashlangan qiyinchiliklarni bartaraf qilishga urinishini; 4) o'z holicha ish tutishni cheklashlaridir.

Kattalar bolaning ra'yiga, mustaqilligiga qarshi turmasdan, mumkin qadar istagiga, intilishiga yordam bersalar, uning shaxsini shakllantirish jarayonidagi qiyinchilik o'z-o'zidan barham topadi, nizo yoki itilofning oldi olinadi.

Oila va bog'chada shaxslararo munosabatlar ilmiy asosga qurilib, oqilona qoidaga suyanilsa va pedagogik odob (nazokat) doirasidan chetga chiqilmasa, yuqorida aytilgan ziddiyatlar yuzaga kelishi mumkin emas.

O'jarlik, qaysarlik, kattalarga itoatsizlikning vujudga kelishi – bolaning kattalarga qaramlikdan qutulishga urinish va kichik maktabgacha yosh davridan maktabgacha davrga o'tishning tashqi ifodasidir. Mustaqillikka intilish mazkur yosh davridagi o'zgarishlar, yangilanishlar, ya'ni shaxsiy xatti-harakatni va "men o'zim"ni anglashning mahsuli tariqasida ro'yobga chiqish kutiladi.

D.B.Elkoninning fikricha, bolaning xohishi bilan bu xohishning harakatda ifodalanishi o'zaro mos tushmasligi, kattalar talabiga so'zsiz itoatkorlik uning istagini umumlashtirishga olib keladi, voyaga yetganlar talabiga mos emasligi sababli shunchaki xohish, qat'iy shaxsiy xohish darajasiga o'sib o'tadi. Odatda "Men xohlayman", "O'zim bajaraman" kabi mustaqillikka intilish harakatlari xohishning kuchayishida o'z ifodasini topadi. Ana shu tariqa bola psixikasida xohishlarning o'zaro uzviy bog'lanishi, motivlar va ularning kurashi yuzaga kela boshlaydi.

K.M.Gurevich 3–4 yoshli bolalarda motivlarning birlamchi tobeligi va dastlabki irodaviy harakatning paydo bo'lishini tadqiq qilgan. Tadqiqotchi bolaning oldiga jimjimador o'yinchoqni olish uchun avval o'zi yoqtirmagan harakatni bajarish topshirig'ini qo'ygan. Buning uchun to'rt qismli tajriba ishi amalga oshirilgan. Olingan ma'lumotlardan ko'rinadiki: a) maktabgacha yosh davrida ezgu orzular asosida harakat qilish imkoniyati tug'iladi; b) mazkur orzularning sabablari o'zaro tobeligi (bog'liqligi) bevosita sabablarga qaraganda ertaroq paydo bo'ladi; 3) bevosita idrok qilinadigan narsalarga aloqador xohishni bajarishga qaraganda, narsaning o'ziga aloqador xohishni bajarishni muayyan muddatga kechiktirish osonroqdir.

Shunday qilib, xohish-istakka tobe bo'lmislik holatidan unga nisbatan dastlabki intilish, xayrixohlik tuyg'usining vujudga kelishi aynan maktabgacha yoshga to'g'ri keladi. Buning zamirida bolaning mayli, niyati, orzusi, istagi, tilagi va xohishining mazmuni hamda xususiyatidagi keskin o'zgarishlar yotadi.

D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, mazkur o'zgarishlar bevosita idrok qilinadigan buyumlarga qaratilgan xohishning mantiqan mavhumroq buyumlarga yo'naltirilgan xohishga aylanishidir. Buning asosiy sabablari, bir tomondan, bolada oddiy umumlashtirish uquvining paydo bo'lishi hisoblansa, ikkinchidan, unda nutq faoliyatining jadal sur'atlar bilan rivojlanishidir. Shundan so'ng uning faoliyati jozibador, maftunkor, jimjimador, yaltiroq narsalarning tashqi alomatlariga va ularni bevosita egallashga aloqador bo'lmay, balki mazkur narsalarning timsoli, tasavvur obrazlari, kelgusida shularning hammasini o'zlashtirish istagi asosiga quriladi. Bolaning orzu-istagi doirasidagi hali foydalanilmagan yangi, yashirin, ammo ro'yobga chiqadigan imkoniyatlar uning

kattalar bilan munosabatida, muomalasida, muloqotida, o'zining shaxsiy faoliyatida, his-tuyg'usining mazmuni va rivojlanishidagi keskin, muhim o'zgarishlar uchun zarur shart-sharoitlar sifatida xizmat qiladi. Undagi tasavvur bilan uzviy bog'liq his-tuyg'ular xohishni qondirishda oldindan taajjublanish jarayoniga keng istiqbollar yaratadi. Boladagi mavjud his-tuyg'ular xohishni qondirishni bevosita aks ettirish bilan kifoyalanib qolmaydi, balki kelgusida amalga oshirish mo'ljallangan faoliyatning ahamiyatini ham o'zida mujassamlantiradi. Shuning uchun bolaning quvonchi bilan qayg'usi daf'atan qanday maqsadni ko'zlashga (amalga oshirishga) yo'nalganida emas, balki qaysi faoliyatni (ishni) rejalashtirgani bilan uzviy bog'liqdir.

Bolaning xohish va istagidagi ayrim o'zgarishlar, ularning tasavvurlar bilan birlashuvi maktabgacha yoshdagi sub'ektlarda faoliyatning yangi ko'rinishlari (rolli o'yinlar, ijodiy, tasviriy va konstruktiv faoliyat, sodda mehnat faoliyati) keng ko'lamda rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratuvchi shart-sharoit hisoblanadi. Bola o'zining faoliyatida tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tasavvur obrazlaridan amaliy foydalanish bilan chegaralanib qolmay. Ularga nisbatan o'zining shaxsiy emotsional munosabatini ham bildiradi. Bu hol ko'pincha ularning ijodiy o'yinlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ijodiy o'yinlarda bolaning kattalar faoliyati haqidagi, ularning o'zaro munosabati to'g'risidagi tasavvuri aks etadi, u o'zini kattalar bilan birga harakat qilayotgandek his etadi, hatto voqelikning bevosita qatnashchisi vazifasini o'taydi.

Harakatga undovchi xohish-istak bolaning tasavvuri bilan uzviy bog'lanib, shuningdek, bevosita idrok qilish mumkin bo'lgan vaziyat bilan aloqaga kirishib, yangidan yangi xohish-istaklarni keltirib chiqaradi. Hatto, bolani o'zi uncha qiziqmaydigan faoliyatga ham undashi yoki tanish faoliyatga yangicha shakl va mazmun berib uni bajarishga yo'naltirishi mumkin. Psixologik manbalardan ma'lumki, mazkur yoshdagi bolalarni o'zlari xohlamaydigan zerikarli faoliyatga (chunonchi, yozishga, rasm chizishga, mehnatga, harakatli o'yinga) majbur qilish mumkin emas. Ular o'zlari xohlamagan mashg'ulotlarda juda tez charchaydilar. Shunday mashg'ulotlarga amaliy jihatdan yondashib, yaqqollik alomatlari kiritilsa, bolalar ishga astoydil, butun vujudlari bilan kirishib ketadi. Natijada ularda shu mashg'ulotga ijodiy munosabat vujudga keladi.

Mazkur yosh davridagi bolalarning kattalar bilan munosabatga kirishuvining eng muhim xususiyatlaridan biri – ularning xohish-istaklarini boshqarish imkoniyati mavjudligidir. Ularni kattalarning ezgu niyatiga ko'niktirish, ota-onalar va murabbiylar mayliga bo'ysundirish mumkinligidir. Ularning boshqa yosh davrlaridagi bolalardan farqi ularda nisbatan xotirjam, barqarorroq his-tuyg'ular mavjudligi, ularning affektiv holatlardan uzoqroqlik, nizolarga kam berilishidir. Bunday bolalarda affektiv (jazavali) holat yuz berishi mumkin, lekin u vaqtinchalik bo'lib, yaqqol harakat bilan emas, balki tasavvur obrazlari dinamikasi bilan bog'liq holda yuzaga keladi.

Bevosita idrok qilinmaydigan holatlarga nisbatan his-tuyg'u, murakkab ichki tug'yon va kechinmalarning paydo bo'lishi, keyinchalik emotsional o'sish

uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratadi. L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, bola o'yin faoliyatida bemor singari yig'laydi, o'yinning ishtirokchisi sifatida quvnaydi. Shuning uchun uning kechinmalari bemor to'g'risidagi tasavvur obrazlarining majmuasi bilan ularning nisbatan rang-barangligi bilan aniqlanadi. Bola tanlagan rol undagi mavjud kechinmalarning amaliy ifodasi kabi gavdalanadi. Ertaklar tinglashda bolada qahramonlar to'g'risidagi dastlabki kechinmalar paydo bo'ladi, unga emotsional ta'sir etish imkoniyati tug'iladi, kechinmalarni aks ettirish esa tasavvur doirasida vujudga keladi. Masalan: doktor – davolaydi, shofyor – haydaydi, sotuvchi – mol sotadi, uchuvchi – samolyotni boshqaradi, o'qituvchi – bolalarga bilim beradi va hokazo.

D.B.Elkonin, Ye.A.Arkin, A.V.Zaporojes va boshqalarning isbotlashicha, mazkur shart-sharoitlar bolada kattalar hayotida faol ishtirok etish tuyg'usi va istagini vujudga keltiradi. Bu holda bolaning faoliyati kattalar faoliyatidan farqlanadi, uning hayot sharoiti kengayadi, shaxslararo munosabat va shaxsiy munosabatlarning xususiyati oydinlashadi, unda voyaga yetganlarning kundalik ishlarida faol qatnashish xohish-istagi kuchayadi.

Uch yoshli bolalarning psixologik xususiyatlari. Uch yoshda harakatni muvofiqlashtirish jarayonining takomillashuvi bolaga yugurganida, bir joyda tik turganida muvozanatni saqlash imkonini yaratadi. Buning natijasida bola mustaqil holda turli harakatlarni amalga oshira boshlaydi. Jismoniy jihatdan mustaqillikka erishish bolada erkin, kattalarning nazoratisiz, o'z holicha qandaydir ishlarni bajarish, umuman mikro va makro muhitda shaxs sifatida yashash istagini tug'diradi.

Xususan bolada ikkinchi signallar sistemasining paydo bo'lishi mazkur davr uchun muhim ahamiyat kasb etib, u eng qulay (senzitiv) o'sish bosqichi vazifasini o'taydi. Ikkinchi signallar sistemasining vujudga kelishi nutq va nutq faoliyatining o'sishi bilan bevosita aloqador bo'lib, biri ikkinchisini taqozo qiladi. Nutq jarayonining vujudga kelishi psixofiziologiyaning shartli reflekslar qonunlari ta'sirining mahsuli (hosilasi) sifatida sodir bo'ladi. Bolada nutq reflekslari kattalarga taqlid qilish asosida yoki ularning kichkintoylar bilan

uzluksiz muloqotga kirishuvi orqali hosil bo'ladi hamda ota-onalar va tarbiyachilarning so'z va atamalarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatishlari oqibatida jadal sur'atlar bilan takomillashadi.

Yuqoridagi umumiy xulosalar asosida aytish mumkinki, uch yoshgacha davr nutq va nutq faoliyatini eng, oqilona namoyon qilish va to'g'ri, maqsadga muvofiq rivojlantirish bosqichi hisoblanadi. Binobarin, har bir yosh davrining o'ziga xos qulay o'sish pallalari, imkoniyatlari va o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu narsa umumiy psixologik qonuniyatlarga suyanan holda talqin etiladi, shu bilan birga yetakchi faoliyatning roli inobatga olinadi.

Bolaning tik yurishga odatlanishi, fazoviy qonuniyatlarni, o'ziga xoslik, borliqdagi mavjudotlarni to'g'ri idrok qilish kabilar unda turli psixologik sifatlarni shakllantiradi, shuningdek, mutlaqo yangi shaxs xususiyatlarni vujudga keltiradi. Unda harakat shakllariga nisbatan sinchkovlik uquvi ko'proq o'sadi, vaqtni tasavvur qilish, vaqt o'lchovlariga qiziqish tuyg'usi uyg'onadi. O'yin faoliyatida, tengdoshlari va kattalar bilan bevosita muloqotga kirishishda vaqtni, fazoni va harakatni idrok qilish malakasi takomillashib boradi, mazkur psixologik kategoriyalar sifat jihatdan yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarila boshlaydi.

Mazkur davrda nutq mazmunliroq, nutq faoliyati esa grammatik, morfologik va sintaksistik nuqtai nazardan to'g'ri tuzilishga ega bo'la boradi, bolaning bu boradagi faolligi mislsiz darajada o'zgaradi. Atoqli psixologlar va o'zimizning kuzatishlarimizga qaraganda, uch yoshli bola soat sayin bir nechtadan (ona tili yoki begona tilga doir) so'zlarni o'zlashtiradi va o'zining nutq boyligiga aylantiradi. Nutq faoliyatining rivoji o'zgalar nutqini oqilona idrok qilish va tushunish imkonini yaratadi, shaxslararo muomala ko'lamini yanada kengaytiradi.

Shunga o'xshash o'zgarishlar bola atrof-muhit to'g'risidagi ma'lumotlarni, axborotlarni, ilmiy bilimlar va ijtimoiy ko'nikmalarni egallashi uchun puxta zamin hozirlaydi. Natijada uch yoshlilar psixikasi yangiliklarni aks ettirish va ulardan ta'sirlanishdek murakkab funksiyani bajara boshlaydi. Shular sababli bu yoshdagi bolalar o'zining ko'rganlarini, eshitganlarini tez idrok qiladilar va eslab qoladilar, hatto ularni tushunishga intiladilar, ular o'z bilimdonliklarini namoyish etishga, o'zlarini shaxs sifatida ko'rsatishga harakat qiladilar. O'zining kattalar orasidagi o'rni topish istagi, hissi "Men davri"ni vujudga keltiradi. Bolaning yangi ehtiyoj va intilishlari kattalar tomonidan g'ayritabiiy qabul qilinishi ular o'rtasida "anglashilmovchilik"ni keltirib chiqaradi. Unda kattalarning ko'rsatmasi, tavsiyasi, iltimosi, buyrug'i va tazyiqiga qarshilik ko'rsatish tuyg'usi vujudga keladi. Shu tariqa shaxslararo munosabatda ziddiyatlar, ichki nizolar, psixologik inqiroz namoyon bo'ladi. Bularning barchasi "Men davri"ning hosilasi bo'lib, bola shaxs sifatida shakllanayotganidan dalolat beradi. Inqirozning sabablari har xildir.

Inqiroz davrida bolaning kattalarga qarshilik ko'rsatishi ham turli ko'rinishlarga ega bo'lib, ular o'tkinchi psixologik holat va hodisaga o'xshaydi. Lekin oila va bog'chada qiyinchiliklarni yengish jarayonida bolaning shaxsiga

uning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda to'g'ri va oqilona yondashish uni inqirozdan ruhan mutlaqo sog'lom olib chiqish imkonini yaratadi. Quyida ana shu qarshiliklarning ayrim ko'rinishlari haqida qisqacha to'xtalamiz.

Ko'pchilik psixologlarning tadqiqotlaridan va o'zimizning kuzatishlarimizdan ma'lumki, bolalar mazkur inqiroz davrida bir necha ko'rinishdagi qaysarlik yoshini bosib o'tadilar.

Ana shu ko'rinishlarning bittasi biz nazarda tutgan davrga, ya'ni bolaning 3 yoshiga to'g'ri keladi. Shu davrda uning ruhiy dunyosida sifat va miqdor jihatdan turli o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlar uning olanini o'zicha kashf qilayotganiga, psixikasi ma'lumot va axborotlar bilan soat sayin bosib borayotganiga bog'liqdir. Ayni shu yoshda bolada irodasiga ishonch hissi tug'iladi, u o'zligini anglay boshlaydi. O'zligini anglash qarama-qarshiliklarni, ziddiyatlarni yengish bilan amalga oshadi.

Mazkur yoshdagi bola ba'zan o'ziga aytilgan so'zning mohiyatini tushunmasligi, anglab yetmasligi, goho o'yinga haddan tashqari berilib ketib, kattalarning ovoziini eshitmay qolishi mumkin. Bunday paytda bolada tashqi ta'sirga yoki qo'zg'atuvchiga e'tibor berish qobiliyati yetishmasligi, bunga uning ko'tarinki yoki g'oyat tushkin kayfiyati halaqit berishi mumkin. Ba'zan bola o'z o'ylari va ichki kechinmalari bilan bandligi sababli uning tashqi ta'sirga javob qaytarishi biroz kechikishi ham mumkin. Ana shu jarayonga o'zgalarning psixologik qonuniyatga rioya qilmay qo'pollik bilan aralashuvi yoqimtoy, odobli bolalarni ham darrov jahli qo'zg'aydigan, gap ko'tara olmaydigan, nozik tabiatli shaxslarga aylantirib qo'yishi mumkin. Bunda kattalarning muloqotdagi qo'polligi bolada qaysarlikning belgilarini yaqqol namoyon eta boshlaydi. U har qanday taklifni, buyruqni, hatto, iltimosni ham rad qiladi, o'ziga berilgan barcha savollarga bir maromda "yo'q", "kerakmas", "bermayman", "bilmayman" deb javob qaytaraveradi. Kattalar bilan bola o'rtasidagi munosabatning buzilishi tufayli uning xatti-harakatida o'jarlik illati paydo bo'ladi. Buning asosiy sababi bolada o'zining ichki kechinmalari, his-tuyg'ulariga bog'liq harakatlarni mustaqil bajarish istagi tug'ilishi, "men" bilan bog'liq butunlay yangi nuqtai nazarning vujudga kelishidir.

Mazkur davrni inson shaxsini shakllantirishda eng murakkab davr desak, xato qilmagan bo'lamiz. Shunga ko'ra katta yoshdagi odamlar, ota-onalar, bog'cha tarbiyachilari shu davrda bolaga undagi o'zgarishlarni, murakkab ichki kechinmalarning mohiyatini psixologik inqirozni inobatga olgan holda munosabatda bo'lsalar, ijobiy voqelikni keltirib chiqaradi. Yuqorida aytganimizdek, bu davrda bolaning irodasi, irodaviy sifati takomillasha boshlaydi, shaxsning murakkab fazilatlarini xarakter xislatlari barqarorlashadi. Bola o'zligini anglashining tashqi va ichki belgilari yaqqol ko'zga tashlanadi. "O'zim" bilan bog'liq e'zgu niyat mustaqillikka intilish tuyg'usini vujudga keltiradi, binobarin, ularning ta'siri tufayli unda o'z xulq-atvori, "yurish-turishi" bilan kattalarning maqtovi va olqishini eshitish ishtiyoqi tug'iladi. Shaxsning xulqini baholash keyinchalik o'zini o'zi baholash darajasiga yetadi.

Katta yoshdagi odamlar, ota-onalar, tarbiyachilar bunday hollarda o'zlarini osoyishta tutishlari, sharoitga qarab bolaga biroz yon berishlari, ba'zan ularga aytganlarini qildirishlari, kerakli paytlarda masalani ochiq qoldirishlari lozim, chunki shaxslararo munosabatning ba'zan muammoligicha qolishi ham maqsadga muvofiqdir. Yaxshisi asabiylik vaziyatida bolaning diqqatini boshqa narsaga (ob'ektga) jalb qilish, uni mushkul holatdan chalg'itish ma'qul. Shaxsiy kuzatishlarimizda ayon bo'ldiki, mazkur holat bolaning ruhiy dunyosiga qattiq ta'sir qiladi, u o'zining nojo'ya qiliqlari kattalarga aslo yoqmayotganini anglaydi. Ichidan chuqur iztirobga tushadi.

Shu davrda organizmning tez sur'atlar bilan o'sishi oqibatida bola sho'x, serg'ayrat, tinib-tinchimas, hamma narsaga qiziquvchan, harakatchan bo'lib qoladi. Undagi bu o'zgarishlar tabiiy ekanligini kattalar yaxshi bilishlari, o'zlarining kichkintoylarga muomala va munosabatlarini tubdan o'zgartirishlari lozim. Binobarin, bola oldiga qo'yiladigan talablar muayyan shart va sharoitga muvofiq bo'lishi kerak. Amaliy faoliyatda jismoniy va ruhiy o'zgarishlarni hisobga olmaslik kattalar bilan bolalarning o'zaro munosabatlarida qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi; bola ota-onalar va tarbiyachilarning gapiga quloq solmaydigan, topshiriqlarni bajarmaydigan, qo'rs, hech narsaga ko'nmaydigan bo'lib qoladi. Bunday xatti-harakatni keltirib chiqaruvchi bosh sabab bolalarning mustaqillikka intilishini kattalar tan olmasligidir. Shuning uchun ular goho kattalardan o'rinli hafa bo'ladilar, nizoning sababini to'g'ri payqaydilar.

Ayrim kishilar bolaga topshiriq beradilaru, lekin uning qay darajada bajarilishi bilan qiziqmaydilar, bola qanday yutuqqa erishganiga e'tibor bermaydilar. Bola o'ziga kattalarning mensimay, hurmatsizlik bilan munosabatda bo'layotganini darrov sezadi. Shaxslararo munosabatda vujudga kelgan anglashilmovchilik va ginxonlik ana shu holatga oqilona baho berilgunicha davom etadi.

Erkalanish bilan vujudga keladigan o'jarlik ham uch yoshlilar ruhiy dunyosida ko'p uchraydi. Bolaga me'yordan ziyod mehr-muhabbat qo'yish, uni haddan tashqari erkalatish, har qanday xohishini qondiraverish, talab va ehtiyojini so'zsiz ado etish ham unda erkalik va o'jarlikni paydo qiladi. Shuningdek, bolaning xulq-atvorini, qilgan ishini maqtayverish, uni o'rinsiz taltaytirish yoki unga nisbatan befarq munosabatda bo'lish ham o'jarlikni keltirib chiqaradi. Bolani e'tiborsiz qoldirish, nazorat qilmaslik, tekshirmaslik ham noxush oqibatlariga olib keladi. Masalan, e'tiborsizlik bolani qattiq iztirobga soladi, unda tanholik tuyg'usini, umidsizlik, begonasirash hissini vujudga keltiradi. Bular esa bolada kattalarga nisbatan ichki qarama-qarshilikni, o'zaro ziddiyatni, nizo alomatlarini tug'diradi. Qo'p hollarda bolalarni o'z mayliga, o'z holiga tashlab qo'yiladi, ularga juda barvaqt erkinlik, mustaqillik beriladi, ammo bunday qilish bola shaxsini tezroq takomillashtirishga xizmat qilmaydi. Hayot va faoliyatda har bir bolaning oldiga aniq, yaqqol talab va topshiriqlar qo'ymaslik, unga homiylik qilmaslik uning ruhiyatiga qattiq ta'sir etadi, u o'kinadi va ichidan kuyunadi. O'zining himoyachisi yo'qligini his qilish ham bolada o'jarlikni yuzaga keltiradi. Boshqacha aytganda, bolaning ruhiy olamida kattalarga nisbatan paydo bo'lgan gina-advat uni o'jarlikka yetaklaydi. Shaxslararo munosabatda adolat qaror topgunicha, ziddiyatning bosh sababchisi o'z xulqiga iqrar bo'lgunicha qarama-qarshilik davom etadi.

O'jarlik paydo bo'lgan bolaga muomalada uni behuda erkalatmaslik, maqtamaslik, uning barcha orzu-istaklarini qondirmaslik kerak. Xoh oilada, xoh bog'chada hammaga bir xil bir maromda e'tibor berish, bolani o'z holiga tashlab qo'ymaslik o'jarlikning oldini olishga xizmat qiladi.

Bolalarda vujudga keladigan illatlar – o'jarlik, qiyqlik, qaysarlik va hokazolarning sababini u kamol topayotgan mulitdan, unga ko'rsatilayotgan tarbiyaviy ta'sirdan, sharoitdan, shaxsni shakllantirish jarayonidagi kamchiliklardan qidirish lozim. Eng muhimi, ota-onalar ham, tarbiyachilar ham boladagi salbiy ruhiy holat o'tkinchi ekanini bilishlari, uning sabablarini haqqoniy aniqlashlari, u bilan umumiy til topishlari, unga nisbatan samimiy munosabatda bo'lishlari zarur.

Hayot va faoliyatda kattalar bolaning shaxsini hurmat qilishlari, uning ehtiyojlari bilan hisoblashishlari, his-tuyg'usini boshqarish imkoniyatlarini aniqlashlari kerak. Bolani sevish, uning yosh xususiyatlarini hisobga olish, qiziqishlariga e'tibor berish – o'jarlikning oldini olishning muhim shartidir.

Uch yoshli bola jamoat joylarida, ko'pchilik orasida o'zini qay tarzda tutishi kerakligini bilmaydi. Shuning uchun buni kattalar tushuntirishlari, amaliy

ko'rsatmalar berishlari shart. Biroq bu ish harakat bilan uzviy bog'lanmasa, ko'zlangan natijaga erishish mumkin emas. O'yin faoliyatida bola shaxsida xulq va odob malakalari asta-sekin shakllantiriladi.

Uch yoshlilar shaxsini shakllantirishda ularni boshlagan ishini oxiriga yetkazishga, qiyinchiliklarni yengishga, sabr-toqatga, asabiylashmaslikka, bardoshlilikka, yig'idan o'zini tiyishga, ortiqcha xatti-harakat qilmaslikka o'rgatish juda katta ahamiyatga ega. Bolada ijobiy-axloqiy ko'nikma va malakalar, odatlar mustaqil ishlarni bajarishga intilishda vujudga kela boshlaydi. Shuning uchun kattalar bolani topshiriqni qanday bajarishini nazorat qilib turishlari lozim. Umuman aytganda, bolani o'z holiga tashlab qo'yish pedagogik mazakatga (taktga) xilofdir.

Bolaning shaxsi tarkib topishida kattalarning axloqiy ibрати alohida ahamiyatga molikdir. Lekin yuksak fazilatlarni, insoniy xislatlarni shakllantirishda shuning o'zigina yetarli emas, chunki bola o'zicha faol harakat qilmasa, hamkorlikdagi faoliyatda ishtirok etmasa, unda hech mahal xulq-atvor ko'nikmalari hosil bo'lmaydi. Ma'lumki, o'yin faoliyatida va muloqotlarda bolaning shaxsiy fazilatlari hamda xarakter xislatlari uning nutqiga bog'liq holda ro'yobga chiqadi. Bolaning nutq faoliyati qanchalik ravon va boy bo'lsa, u ona tilining durdonalaridan unumli foydalana olsa, uning o'zaro fikr almashishi ham shunchalik qulay va oson amalga oshadi. Kamolotning mazkur pallasida egotsentrik nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Harakatli va rolli (syujetli va mazmunli) o'yinlar (chunonchi, "Millitsioner", "Sotuvchi", "Shifokor", "Qorbobo", "Veterinar" va boshqalar) jarayonida amaliy xatti-harakat bilan uzviy bog'liq holda bola shaxsida insoniy xislatlar tarkib topa boradi. O'yin faoliyati va turli o'yinlar bolada irodaviy sifatlatni takomillashtirishda, his-tuyg'uni boshqarishda yetakchi faoliyat vazifani o'taydi.

Rolli o'yin – maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati. Rolli o'yin mazkur yosh davridagi bolalarning eng muhim faoliyati bo'lib, ular bunday o'yinda go'yo katta yoshdagi odamlarning barcha vazifalari va ishlarini amalda bevosita "bajaradilar". Shu boisdan o'yin faoliyati uchun maxsus yaratiladigan sharoitlarda ijtimoiy muhit voqealari, oilaviy turmush hodisalari, shaxslararo munosabatlarni umumlashtirgan holda aks ettirishga harakat qiladilar. Bolalar

kattalarning turmush tarzi, his-tuyg'usi, o'zaro muomala va muloqotlarining xususiyatlarini, o'ziga va o'zgalarga, atrof-muhitga munosabatini yaqqol voqelik tarzida ijro etish uchun turli o'yinchoqlardan, shuningdek, ularning vazifasini o'tovchi narsalardan ham foydalanadilar. Ammo shuni alohida ta'kidlash lozimki, ijtimoiy va maishiy voqelikning barcha jabhalarini qamrab oladigan rolli o'yin ularda birdaniga emas, balki turmush tajribasining ortishi, tasavvur obrazlarining kengayishi natijasida vujudga keladi va mohiyati hamda mazmuni jihatdan oddiydan murakkabga qarab takomillashib boradi.

Yirik psixologlar A.Vallon, J.Piaje, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.G.Ananov, D.B.Elkonin va boshqalarning fikricha, go'daklik davrida bolaning predmetli faoliyati negizida rolli o'yin uchun eng zarur sharoitlar asta-sekin vujudga kela boshlaydi. Mazkur olimlar va ularning shogirdlari to'plagan ma'lumotlarga asosanib rolli o'yinni vujudga keltiruvchi muhim omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) go'daklik davridagi predmet bilan uni harakatlantirish orasidagi bog'liqlik o'z ahamiyatini yo'qota boradi, natijada predmet bilan harakat alohida hukm surish imkoniyati tug'iladi va bola ularni alohida umumlashgan tarzda aks ettira boshlaydi; 2) bola haqiqiy o'yinchoqlar o'rniga ularning asl mohiyatini to'la aks ettirmaydigan yasama va beo'xshov nusxalaridan keng foydalanadi (fabrikada tayyorlangan qo'g'irchoq yoki avtomobil o'rniga uyda yasab berilgan shunday narsalar bilan qanoatlanish); 3) bolaning o'z xatti-harakatlari kattalarning ishlaridan farqlanishiga intilishi, unda o'ziga xos shaxsiy harakat ko'nikmasining paydo bo'lishi; 4) bolada o'z xatti-harakatini kattalar faoliyati bilan qiyoslash, harakatlarning mohiyatini muvofiqlashtirish va aynan tuzilishi jihatdan bir-biriga yaqinlashtirish istagining tug'ilishi; 5) bola kattalarning hayoti va faoliyatida uchrab turadigan, odatdagi turmush muammolarini o'zida aks ettiruvchi, ma'naviy va maisluy ko'rinishga ega bo'lgan hayot jabhasini o'z xatti-harakatida izchil ravishda tiklashga (ularning rolini bajarishga) urinishi.

Rolli o'yin faoliyatini vujudga keltiruvchi eng zarur omillardan biri – bolada o'z xatti-harakatini kattalar xatti-harakati bilan solishtirish, undan nusxa olish, aynan unga o'xshatish tuyg'usining mavjudligidir. Xuddi shu sababli kattalar va ularning xatti-harakatlari bolaning ham tashqi, ham ichki ibrat namunasi bo'ladi va kattalar uning xulq-atvori yurish-turishining ham ob'ekti, ham sub'ekti hisoblanadi.

Go'daklik davridan maktabgacha yoshga o'tgan bolalarning faoliyati kattalar rahbarligidagi faoliyatdan mustaqil o'z-o'zini nazorat qilish darajasiga o'sib o'tadi. Biroq yuqorida ta'kidlangan barcha shart-sharoitlar o'zaro uzviy bog'lanmasligi sababli har qanday rolli o'yinning negizi vazifasini o'tay olmaydi va shunga ko'ra ma'lum davrgacha o'yin faoliyati predmetlarga bog'liq tarzda amalga oshadi.

O'yin faoliyatini takomillashtiradigan sharoitlarni tadqiq qilgan N.M.Aksarinaning ta'kidlashicha, o'yin o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, buning uchun kamida uchta sharoit mavjud bo'lishi kerak: a) bolaning ongida uni qurshab

turgan voqelik to'g'risidagi xilma-xil taassurotlar tarkib topishi; b) har xil ko'rinishdagi o'yinchoqlar va tarbiyaviy ta'sir vositalarining muhayyoligi; v) bolaning kattalar bilan tez-tez muomala va muloqotga kirishuvi. Bunda kattalarning bolaga bevosita ta'sir ko'rsatish uslubi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Yuqorida tahlil qilingan ob'ektiv shart-sharoitlarning o'zi rolli o'yinlarni yaratish uchun hali yetarli emas, buning uchun bola bilan kattalar o'rtasidagi munosabatni tubdan o'zgartirish lozim, aks holda, mustaqillik vujudga kelmaydi. Bunda kattalar bolaga nisbatan talabchanlikni oshirishlari, uni mustaqil ravishda xatti-harakat qilishga majbur etishlari ma'qul. Shunga o'xshash tadbirlar bolada mustaqillik va mustaqil faoliyatni tashkil qilish uquvini shakllantiradi. Maktabgacha yoshdagi bola asta-sekin kattalarning hayoti va faoliyati dunyosiga kirib boradi, oldin hamkorlikdagi faoliyatda namoyon bo'lgan ijobiy his-tuyg'ular, shijoat va dadillik sari yetaklovchi ruhiy kechinmalar ibrat—namuna darajasiga ko'tarilgan kattalarning ruhiy olamiga ko'chiriladi. Endi bolaning o'zi mustaqil ravishda kattalarning hayoti va faoliyatiga kirishish yo'llarini topa boshlaydi. U keyinchalik katta kishilarning hayoti va faoliyatining barcha jabhalarida va shaxslararo munosabatlarida qatnashish istagini ko'rsatadigan bo'ladi. Shuning uchun rolli o'yin u kattalar bilan bola o'rtasidagi yangicha munosabatlar asosida vujudga keladi, deb xulosa chiqarish mumkin. Rolli o'yin vujudga kelishi jihatidan ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kattalarning hayoti va faoliyatini qayta tiklash va takrorlashdan boshqa narsa emas, shuningdek, bu o'yin faoliyati o'zining mazmuni va mohiyati bilan ham ijtimoiydir. Rolli o'yin bola mustaqil faoliyatining yorqin namunasi hisoblanib, u o'yinning mazmuni orqali kattalarning hayoti bilan yaqindan tanishadi. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarning rolli o'yinlarda faoliyatini, ana shu o'yin sharoiti va predmetli harakatning o'zaro munosabatini tekshirgan L.S.Slavina rolli o'yinlarda ko'pincha asosiy e'tibor o'yinchoqlar bilan harakat qilishga qaratilishini, bunda o'yinchoq harakatining xususiyati sub'ekt uchun yetakchi faoliyat vazifasini o'tashini, bu jarayonda rol ikkinchi darajali alomatga aylanib qolishini, ammo bola o'yinlar ("Kubcha", "Geometrik shakllar", "Tushki ovqat tayyorlash" kabi ta'limiy mushg'ulotlar)da qandaydir vazifani bajarishini qayd qiladi. Olimaning yozishicha, rol va o'yinning shart-sharoitlari bolaning harakati uchun farqi yo'q narsalar emas, bola jismlarga ijtimoiy mazmunni aks ettiruvchi voqelik sifatida yondashadi.

Shunday qilib, psixologik adabiyotlar tahliliga tayanib maktabgacha yoshdagi bolalarning o'ziga xos xususiyatlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) bola odamlarning faoliyati, ularning predmetlarga munosabati va o'zaro muomalasiga qiziqadi; 2) bolalar rolli o'yinda atrofdagi voqelikning eng tashqi ifodali, jo'shqin his-tuyg'uli jihatlarini aks ettiradilar; 3) rolli o'yinda bola kattalar bilan bir xil sharoitda, yagona zaminda yashayotganini his etgan holda o'z istagini amaliyotga tatbiq qiladi; 4) kattalarning hayoti va faoliyatiga kirish bolaning tasavvuri timsollari tariqasida namoyon bo'lsa ham, umuman uning chinakam shaxsiy hayotida o'chmas iz qoldiradi.

3.8. Maktabgacha yosh davrida o'yinning takomillashuvi.

Psixologiyada qabul qilingandek, rolli o'yin faoliyati syujet va mazmundan tashkil topadi. Odatda syujet deganda, o'yin faoliyatida bolalar aks ettiradigan voqelikning doirasi tushuniladi. O'yin syujeti turli davrga, sinfiy xususiyatga, oilaviy turmush tarziga, geografik va ishlab chiqarish sharoitlariga bog'liq holda yaratiladi. Bola munosabatga kirishadigan voqelik doirasi qanchalik tor, cheklangan bo'lsa, o'yinning syujeti shunchalik xira va bir xil ekanligini aks ettiradi.

O'yinlarning syujeti xilma-xilligiga qaramay, ularni maxsus guruhlarga birlashtirish imkoniyati mavjuddir. Masalan, yirik psixolog Ye.A.Arkin o'yinlarning quyidagi tasnifini tavsiya qiladi: 1) ishlab chiqarishga (texnikaga): sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, kasb-hunarga oid o'yinlar; 2) maishiy-ro'zg'or va ijtimoiy-siyosiy: bog'cha, maktab, kundalik turmushga oid o'yinlar; 3) harbiy: urush-urush o'yinlari; 4) dramalashtirilgan: kino, spektakl va boshqalarga oid o'yinlar. Biz shu tasnif haqida L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, D.B.Elkonin singari psixologlarning tanqidiy mulohazalariga to'la qo'shilamiz, chunki harbiy va dramalashtirilgan o'yinlarni ham ijtimoiy-siyosiy guruhga kiritish mumkin. Bizningcha, D.B.Elkoninning tasnifi ma'quldir. U maktabgacha yoshdagi bolalarga xos rolli o'yinlarning syujetiga ko'ra uchta guruhga ajratishni tavsiya qiladi: 1) maishiy mavzu syujetiga oid o'yinlar; 2) ishlab chiqarish syujetiga taalluqli o'yinlar; 3) ijtimoiy-siyosiy syujetli o'yinlar. Muallif ayrim o'yin turlari maktabgacha yoshdagi bolalarning barcha bo'g'inlariga mosligini, syujetlar maishiydan ishlab chiqarishga qarab va undan ijtimoiy-siyosiy voqealarni aks ettirishga qarab rivojlanishini alohida uqtiradi. Uning fikricha, o'yin syujetidagi bunday izchillik bolaning bilim saviyasi, turmush tajribasi kengayishi uning katta yoshdagi odamlar turmushiga chuqurroq kirib borishi bilan bog'liqdir. Darhaqiqat, o'yin syujetining o'sishi turmushning tobora yangi qirralarini aks ettirish bilan cheklanib qolmay, muayyan syujetning o'ziga xos boshqa ko'rinishlari bilan boyishi sababli ham amalga oshadi.

Bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish jarayonini to'g'ri tashkil qilish orqali o'yin syujetlarining ko'lamini rejali kengaytirish mumkin. Ontogenez psixologiyasi fanida qat'iy ifodalanganidek, bola bog'chaga kelganda uning o'yin syujeti faqat oilaviy turmushdagi voqealarni aks ettirsa, sayrlarga olib borish, tabiatni kuzatish natijasida o'yinning turlari ko'payib boradi: bog'cha, hayvonot bog'i, oshxona, poezd, paroxod, sartarosh, sotuvchi kabi o'yinlar qo'shiladi. Bolaning yoshi ulg'aya borishi bilan o'yinning muddati ham uzayib boradi. Mazkur jarayonni tadqiq qilgan A.P.Usovaning ma'lumotiga ko'ra, 3-4 yoshli bolalarning o'yin faoliyati 10-15 daqiqa, 4-5 yoshli bolalarning o'yin faoliyati 40-50 daqiqa, katta maktabgacha yoshdagilarning o'yin faoliyati bir necha soatgacha cho'zilishi mumkin. Hatto, bir turdagi uyinlarning syujetlari butun kun bo'yi, qolaversa, undan ham ortiq vaqt davom etadi. Bu hol bola o'yin faoliyati jarayonida hayot faoliyatning u yoki bu qirrasini muhim jihatini alohida ifodalab ijro etadi, deyishga hech qanday asos bo'la olmaydi. Chunki psixologiya fanida

hozirgacha to'plangan ilmiy ma'lumotlar bunday muammolarga javob bera olmaydi.

D.B.Elkonin o'z tadqiqotida rolli o'yinning syujeti bilan bir qatorda uning mazmuni ham mavjud ekanligini yozadi. Uning fikricha, o'yinda bola kattalar faoliyatining asosiy jihati (tomonini)ni aniqroq aks ettirishi o'yinning mazmunini tashkil qiladi.

L.S.Slavina to'plagan ma'lumotlarga qaraganda, maishiy turmushga aloqador bir xil syujetli o'yin, maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatiga qarab (kichik, o'rta, katta) turlicha yo'sinda amalga oshirilgan. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar bir xil o'yinchoqlar bilan bir necha marta takroriy yoki ortiqcha harakat qiladilar. Ularning o'yin mazmunini o'yinchoq bilan bajarishi kattalarning harakatlarini takrorlashdir. Agar ular "Mehmon-mehmon" o'ynayotgan bo'lsalar, barcha harakatlarni (mehmonni kutib olish, dasturxon yozish, hol-ahvol so'rash va hokazolarni) buyumlar bilan izchil bajaradilar. Harakatlarni so'z bilan qisqartirish hollari bolalar faoliyatida kam uchraydi. O'yinning mazmuni asosan o'yinchoqlar bilan bajariladigan harakatlarda o'z ifodasini topadi, rolni ijro etish hamkorlikda emas, balki yonmayon, bir-birini to'ldirishdan ancha yiroq tarzda amalga oshadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin faoliyati mutlaqo boshqacha o'tadi, chunonchi bir harakat ikkinchi harakat bilan uzluksiz bog'lanib ketadi, ba'zi bir harakatlar esa so'z yordamida qisqartiriladi ("keling, xush ko'rdik" harakat bilan emas, balki so'z orqali ifodalanadi) va umumlashtiriladi. Rolli o'yin bolalarning hamkorlikdagi faoliyati mahsuli tariqasida vujudga keladi. Bu yoshda rol tanlashda ishtirokchilar o'rtasidagi nizolar, tortishuvlar kamayadi, rolgacha o'zini loyiq deb bilish o'zidagi mavjud buyumlardan kelib chiqmaydi (masalan, qalam – o'qituvchi, qaychi – tikuvchi rolini olish uchun asos bo'la olmaydi), balki o'yinning mazmunidan, hamkorlikdagi faoliyat nuqtai nazaridan kelib chiqadi. Natijada ular kichik maktabgacha yoshdagilarga o'xshab rolni almashtirish, bir buyumdan boshqasiga bir obrazdan ikkinchisiga o'tishdek beqaror harakatlar qilmaydilar.

O'rta maktabgacha yoshdagi bolalarda rolni taqsimlash yoki uni tanlash o'yin faoliyatiga kirishishdan ancha ilgari amalga oshiriladi, bunga shu guruh boshlig'i bevosita rahbarlik qiladi. Shuning uchun kim qanday rolgacha munosibligi

uzoq tortishuvlarga sabab bo'ladi. Tortishuvlar va bahslar katta yoshli odamlarning aralashuvi natijasida adolatli hal qilinadi. Bolalar o'rtasidagi va asar qahramonlarining bir-biriga munosabati o'yin faoliyatida bosh masalaga aylanadi. Ular amalga oshiradigan xatti-harakatlar umumlashgan bo'lsa ham, o'yinning mazmuni (ona va bola, pattachi va yo'lovchi, sotuvchi va xaridor, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi kabi) shaxslararo munosabatlarni aks ettirishga ko'chadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yin faoliyati negizida va mazmunini ular o'z zimmasiga olgan rolning mohiyatidan kelib chiqib o'yinning barcha qoidalariga rioya qilish tashkil etadi. Tengqurlar orasidagi bahs va tortishuvlar o'yin qoidalari va talablari qanchalik to'g'ri bajarilayotgani haqida bo'ladi.

O'yin mazmunining rivojlanishi bolaning kattalar hayoti va faoliyatining mohiyatiga chuqurroq kirib borishida, atrofdagi voqealarga munosabati o'zgarishida, shuningdek, o'yin mazmuni hamda syujeti ijtimoiy shart-sharoit va jamiyat a'zolari turmushining tobora to'g'ri aks ettirishida ko'rinadi. Shuning uchun bolalarda rolli o'yin qobiliyatining o'sishi o'z-o'zicha yuzaga kelmaydi, balki kattalarning, tarbiyachilarning ta'siri natijasi, atrof-muhit bilan tanishish, sayrlar uyushtirish, shaxslararo munosabatlarning mohiyatini tushunish va hokazolar natijasida amalga oshadi.

A.P.Usovaning tadqiqotida ta'kidlanishicha, rolli o'yin ishtirokchilarining safi yosh ulg'ayishiga qarab, jinsiy tafovutlarga binoan kengayib boradi: a) uch yoshli bolalar 2-3 tadan guruhga birlashib 3-5 daqiqa birga o'ynay oladilar; 2) 4-5 yoshlilar guruhi 2-5 ishtirokchidan iborat bo'lib, ularning hamkorlikdagi faoliyati 40-50 daqiqa davom etadi, o'yin davomida qatnashchilar soni ortib ham boradi; 3) 6-7 yoshli bolalarda rolli o'yinni guruh yoki jamoa bo'lib birga o'ynash istagi vujudga keladi, natijada avval rollar taqsimlanadi, o'yinning qoidalari va shartlari tushuntiriladi (o'yin davomida bolalar bir-birlarining harakatini qattiq nazorat qiladilar).

Qator ilmiy tadqiqotlarda isbotlanishicha, o'yinda tarbiyaviy ta'sir jamoasi to'g'ri uyushtirilsa, bolalar hayotida juda murakkab, nozik psixologik mexanizm paydo bo'ladi va shaxslararo munosabat boshqacharoq tus oladi. Bolalar jamoasidagi o'zaro munosabatlar, muloqotlar o'yinning mazmunini boyitadi,

syujetning ko'lamini kengaytiradi, rollardagi g'oyalar barqarorlashib boradi. Guruh va jamoa bo'lib o'ynash orqali bolalarda jamoa harakati qoidalari, axloq normalari, o'zaro yordam ko'nikmalari va boshqa umuminsoniy qadriyat, ma'naviyat va ruhiyatning tarkibiy qismlari shakllanadi. Shuning uchun o'yin faoliyatida jamoa a'zolarining qoidaga muvofiq harakat qilishlari alohida ahamiyat kasb etadi, o'yin davomida rollarni bajaruvchilar o'zlarining aloqalari orqali bir-birlari bilan uzviy bog'lanishlarini, o'yinni muvaffaqiyat bilan yakunlash, oxiriga yetkazish uchun birgalikdagi harakat qanchalik zarurligini anglay boshlaydilar.

D.B.Elkonin va uning shogirdlari to'plagan ma'lumotlarga, shaxsiy kuzatishlarimizga ko'ra, bola biror rolni o'ynashni o'z zimmasiga olishining eng zarur sharti unda kattalar faoliyatining muhim xususiyat va belgilarini aniq ifodalash uquvining unda mavjud bo'lishidir. O'yin faoliyatida bola o'z xatti-harakatini real harakatlar mantiqiga moslashtiradi, o'yin talablariga to'la bo'ysundiradi. Binobarin, u mazkur jarayonda voqelikdan uzoqlashmaydi, aksincha, unga yanada yaqinlashadi, o'yindan tashqari holatda qurbi yetmaydigan mohiyat ichiga chuqur kirib boradi.

D.B.Elkonin harakatli o'yinning qoidalari mazmuni o'zaro bog'liqligidan kelib chiqib ularni besh guruhga ajratadi: 1) harakatga taqlid qilish: taqlidiy-protsessual o'yinlar; 2) muayyan syujetni dramalashtirgan o'yinlar; 3) syujeti oddiy o'yinlar; 4) syujetsiz qoidalari o'yinlar; 5) aniq maqsadga qaratilgan mashqlardan iborat sport o'yinlari.

Bolani o'yinga undagan omil uning katta yoshdagi odamlarning borliq to'g'risidagi va shaxslararo munosabati haqidagi tasavvuri va ularni o'z shaxsiy faoliyatida sinab ko'rish istagidir, shuningdek, jamoa bo'lib o'ynayotgan tengqurlari bilan bevosita muloqotga kirishish ishtiyoqidir. Ontogenez psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlar tahliliga asoslanib, mazkur yosh davri bo'yicha quyidagi xulosani chiqarish mumkin: 1) o'yin faoliyatida bola turli harakatlarni to'laligicha namoyish etishga, ularni bajarish usullarini ko'rsatishga ishtiyoqmand bo'ladi; 2) keyinchalik esa barcha xatti-harakatlarni umumlashtirib aks ettirishga urinadi.

Bola o'sib borgan sayin narsalar va o'yinchoqlarniig nomini o'zgartirish, yangi nom bilan atash yengillashadi. Shuningdek, faqat yangi vaziyatda jismlar nomini o'zgartirish bilan kifoyalanib qolmay, ularni yangi nomga muvofiq qo'llash imkoniyati ham vujudga keladi. O'yin faoliyatida foydalaniladigan narsalarii yangicha nomlash qator muammoli vaziyatlarni vujudga keltiradi.

O'yin faoliyatida narsalar nomini o'zgartirish o'zining psixologik mohiyati bilan murakkab holat hisoblanadi. Ayniqsa, so'z bilan predmetning o'zaro munosabatida ularga uzviy bog'liq harakatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi mulohazalar asosida aytish mumkinki, katta kishilar hayoti va faoliyatining o'rnini bosuvchi ashyolar ularning harakatini umumlashgan holda ifodalashning moddiy tayanchi hisoblanadi. Shunday ekan, o'yin faoliyatida bola harakatining rivojlanishi o'yin mazmuniga ko'proq bog'liqdir. Chunki bolaning

xatti-harakati qanchalik ixcham va umumlashgan bo'lsa, u kattalarning faoliyati mazmunini aks ettirishdan shunchalik yiroqlashadi. Binobarin, u odamlarning narsalarga va bir-biriga munosabatini amalda bajarishga o'tadi va shuning uchun narsalar bilan harakat qilishda kattalarning ijtimoiy munosabatlarini to'g'ri ifodalashga intiladi.

Har qanday o'yinning va o'yin faoliyatining markazida bola katta kishilarning faoliyati va o'zaro munosabatini, muomalasini o'ziga xos tarzda aks ettirishi, takrorlashi imkoniyati turadi. Shunga ko'ra, o'yin ijtimoiy ahamiyat kasb etib, bola insoniyat tomonidan asrlar davomida yaratilgan qimmatli bilimlar, amaliy ko'nikmalar, malakalar va odatlarni o'rganishiga imkon yaratadi, oqibatda uni shaxslararo muloqotning mohiyatiga olib kiradi.

3.9. Bolaning psixik o'sishida o'yinning ahamiyati

Ko'pchilik psixologlar hamda pedagoglar o'yinning psixologik masalalari bilan bevosita shug'ullanib, o'yinlarning bolani psixik kamol toptirishdagi ahamiyatiga alohida to'xtalib o'tganlar. Ma'lumki, o'yin bola uchun voqelikni aks ettirishdir. Bu voqelik bolani qurshab turgan voqelikdan ancha qiziqarli. O'yinning qiziqariligi uni anglab yetishning osonligidadir. Kattalar hayotida faoliyat, xizmat, yumush qanday ahamiyatga ega bo'lsa, bola hayotida o'yin ham xuddi shunday ahamiyat kasb etishi mumkin.

Jahon psixologiyasi fanida to'plangan boy ma'lumotlarga asoslanib, quyidagicha mulohaza yuritish mumkin. Masalan, eng sodda psixik jarayondan eng murakkab psixik jarayongacha hammasining eng muhim jihatlari shakllantirishda o'yinlar katta rol o'ynaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda harakatning o'sishiga o'yinning ta'siri haqida gap borganida avvalo shuni aytish kerakki, birinchidan, o'yinni tashkil qilishning o'ziyoq mazkur yoshdagi bolaning harakatini o'stirish va takomillashtirish uchun eng qulay shart-sharoit yaratadi. Ikkinchidan, o'yinning bola harakatiga ta'sir etishining sababi va xususiyati shuki, harakatning murakkab ko'nikmalarini sub'ekt aynan o'yin paytida emas, balki bevosita mashg'ulot orqali o'zlashtiradi. Uchinchidan, o'yinning keyinchalik takomillashuvi barcha jarayonlar uchun eng qulay shart-sharoitlarni vujudga keltiradi. Shu boisdan o'yin

faoliyati xatti-harakatni amalga oshirish vositasidan bolaning faolligini ta'minlovchi mustaqil maqsadga aylanadi. Negaki, u (o'yin) sub'ekt (jonzot) ongining dastlabki ob'ekti darajasiga o'sib o'tadi. Maktabgacha yoshdagi bola muayyan xususiyatga ega bo'lgan rolni tanlaydi, shu bilan birga u yoki bu personajga xos qat'iy yurish-turishni ongli ravishda ijro etishga intiladi. Shunday ekan, o'yin mazkur bola uchun eng zarur faoliyatga aylana boradi va yangi shakldagi harakatlarni takomillashtirish, ularni anglagan holda esga tushirish ehtimoli yaqqol voqelikka aylana boshlaydi. Mazkur harakatlarni egallash bolada jismoniy mashqlarni ongli ravishda bajarish imkoniyatini vujudga keltiradi (A.V.Zaporozhes).

Bolaning o'yinlar shart-sharoitidan kelib chiquvchi ongli maqsadi harakatlarni bajarish kezida o'z ifodasini topadi va uning o'z oldiga qo'ygan maqsadi esda olib qolish va esga tushirish jarayonlariga aylanadi.

Bolalar laboratoriya sharoitiga nisbatan o'yinlarda ko'proq so'zlarni eslab qolish va esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ixtiyoriy xotira xususiyatini chuqurroq ochishga yordam beradi. Tajribada yig'ilgan ma'lumotlarni tahlil qilish quyidagicha xulosa chiqarish imkonini berdi: a) o'yinda bola tomonidan ma'lum rol tanlash va uni ijro etish jarayoni bir talay axborotlarni eslab qolishni talab qiladi b) shu boisdan personajning nutq boyligini egallash, xatti-harakatini takrorlashdan iborat ongli maqsad bolada oldinroq paydo bo'ladi va oson amalga oshadi.

O'yin faqat bilish jarayonlarini takomillashtirib qolmay, bolaning xulq-atvoriga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z xulqini boshqarish ko'nikmalarini tarkib toptirishga bog'liq psixologik muammoni o'rgangan Z.V.Manuylenkoning fikricha, biror maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotga nisbatan o'yinda xulq ko'nikmalarini oldinroq va osonroq egallash mumkin. Ayniqsa, bu omil maktabgacha yoshdagi bolalarda yosh davrining xususiyati sifatida o'zining yorqin ifodasini topadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z xulqini o'zi boshqarish ko'nikmasi o'yin faoliyatida ham, boshqa sharoitlarda ham qariyb baravarlashadi. Ba'zan ular ayrim vaziyatlarda, masalan, musobaqa paytida o'yindagiga qaraganda yuqoriroq ko'rsatkichga ham erishishlari ham mumkin. Yuqoridagi mulohazalar asosida umuman aytganda, o'yin va o'yin faoliyati bolada o'z xulqini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolaning aqliy o'sishi to'g'risida fikr yuritilganda, oldingi bobda qayd qilinganidek, shuni ham aytish kerakki, narsalarni yangi nom bilan atashda yoki yangicha nomlash holatidan kelib chiqib, sub'ekt o'yin paytida faol harakat qilishga urinadi. Chunki u moddiy narsalarga asoslangan harakat rejasidan tasavvur qilinayotgan, fikr yuritilayotgan jismlar mohiyatini aks ettiruvchi harakat rejasiga o'tadi. Bola jismlarning moddiy shaklidan birdaniga xayoliy ko'rinishiga o'tishida unga tayanch nuqtasi bo'lishi kerak, voholanki shunday tayanch nuqtasi vazifasini o'tuvchi narsalarning aksariyatidan o'yinda bevosita ob'ekt sifatida foydalaniladi. O'yin faoliyatida mazkur jismlar qandaydir

alomatlarni aks ettiruvchi sifatida emas, balki ana shu tayanch narsalar to'g'risida fikrlash uchun xizmat qiladi, shuningdek, tayanch nuqtasi harakatning yaqqol narsa bilan bog'liq jihatini aks ettiradi. Yuqorida aytilganidek, narsa bilan o'yin harakatlarining takomillashuvi harakat shakli, xususiyati, bosqichi kabilarni qisqartirish va umumlashtirish hisobiga amalga oshiriladi. O'yin harakatlarining qisqarishi va umumlashuvi ularning aqliy ko'rinishdagi mantiqan izchil, yig'iq shaklga o'tishning asosini tashkil qiladi.

Psixolog J. Piage o'yinda jismlarga yangi nom berish omiliga jiddiy e'tibor bilan qarab, bu ish ramziy ma'noli tafakkur shakllanishining tayanchi, degan xulosaga keladi. Lekin bu xulosa vaziyatni aks ettirishning birdan-bir to'g'ri yo'li ekanligini bildirmaydi. Shuning uchun narsaning nomini o'zgartirish bilan bolada tafakkur va aql-zakovat o'sishini kutish ham mantiqqa mutlaqo ziddir. Aslida narsalarni qayta nomlash emas, balki o'yin harakatlarining xususiyatini o'zgartirish bolaning aqliy o'sishiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladi. Darhaqiqat, o'yin faoliyatida bolalarda harakatning yangi ko'rinishi, ya'ni uning fikriy, aqliy jihat namoyon bo'ladi va shuning uchun o'yin harakatlarini shakllantirish jarayonida bolada fikrlash faoliyatining dastlabki ko'rinishi vujudga keladi. Bolaning aqliy kamol topishida yoki uning umumiy kamolotida o'yinning muhim ahamiyat kasb etishi xuddi mana shu dalil orqali o'z ifodasini topadi.

Bola o'yin faoliyatida maktab ta'limiga tayyorlanib boradi, shu boisdan, unda aqliy harakatlarning yaqqol shakllari tarkib topa boshlaydi. Lekin o'yin faoliyatida bolaning aqliy o'sishini chuqurroq izohlab berish hali yetarli tajriba ma'lumotlari mavjud emas.

Rolli o'yin faqat alohida olingan psixik jarayon uchun ahamiyatli emas, balki bolada shaxsiy xususiyat va fazilatlarini shakllantirishda ham zarurdir. Binobarin, katta yoshdagi odamlar rolini tanlab, uni bajarish bolaning his-tuyg'usini qo'zg'atuvchilar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Chunki o'yin davomida bolada har xil xohish va istaklar tug'ila boradi, bular boshqa narsalarning tashqi alomatlari, o'ziga rom etishi sababli hamda bolaning ixtiyoridan tashqari, tengdoshlarining ta'siri ostida tug'iladi.

TO'RTINCHI BOB

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

4.1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixikasiga umumiy tushuncha

Odatda psixologiya fanida kichik maktab yoshi davriga 6 yoshdan 10 (11) yoshgacha bo'lgan boshlang'ich sinf (I-IV) o'quvchilari kiritiladi. Lekin bu yosh davriga ajratish prinsipi qat'iy va mutlaq degan fikr emas, albatta. Chunki, xalq ta'limi tizimida yuz beradigan ayrim o'zgarishlar bunga u yoki bu tarzda o'z ta'sirini o'tkazadi. Jumladan, bola maktab ta'limiga bog'chada tarbiyalanayotgan paytdan boshlab tayyorgarlik ko'ra boradi, buning uchun u, dastavval ta'lim-tarbiya tomonidan o'quvchi shaxsi oldiga qo'yiladigan turli mazmundagi talablar bilan tanishadi, undan tashqari u fan asoslarini egallash uchun ham biologik - jismoniy, ham psixologik jihatdan qariyb yetilgan, jismoniy va aqliy mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik deganda, bolaning ob'ektiv va sub'ektiv jihatdan munosibligi, bilish jarayonlari bilan shaxs xususiyatlarining o'zaro mutanosibligi nazarda tutiladi. O'quvchi maktab ta'limiga keng ma'noda psixologik jihatdan ob'ektiv tayyor bo'ladi. Binobarin, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada taraqqiyot bosqichiga erishadi. Ushbu yoshdagi bola o'z idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofliqi, aniqligi, uning qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi bilan boshqa yoshdagi o'quvchilardan (jumladan, o'smirlardan) ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlik ko'rayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli ravishda barqaror ko'rinishga ega, deb hisoblash mumkin. Diqqatning xususiyatlari (taqsimlanishi, ko'chishi, kuchi, barqarorligi, bo'linishi, tebranishi va boshqalar) uning roli va syujetli o'yin faoliyatlarida, rasm chizish va ko'rish, yasash mashg'ulotlarida, loy hamda plastilindan narsa yasashda, katta yoshdagilar va tengqurlari nutqini idrok qilish va tushunishda, matematik amallarni bajarishda, hikoya tinglash hamda shaxsan o'zi ham tuzishda bevosita namoyon bo'ladi. Bu davrga kelib, bola o'z diqqatini muayyan ob'ektga, narsa va

hodisalarga yo'naltirishga, to'plashda va uni mustahkamlashda hamda taqsimlashda ma'lum darajada ko'nikmani egallagan bo'lib, o'z diqqatini boshqarish, zarur paytda, uni shaxsan tashkil qilishga intiladi. Uning xotirasi kiziqarli ajoyibotlarga, g'aroyibotlarga boy, voyaga yetgan kishini taajjubga soladigan ma'lumotlar va hodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga egadir. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni egallab kelgan bo'lsa, endi u o'z xohish irodasi bilan, muayyan motivatsiyaga asoslangan holda zarur ma'lumotlar olishga, o'z oldiga yaqqol maqsad va aniq vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning muayyan taraqqiyot darajasiga erishganligini uning xotirasi faolligi namoyish qiladi. U o'zining uncha boy bo'lmagan shaxsiy tajribasiga asoslanib, she'r, xikoya, ertaklarni esda qoldirish uchun ularning takrorlanganligi, yod olishning qulay yo'l va usullaridan foydalanganligi ta'lim jarayonida unga juda qo'l keladi. Demak, u o'qish, idrok qilish, o'zlashtirish texnikasi bilan yaqindan tanishishga erishadi.

Birinchi sinf o'quvchisi, ko'pincha yaqqol obrazli xotiraga suyanan holda bilish faoliyatini (kognitiv holatni) tashkil etsa ham, biron bir narsa xotiraning boshqa turlarini sira istisno qilmaydi, balki aksincha, ta'lim shaxsdan so'z-mantiq xotirasini taqozo qiladi, ijodiy produktiv yo'l bilan bilimlarni egallashni talab etadi. So'z-mantiq xotirasining mavjudligi matnning ma'nosiga tushunib esda olib qolish jarayonining samaradorligini orttirishga keng imkoniyat yaratadi. Tajribalardan shu narsa ma'lumki, bola ma'nosiz so'zlardan ko'ra, ko'proq ma'nodor ilmiy tushuncha hamda atamalarni yaratish, tuzish va mustahkamroq esda olib qolish xususiyatlarga ega. Uning nutqi ta'limga tayyorgarlik ko'rish bosqichida kattalar bilan muloqotga kirishish, o'zgalar fikrini uqib olish va uni maqsadga muvofiq to'g'ri idrok qilish darajasiga to'la javob bera oladi. Bola nutqining tuzilishi milliy til grammatikasi qoidalariga mos, mantiqan izchil, ifodali, rang-barang tushunchalarga boy, miqdor va ko'lam jihatdan har qanday odam bilan fikr almashish, muloqotga kirishish uchun mutlaqo yetarlidir.

O'quvchi o'zi eshitgan narsalarini, voqelik to'g'risidagi ma'lumotlarni to'g'ri tushuna oladi, o'zida mavjud bo'lgan axborotlarni (taassurotlarni) muayyan tartib bilan bayon qila biladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan (narsalarni taqqoslaydi, yaqqollashtiradi, guruhlariga ajratadi, hukm chiqaradi) o'rinli foydalanadi.

Yirik chet el va sobiq sovet psixologlari (J.Piaje, A.Vallon, J.Bruner, L.V.Zankov, D.B.Elkonin, P.Ya.Galperin, N.A.Menchinskaya, V.V.Davidov, A.Sh.Amonashivili, S.F.Juykov va boshqalar) tadqiqotlarining ko'rsatishicha, oqilona tashkil qilingan ta'lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalar tafakkurini jadal sur'atlar bilan rivojlantiradi, aqliy imkoniyatlarini ertaroq ishga tushishga, ro'yobga chiqishga yordam beradi. Chunonchi, bolalar matematik, fizik, lingvistik, politexnik tushunchalarini o'zlashtiradilar, mustaqil ravishda uncha murakkab bo'lmagan masalalar, misollar tuzadilar, oddiyroq mashqlarni bajara oladilar, ijodiy va mahsuldor fikr yuritishga intiladilar.

Yuqorida yuritilgan mulohazalarga asoslangan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, bolalarning psixologik tayyorgarlik darajasi ta'limni muvaffaqiyatli uddalash, amalga oshirish uchun mutlaqo kafolat bera oladi. Bu o'rinda uning shaxsiy xususiyatlari shakllanganligi yuzasidan ham ma'lumot berish maqsadga muvofiqdir. Bolada shaxsning bir qator fazilatlari va xususiyatlari yaqqol ko'zga tashlanadi; qat'iylik, nisbiy mustaqillik, o'z oldiga maqsad qo'ya olishlik, xulq-atvorni ijtimoiy jamoatchilik nuqtai-nazardan baholashga intilishlik, ahd-paymonga sodiqlik, kattalarni hurmat qilishlik, va'daga vafo qilishlik, burch va javobgarlik hislari kabilar. Shuning bilan birga maktab ta'limiga tayyorgarlik ko'rayotgan bola o'z his-tuyg'usi va ichki kechinmalarini boshqarish uquviga egadir, hatto u o'z-o'ziga, o'z qilmishlari, nojo'ya xatti-harakatlari, o'rinsiz luqma tashlaganligi, ixtiyorsiz o'shshayganligi uchun baholi qudrat o'z munosabatini bildirishi mumkin. Ta'kidlab o'tilgan barcha mulohazalar, sharhlar, tavsiflar maktab ta'limiga psixologik tayyorlikning asosiy omillari, shuningdek, eng muhim shart-sharoitlari bo'lib hisoblanadi.

Olti yoshli bolaning ta'limga psixologik tayyorgarligi to'g'risida fikr yuritganimizda, biz muayyan reja asosida tartibli, ko'p qirrali, maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro bog'liq va mantiqiy ketma-ketlikka ega bo'lgan boshlang'ich ta'lim uchun zamin vazifasini o'tuvchi ruhiy taraqqiyotning zarur ko'rsatkichi va darajasini nazarda tutamiz. Bu borada yana shu narsani qo'shimcha qilish o'rinliki, ta'lim uchun ruhiy taraqqiyot darajasidan tashqari, bolaning turmush sharoiti va faoliyati tafovutlari o'ziga xosligi uning sihat-salomatligi, metodik jihatdan tayyorgarligi, sodda ko'nikmalarni egallaganligi kabi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiq. Bildirilgan mulohazalarning barchasi bolaning maktab ta'limiga psixologik jihatdan tayyorgarligining ob'ektiv tomonlarini o'zida aks ettiradi, xolos.

Biroq bolaning maktab ta'limiga psixologik jihatdan tayyorlikning sub'ektiv tomoni ham mavjuddir. Bola maktabda o'qish xohishi, intilishi, predmetlarga qiziqishi, ishtiyoqi katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishishning istagi mazkur tayyorlik bilan uzviy bog'liqdir. Unda bu davrga kelib o'qish, bilim olish yuzasidan turli tasavvurlar shakllanadi. Shuning uchun u

maktab jamoasining barcha a'zolarining mas'uliyatli vazifalarini e'tirof etadi va ularga itoatkorlik tuyg'usi, ularning ko'rsatmalarini bajarishga moyillik tug'iladi. Lekin bolalarning barchasi bu narsaga bir tekis munosabatda bo'ladi, deb bo'lmaydi, shu boisdan ular o'rtasida individual farq vujudga keladi. Ba'zi bir bolalar maktabga vujudi bilan talpinadilar, go'yoki qush kabi uchishga tayyordirlar, o'qish boshlanishiga qancha vaqt qolganligini sabrsizlik bilan sanaydilar, o'quv ashyolarini oldinroq taxt qilib qo'yishga kattalarni da'vat etadilar (o'quvchilik formasini kiyishni, sumkani yelkasiga osishni yoqtiradilar). Boshqa bir toifadagi bolalar esa bu to'g'rida ehtiyotkorlik va vazminlik bilan munosabatda bo'ladilar. Biroq bu toifadagilarda shijoat, faollik, kuyunchalik bilan itilish yetishmaganga o'xshab ketadi. Uchinchi bir turkumga, guruhga taalluqli o'quvchilar bo'lsa, maktabdan qat'iy ravishda voz kechish darajasigacha borib yetadilar. O'qishga nisbatan bunday salbiy munosabat kattalarning (jazo berish, majbur qilish, erkinlikni yo'qotish kabilar bilan) qo'rqitishlari oqibatida vujudga keladi. Masalan: "Maktabga borsang, ta'ziringni yeysan", "Qilt etsang - kaltak yeysan", "Dars tayyorlayverib, tinkang quriydi" va boshqalar.

Shuning bilan birga o'quvchilarning akalari va opalarining maktabdagi "mash'um kechinmalar va vaziyatlar" to'g'risidagi noxush axborotlari, kino va teleekrandagi maktab hayotiga bag'ishlangan filmlardagi, kompyuterdagi vaziyatlar o'zaro umumlashgan tasavvur obrazlarini yaratib, bolada o'qishga nisbatan salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. O'qishga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan bolalar ta'lim muhitiga kirishishga qiynaladilar; qator ruhiy to'siqlarga duch keladilar, huning natijasida yangi vaziyatga va jamoaga, notanish odamlarga moslashish juda og'ir kechadi.

4.2. O'quvchilarning anatomik-fiziologik xususiyatlari

Maktabda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil qilishda kichik maktab yoshidagi bolalarning anatomik-fiziologik xususiyatlarini, jismoniy rivojlanish darajasini, sog'ligi va qolaversa nuqsonlarini hisobga olish o'qishning muvaffaqiyat garovidir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi biologik jihatdan nisbatan bir tekis taraqqiy etadi, uning bo'yi va og'irligi, o'pkasining hajmi mutanosib rivojlanadi. Biroq o'quvchining suyak tizimi (ko'krak qafasi, tos, qo'l suyaklari), umurtqa pog'onasida hali tog'aysimon to'qimalar uchraydi, bu esa mazkur tizimning yetarli darajada takomillashib bo'lmaganligidan darak beradi. Yurak muskullari ularda tez o'sadi, qon tomirlarining diametri sal kattaroq bo'ladi, miyaning og'irligi boshlang'ich sinflarda 1250-1400 grammni tashkil etadi. Miya po'stining analitik-sintetik faoliyati takomillashadi, ko'zg'alish bilan tormozlanish o'rtasidagi o'zaro munosabat (muvozanat) o'zgaradi, lekin ko'zg'alish nisbatan ustunlikka ega bo'ladi, shuning uchun o'quvchining to'g'ri o'sishiga g'amxo'rlik qilish, toliqishning oldini olish zarur, o'qish va dam olish rejimiga qat'iy rioya qilish ma'qul.

4.3. Ta'lim va shaxs

Maktab ta'limi uning turmush tarzi, tartibi, ijtimoiy holati, sinf jamoasi, oila muhitdagi ahvolini o'zgartiradi, bolaning asosiy vazifasi o'qishdan iborat bo'lib qoladi. Yangi bilim, ko'nikma, malakalar egallashdan tabiat va jamiyat to'g'risidagi qonuniyatlarni o'zlashtira boshlaydi. Ta'lim o'quvchidan muayyan darajadagi uyushqoqlikni, intizomlikni, irodaviy zo'r berishlikni, faollikni, maqsadga yo'naltirilgan faoliyatni talab qiladi. Ixtiyorsiz xatti-harakatlar o'mini anglashilgan rejali, maqsadga muvofiq aqliy mehnat egallay boradi. O'quvchi tengdoshlari bilan birgalikda muayyan bir sinf jamoasiga birlashtiriladi. Modomiki shunday ekan, sinf jamoasi va uning a'zolari bola oldiga ko'pchilik manfaatini himoya qilish, shaxsiy istaklarini umumjamoa intilishlariga bo'ysundirish, o'zaro yordam, o'zaro hurmat, o'zaro talabchanlik, ijtimoiy javobgarlik va burch hislarini egallash vazifasini qo'yadi. Ta'lim jarayonida o'quvchi oldiga qo'yiladigan talablar tobora ortib, murakkablashib boraveradi.

Maktab ta'limining dastlabki kunidan boshlaboq kichik maktab yoshidagi bolaning taraqqiyotini harakatga keltiruvchi, kuch vazifasini o'tuvchi turli xususiyatga ega bo'lgan ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar, ichki ixtilof kabilar vujudga keladi. Ushbu holat va vaziyat zamirida o'quvchi shaxsiga, uning bilish jarayonlariga nisbatan o'quv faoliyati, o'qituvchilar va sinf jamoasi tomonidan qo'yilayotgan talablar bilan bolaning psixik kamolot darajasi va undagi mavjud insoniy fazilatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik yotadi. Talabning tobora ortishi bolaning psixik jihatdan to'xtovsiz o'sishini taqozo etadi va bu narsa boshi berk zanjirning uzluksiz harakati natijasida inson taraqqiyotida amalga oshadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchining muhim xususiyatlaridan biri — bu undagi o'ziga xos ehtiyojning mavjudligidir. Mazkur ehtiyoj o'z mohiyati bilan muayyan tartibdagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga, tevarak-atrofdagi voqelikni o'zlashtirishga qaratilgan bo'lmasdan, balki faqat o'quvchi bo'lish istagining aynan o'zidan iboratdir. Bu ehtiyoj zamirida o'qishning tashqi alomatlar (atributlari), chunonchi, forma kiyish xohishi, o'z shaxsiy portfeliga, dars tayyorlash burchagiga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish istagi, kattalardek har kuni maktabga qatnash tuyg'usi kabilar yotadi, xolos. Bundan tashqari, bilimlar kunidagi (I sentyabrdagi) shodiyona ayyom, o'quvchilar safiga qabul qilishlik lavhasi, maktab ma'muriyati va o'qituvchilarning ularga bildirgan samimiy tilaklari, yuqori sinf o'quvchilarining tabriklari birinchi sinf sub'ektlari his-tuyg'usiga ilk ta'sir etadi. Sinf a'zolari bilan qatorlashib, saf tortib yurishlar, yoppasiga o'yin faoliyatida qatnashish va oshxonaga birga borish, o'qituvchining (qabul qilib olgan) o'gitlari ham ularni o'ziga rom qiladi.

Lekin kichik maktab yoshidagilar o'qishning tub mohiyatini va vazifasini tushunib yetmaydilar, shuning uchun umumiy tarzda hamma maktabga borishi kerak, deb tasavvur etadilar. Vaholanki, o'quvchi o'qish ijtimoiy zaruriyat ekanligini anglab yetmasligi barchaga ayondir, biroq kattalarning ko'rsatmalariga amal qilgan holda tirishqoqlik bilan mashg'ulotlarga kirishib ketishlik real voqelikdir.

Darslar boshlanib ketgandan keyin oradan ma'lum muddat o'tgach, shodiyona lahzalar taassuroti kamayishi bilan maktabning tashqi, ichki belgilari o'z ahamiyatini yuqota boradi va o'qishning kundalik aqliy mehnat ekanligini (irodaviy zo'r berish, yoqtirmagan narsasi bilan shug'ullanish, diqqatni taqsimlash, o'z xulqini idora qilish zaruriyatini) o'quvchi anglab yetadi. Agarda o'quvchi shunga o'xshash aqliy mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa, u holda o'qishdan ko'ngli soviydi, umidsizlanish tuyg'usi, hissi vujudga keladi. Shuning uchun o'qituvchi bunday holning oldini olish maqsadida bola bilan ta'limning o'yin faoliyatidan farqi, qiziqarliligi yuzasidan ma'lumot berishi va shu faoliyatga uni puxtaroq, jiddiyroq tayyorlashi maqsadga muvofiq. Bu bilan o'qituvchi borliqni bilishga nisbatan jiddiy munosabatni ularda ehtiyoj sifatida namoyon bo'lishini ta'minlaydi.

Psixolog L.S.Slavina tadqiqotiga ko'ra, boshlang'ich sinflarda bilish faoliyati yetarli darajada shakllanib bo'lmagan, aqliy jihatdan nomustaqil o'quvchilar mavjuddir. Olimaning fikricha, o'qish va o'yin faoliyatlari ularni fikr va mulohaza yuritishga o'rgata borish natijasida muvaqqat turg'unlikning oldini olish mumkin.

Birinchi sinf o'quvchisida o'qish faoliyatining dastlabki natijalari uning boshqa materillarni egallash sari yetaklaydi. Uning o'qish faoliyatidagi birinchi mehnat faoliyati mahsuli shodlik, quvonch va amaliy (lazzatlanish) his-tuyg'usini keltirib chiqaradi. Hatto ayrim o'quvchilar u yoki bu ob'ektni, mavzuni bir necha marotaba o'qishni ham yoqtiradilar. O'qish faoliyatiga nisbatan qiziqish, moyillik keyinchalik predmetning mazmuniga qiziqishni vujudga keltiradi, balkin bilim olish ehtiyojini tug'diradi, qolaversa unda o'qish motivlarini tarkib toptiradi.

Ta'lim mazmuniga, bilimni egallashga qiziqish o'quvchining o'z aqliy mehnati natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy aloqadordir. Ushbu his o'qituvchining rag'batlantirishi orqali namoyon bo'ladi, yanada samaraliroq ishlash mayli, xohishi, istagi, ishtiyoqi o'quvchida shakllanadi. O'quvchida paydo bo'layotgan faxrlanish, o'z kuchiga ishonch hislari bilimlarni o'zlashtirish va malakalarni mustahkamlash ishiga xizmat qiladi. Shuning uchun rag'batlantirish (jazolash) o'z me'yorida bo'lgan taqdirdagina uning tarbiyaviy qiymati hamda ta'sirchanligi ortadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar faoliyatini baholash uning o'qishga nisbatan ijobiy munosabatini tarkib toptiradi. Maktab amaliyotida ko'pincha bolani og'zaki baholash odat tusiga kirib qolgan, chunki birinchi sinf o'quvchisi ana shu baho taassurotida o'z faoliyatini faollashtiradi. Ijodiy izlanishga harakat qiladi. Hatto o'quvchi dastlabki davrda "yaxshi" yoki "yomon" bahoning farqiga ham bormaydi, ko'proq uni nechta baho olganligi qiziqtiradi, xolos. Bu yoshda bola bahoning mohiyatini tushunib yetmasa-da, lekin o'qituvchining rag'batlantirishi uning uchun muhim rol o'ynaydi.

Yirik pedagog va psixolog olimlar B.A.Suxomlinskiy, Sh.A.Amonashvili va ularning shogirdlari kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni baholash salbiy oqibatlariga olib kelish nuqtai nazarini yoqlaganlar. Ma'lumki, faqat baho uchun

o'qish bilimning ijtimoiy ahamiyatini pasaytirishga olib keladi. Lekin bilimni tekshirishni boshqa usul va vositalarini qo'llash (masalan: reyting, shkala, ballar) hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biridir. Chunki baholashning bola kamoloti uchun ahamiyatini qat'iy ravishda inkor qilish ham oqilona vosita emas. modomiki shunday ekan, baholashdan maslahat, yo'llanma, tavsiya, ko'rsatma sifatida foydalanish ijobiy omil vazifasini bajara oladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan yana bittasi - bu o'qituvchi shaxsiga nisbatan ishonch hissi va yuksak obro' tuyg'usining mavjudligi. Shuning uchun o'qituvchi bolaga tarbiyaviy, ta'limiy ta'sir ko'rsatish imkoniyati shunday kattaki, uning siymosida aql idrokli, tiyrak, sezzir, mehribon, hatto donishmand inson gavdalanadi. O'qituvchi siymosida o'quvchilar ezgu niyati, orzu istagi, istiqboli, ajoyib va g'aroyib his-tuyg'ularini ro'yobga chiqaruvchi kamolot cho'qqisidagi shaxsni tasavvur qiladilar. O'qituvchining obro'si oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, qarindosh-urug'lari, tanish bilishlarining nufuzi keskin pasayadi. Go'yoki, borliqning absolyutligi, haqiqat o'lchamining namunasi, zakovatning yuksak chuqqisi, odob nazokatning avval boshi o'qituvchida o'z ifodasini topgandir. Ana shu sababdan ular o'qituvchi xulqini muhokama qilishga yo'l qo'ymaydilar, uning har bir so'zini qonun tariqasida qabul qiladilar va bu yo'lda o'zlarini haq deb hisoblaydilar. O'quvchining psixik jihatdan taraqqiy qilishi oqibatida o'qituvchining mutlaqligiga munosabati biroz o'zgaradi, buning asosiy sababi unda ongli xatti-harakat ehtiyojining tug'ilishi hisoblanadi. O'quvchida turmush va borliqqa nisbatan bir talay muammolar, savollar vujudga keladi, hamma narsa hayotda u o'ylaganday emasligiga ishonch hosil qiladi va undan qanoatlanadi, shubhalanish, ikkilanish hislari paydo bo'ladi. Bu muammolarga o'zi mustaqil javob topishga intiladi, natijada savol bilan boshqa odamlarga murojaat qilishga qaror qiladi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi obro'sidan oqilona foydalanib, o'quvchida uyushqoqlik, mehnatsevarlik, o'qishga nisbatan ijobiy munosabat, diqqatni boshqarish, xulqni idora qilish, o'z-o'zini qo'lga olish, o'z-o'ziga tasalli berish fazilatlarini shakllantirish va intilish, faollik tuyg'ularini vujudga keltirish ta'lim jarayonida yuqori samara beradi. Pedagogik odob (takt) nazorat nuqtai nazaridan o'qituvchi obro'sini o'quvchilar davrasida to'kish yoki shaxsiyatiga tegish, mazax qilish mutlaqo mumkin emas.

Odatda o'quvchilar o'rtasida obro' orttirish uchun bir nechta tarkibiy qismlarini yaxlit bir timsol sifatida, mujassamlashtirish maqsadga muvofiqdir: a) o'qituvchida kasbiy qobiliyatlarining mavjudligi; b) uning dilkashligi va boshqa xislatlarga ega bo'lishligi; v) o'quv predmetlarining chuqur egallaganligi; g) o'qituvchi bilim saviyasining chuqurligi va ko'lamining kengligi; d) o'qituvchining vijdonligi, adolatgo'ylik fazilatlarini, uning statusi va rolining maqsadga muvofiq ravishda turmush jabhalarida namoyon bo'lishi, obro'sini yanada yuksaltiradi. Chunki, soxta obro' orttirish sun'iylikni keltirib chiqaradi. Bunga ta'lim jarayonida yo'l qo'yish qator nuqsonlarni yuzaga keltiradi.

4.4. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkuri xususiyatlari

O'quvchi tevarak-atrofdagi voqelikning belgi, alomati va xususiyatlarini, ularning xossalari, qonuniyatlarini va o'zaro bog'lanishlarini bilish faoliyatida hamda ta'lim jarayonida tushuna boradi, fikr yuritish faoliyatida esa ham miqdor, ham sifat o'zgarishi yuzaga keladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurining rivojlanishini yirik psixolog L.S.Vigotskiy tushunchalarning shakllanishi hamda nutqning o'sishi bilan uzviy bog'liq holda o'rgangan. Shuning uchun u ajnabiy psixologlarning (birinchi navbatda J.Piajening egotsentrik konsepsiyasini qattiq tanqid qilib, tafakkurni genetik metod yordamida o'rganishni tavsiya qiladi. L.S.Vigotskiy psixologiya faniga inson kamolotining "Eng yaqin taraqqiyot zonasi" va "aktual faoliyat zonasi" deb nomlangan tushunchalarni olib kiradi. Uning birinchisi o'qituvchining bevosita rahbarligida oshirilsa, ikkinchisi o'quvchining mustaqil faoliyatida namoyon bo'ladi.

P.P.Blonskiy mazkur yoshdagi o'quvchilar tafakkurining o'sishiga xotiraning taraqqiyotini, tafakkurning ta'sir etishini genetik metod yordamida ochib beradi. Ayniqsa, tafakkurning "intizomlilik" sifatining namoyon bo'lishini inson tomonidan tafakkurni boshqarish va nazorat qilish faoliyatidan aniqlash mumkinligini P.P.Blonskiy alohida ta'kidlaydi. N.A.Menchinskaya tafakkur muammosini chuqur o'rganib, uning taraqqiyot ko'rsatgichlarini quyidagi jihatlarini o'rganishda ko'radi:

- 1) bilimlarni o'zlashtirishning tezligi,
- 2) fikr yuritish jarayonining epchilligi.

3) tafakkurning mavhum hamda yaqqol jihatlarining o'zaro aloqasi va nihoyat,

4) analitik-sintetik faoliyatning turli darajalari kabilar. Muallif tafakkur taraqqiyoti belgilari sifatida o'quvchilarda bilimlar fondining ortishi, aqliy faoliyat usullarining egallanishi hamda ta'lim jarayonida ularda uquvchanlik qobiliyatining paydo bo'lishini sanab o'tadi. Bu narsalarning barchasi kichik maktab yoshidagi o'zlashtirishi past o'quvchilarida tajribadan o'tkaziladi hamda ularning muayyan mezonga asoslanib guruhlariga ajratadi.

Ukrain psixologi G.S.Kostyuk tafakkurning rivojlanishini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirib olingan materiallarning mazmunidan, sinaluvchilarning o'quv faoliyatini, topshiriqlarning bajarish shakllari sifat jihatdan o'zgarib borishini e'tiborga olishda ko'radi. A.A.Lyublinskaya boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkuri to'g'risidagi ma'lumotlarida ularda mazkur jarayonning rivoji ko'p jihatdan analitik-sintetik faoliyatiga bog'liq ekanligi ko'rsatib o'tiladi. Bu faoliyat birlamchi sintez va analiz, ikkilamchi sintez hamda yaqqol harakat analiz va sintez kabi tarkiblardan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Bundan u yosh davrda yaqqol-harakat, yaqqol obrazli va so'z-mantiq yoki nazariy tafakkur bosqichlarini bosib o'tish to'g'risida mulohaza yuritiladi.

Taniqli psixolog L.V.Zankov kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurini o'stirish maqsadida o'zining ta'limiy tizimini ishlab chiqadi. Bu ta'lim tizimi ushbu o'qitish tamoyillariga asoslanadi:

1) ta'lim jarayonini yuqori darajadagi murakkab vaziyat asosida uyushtirish,

2) ta'lim jarayonida o'quvchilarga berilishi nazarda tutilgan bilimlarning nazariy salmog'ini maksimal darajada ko'paytirish:

3) mustaqillik, o'z-o'zini nazorat qilish faoliyatini rejalashtirish singari faoliyatni boshqarish usullarini o'quvchilarda tarkib toptirish.

Bunday ta'lim tizimida o'quvchilar chuqur va mazmundor bilim olish bilan cheklanib qolish, balki ularni aqliy faolligi ortib, mavhum (abstrakt) tafakkuri rivojlangan, aqlan o'sgan, o'qishga nisbatan ijobiy munosabati vujudga kelgan va hokazo.

O'quvchi maktabga kelgan kundan e'tiboran ta'lim jarayonida unda ilmiy tushunchalar va tasavvurlar miqdori soat sayin orta boradi, u asta-sekin o'zlashtirayotgan tushuncha va tasavvurlarning asl ma'nosi, mohiyatiga tushuna boshlaydi. Umuman, o'quvchida fikr yuritish doirasi, ko'лами va mazmuni kengaya boradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar bilimlar tizimini, o'quv ko'nikmalari va malakalarini egallash orqali o'zlarining bilim ko'lamini kengaytiradilar, shuning bilan birga ilmiy tushunchalarning tub ma'nosi ular ongiga singa boradi. Bu ishlarning hammasini izchillik bilan, ketma-ket, bir tekis amalga oshirish uchun o'quvchilar ma'lum darajada bilimlar va ko'nikmalarni egallagan, qolaversa tafakkur shakllari va mantiqiy fikr yuritish qoidalarini o'zlashtirib olgan bo'lishlari kerak. Ammo maktab ostonasiga endigina qadam qo'yan bolaning bu narsalardan talabga javob beradigan darajada xabari bo'lmaydi. Ular bu narsalarning barchasiga o'qish jarayonida bevosita o'qituvchi rahbarligi ostida erisha boshlaydilar. Jumladan, o'qituvchi izohli o'qish darslarida o'quvchilarga uy hayvonlari yoki yovvoyi hayvonlar, jonivorlar, yirtqichlar va zararkunandalar, hasharotlar, foydali qushlar, yil fasllari, o'quv qurollari, uy jihozlari, mebellar, sport anjomlari haqida so'zlab berar ekan, ularning muhim xususiyatlari, alomatlari, belgilari, xossalari va o'zaro bog'lanishlarini tahlil qilib beradi. Bundan tashqari, ularning o'xshashlik, umumiylik belgilarini va tafovutlarini o'quvchilarga aniqlab ko'rsatadi. Bu surunkali olib boriladigan ta'limiy jarayon natijasida tafakkur mahsuli sifatida o'quvchilarda uy hayvonlari, yovvoyi hayvonlar, o'quv qurollari mebel va boshqa tushunchalar tarkib toptiriladi. Ular bulardan tashqari, yil fasllari, hasharotlar, o'simlik, bargli daraxtlar kabi qator tushunchalarni o'zlashtiradilar, ularning mohiyatiga to'laroq tushunib yetadilar. O'quvchilarga borgan sari yangidan-yangi masalalar, topshiriqlar va vazifalar yuklatilib, ularning barchasini mantiqan hal qilish, fikr yuritish vositalari yordamida oqilona yechish talab qilinadi. Bolalar ona tili darslarida grammatik kategoriyalarga amal qilib, ot so'z turkumining turlashi, ularni guruhlariga ajratishi, klassifikatsiya qilishi lozim. Yuqoridagi fikrlar sifat, son, fe'l singari grammatik kategoriyalarga taalluqlidir. O'quvchilar matematika

darslarida bo'linuvchi, bo'luvchi, bo'linma, ko'payuvchi, ko'paytiruvchi, ayirma, yig'indi, tenglik, tenglama, katta va kichiklik belgilari to'g'risida tushunchalar bilan tanishadilar. Ularning bu tushunchalarni bir-biridan farq qilishlari esa navbatdagi kamolotga daxldor vazifa hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ilmiy tushunchalarni to'g'ri tarkib toptirish uchun o'qituvchi bola tafakkurining rivojlanishi xususiyatlarini, uning qonuniyatlarini puxta anglab olgan bo'lishi kerak. Fikr yuritish operatsiyalarining psixologik asoslari va mexanizmlarini bilmasdan turib, u ularni o'quvchilar ongiga singdira olishi mumkin emas.

Tushunchalarni shakllantirishning asosiy manbalaridan biri ularni umumlashtirishdir. Umumlashtirish operatsiyasining muhim sharti narsa va hodisalar o'rtasidagi umumiylik, o'xshashlik, o'ziga xos xususiyat, bog'lanish va o'zaro munosabatlarning muhim belgilarini topishdir. Borliqdagi narsa va hodisalarning muhim belgilari bo'yicha umumlashtirishdan oldin, o'sha voqelikni ko'zga yaqqol tashlanib turgan tashqi belgilari bo'yicha umumlashtirishni bilishi kerak. Buni hissiy bilish orqali yaqqol umumlashtirish deyiladi. Bu davrga kelib narsa va hodisalarning tashqi belgisi, asosan umumlashtirish o'quvchi bilimi qobig'iga sig'may qoladi. Endigi navbat o'qitish jarayonida ularning bilim saviyalariga mos keladigan umumlashtirishni yuqoriroq darajaga ko'chirishni taqozo etadi.

O'quvchilarning umumlashtirish faoliyati o'qitishning turli bosqichlarida u sodda bo'lib, faqat o'xshashlik belgisi asosiga qurilgan bo'ladi. Keyinroq narsa va hodisalarning tashqi sifati hamda xususiyatiga taalluqli belgilarni, guruhlarini ajratishga, klassifikatsiya qilishga suyanadi. Boshlang'ich maktabning oxirida, o'quvchilar narsa va hodisalarning xossalari, qonuniyatlari, ularning ichki murakkab bog'lanishlari va munosabatlarining muhim belgisiga asoslanib umumlashtirishga ko'chadilar.

Birinchi va ikkinchi sinf o'quvchilari buyumlarning o'ziga beixtiyor tortuvchi tashqi belgilariga tayanib fikr yuritishni amalga oshiradilar: o'quvchi quyosh, momoqaldiraq, sigir, avtomobil, qush va boshqa narsalar to'g'risida fikr yuritishi davomida "quyosh yoritadi, isitadi...", "momoqaldiraq guldiraydi, chaqmoq chaqnaydi", "qush sayraydi", deb mulohaza yuritadi. Ularning har turli "sigir sut beradi", "avtomobil yuk tashiydi", "qushlar uchishadi" to'g'risidagi muhokamalarida dastavval buyumlarning xilma-xil harakatlari va ularga nisbatan berilgan harakatlar vujudga keladi.

Birinchi va ikkinchi sinf o'quvchilari jism va predmetlarning muhim ichki belgilarini bevosita aniqlash kezida qiyinchiliklarga duch keladilar. Chunki, ular muhim bo'lmagan (nomuhim), umumiy xususiy, yagona singari termin xamda tushunchalarni anglab yetmaydilar. Bilish jarayoni ko'pincha tashqi belgilarga, yaqqol alomatlarga qaratilgan bo'ladi. Ana shuning uchun kichik maktab o'quvchilari oldida murakkab vaziyat yuzaga kelib turadi. Unday holatdan chiqish uchun ularning aqliy imkoniyatlari, turmush tajribalari yetishmaydi.

Gruzin psixologi R.G.Natadze tadqiqotlarining ko'rsatishiga qaraganda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar kit va delfinni baliq deb hisoblaganlar, keyinchalik esa kitning havo bilan nafas olishi; sut emizuvchi hayvon ekanligi atroflicha tushuntirilgandan so'ng ham o'z shaxsiy fikrini to'la-to'kis o'zgartirmaganlar, ya'ni sinalluvchilarning ko'pchiligi eksperimentator fikriga ishonqiramay qaraganlaricha qolganlar. Bu yaqqol omil yana bir marotaba mazkur yosh davrdagi bolalarda umumlashtirish jarayoni ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi tashqi belgilarning kuchli iskanjasi ostida sodir bo'lishini tasdiqlab turibdi. Matematika yuzasidan topshiriqlarni bajarish kezida ham ularda ana shunday unsurlar yoki noto'g'ri umumlashtirish holati uchrashini kuzatish mumkin.

Shvesariyalik psixolog Jan Piajening ko'p yillik tajribalarining dalolat berishiga qaraganda, ushbu yoshdagi o'quvchilar narsalarning o'zgarishsiz qoladigan ba'zi belgilarining doimiylikini darrov anglab ololmaydilar. Jumladan, agar hamirdan bir xil ikkita zuvala qilinib, so'ngra ularning biridan kulcha yasalsa, 7-8 yoshli o'quvchilar hamirning miqdori bir xilda bo'lmay qoladi, deb hisoblaydilar, hajm o'zgargani uchun zuvalaning og'irligi o'zgaradi, deb xulosa chiqaradilar. J.Piajening mulohazasiga binoan, bu holat bola tafakkurining birdan-bir eng asosiy o'ziga xos xususiyatidir.

Xuddi shu tadqiqotchining boshqa tajribalarida ko'rsatishicha, o'quvchilar turli belgilar ustida ishlaganlarida o'zgarmas (doimiy) tushunchasini bir vaqtning o'zida egallab olmas ekanlar. Bolalar narsalar sonining o'zgarmas tushunchasini 9-10 yoshda, hajmning o'zgarimasligini esa faqat 11-12 yoshda tushunib yetadilar. Lekin XX asr oxiri XXI asr psixologlarining ilmiy tekshirishlariga ko'ra, J.Piaje olgan natijalar hozirgi davr talabiga javob bera olmaydi.

O'quvchilar uchinchi sinfga o'tganlaridan keyin o'zlarining umumlashtirish, klassifikatsiyalash faoliyatlarida moddiy dunyodagi voqelik o'rtasidagi eng muhim munosabat, uzviy zaruriyat va bog'lanishlarini aks ettirishga qodir bo'lgan ichki, murakkab belgilarga tayanib ish tutadilar. Jumladan, ular so'z, havo, metall va boshqa jismlarning issiqdan kengayishi va sovuqdan torayishi xususiyatining muhim ahamiyatlari va jihatlariga asoslanib umumlashtira oladilar. Bundan tashqari, o'simliklarning hayot kechirishi, rivojlanishi va ko'payishi, shuningdek, voyaga yetishi kabi umumiy belgilarga suyangon holda "jonli tabiat" tushunchasini umumlashtiradilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikr yuritishlarini qiyoslash uchun ularning mulohazalaridan misollar keltiramiz: "Shaftoli daraxti issiq iqlimli joylarda o'sadi" (1 sinf o'quvchisi); "Paxta dalada o'sadi, uni dehqonlar, jamoa xo'jaligi a'zolari yetishtiradilar, terib oladilar, so'ng undan kiyim-kechak tayyorlaydilar" (2 sinf o'quvchisi); "Qarag'ay igna bargli daraxt hisoblanib, o'rmonlarda o'sadi, qarag'aylarda bujurlar mavjud. Qarag'ay o'rmonlarida olmaxonlar yashaydilar. Olmaxonlar bujurlarni chaqib ichidagi mevasini yeydilar. Qishda ko'm-ko'k turadi" (3 sinf o'quvchisi).

O'quvchilarning yuqoridagi mulohazalaridan ko'rinib turibdiki, jonli predmetlarga nisbatan bildirilgan alomatlarida aniqlik yetishmaydi. Muhim belgilar miqdori esa haddan tashqari kam. Ular o'simliklarga tavsif berganlarida, daraxtlarshng qaysi turga oidligi, qanday zonalarda o'sishi, inson hamda hayvonot olami uchun qanchalik foyda keltirishini ta'kidlab o'tadilar, xolos. Ammo birinchi darajali xususiyatlar, ichki bog'lanishlar, qonuniyatlar va xossalar ahamiyatiga e'tibor berilmaydi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar ta'lim jarayonida qator ilmiy tushunchalarni o'zlashtirib olsalar-da, lekin o'tgan darslarda o'zlashtirilgan turli belgilarni qorishtirib, chalkashtirib yuboradilar. Chunki, bu yoshdagi o'quvchilarda tushunchalar tarkibiga kiruvchi narsa va hodisalar bilan, ularning belgi hamda alomatlari o'rtasida uzviy bog'lanish tarkib topmagan bo'ladi. Shuningdek, ular ilmiy tushuncha bilan turmushda iste'mol qilinadigan noilmiy (mahalliy) tushunchalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqni to'la ajratib ololmaydilar.

I-IV sinf o'quvchilari tushunchalarni yuqori darajada o'zlashtirishga erishishlari uchun birinchidan, keng ko'lamdagi bilimlar doirasiga asoslanib, voqelikning umumiy, muhim va xususiy belgilarini ajrata bilishlari, ikkinchidan, ana shu belgilar o'rtasidagi ma'lum munosabatlarni, bog'lanishlarni aniqlay olishlari, uchinchidan, sodda tarzda bo'lsa ham hukm va xulosa chiqarishlari, to'rtinchidan, ularning operatsional hamda funksional tomonlarini ajratishlari shart.

Ko'pgina tushunchalar, jumladan, baland-past, uzoq-yaqin, kam-ko'p, katta-kichik, yo'g'on-ingichka va boshqalar dastavval voqelikdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi fazoviy munosabatlarini bevosita idrok qilish asosida o'zlashtiradilar. Keyinroq esa umumlashtirish jarayonida son tushunchasida ifodalangan bilimlarning miqdor munosabatlariga asoslana boshlaydi.

Biroq kichik maktab yoshidagi o'quvchilari uchun fazoviy munosabatlari haqidagi tushunchalarni o'zlashtirish juda qiyindir. Birinchi va ikkinchi sinf o'quvchilari uzunlik o'lchov birligini o'zlashtirishda qiynaladilar, chunki, ular uzunlik o'lchovining asosiy belgisi, uning uzunligini ajratishni bilmaydilar. Bu yoshdagi o'quvchilar "metr" tushunchasini buyum shakli bilan bir deb hisoblaydilar. Boshqacha so'z bilan aytganda, metr deganda abstrakt (mavhum) tushunchani emas, balki uning yaqqol (konkret) ko'rinishi (yog'och metr, buklanadigan metr, materialdan qilingan metr va boshqalarni) nazarda tutadilar. Tushunchalarning kelib chiqishi ularni deyarli qiziqitirmaydi.

O'quvchi uchinchi sinfga o'tgandan keyin murakkab fazoviy munosabatlarni anglay boshlaydi. Chunki, ta'lim jarayonida ularning fazo to'g'risidagi tushunchalari kundan-kunga reja, masshtab, chizma-yoyma va shartli belgilar haqidagi bilimlar bilan ko'paya boradi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchi I-II sinfdan "vaqt" tushunchasi bilan tanishadi, lekin u kundalik turmush tajribasi doirasidan tashqari chiqmaydi. III-IV sinf o'quvchilarida esa tarixiy mavzuga oid kitoblar o'qish tufayli "soat"

"hafta", "oy", "yil", "asr", "ming yillar" "uzoq o'tmish" kabi tushunchalar shakllana boradi. Lekin, bu o'quvchilarda ham katta vaqt o'lchovini kichik vaqt miqdoriga tushirib qo'yish, o'tgan zamonni hozirgi zamonga yaqinlashtirish hollari tez-tez uchrab turadi, shuning uchun ikki xil tarixiy voqea to'g'risida fikr yuritishsa, sanadagi tafovutni "sal undan keyin yoki sal ilgariroq" deya izohlaydilar, xolos. Aslida esa o'n ming yillar oralig'i ichida ro'y bergan hodisa haqida fikr yuritiladi.

Bu davrda aqliy xatti-harakatlarni egallash ketma-ket bosqichlarni bosib o'tadi. O'quvchilar tafakkurining taraqqiyotidagi bu bosqichlarning ketma-ketligi hamma fikr yuritish jarayonlarida ham bir xil bo'lavermaydi. Chunki, o'quvchilar ma'lum sharoitda egallagan aqliy harakatni boshqa-boshqa sharoitda bajara olmaydi. O'zlashtirilgan aqliy faoliyat usullari, ko'nikma va odatlarni yangi sharoitga ko'chira bilmaydilar. Buning asosiy sababi ularda mavzularga bog'langan tasavvur obrazlarining shakllanmaganligidir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning muhokamasi ularni egallagan bilimlari evaziga, anglashilganlik xususiyatining mavjudligidan oddiy shakldan asta-sekin murakkab shaklga o'sib o'tadi. Ammo ushbu ichki murakkab jarayon bir talay qiyinchiliklarni yengish tufayli namoyon bo'ladi. Sistemali bilimlarni egallashga o'quvchi tomonidan qiziqish uyg'onishi har qanday qiyinchiliklarni yengishga yetaklaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim doirasi kengaya borgan sari, ta'lim sub'ektlari fikrlashi qat'iy hukmlardan taxminiy hukmlarga ko'cha boshlaydilar, chunki, ular narsa va hodisalarning, xususiyat, qonuniyat va xossalarning turli jihatlariga ega ekanligini, voqelik atigi bir harakatdan, bir sababdan kelib chiqmasdan, balki ko'plab sabablar, ta'sirlar, qo'zg'ovchilar natijasida paydo bo'lishini anglab olish bosqichiga ko'tariladilar.

Taxminiy hukmlar ikkinchi sinfdan boshlab namoyon bo'la boshlaydi. Mazkur sinf o'quvchilari "Nega bugun falonchi darsda ko'rinmaydi", balki kasal bo'lib qolgandir, dars tayyorlay olmagan uchun kelmagandir, o'qituvchining biror topshirig'i bilan ketgandir, bog'chada yordam berayotgandir, nafaqaxo'rlarga yordam berayotgandir, deb gumonsirab, taxminiy mulohazalar yuritib boshlaydilar.

Uchinchi sinfdan boshlab o'quvchilar turli vaziyatlarni dalillar asosida dalillab berishga o'tadilar, buning sababi shuki, ularning bilimi kundan-kunga osha boradi, natijada ma'lum bilimlar tizimi hosil bo'ladi. Ular bu davrga kelib o'z hukmining chin yoki yolg'on ekanligini anglab yetadilar. Ulardagi bevosita muhokama qilish, dalil keltirish holatlari isbotlashning shartli tuzilmasiga asoslanib, fikr yuritishga o'tadi. O'quvchilar narsa va hodisalarning paydo bo'lish sabablarini aniqlash paytida masala va savol qo'yishdan tashqari, muammoli vaziyatni hal qilishga odatlana boshlaydilar.

O'quvchilarda nazariy tafakkurni tarkib toptirishda matematika masalalarini yechish, grammatik kategoriyalarni o'zlashtirish va murakkab chizmalar bilan tanishtirish kabi hollar muhim rol o'ynaydi. Albatta, ular mana

bu jaryonlarda turli muhokama, munozara, mantiqan asoslash usullarini egallaydilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida induktiv va deduktiv xulosa chiqarishning rivojlanishi. ta'lim jarayonida bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Xulosa chiqarish dastavval, bevosita idrok qilinayotgan yaqqol predmetlar asosida vujudga keladi. Bu o'quvchilarda bevosita kuzatish, idrok qilish jarayonlarida narsa va hodisalarning munosabatini, bog'lanishlarini aks ettirgan xulosa chiqarish imkoniyati tug'iladi. Keyinchalik esa ularda mavhum shart-sharoitlardan kelib chiqqan xulosa chiqarish turi paydo bo'ladi. Bu hol ko'rsatmalilik, sxemalar, chizmalar, rasmlar va tanish misol hamda masalalar, hodisalarga asoslanish paytida o'z ifodasini topadi. Biroq mavhum xulosa chiqarish, ya'ni abstrakt (mavhum) tushunchalariga asoslanib xulosa chiqarish ushbu yoshdagilarda hali odat tusiga kirmagan bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun sabab-oqibat munosabatlarni ifodalovchi narsa va hodisalar to'g'risida ta'rif berish hollari juda murakkab hisoblanadi. Psixolog M.N.Shardakov ishlarida ko'rsatilishicha, uchinchi sinf o'quvchilari jismlarning kengayishi isitishga bog'liq ekanligini anglab yetganlar, ammo barcha jismlarning issiqdan kengayishi to'g'risida xulosa chiqara olmaganlar. Ular alohida olingan jismlarning issiqdan kengayishi hodisalarini tushuntirib berganlar, lekin ulardagi umumiylikni, o'xshashlikni topa bilganlar.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar deduktiv xulosa chiqarish usulini o'zlashtira borib, yangi dalillar, ichki bog'lanishlar va munosabatlarni tushuntirishda o'zlarining oldin egallagan bilimlarini, umumiy qonun va qoidalarini to'g'ri qo'llash malakalarini rivojlantira boradilar. O'quvchilarning ta'lim jarayonida bilimlar tizimini barpo qilish jarayonida tafakkurning analitik-sintetik faoliyati muhim rol o'ynaydi. Agar tahlil qilish analiz va sintez bo'lmasa, hatto psixik faoliyatning oddiy shakllari sezgi va idroklarning bo'lishi ham mumkii emas. Ana shu analiz va sintez birgalikda kelgandagina voqelik to'g'risida mukammal va har tomonlama haqiqiy bilib olish mumkin. O'quvchi analiz jarayonida yaxlit narsani bo'laklarga ajratib ularning munosabatlarini aniqlaydi, sintezda esa uning aksini ifodalaydi, ya'ni shu bo'laklarning yaxlit buyumga nisbatan aloqasini belgilaydi. So'zlarning gaplar, gaplardan esa yirik axborotlar va nihoyat asarlar vujudga keladi: g'ishtdan imorat, tomchilardan ko'l barpo bo'ladi.

Birinci va ikkinchi sinf o'quvchilari ko'rsatmalilik va harakatga asoslangan analiz operatsiyasi bilan yaqindan tanish bo'ladilar. Bu yoshdagi o'quvchilar fikrlashning bevosita idrokka va yaqqol materiallarga asoslangan analitik-sintetik bosqichida bo'ladilar. Birinci sinf o'quvchilari qirqilgan harflardan foydalangan paytlarida so'zidan harf, gapdan so'zlarni bemalol ajrata oladilar. Ko'rsatmali harakat analizi ayniqsa, matematika darslarida yorqin namoyon bo'ladi. Masalan, birinci sinf o'quvchisi barmoq tayoqchalar, doira va har xil geometrik shakllarga, ko'rsatmali qurollarga asoslanmasdan turib, matematik amallarni yoki misol va masalalarni yecha olmaydi.

O'quvchilarning harflar belgisini o'zlashtirish vaqtidagi analizi ko'rish ifodasidan eshitish va fikr yuritish ifodasiga o'tishi bilan chambarchas bog'liqdir. Odatda so'z ovoz chiqarib o'qilmaguncha, uning tarkiblariga kiruvchi analiz qiyinlashadi. Ba'zi zamonaviy psixologlarning aniqlashicha, "o'z ichida" pichirlab o'qish xatolar miqdorini ko'paytirib yuborar emish. Shuning uchun ham ana shu olimlarning ta'biri bilan aytganda, pichirlab o'qish o'quvchilarning analitik-sintetik aqliy faoliyatini bo'sh, kuchsiz qilib shakllantiradi, degan asosli fikrlar mavjuddir. Ikkinchi bir tomondan, bunday mulohazalarga nisbatan e'tiroz bildiruvchi psixologlar ham uchraydi.

Birinchi sinf o'quvchilaridan politexnik ta'limga oid konstruktiv topshiriqlarni bajarishni talab qilsa, u holda hech bir analiz qilmasdan, hatto xomaki rejalashtirmasdan turib amaliy ishga kirishishning guvohi bo'lamiz. Shu tufayli faoliyatni amalga oshirishda berilgan har qanday savol ularni anglashmovchilikka olib keladi. Chunki, ular o'z tashabbuslari bilan qanday analiz qilish kerakligini hali anglab yetmagan bo'ladilar.

O'quvchilar ikkinchi sinfga o'tganlaridan keyin narsa va hodisalarni mexanik harakatlarsiz, nutq orqali analiz qilishga o'rganadilar. Bunday darajada bo'lish bola nutqining rivojlanishi hamda bilim asosining ortishini ta'minlaydi.

O'quvchilarda uchinchi sinfdan boshlab amaliy analiz qilish o'mini nazariy analiz egallay boshlaydi va asta-sekin tizim tusiga kirib boradi. Dastavval aqliy analiz unsurlari amaliy analiz bilan aralashgan holda uchraydi. Masalan, o'quvchilar tashqi ko'rinishi bir-biriga o'xshash turli bilim va hodisalarni analiz qilish paytida bevosita idrokka bog'lanib qolmasdan, balki ular to'g'risida yig'ilgan bilimlarni ham ishga soladilar.

Hozirgi kundagi murakkab o'quv dasturi analiz jarayonida ixtiyoriy esda olib qolish zarur bo'lgan masala va misolni anglash uchun muhim hisoblangan unsurlarni bo'laklarga ajratishni taqozo etadi. Demak, analiz narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan uzviy aloqada bo'lish zarur. Lekin analitik-sintetik faoliyatning bu turi 1-2-sinf o'quvchilari uchun o'qituvchining rahbarligisiz amalga oshishi hali mashaqqatli hisoblanadi. Chunki, 1-2 sinf o'quvchilariga tasavvur bo'yicha analiz qilish topshirilsa, u holda ular albatta narsa va hodisalar haqida mayda hikoya qilib berish bilan cheklanib, anglash jarayoni esa qolib ketadi. Shu sababdan o'qituvchi masalani hal qilishda nimasini ajratish kerakligi to'g'risida ularga ko'rsatma berib borishi shart. Ba'zan 3-sinf o'quvchilarida abstrakt (mavhum) aqliy analiz kurtaklari hosil bo'la boshlaydi. Bu sinfdan o'quvchilarning tushunchalarni asta-sekin voqelikning ichki bog'lanishlari va asosiy xususiyatlarini umumlashtirish asosida shakllanadi. O'quvchilarning fikr yuritishlarida aqliy analiz va sintez jarayonlarini umumlashtirish darajasiga ko'tarilishi faqat o'qituvchi rahbarligida amalga oshiriladi. Ammo kichik maktab yoshidagi o'quvchilar jamiyat va tabiat qonunlarini aks ettiruvchi murakkab tushunchalarni egallashdan ancha yiroq bo'ladi.

Sinfdan-sinfga o'tish bilan predmetlar miqdorining ortishi natijasida abstraksiyalash faoliyati o'quvchilarda yanada jadal sur'atlar bilan rivojlanadi.

Chunki, o'qitilayotgan har bir fanda mavhumiylik albatta uchraydi va u o'quvchilar ongiga singdirib boriladi.

O'quvchilar analiz va sintez qilish hamda taqqoslashni mashq qilish natijasida narsa va hodisalarning muhim belgilarini tasodifiy belgilardan ajratishni o'rganadilar va shu tariqa o'zlarining abstraksiyalash faoliyatini rivojlantiradilar. Konkretlikdan abstrakt holatga o'tish va abstrakt holatdan konkretlikka ko'chishni takomillashtirish zahirida mazkur fikriy operatsiyalar shakllanib boradilar.

O'quv materiallarini puxta o'zlashtirib olishda va tug'ri xulosa chiqarishda umumlashtirishning roli benihoyat kattadir. O'qishning dastlabki bosqichlarida o'quvchilar narsa va hodisalarni faqat tashqi belgisiga, yaqqol ko'zga tashlanadigan belgisiga qarab umumlashtiradilar. Lekin, umumlashtirishning bu oddiy shakli so'nggi ta'lim bosqichlarida uncha yaroqli bo'lmay qoladi. Chunki, o'quv materialining eng muhim belgisi asosida ichki bog'lanish va munosabatlarni aniqlashga to'g'ri keladi, ammo bu ishlarni boshlang'ich sinf o'quvchilari darrov uddalay olmaydilar. Buning uchun ularda umumlashtirish faoliyatini yanada taraqqiy ettirishi kerak. Buning uchun o'quvchilar bilan uzluksiz mashg'ulot olib borish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Shundagina ular uchun bilimlar tizimini o'zlashtirish birmuncha yengil kechadi. Ma'lumki, ta'lim jarayonida tushunchalarni va qonuniyatlarni nomuhim belgisiga binoan egallash hollari tez-tez uchrab turadi. Bu hol esa o'quv materiallarni o'zlashtirishni qiyinlashtiradi, shuning uchun o'qish faoliyatida ularda qiyinalishlik hissi paydo bo'ladi. Biroq bu qiyinchilikdan qutulish imkoniyati mavjud. Buning uchun o'quvchilar tushunchalarni to'g'ri va oqilona yo'l bilan umumlashtirish faoliyatini taraqqiy ettirish lozim.

Ukrain psixologi A.V.Skripchenko 1-2 sinf o'quvchilarida umumlashtirish faoliyatini o'rganishga oid qator tajribalar o'tkazgan. Muallif kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning umumlashtirish faoliyati takomillashuvi 4 ta darajadan yoki 4 ta usuldan tashkil topgan, degan g'oyani ilgari suradi, ya'ni bosqichma-bosqich o'sishni o'rganadi. Olingan natijalarning ko'rsatishiga qaraganda, o'qishning dastlabki kunlarida o'quvchilarga mavjud bo'lgan ko'rsatmali-amaliy umumlashtirish usuli, shu o'quv yili oxiriga kelib ko'rsatmali-so'zli usulga o'sib o'tadi. Turli predmetlar bilan turli ko'rsatmali qurollarni ko'rish, ekskursiyalarda o'z ko'zi bilan idrok qilish tufayli obrazli-so'zli umumlashtirish usulga o'sib o'tadi va o'quv yilining oxiriga kelib tushunchali-so'zli umumlashtirish usuli paydo bo'ladi. Bu usulda mavhumlashning muhim unsurlari o'z aksini topgan bo'ladi.

O'zbek psixologi N.N.Ne'matov 1 va 2- sinf o'quvchilarida umumlashtirish faoliyatini rivojlantirish maqsadida ilmiy tadqiqot ishini olib borgan. Muallif ta'lim jarayonini maxsus faollashtiruvchi usullarni qo'llaydi. Tadqiqotchi o'z kuzatishlarida o'quvchilarga savollar berib, kitob o'qitish paytida, suhbat mahalida suratlarni idrok qilishga, tevarak-atrofdagi vaziyatni kuzatish davomida uchraydigan narsalarni umumlashtirishga yordam beradigan

maxsus usullarni tatbiq etadi. O'fkazilgan tajribalarga asoslanib, o'quv yilining oxiriga borib, eksperiment sinfi o'quvchilarining umumlashtirish faoliyati darajasi nazorot sinflardagi o'quvchilarning umumlashtirish faoliyati bilan taqqoslanilsa, eksprement sinfi o'quvchilarining umumlashtirish faoliyati ancha yuqori ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Muallifning fikriga ko'ra, o'quvchilar fikr yuritish faoliyatini faollashtirish maqsadida tatbiq etilgan. Uslubiy usullar ekspriment sinfi o'quvchilarining ona tilidan ulgurish darajasini oshirishga olib kelgan. 2-sinf o'quvchilari bilan mana shu yo'sinda olib borilgan tajribalar o'xshash natijalarni bergan. O'quvchilarda mahalliy tushunchalar, terminlar miqdori keskin kamayganligi tajriba natijasida aniqlangan.

Bizni olib borgan ishlarning yakuniga ko'ra, ta'lim jarayonida umumlashtirish usullarining boshqa turlari ham qo'llanildi. Jumladan, fikrning umumiydan yakkaga, xususiyan umumiyga, umumiydan xususiya yo'nalgan usullari mavjud. Bizning tekshirishlarimizga ko'ra, maktab o'qituvchilari o'quvchilarga yangi bilim berayotganlarida ko'pincha umumlashtirishning birgina usulidan unumli foydalangan holda faoliyat ko'rsatadilar. Lekin hech vaqt ular buning umumlashtirish usuli ekanligini mutlaqo xayoliga keltirmaydilar. Ayniqsa, o'qituvchilar bilan qilingan suhbat paytida dars deduktiv (yoki induktiv) metod yordamida olib borildi, degan mulohazalarni eshitish mumkin. Ammo ular yuqorida qayd qilib o'tilgan ikkita metod xulosa chiqarishning ikki yo'li ekanliginni, ya'ni tafakkur shakli ekanligini psixologik nuqtai nazardan anglab yetmaydilar. Shuning uchun biz ularga umumlashtirish jarayoni tafakkur shakli emas, balki uning operatsiyasi bo'lishini aytib o'tishni lozim topib, bunday chalkashlikka barham berishga intildik.

Rossiya psixologiyasida D.B.El'konin, V.V.Davidov va ularning shogirdlari bir tomondan, N.A.Menchinskaya, Ye.N.Kabanova-Myuller va ularning izdoshlari, ikkinchi tomondan, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan umumlashtirishning amaliy va nazariy turlari ustunlik qilishi yuzasidan uzoq yillar ilmiy bahs ketdi. Bizningcha, o'quv materiallarining o'ziga xos xususiyatlarga qarab, har qaysi umumlashtirish usuli yuqori samara berishi turgan gap, lekin u yoki bu yo'l mutlaq ekanligini tan olish ham metodologik, ham amaliy-uslubiy xato bo'lgan bo'lar edi.

4.5. Birinchi sinf o'quvchilarining tafakkuri

Birinchi sinf o'quvchilarining tafakkuri quyidagicha rivojlantirilsa, so'zsiz samarali natijalar berishi mumkin.

O'quvchining "Bu nima?", "Nega bunday?" degan savollariga o'zi javob berishiga o'rgatish kerak. Bu o'rinda asosiy vazifa unga to'g'ri ko'rsatma berish, uni mantiqiy xatolardan qutqarish, to'g'ri mulohaza yuritishga ko'maklashishdan iboratdir. Masalan: "5" raqami qanday bo'laklardan tuzilgan? Bir juft so'zdan tuzish mumkinmi? 3 va 2 sonini yaxlitlab ko'rchi? To'rt tayoqchadan to'rtburchak yasachi? Meva xususiyatini so'zlab berchi? Yirtqich hayvonlar qanaqa bo'ladi? Eshitgan cho'pchagingdagi qahramonlarni sanab berchi?

Taqqoslash yordami bilan narsalaridagi o'xshash va farqli tomonlar aniqlanadi. Taqqoslash kishi bilish faoliyatining dastlabki bosqichi hisoblanadi. Bu jarayon orqali beshning uchdan kattaligi, sopolning chinnidan mo'rtligi fikran solishtiriladi. Natijada o'quvchiga o'xshash va tafovutli belgilar anglashib boradi va ular yuzasidan ma'lum xulosaga keladi, unga nimani nima bilan taqqoslash kerakligini o'rgatish lozim, xolos. Aks xolda, u qanday yo'l tutishni bilmasdan dovdirab qolishi mumkin.

Mavhumlashtirish yaqqol narsalardan muhim tomonini fikran ajratib olish demakdir. Jumladan, o'quvchi oq ko'ylak to'g'risida so'z yuritgan bo'lsa, taklifimizga binoan, u qor, oq ro'mol, ohak, oqlangan imorat haqida mulohaza yuritadi. Keyinchalik esa, butunlay "oq" degan tushunchani o'ylashi mumkin. Avval o'qish kitobi, matematika, mehnat, o'zbek tili, tabiatshunoslik tushunchalarini talaffuz qilib o'rgangan bo'lsa, asta-sekin ularni bir tushuncha bilan "kitob" deb mavhumlashtiradi.

Dunyodagi narsa va hodisalarni, jism va predmetlarni konkretlashtirish, yaqqollashtirish jarayoni mavhumlashtirish bilan mustahkam aloqada bo'ladi. Yaqqol narsalar o'quvchi uchun juda yengil fikr yuritishda ustun turadi. O'quvchi hamma vaqt yaqqol narsa bilan mashg'ul bo'lishni yaxshi ko'radi. Masalan, katta, uchburchak, hajm, go'zal, harakat, elektr, parallel (yondosh) kabi mavhum tushunchalarni ular darrov tushunib ololmaydilar. Ularni yaqqollashtirgan taqdirdagina anglay boradilar. Katta ko'cha, uchburchak taxtach, besh litr sut, go'zal o'yinchoq, parallel temir yo'l izlari va hokazolar to'g'risida ma'lumot berilgandan keyingina o'quvchilar yuqoridagi tushunchalar haqida taassurotga ega bo'ladilar. Ammo har qanday narsalarni ham yaqqollashtirish mumkin emas, chunki bu narsa odat tusiga kirib borishi, ularda mavhum tushunchalar shakllanishiga salbiy ta'sir etadi. Ta'lim jarayonida bunday noxush odatdan iloji boricha saqlanish shart.

Umumlashtirish usuli o'quvchi fikr yuritishining shunday jarayonidirki, uning yordamida narsalar ma'lum aniq alomat asosida fikran birlashtiriladi. "Meva" "orqali olma, shaftoli olcha kabilar to'g'risida fikr yuritsa, koshiq, cho'mich, tovoq so'zlarini jamlab "idish-tovoq" deb nomlanadi. Narsa va hodisalarni noto'g'ri umumlashtirish ham mumkin. Jumladan, so'z "uy hayvonlari" to'g'risida gap ketsa, birinchi sinf o'quvchilari qo'y, echki, sigir kabilar qatoriga sichqon, kalamush, mushuklarni ham qo'shib aytadilar. Shunday paytlarda o'quvchiga aniq va to'la tushuncha berib o'tmoq maqsadga molik. Deylik, stol ustida traktor, raketa, samolyot o'yinchoqlari turibdi. U bu o'yinchoqlarni taqqoslash orqali yakka narsalarni umumlashtirib, "o'yinchoqlar" deyilishini anglaydi.

Kitob, daftar, qalam - o'quv qurollari; qo'g'irchoq, avtomobil, belkurakcha - o'yinchoqlar; shkaf, javon; stol, stul - uy jihozlari; uchburchak, to'rtburchak aylana - geometrik shakllar; ayiq, bo'ri, tulki, yo'lbars, arslon - yovvoyi hayvonlar; qarg'a, chumchuq, musicha - qushlar; buvi, opa, oyi, uka, aka, singil - oila a'zolari kabi so'zlar, tushunchalar orqali guruhlarga ajratishda, bola aqliy

faoliyatini rivojlantirishda salmoqli turtki bo'ladi oladi. Shuning uchun ularni klassifikatsiyalashga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf ta'limi jarayonida ayrim paytlarda hissiy-yaqqol yoki amaliy umumlashtirish usulini qo'llash hollari uchrab turadi. Bu hol, albatta, topshiriq talabiga binoan amalga oshiriladi. Narsa va hodisalarni klassifikatsiya qilish lozim bo'lib qolsa, ko'pincha shu usuldan foydalanish tavsiya qilinadi. Chunki, bunday chog'larda chuqur tahlil qilish, ulardan muhim belgilarni (alamatlarni) ajratish kabi murakkab jarayonlar talab qilinmaydi. Politexnik ta'lim darslarida mana shu xildagi qator vazifalarni berish mumkin. Jumladan, turli hajmda yasalgan va turli rangda bo'yalgan jismlardan bayram bezaklarini tayyorlash yoki boshqa narsalardan yashil o'simliklar, yumshoq metallar, bezakli-akvarium baliqlar, odamsimon maymunlar, qushlar, "yig'loqi" bolalar va hokazolarni tayyorlash mumkin.

Misollardan ko'rinib turibdiki, o'quvchilar predmet va tushunchalarni muhim bo'lmagan belgisiga asoslangan holda umumlashtirishni nazarda tutadilar. Ular hissiy-yaqqol umumlashtirish usuli yordamida vazifani bajarishga muvaffaq bo'lganlar. Bolalar ularni "qizil" "yaltiroq" "yumshoq", "bezakli", "odamsimon" kabi belgilarga ajratib klassifikatsiya qiladilar.

4.6. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy tushunchalarning tarkib topishi

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni har tomonlama yetuk, go'zal axloqli, xush odobli inson qilib kamol toptirish hozirgi kunning muhim vazifalaridan biridir. Chunki, bu narsa milliy qadriyat va ruhiyatni tiklash jarayonida ta'lim va tarbiya samaradorligini oshirish masalasidan kelib chiqadi. Mazkur muammoni o'rganishda psixologlar oldida turgan vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirishda boshlang'ich ta'limni ilmiy asosda to'g'ri yo'lga qo'yish uchun o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Ma'lumki, o'quvchi shaxsini shakllantirish faoliyatini namunali yo'lga qo'yish uchun dastavval ularning xarakter xislatlarini va shaxs fazilatlarini maqsadga muvofiq tarkib topganligi darajasini aniqlash ayni muddaodir. Har bir o'quvchini axloqiy jihatdan aniqlagandan keyin alohida olingan sub'ekt bilan individual munosabatda bo'lishi imkoni vujudga keladi.

8-10 yoshli boshlang'ich sinf o'quvchilarining shaxsiy fazilatlari beqaror, dunyoqarashi sodda, tashqi taassurotlarga tez beriluvchilardir, Buyuk allomalarning ta'kidlaganlaridek, kishining xarakteri hammadan ko'ra ko'prok uning hayotining dastlabki bilimlarida tashkil topadi va mazkur xislatlarida namoyon bo'lgan sifat juda mustahkam o'r mashadi va bolaning ikkinchi tabiatiga aylanadi.

Bolaning ikkinchi tabiatida ijobiy his-tuygularni, shaxs fazilatlarini tarkib toptirishda, yuksak axloqiy sifatlarini ularda shakllantirishda barcha mas'uliyat boshlang'ich sinf o'qituvchining zimmasiga tushadi. O'quvchining ushbu yosh davrida o'qituvchining har bir aytgan so'zi, har bir xatti-harakati, ta'sir o'tkazish

uslubi uning uchun haqiqat mezonini rolini o'tadi. Chunki, o'quvchilar o'z o'qituvchisiga juda qattiq ishonadilar, uning fikr va mulohazalariga quloq soladilar, pedagogik nazokatdan (taktdan) o'ta ta'sirlanadilar, qo'ygan talablariga hamisha amal qiladilar. Ana shu boisdan pedagog tomonidan berilgan barcha vazifalar, yaratilgan muammoli vazifalarni bajarishga intiladilar, ularni o'z vaqtida ado etishga harakat qiladilar. O'qituvchiga yuksak ishonch, unga bevosita taqlid insonni inson tomonidan idrok qilishni identifikatsiya bosqichiga o'xshab ketadi. Ayni shu davrdan boshlab: 1) o'qituvchining psixikasiga tashqi ta'sir ko'rsatish, 2) atrof-mikromuhitidagi kishilarga yordam berishga undash, 3) nima bilan shug'ullanish zaruriyati to'g'risida ko'rsatma va yo'llanma berish, 4) unga oddiy individual yoki ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan burch hissini tushuntirish, 5) uni to'g'ri mulohaza yuritishga o'rgatish, 6) ijobiy his-tuyg'ulari va ezgu niyatlarini quvvatlash, 7) o'qilgan kitobni, tomosha qilingan kinofilmni, sinfda sodir bo'lgan voqeani, sayohat taassurotlarini birgalashib muhokama qilish, 8) o'quvchilarni noma'qul so'z va iboralardan tiyish, itxtilofning oldini olish, 9) tabiat manzaralarini quvvatlash va musiqa tinglash ko'nikmasini vujudga keltirish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu omillarning barchasi o'qituvchining shaxs sifatida shakllanishiga muhim rol o'ynaydi.

Yuqorida aytib o'tilgan vazifalarning to'g'ri bajarilishi, o'qituvchining o'quvchilar bilan mazmunli suhbat uyushtirishi, muloqot o'rnatishi ularda chuqur taassurot qoldiradi va faollik ko'rsatish sari undaydi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy sifatlarini rivojlantirish jarayonida yuksak samaraga erishish uchun ularning yosh individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish taqozo qilinadi.

Ma'lumki, o'qituvchi turlicha psixologik xususiyatga ega bo'lgan yaqqol shaxs bilan shug'ullanadi. Shuning uchun biror bir o'quvchiga nisbatan muvaffaqiyatli qo'llangan interfaol ta'sir boshqa biriga kutilgan samara bermasligi mumkin. Binobarin, o'zgalarga ta'sir o'tkazish tadbirlari o'quvchi shaxsiga individual yondashish orqali amalga oshirilsa, yuqoriroq ko'rsatkichga erishiladi.

Ushbu vazifani amalga oshirishda o'qituvchi o'quvchilarning individual-tipologik xususiyatlarini qanchalik chuqur o'rgangan bo'lsa, ularga shunchalik ta'sir o'tkazish kuchi sezilarli va samarali bo'ladi. Ta'lim jarayonida har bir o'quvchining ruhiy dunyosiga oqilona yo'l topa olish barcha muvaffaqiyatlarning garovidir.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mujassamlashgan axloqiy tushunchalarning qay darajada ekanligini aniqlash maqsadida boshlang'ich sinf sub'ektlariga o'quv yilining boshida (sentyabr oyining 3-haftasida) alohida savollar bilan murojaat qilindi.

O'quvchilar bilan o'tkaziladigan aniqlovchi tajriba uchun "yaxshi" va "yomon" tushunchalari tanlab olindi. Ularning kundalik turmush sharoitida keng ko'lamda qo'llaniladigan tushunchalar bo'lganligi tufayli o'rganish rejalashtirildi. Axloqning alifbosi xuddi shu so'zlardan boshlanadi, chunki

mazkur tushunchalar zahirida insonning murakkab axloqiy qiyofasi, yuksak xislati, barqaror maslaji, negizi yotadi. Tajribalarda o'quvchilarning hukmiga havola qilingan savollar ularning yosh xususiyatlari va hayot tajribalarini hisobga olgan holda tuzildi.

Birinchi sinf o'quvchilarida, yuqorida sanab o'tilgan, axloqiy tushunchalar darajasini aniqlash muddaosi bilan ularga quyidagi savollar bilan murojaat qilindi: 1) Nima yaxshi-yu, nima yomon? 2) O'zidan kattalarga salom beradigan, ularning aytganlarini bajaradigan bolalar, qanday bolalar? 2) "Xo'p" degani yaxshimi yoki "Yo'q" degani yaxshimi? va hokazo.

Birinchi savolga 1-sinfning aksariyat o'quvchilari "Quyov yaxshi bo'ri yomon "Echki yaxshi, bo'ri yomon" kabi javoblar beradilar. Ammo javoblar ichida o'quvchi Yu.M.ning javobi tengdoshlarinikidan mutlaqo tafovutlanib, mantiqiy izchillik asosida o'z fikrini dalillab berish tashlanadi: "Echki yaxshi - sut beradi. Tulki yomon. U bizni aldaydi". Demak, u "yaxshi" tushunchasi uchun muhim belgi sifatida insonga foyda keltirish xislati ajratilgan bo'lsa, "yomon" tushunchasi zahirida esa "aldash"lik alomati yotadi, ya'ni aldash salbiy illat ekanligini anglab yetadi. Uning yomon illatini o'z vaqtida payqay olgan va hayvonlarga, qolaversa odamlarga ziyon keltirishini asoslashga uringan. O'quvchining mulohazasidan ko'rinib turibdiki, birinchi savolga javob berishning o'ziyoq, tajribada ishtirok qilgan o'quvchilar ichida individual farqlar mavjuddir.

Ikkinchi savolga o'quvchilar "yaxshi bolalar" degan umumiy javobni berganlar. Mazkur savolga deyarli hamma bolalar javob bera olgan bo'lsa-da, lekin mulohaza yuritish ko'lamining kengligi, javobning dalillarga boyligi bo'yicha individual tafovut yuzaga keldi. Bunday bolalar savolga quyidagicha javob berishgan: "Yo'q" degani - yomon, u aldaydi, topshiriqni bajarmaydi". "Xo'p" degani- yaxshi, u yordamlashadi". O'quvchilarning ko'pchiligi mazkur savol munozarasida faol qatnashdilar, fikrlarining ravonligi, ma'lum darajada kengligi bilan boshqa tengdoshlaridan ajralib turadilar. Ayniqsa, M.ning mulohaza yuritishi o'z sinfdoshlaridan har tomonlama, har jihatdan ustunlikka ega. Ba'zi aniqlangan dalillarga ko'ra, qizchani o'lasida farzandlarga nisbatan e'tibor va nazorat kuchli ekanligi, muloqot va shaxslararo fikr almashinish yaxshi yo'lga qo'yilganligi aniqlandi. Ularning mulohazasiga ko'ra, birinchi sinf o'quvchilarida axloqiy tushunchalar bo'yicha ayrim tafovut mavjudligi namoyon bo'ldi.

Ikkinchi sinf o'quvchilarida yuqorida qayd qilib o'tilgan axloqiy tushunchalar darajasini aniqlash uchun quyidagi savollar berildi: "Nima yaxshi-yu, nima yomon?", Odobli bola deganda qanday bolalarni tushunasiz? "Odob haqida qanday she'rlarni bilasiz?".

Birinchi savolga aksariyat o'quvchilar "Kattalarga quloq solish, onasiga yordamlashish, darsni tayyorlash yaxshi". "Yolg'on gapirish, kattalarni aldash, dars tayyorlamaslik yomon". "Chumchuqni otmaydigan, yolg'on gapirmaydigan, kitoblarni yirtish yomon" kabi javob berdilar. Olingan javoblarga ko'ra, 2-sinf bolalarining 1-sinf o'quvchilariga nisbatan mantiq va mazmun jihatdan fikrlarni

bayon qilish bo'yicha ustunligi sezilib turadi. Ular javoblarida "yaxshi" tushunchasining mohiyatini ochish kengayib borganligini ko'rish mumkin: quloq solish, yordamlashish, dars tayyorlash yoki chumchuqlarni otmaydigan, yolg'on gapirmaydiganlar yaxshi. O'quvchilar "yomon" tushunchasiga qiyos berganlarida, quyidagi holatga e'tibor qiladilar: yolg'on gapirish, aldash, dars tayyorlamaslik; kitoblarni yirtish va boshqalar. Ularning mulohazalarining ko'rsatishicha, bildirilgan fikrlar aynan bir-birlarini takrorlashdan iborat emasligi ma'lum bo'ladi. Tushunchalarni to'g'ri anglashlariga qaramasdan, ularning mohiyatini ochishda o'quvchilar o'rtasida muayyan darajada farqlar mavjudligi ko'zga tashlandi.

Ikkinchi savolga 2-sinfning o'quvchisi Umida ushbu tarzda javob berdi: "Ukasining sochidan tortmaydi. Toza polni iflos qilmaydi". M.ning fikricha, odobli bola ko'chaga ruhsatsiz chiqmaydi, o'z ishlarini qiladi, uy ishlariga yordamlashadi, ozoda yuradi. Buning bilan u odobli bola qiyofasiga xos xislatlar ko'lamini birmuncha kengaytiradi. Birinchi sinaluvchining javobida biz cheklanganlik holatini ko'ramiz: sochdan tortmaydi va polni iflos qilmaydi. Keltirilgan ikkita namuna bir-biridan ma'lum darajada farqqa ega. Mazkur tafovut odob sohasida she'rlardan misollar keltirilganda yanada orta bordi. Bunday omillarning tajribada ko'pincha qayd qilinganligi yuqoridagi fikrimizni to'la tasdiqlaydi.

Tajribalarda uchinchi sinf o'quvchilariga quyidagi savollar bilan murojaat qilindi: "Nima yaxshi-yu, nima yomon?", "Eng go'zal narsa nima?" "Eng xunuk narsa-chi?", "Odob nima?".

Ko'pchilik o'quvchilar birinchi savolga ushbu mazmunda javob qaytardilar: "Odobli bola yaxshi, yomon bola yomon", "Odobli bola kattalarga salom beradi. Ularni hurmat qiladi". "Yomon bola gap qaytaradi. Keksalar yomon bolalarni yoqtirmaydilar", "Non olib kelish yaxshi, aytganlarni qilish yaxshi. Pol artmaslik, uy supurmaslik - bu juda yomon".

Mazkur o'quvchilar "yaxshi" va "yomon" tushunchalarini murakkablashgan (odobli bola yaxshi yoki yomon bola yomon) shaklida qo'llashga harakat qiladilar. Chunonchi, odobli bolaning xarakter xislati yana boyitiladi: unday bola salom beradi va hurmat qiladi. "Yomon" tushunchasining mohiyati kengayadi: u gap qaytarmaydi, uni keksalar yoqtiradi. Yuritilgan mulohazalar yakuni bo'yicha aniq xulosa chiqarishga intilsak, u holda o'quvchilarning ayrimlarigina 2 va 3 savollarga javob berishga muvaffaq bo'ldilar: "Bog'da har xil gullarning ochilib turishi chiroyli, go'zal. O'sha gullarni so'ramasdan uzish, ularni sindirish xunuk", "Mevali daraxtlarning bahorda gullashi juda chiroyli, lekin ularni yulish va uzib o'ynash xunuk", Tandirda yopilgan nonlar chiroyli. Shu nonlarni sindirib yerga tashlash xunuk" va boshqalar.

Yuqoridagi savollar psixologik asosga ega bo'lib, shaxsning axloq tushunchalarini aniklashga qaratilganligi sababli atrof-muhit, ijtimoiy hayot to'g'risida, shaxslararo munosabat yuzasidan bilim va tasavvurga ega bo'lishini

taqozo etadi. Bu yerda "yaxshi va "yomon" tushunchalari "go'zal" va "xunuk" singari axloqiy tushunchalar bilan uyg'unlashib ketganligining shohidi bo'lamiz. Jumladan, sinaluvchilar gullarning ochilishi, daraxtlarning gullashi, issiq nonlar - chiroyli, gullarni sindirish, shoxlarini uzib tashlash, nonlarni isrof qilish - xunuk, degan xulosaga keladilar.

Bildirilgan mulohazalardan ko'rinib turibdiki, ular tushunchalar mohiyatini ochishda ham o'zaro tafovut qiladilar. Bizningcha, qayd qilingan tushunchalar yuzasidan o'quvchilar fikri mazmundor bo'lishining asosiy sabablari - bu ularning tabiatshunoslik faniga qiziqishi va anglashilgan hissiy motivlari, aqliy harakatlarida faolligi mavjudligidir.

3-sinf o'quvchilarining odob to'g'risidagi fikr va mulohazalari 1-2 sinf sinaluvchilariga qaraganda, mazmun, shakl, tuzilish jihatdan katta tafovutga ega bo'lib, bu narsa bolaning turmush tajribasi ko'lam, yosh xususiyati va aqliy kamoloti darajasi bilan o'lchanadi. Yosh davr xususiyati bilan izohlanuvchi farq bilan bir qatorda narsaga turlicha qarash, har xil yondashish, muammo mohiyatini ochib berish uslubi individual tafovut borligini ko'rsatadi.

I-III sinf o'quvchilari bilan olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, axloqiy tushunchalarni tarkib toptirish uchun ularni har bir tushunchaning muhim alomatlari (belgilari)ni ajratishga, umumlashtirishga o'rgatish, ularda ikkinchi darajali belgilarni ta'kidlash uquvini vujudga keltirish zarur. Shuningdek, mustaqil fikr yuritish ko'nikmasini takomillashtirish, mantiqiy xulosa chiqarish usullari bilan boshlang'ich sinf o'quvchilarini qurollantirish maqsadga muvofiq.

4.7. Bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar tafakkuri

Psixologiya fanida o'quvchi tafakkurining faollashuvi bilan bog'liq bo'lgan "uquvchanlik" darajasi hamma o'quvchilarda bir xilda rivojlanmagan bo'lishligi ko'rsatilgan. Uquvchanlik kishining intellektual xususiyatlari yig'indisidan iborat bo'lib, unga barcha teng sharoitlarda materialning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishida muayyan rol o'ynaydigan fikrlash faoliyati xususiyatlarining faollashuvi demakdir. Mana shunga binoan uquvchanlik darajasi yuqori hisoblangan o'quvchilar zaruriy bilimlarni mustaqil ravishda tez va chuqur egallab olish imkoniyatiga egadirlar. Albatta, bunday o'quvchilarning o'qishga munosabatlari har xil bo'lishi mumkin. Agar o'qishga ijobiy munosabatda bo'lsalar, bu holat ularning diqqatida, qiziqish xususiyatlarida, his-tuyg'usida va o'zlashtirish jarayondagi irodaviy zo'r berishlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Uquvchanlik darajasi past bo'lgan o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishga xohishlari kuchli, o'qishga munosabatlari esa aksariyat hollarda samarali uslublarini egallamaganliklaridandir. Ular ko'p jihatdan hali xotira shakldagi o'quv faoliyati usullari yordamida bilimlarni egallashga intiladilar. Mustaqil fikrlashlarga nisbatan qo'yiladigan talablarning tobora ortib borishiga qaramasdan, ular ta'lim jarayonida juda sust bo'ladilar. Ular, o'qituvchi hamisha o'quv materialini to'la tushuntirib beradi, degan qabilida faoliyatda hotirjam

qatnashadilar. Uquvchanlik darajasi past bo'lgan o'quvchilar o'zlarining asosiy vazifalari o'quv qo'llanmalarida berilgan va o'qituvchi tomonidan tushuntiriladigan axborotlar yoki ma'lumotlarni esda olib qolish, o'tilgan mavzular bo'yicha mashqlanish, takrorlashdan iborat deb tushunadilar. Lekin, ba'zi o'quvchilarga xos bo'lgan bunday xususiyatlar ular uchun doimiy o'zgarmas sifat emas, balki u ta'lim jarayonida tegishli mashqlar bilan shug'ullanish yordamida o'zgaradi. Uquvchanlik darajasi yuqori, yuksak bo'lgan o'quvchilar o'quv materiallarini to'g'ri umumlashtirish, tahlil qilish va yaxlitlash (sintez) faoliyatini tez va to'g'ri bajarilishi bilan boshqa toifaga kirgan tengdoshlaridan farq qiladilar.

Uquvchanlik darajasi va ko'rsatgichi past bo'lgan o'quvchilarda umumlashtirish, analiz va sintez faoliyati juda zaif rivojlangan bo'ladi. Bu toifaga mansub o'quvchilar asosan bo'sh o'zlashtiruvchilar hisoblanadilar. Ular bilan individual ishlashni tashkil qilishda murakkab ilmiy va mavhum (abstrakt) tushunchalarni keng miqyosda ko'rsatmalilik yoki tasviriylilik asosida tushuntirib borish, majbur qilmasdan (ta'sir o'tkazmasdan, tazyiqsiz), qiziqarli mashqlar uyushtirish, bilish motivi va ehtiyojlarini muayyan darajada qondirish uchun intilish tuyg'usini vujudga keltirish maqsadga muvofiqdir. Xullas, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarga ko'rsatiladigan yordamlar darajasini tobora kamaytirib borish keyinroq, o'quv materiallarini sekin-asta oshira borish rejalashtirgan bo'lishi shart.

N.A.Menchinskaya, Yu.K.Babanskiy va shunga o'xshash olimlar ilmiy tekshirish ishlarining ko'rsatishicha, o'zlashtirmovchi o'quvchilarni keltirib chiqaruvchi sabablar quyidagilardan iboratdir.

1. Pedagogik kamchiliklar: o'quv faoliyatining past darajada olib borilishi, o'z faoliyatidagi mahsuldorlikning yo'qligi, darslarning ko'p qoldirilganligi - davomatning pastligi; ta'limda individual munosabatning joriy etilmaganligi, o'ta-onalar va oila a'zolari tomonidan o'quvchilarni nazoratdan chetda qoldirilganlik va g'amxo'rlik qilishning zaifligi kabilar.

2. Psixologik kamchiliklar: o'quv faoliyati motivlarining tarkib topmaganligi va xulq beqarorligi, intizomning yo'qligi, ta'limda emotsional va irodaviy zo'r berishlikning rivojlanmaganligi, o'quvchining bilim tizimida ko'plab uzilishlarining mavjudligi, bilim olish uchun zarur o'quv ko'nikmalari va malakalarining shakllanmaganligi; o'quvchining bilish qobiliyati, aqliy imkoniyati darajasining pastligi va boshqalar.

3. Neyrofiziologik kamchiliklar: o'quvchi organizmida umumiy susayishning kuchayganligi, ko'rish, eshitish, artikulyatsiya, nutq apparatining buzilganligi, bosh miya yarim sharlari pustlog'ining biron qismida yuz beradigan barqaror yoki muvaqqat tormozlanish hodisasining yuzaga kelganligi va hokazo.

Taniqli psixolog N.A.Menchinskaya bo'sh o'zlashtiruvchi va barqaror o'zlashtirmovchi o'quvchilar toifasi (tipi) to'g'risida fikr yuritadi. Uning fikricha, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar tipining vujudga kelishi ularning bo'sh o'zlashtirishlarida ustunlik rolini bajaradi hamda kompleks shaxs xususiyatlariga

bog'liq bo'lishi mumkin. O'quv faoliyati motivlari, intellektual qobiliyatlarining rivojlanmaganligi, o'quv faoliyati uchun zarur hisoblangan ko'nikma va malakalarining yetarli darajada hosil bo'lmaganligi shunday xususiyatlar qatoriga kiradi. Bular bir-birlari bilan yaqindan aloqada bo'lishiga qaramasdan, haqiqatdan ham bularning biri bo'sh o'zlashtirishning sababchisi rolini o'ynashi mumkin.

Psixolog N.I. Murachkovskiyning aniqlashicha, shaxsning ikki xil toifali xususiyatlari o'zlashtirmovchilikning kelib chiqishiga ta'sir etadi: birinchidan, o'quvchining fikr yuritish faoliyati xususiyatlari, ikkinchidan, o'quvchi shaxsining yo'nalishida namoyon bo'ladigan o'qishga munosabatlar "o'quvchining ichki mavqei" hisoblanadi. O'quvchi shaxsining bu ikki tomonini ko'rsatuvchi xususiyatlar bilan bog'liq ravishda bo'sh o'zlashtiradigan bolalarning muayyan tiplari paydo bo'ladi, hozircha ularning quyidagi tiplari mavjud: birinchi o'qishga munosabatlari ijobiy, lekin uquvchanligi past bo'lgan o'quvchilar; ikkinchi toifa - o'qishga munosabatlari salbiy, ammo uquvchanlik imkoniyatlari yuqori bo'lgan o'quvchilar; uchinchi toifa - o'qishga munosabatlari salbiy hamda uquvchanlik imkoniyatlari past bo'lgan kontingentlar.

Har uchala toifaga aloqador bo'lgan bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan ishlash ancha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Tabiiyki, agar bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchi shaxsi faqat bir tomonlama (uquvchanlik yoki o'qishga ijobiy munosabat) ijobiy ko'rinishida bo'lganida edi, unda bo'sh o'zlashtirishning oldini olish nisbatan oson bo'lar edi. Bordi-yu, uquvchanlik imkoniyati past, lekin o'quv motivlari ijobiy bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashga to'g'ri kelganda, asosiy diqqat-e'tibor ularning aqliy faoliyatini mashqlantirishga qaratish maqsadga muvofiq.

O'zlashtirishlari past bo'lgan ikkinchi toifadagi o'quvchilarga nisbatan boshqacha yondashish talab etiladi. Eng muhimi ularga interfaol ta'sir ko'rsatish, o'quv faoliyati motivlarini o'zgartirish ijobiy natijalar beradi. Bu toifadagi o'quvchilarning maktabdan tashqari amaliy va mustaqil faoliyatlaridan, ayniqsa, ijodiy ishlarga bo'lgan qiziqishlaridan (rasm solish, musiqa asboblari chalish, modellash) va shaxsning boshqa ijobiy sifatlariga asoslangan o'qituvchilik faoliyati vazifalaridan foydalangan holda ish yuritish odatda ijobiy natija berishi kuzatiladi.

Uchinchi toifadagi o'quvchilarga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlar juda sekin va qiyinchiliklar bilan ta'sir etadi. Bu o'quvchilar uquvchanlik imkoniyatlarining pasayib ketishi ularga salbiy munosabatda bo'lishlari, pedagogik ta'sirdan chetda qolganliklari sababli kelib chiqadi.

Uzoq vaqt asosiy fanlardan bo'sh o'zlashtirib kelgan va aqliy faoliyatdan bosh tortishga harakat qilishgan o'quvchilarda aqliy rivojlanishning mo'tadil borishi buzilgan, shu sababli ularda salbiy axloqiy sifatlar yoki illatlar yuzaga kela boshlagani ayon bo'ladi.

Shunga qaramasdan, bu toifaga aloqador o'quvchilarning har birida ma'lum darajada ijobiy sifatlar uchraydi. O'qituvchi ana shu yashirin ijobiy sifatlariga tayanib, shu asosda ish ko'rganidagina ijobiy natijalarga erisha oladi.

Psixolog L.S.Slavinaning ko'rsatishicha, boshlang'ich sinflarda o'z tengkurilariga nisbatan bilish faolligi yetarli darajada bo'lgan, intellektual jihatdan normal rivojlanmagan bolalar mavjuddir. Lekin ular hali fikr qilishga, mulohaza yuritishga odatlanmagan bo'ladilar. Faol fikr yuritish faoliyatidan qochishga intiladilar. O'qituvchi bundan o'quvchilarga alohida diqqat bilan qarashi, ularni fikrlashga odatlantirishi o'quv faoliyatida erishilgan yutuqlarini har tomonlama ma'qullashi, o'quv topshiriqlarini bajarishni, o'yin va amaliy faoliyat bilan bog'lab olib borishga harakat qilishi kerak.

Xullas, bo'sh o'zlashtirish yoki barqaror o'zlashtirmaslikni kelib chiqishga sabab xususiyatlarning bo'lishi mumkin. Odatda, maktabga endigina qadam qo'ygan bolalar orasida aqliy jihatdan o'z imkoniyatlariga nisbatan past rivojlangan, borliq to'g'risida tasavvurlari cheklangan, nutq faoliyati kam rivojlangan, hatto sodda bo'lsa ham, o'quv malakalari shakllanib ulgurmagan bolalar uchrab turadi. Bunday holat ota-onalar umumiy pedagogik hamda psixologik madaniyati darajasining pastligi, bolani kattalar bilan muomala qilish ehtiyojlarining o'z vaqtida qondirilmaganligi bilan tavsiflanadi.

Bo'sh o'zlashtirishning ikkinchi davri boshqacha tavsiflanadi. Chunonchi, ko'pgina bolalar o'qishga nisbatan qiziqishi o'zgarganligini o'zlari sezmaydilar, murakkab aqliy faoliyat ularni toliqtiradi, natijada o'qishga, predmetlarga munosabati o'zgaradi, undan mutlaqo ko'ngli soviydi.

Maktabda o'quvchilardan zo'r uyushqoqlik, intizomlilik va irodaviylik talab etiladi. Mana shu talablarga javob bera olmagan ayrim o'quvchilar bo'sh o'zlashtiradigan bo'lib qoladilar. Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilganidek, yuqori darajada uquvchanlik muvaffaqiyatli o'qitishning zaruriy shartlaridan hisoblansa ham, bola shaxsi xususiyatlarining boshqa tomonlari, avvalo javobgarlik va burch hislarining shakllanmaganliklarida, mehnatga muhabbat va mehnat qilishga odatlanishi rivojlanmay qolishi muvaffaqiyatli o'qishni to'la ta'minlay olmaydi.

Bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar tafakkuridagi ayrim zaif jihatlar rivojlantirishni taqozo qiladi, unga qaratilgan tadbirlardan biri -ta'limga nisbatan differensial yondashishni amalga oshirishdan iboratdir.

Yu.K.Babanskiyning ko'rsatishicha, ayrim o'qituvchilar bo'shroq o'zlashtiruvchi o'quvchilarga nisbatan o'quv topshiriqlarining hajminigina differensiallashtiradilar (bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchi kuchli o'quvchiga nisbatan kamroq miqdorda topshiriq oladi), yana boshqa o'quvchi esa murakkab topshiriqlarni bajarishga to'g'ri kelganda ularni differensiyalashtiradi, (bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchi ancha sodda topshiriq oladi) yana boshqa bir o'qituvchi topshiriqlarni bajarishda yordam berish xususiyati va darajasiga binoan differensiyalashtiradi (bunday holatda kuchli o'zlashtiruvchi o'quvchilar topshiriqlarni mustaqil bajaradilar) va nihoyat yana bir toifadagi o'qituvchilar turli qulayliklardagi topshiriqlar variantni bajarishda differensial yondashishni amalga oshiradilar.

Yu.K.Babanskiy bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarga nisbatan bunday differensial yondashish turlarini ko'rib chiqib shunday xulosaga keladi: bularning har biri o'quvchining imkoniyatlarini optimal ravishda, ayni vaqtda va kelgusi taraqqiyot uchun qo'llaniladigan bo'lsa, to'g'ri bo'lishi mumkin. O'quv topshiriqlarini shunday usullar yordamida rejalashtirib borish mutlaqo to'g'ridir. Faqat psixologlarning natijalariga asoslanib ish ko'rishga harakat qilishi kerak.

Psixologik tekshirishlarda bo'sh o'zlashtiruvchilarga nisbatan o'quv topshiriqlarni kamaytirib borish faqat ularning aqliy jihatdan charchaganliklarini aniqlaganlikda to'g'ri bo'ladi, lekin tabiiy ravishda buni doimiy qoidalar tarkibiga kiritib bo'lmaydi. Bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar o'quv topshiriqlarini mustaqil va muvaffaqiyatli bajara olishlariga ishonch hosil qilganlaridagina ularga shunday topshiriqlarni berish maqsadga muvofiqdir.

O'quv topshiriqlarini differensiyalashgan bo'lishi ularning mazmunida emas, balki metodik jihatdan to'g'ri bajara olishni ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Masalan, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchiga ham barcha o'quvchilarga (matematika yoki ona tilidan) beriladigan topshiriqlar, lekin bo'sh o'zlashtiruvchilarga berilgan topshiriqlar izohi, sxemali yoki o'xshash savollarning bo'lishi bilan tavsiflanadi. Bunday munosabat natijasida o'quvchilar topshiriqlarni mustaqil bajara olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ayniqsa, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarga muttasil yordam berilayotganda ularning mustaqil fikr yuritishiga harakat qilishlarini rag'batlantirib borish lozim.

Uquvchanlik darajasi quyi bo'lgan o'quvchilarga nisbatan qo'yiladigan talablar ularning bilimini o'zlashtirish imkoniyatlariga mos tushmog'i kerak. Aks holda, ularda o'quv faoliyatining murakkabligidan cho'chish, hadiksirash, mustaqil o'zlashtira olishga ishonmaslik tuyg'usi singari salbiy illatlar yuzaga kela boshlaydi.

Bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarning fikr yuritishlarini rivojlantirishda ularga individual yondashish katta rol o'ynaydi.

Shubhasizki, o'quvchi jiddiyoq shug'ullanishga kirishsa, o'z kelajagini oldindan ko'ra olishga intilsa, o'qituvchi ularni sinchkovlik bilan o'rganishga intilishi lozim. O'qituvchida: "Agar o'quvchilarda yomon xulq-atvor, sustlik, loqaydlik singari yomon jihatlari uchragan bo'lsa, albatta ertaga xislatlarning yaxshi tomonlari yuzaga chiqadi", degan umid, ishonch, istiqbol tuyg'ulari mavjud bo'lgandagina o'qitishda takomillashish jarayoni yuzaga keladi. O'quvchining kuchiga ishonganda zaifgina bo'lsa-da, yaxshi xislat borligini bilish asosida uning shaxsini shakllantira borish individual munosabatning eng muhim tomonidir.

O'qituvchi bo'sh o'zlashtiruvchi boshlang'ich sinf o'quvchilariga nisbatan individual yondashganda quyidagi talablarga amal qilishi shart:

1) bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari va aqliy imkoniyat darajasini bilish;

2) ularga interfaol ta'sir ko'rsatish usullari va metodlarini to'g'ri tanlash va ularni tatbiq etishda individual xususiyatlarini hisobga olish;

4.8. Olti yoshlilarning psixologik xususiyatlari

Bola olti yoshga to'lganda jismoniy rivojlanishi yanada tezlashadi. Mazkur yoshda bola ko'proq bo'yiga o'sadi, natijada bo'y bilan tana o'rtasida mutanosiblik buziladi. Bola g'ayratli, serharakat bo'la boshlaydi. Uning muomalasi, xatti-harakatlari tobora murakkablashib boradi. Samokat, velosiped uchishga juda mohir bo'ladi. Har narsaga qiziqish doirasi kengayadi olam va odam haqida kishini ba'zan hayratga soladigan murakkab savollarni ko'plab beradigan bo'ladi. Mustaqil harakat qilish istagi ko'payadi. Olti yoshli bolalar bolg'a, kurakcha, qaychi, pichoq singari mehnat qurollaridan bemaolol foydalana oladilar. Shuningdek, ular rasm solishda oddiy qalam va mo'yqalamdan, bo'yoqlardan foydalanish uquviga ega bo'ladilar. Kattalar ishonchini qozonishga harakat qiladilar, ularning oldida javobgarlik hissini sezadilar. Ana shular evaziga topshiriqni o'z vaqtida va ko'ngildagidek bajarishga ishtiyoqli bo'ladilar.

Olti yoshli bolalarda nutq ham juda tez rivojlanadi. Ularning nutq boyligi 2500 taga yaqin so'zdan iborat bo'ladi. Shu sababdan ular gap tuzish, suhbat ko'rishni uddasidan chiqadilar. Til qoidalarini bilmasalar-da, amalda ularni to'g'ri qo'llaydilar. Kattalarning gaplariga, suhbatlariga quloq soladilar. Kattalar bilan muloqotga kirishlari orqali ulardan nutqni uqib olish qobiliyati tug'iladi. Kattalar nutqni o'qib olish ularda so'z boyligining ortib borishida muhim ahamiyatga ega.

Olti yoshlilarning ruhiy dunyosi o'sib borishda, takomillashuvida turli xildagi o'yinlar alohida rol o'ynaydi. Bolalarning yoshi ulg'aygan sari ular o'yinining mazmuni murakkablashib, turlari ham ortib boradi, o'ynash vaqti ham cho'ziladi. Ular o'zlarining syujetli o'yinlarida turmushdagi voqealarni namoyish qilishga urinadilar. Guruh bo'lib o'ynashda o'zaro bir-birlarini tushuna oladilar, o'yin shartiga tez moslashadilar.

Mazkur yoshdagi bolalarda atrofda narsa va hodisalarga qiziquvchanlik bilan idrok qilishi ortib, tabiat va turmush voqealarini kuzatishi rivojlanadi. Bu yoshdagi bolalar mayda-chuyda narsalargacha sinchkovlik bilan kuzatadilar. Kuzatuvchanlik qobiliyatining o'sib borishi bolalarda narsa va hodisalarni ixtiyoriy esda olib qolish faoliyatini takomillashtiradi. Shuning uchun ham bu yoshda bola o'rgangan hikoya, yodlagan she'rlarini butun vujudi bilan aytib berishga intiladi. Hap bir narsaning mantiqiy tomonini anglab olishga harakat qiladi. Katta yoshdagilarga qaraganda olti yoshli bolada u yoki bu narsani eslab qolish, esga tushirish, tanish xislati yuqori bo'ladi.

Olti yoshlilarda tasavvur doirasining kengayishi xayolning o'sishiga olib keladi. Xayol tasavvurlarining o'sganligi bolalarning rasm solishida, plastilin va loydan o'yinchoqlar yasashlarida, harakatli na syujetli o'yinlarida ko'zga tashlanadi. Bola xayolan turli qiyofaga kirishi mumkin. Shuningdek, bu yoshdagi bolalarda kattalarning xatti-harakatlariga aynan taqlid qilishga urinish kuchli bo'ladi. Ular o'yinlar orqali turli kasb egalarining xususiyatlarini o'zlarida mujassamlashtirishga harakat qiladilar. O'z xayollarida vrach bo'lib, bemorlar

dardini davolash, o'qituvchi sifatida insonga bilim berish, ziyo tarqatish, kosmonavt bo'lib fazoga parvoz qilib, koinot sirlarini ochish, shofyor bo'lib kishilar manzilini yaqin qilish, o'quvchi bo'lib, ko'k yuzini quchish istaklarining tug'yon urishi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Shuni aytish kerakki, bolalarning turli o'yinlarida yoki chizgan rasmlarida biror elementning yoki chiziqning xayoliy obrazlari kengayib boradi, ayrim alomatlar fantaziya tariqasida ma'lum syujetni keltirib chiqaradi. Shuning uchun kattalar bolalarga "quyonning rasmini chiz", "kubiklardan uy yasa", "cho'plardan shakllar bunyod qil", "ertaklar asosida rasmlar chizgin" deb ularni turli mashg'ulotlarga jalb qilishlari lozim. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar chizgan rasmlari yoki yasagan o'yinchoqlarini ko'pincha mavhum allaqanday jonivorlarga yoki predmetlarga qiyoslaydilar. Ko'pincha ular chizgan narsa o'zlari qiyoslangan yoki "men falon narsani chizdim" deb isbotlashga harakat qilayotgan narsadan ancha yiroq bo'lishi mumkin. Lekin bola o'z so'zida turib oladi. Shu daqiqalarda uning tajribasizligini nazarga olish bilan birga bolada fantaziya ham ishlayotganini unutmashlik kerak. Bunday hollarda kattalar kichkintoylarga e'tiborliroq bo'lganlari, yordam berganlari, tushuntirishlari, lozim bo'lsa ko'nglini ko'targanlari ma'qul. By bolaning mushohada etish, odam va atrof-muhitni o'z qalb ko'zi bilan ko'rishida zada qilib qo'ymaydi, aksincha ilhomlantiradi. Shuningdek, bu yoshda bolalar uzoq ellar to'g'risida, moviy dengiz, poyonsiz o'rmonlar haqida, u yerdagi ajoyibotlar to'g'risida ertaklar, yodgorliklar, urush qahramonlari, qahramon dengizchilar, qutb tadqiqodchilari, tabiatni o'zlashtirish yuzasidan hikoyalar eshitishni yaxshi ko'radilar. Ertak va hikoyalar eshitish jarayonida bolalar shirin xayol og'ushiga tolادilar, orzular quchog'iga cho'madilar, o'sha qahramonlar o'rnida o'zlarini qo'yib ko'radilar. Goh sexrgar chol Ibn Xattob, goh Gulliver bo'lgilari keladi, "uchar gilamlar"da sayohat qilishni xayol qiladilar. Bolalarga ertak aytayotganda eng muhimi, kerakli o'rinlarda: "Mana, buni qara", "Falon narsaga qulok sol", "Bu joyni ko'zdan kechir", "Endi sen javob ber" deb ularni mustaqil fikr yuritishga o'rgatib borish zarur. Bolalar amalga oshirishi lozim bo'lgan kelajak ishlari, rejaları to'g'risida ham ijodiy xayol suradilar. Osmonga uzoq sayyoralarga xayolan parvoz qiladilar "bir zumda" har qanday manzilga olib boradigan texnika haqida o'ylaydilar. Bularning barchasi bolalarning bilim doirasini kengaytiradi, texnik qobiliyatini o'stiradi, uning mantiqiy fikr yuritishini mustahkamlaydi, aqlni peshlash mashqlari rolini bajaradi. Shuning uchun ota-onalar, o'qituvchilar bolalarning xayoliy parvozlariga alohida e'tibor berishlari lozim. Eng muhimi, har bir o'qituvchi, ota-ona bolaning qobiliyatini nimalarga qiziqishini, fikrlashini yaxshi bilib olishlari zarur. Bolaning har bir narsa va hodisaga qiziquvchanlik bilan qarashi, uning mulohaza yuritishini, ya'ni tafakkurini rivojlantiradi. Zero, olamdagi narsa va hodisalar to'g'risida fikr yuritish ruhiy dunyomizning murakkab jarayonlaridan biri hisoblanadi. Tafakkur orqali bola tevarak-atrofdagi borliq o'rtasida mavjud muhim bog'lanishlar ichki qonuniyatlar va munosabatlarni ongida aks ettiradi. Fikr yuritish faqat so'z vositasi bilan vujudga

keladi. Bola narsalarning tashqi ko'rinishi bilan qiziqibgina qolmasdan, balki ularning ichki xossa va xususiyatlari bilan tanishishga ham oshiqadi, hamma narsani bilishga qiziqadi. Shu sababdan ularda "Bu nima?", "Nega bunaqa?", "Qaerdan kelgan?", "Nega kerak?", "Kim yasagan?", "Nima uchun yuradi?", "Qanday qilib uchadi?", "Nega biz uchmaymiz?", "Odam nima uchun kuladi?" kabi savollar tug'iladi. Bunday savollarning vujudga kelishi bolaning olam va odam haqida fikr yuritish jarayonining tobora rivojlanib borayotganligidan dalolat beradi. Shu narsani unutmaslik kerakki, bolaning bergan savollariga o'qituvchilar ota-onalar va tarbiyachilar e'tiborsiz bo'lmay, o'z vaqtida va imkon qadar to'liq hamda asosli javob berishlari zarur. Beparvolik hamisha bolaga salbiy ta'sir qiladi. Agar bola mazkur savollarga o'rinli javob olmasa, kattalar ularga yetarli ahamiyat bermasalar, u holda bolaning qiziquvchanligi, intiluvchanligi, faolligi asta-sekin so'na boradi. Shuning uchun kattalar iloji boricha, uning talab va ehtiyojini qondirishi maqsadga muvofiqdir.

"Qanday paytda bolalar fikr yuritadilar?" degan savol tug'ilishi tabiiy. Biron-bir narsaga tushuna olmagan taqdirda yoki narsa va hodisalar taajjublantirsa, hayratga solsa, u holda bolalar fikr yurita boshlaydilar. Ko'pincha o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar bola me'yoridan ortiqroq savol bersa, dunyo ajoyibotlarini bilishga qiziqsa: "Ko'p mahmadonalik qilma", "Ko'p qaqajon bo'lma", "Bunday gaplarni senga kim o'rgatdi?", "Nega kerak bo'lib qoldi?", deya urishib, tanbeh beradilar. Bu uning ruhiy dunyosiga ta'sir qilmay qolmaydi, albatta.

Shuningdek, olti yoshli bolada ixtiyoriy diqqat o'sib boradi. Shuning uchun o'ziga yangi, notanish bo'lgan bilimlar axborotlardan iborat bo'lgan mashg'ulotlarga diqqat-e'tibor qilib o'tiradi. Kattalarning xatti-harakatlarini, ular bajarayotgan ishni boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Uning o'z maqsadi sari intilishi, mustaqilligi, jasoratligi bolaning iroda kuchidan kechinmalar rivojlangan bo'ladi. Ayni paytda bolaning yaxshi yoki yomon xatti-harakatlarning sezishi, go'zallikning idrok qilishi katta odamlarnikidan sifat va maqsad jihatdan farq qiladi. Ayniqsa, uning aqliy hislari mazmunan sayoz, davomiylik jihatdan beqarordir.

Olti yoshlilarda irodaviy xislatlarning o'sib borishi bola shaxsi shakllanishi, tarkib topishi jarayonida unda ijtimoiy-axloqiy qoidalari o'zlashtirib boriladi. Axloq qoidalari va maqomlarining bola tomonidan o'zlashtirib borilishi natijasida unda xarakter xislatlari shakllana boshlaydi.

Olti yoshlilarning tarbiyasi oddiy o'quv va mehnat ko'nikmalari, malakalari, ixtiyoriy diqqat idrok va tajriba, mantiqiy esda qolish fikr yuritish, so'z boyligi, iroda sifatleri, yuksak insoniy xislatlar qamrab oladi. Boladagi mazkur ruhiy jarayonlar, shaxs sifatleri, maxsus tashkil qilingan o'yinlar, ta'limiy mashg'ulotlar asosidagina bir tekis rivojlanishi mumkin. Bu narsa o'qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar olti yoshli bola ustidan qat'iy nazorat qilishni va o'z vaqtida unga yordam berib turishni taqozo etadi. Buning uchun barcha olti yoshlilarning psixologik xususiyatlarini to'la o'rganishlari zarur.

Faol, muloqotga tez kirishuvchi, har narsani bilishga qiziquvchi bola maktab ta'limiga mustahkam poydevor bilan kirib boradi. Tajribalardan shu narsa ma'lumki, ko'pincha tortinchoq tabiatli bola savol berishdan o'zini olib qochadi. Shuning uchun bunday xarakterli bolani o'qituvchi, tarbiyachi, ota-onalar ko'proq har xil sohaga taalluqli mashg'ulotlarga tortishlari, turli joylarga sayohatlarga olib chiqishi bola faolligini oshiradi. Natijada bunday toifadagi bola mustaqil savol berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bolalarning turmush tajribalari kengayishi ma'qul qolipdagi narsa va hodisalarning ichki bog'lanishlari, goho taraqqiyot sabablarini tushunishga olib keladi, ularning fikr yuritish doirasi o'sadi, tartibli bilim olishga to'g'ri tayyorlanadi.

BESHINCHI BOB O'SMIRLAR PSIXIKASI

5.1. O'smirlar to'g'risida umumiy tushuncha

Hozirgi davrda o'smirlarni voyaga yetkazishning o'ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, imkoniyatlari, xatti-harakat motivlarining ifodalanishi va vujudga kelishining murakkab mexanizmlari mavjud. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'smirlarni kamol toptirishda ularning xususiyatlarini to'la hisobga olgan holda ta'limiy-tarbiyaviy tadbirlarni qo'llash shaxslararo munosabatda anglashilmovchilikni vujudga keltirmaydi, sinf jamoasi o'rtaida iliq psixologik muhitni yaratadi.

Turg'unlik yillaridagi so'z bilan ishning nomuvofiqligi", axloq tarbiyasidagi qo'pol xatolar o'smirlarning ruhiy dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Insonning ruhiy dunyosini tubdan qayta qurish, shaxsni shakllantirishni insonparvarlashtirish harakati boshlangan hozirgi kunda o'smirlar taqdiri masalasi ham g'oyat jiddiy tus oldi. O'smirlik davri taqlidchanligi, muqim nuqtai nazarning shakllanmaganligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il-qizlarga alohida e'tibor berish zarur.

O'smirlar muammosiga e'tiborni kuchaytirish zarurligining asosiy sabablari: 1) fan va texnika rivojlanishi natijasida madaniyat, san'at va adabiyot, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarayotgani; 2) ommaviy axborot tizimining kengayishi tufayli o'smirlar ongliligi darajasining ko'tarilgani; 3) o'g'il va qizlarning dunyo voqealaridan, tabiat va jamiyat qonunlaridan, tarixdan yetarli darajada xabardorligi; 4) ularning jismoniy va aqliy kamoloti jadallashgani; 5) o'smirlar bilan ishlashda g'oyaviy-siyosiy, vatanparvarlik va baynalmilal tarbiyaga alohida yondashish zarurligi; 6) oshkoralik, ijtimoiy adolat, demokratiya muammolarining ijtimoiy hayotga chuqur kirib borayotgani; 7) o'quvchilar uchun mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritish, o'zini o'zi boshqarish, anglash, baholash va nazorat qilishga keng imkoniyat yaratilgani.

O'smirlik yoshida bolalikdan kattalik holatiga ko'chish jarayoni sodir bo'ladi. O'smirda psixik jarayonlar keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda o'quvchi bilan o'qituvchining muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar vujudga keladi. Bu o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar tug'iladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirlarni qoniqtirmay qo'yadi. O'qituvchining yangi mavzuni batafsil tushuntirishi, darslar ma'ruza shaklida olib borilishi o'quvchilarni zeriktiradi, ularda o'qishga loqaydlik tug'iladi. Ilgari o'quv materialini ma'nosiga tushunmay yodlab olishga odatlangan o'smir endi zarur o'rinlarni mantiqiy xotira va tafakkurga suyangan holda o'zlashtirishga harakat qiladi, o'zlashtirilgan bilimlarni talab qilinganda o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtaida anglashilmovchilik paydo bo'ladi, tahsil oluvchi unga qarshilik ko'rsata

boshlaydi. Odobli, dilkash o'smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo'pol, serzarda bo'lib qoladi. Kattalarning yo'l-yo'riqlariga, talablariga muloyimlik bilan javob qaytarib yurgan o'smir ularga tanqidiy munosabatda bo'ladi. Uning fikricha, kattalarning talablari, ko'rsatmalari mantiqan ixcham, dalillarga asoslangan, yetarli ob'ektiv va sub'ektiv omillarga ega bo'lishi kerak. O'smirda shaxsiy nuqtai nazarining vujudga kelishi sababli u kattalarning, o'qituvchining qayg'urishi, koyishiga qaramay, o'zining fikrini o'tqazishga harakat qiladi. Uning o'z qadr-qimmatini haqidagi tasavvuri, narsa va hodisalarga munosabati oqilonalikdan uzoqlasha boshlaydi, u ayrim ma'lumotlarni tushuntirib berishni yoqtirmaydigan bo'lib qoladi. Serzardalik kundalik xatti-harakatning ajralmas qismiga aylanadi. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi yoki ota-onani qattiq tashvishga soladi, asabiylashtiradi va ularning o'quvchiga munosabatini o'zgartiradi. Natijada kelishmovchiliklar, anglashilmovchiliklar, nizolar kelib chiqadi.

Ayrim pedagoglar o'smirlik davri inqirozi to'g'risida kuyinib gapiradilar, ba'zi illatlarni tanqid qiladilar va ularning ijtimoiy-psixologik ildizini topishga intiladilar. Aslida esa o'smirlarga yondashishda metodologik kamchilikka yo'l qo'yadilar. Mazkur illatlarning oldini olish chora va tadbirlari tizimini ishlab chiqa olmaydilar. Bu masalaga to'g'ri yondashish ayrim ilmiy tadqiqotlarda asoslab berilgan va o'smirlik davri inqirozi haqida mulohaza yuritishdan ko'ra, kattalar bilan o'smirlar muomalasining inqirozi haqida gapirish to'g'riroq bo'ladi, deb xulosa chiqarilgan.

Xo'sh, o'smiring psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch nima? O'smiring psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch – uning faoliyatini vujudga keltirganligi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Mana shu dialektik qarama-qarshiliklar ortib borayotgan jismoniy, aqliy hamda axloqiy imkoniyatlar bilan barqarorlashgan stereotipga aylangan tashqi olamni aks ettirishning shakllari o'rtasida sodir bo'ladi. Vujudga kelgan ziddiyatlar va qarama-qarshiliklarni, psixologik kamolotni ta'minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish orqali o'smir shaxsida yangi psixologik fazilatlarini tarkib toptirish bilan asta-sekin yo'qotish mumkin. Bu davr insonning kamoloti yuqoriroq bosqichiga ko'tarilishi bilan yakunlanadi. Kamol topish o'smirdan umumlashtirish, hukm va xulosa chiqarish, mavhumlashtirish, ob'ektlar o'rtasidagi ichki munosabatlarni o'rnatish, muhim qonun, qonuniyat, xossa, xususiyat, mexanizm va tushunchalarni anglash, ixtiyoriy diqqat, barqaror qiziqish, og'li motiv va mantiqiy eslab qolishni talab qiladi. Bularning barchasi fanlarga doir bilimlar tizimini vujudga keltiradi, amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi, o'zini o'zi nazorat qilish, baholash, anglash singari xususiyatlarni tarkib toptiradi.

Maktab va bilim yurtida oilada mustaqil faoliyatga keng imkoniyatlar bo'lsa, o'quvchi muayyan vazifa va topshiriqlarni, bajara boshlaydi. Natijada o'smiring ijtimoiy mavqei ortib, faoliyati takomillashib, psixikasi har tomonlama rivojlanib boradi.

Hozirgi o'smirlar o'tmishdoshlariga nisbatan jismoniy, aqliy va siyosiy jihatdan birmuncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o'sish oldinroq namoyon bo'lmoqda. Shu sababli bizda o'g'il va qizlarni 10-11 dan 14-15 yoshigacha o'smirlar yoshida deb hisoblanadi.

Venalik psixolog Z.Freyd va uning shogirdlari o'smirlik davrini baholashda insonga azaldan berilgan qandaydir ilk mayl nishonasi sifatida vujudga keladigan o'z mavqeini belgilashga ongsiz intilishni eng muhim asos deb hisoblaydilar. Bu intilish go'yoki xudbinlik, boshqa kishilarni mensimaslik, paydo bo'lishga, atrof-muhit bilan kelisha olmaslikka, hatto nizolarga olib kelar, ongsizlik ehtiyojlari va mayllari shaxsning faolligini belgilar emish. Sobiq sovet psixologlari Z.Freyd nazariyasining mutlaqo asossizligini ta'kidlab, o'smirda imkoniyat bilan talabchanlik o'rtasidagi kelishmovchilik, o'zini ko'rsatishga moyillik va o'z ichki dunyosiga qiziqishning namoyon bo'lishi bilan tavsiflanishini asoslab berdilar.

Ayrim psixologlar biogenetik o'sishning biologik omillariga, ya'ni jinsiy yetilishga alohida ahamiyat beradilar. Ularning fikricha, o'smirlarning psixik jihatdan inqirozga yetaklovchi, hayajonga soluvchi sub'ektiv ichki kechinmalari o'g'il va qizlarni tanholik psixologiyasiga tortar emish. O'smir uchun xarakterli norozilik, qo'pollik, qaysarlik, shafqatsizlik, tajanglik, ginxonlik, tajovuzkorlik kabi illatlar jinsiy yetilishning mahsuli yangi tuyg'ular, mayllar, kechinmalar o'smir xatti-harakatida hukmron bo'lib, uning xulq-atvorini boshqaradi deb tushuntirilmoqda. O'smirlikning psixologik qiyofasi, holati, imkoniyati yagona sof biologik omilga bog'liq emasligi hammaga ayondir.

Amerikalik psixolog R.Kulen o'smirlik davri haqidagi biogenetik nazariyani qattiq tanqid qilib, o'smirlik davri ijtimoiy-axloqiy kategoriyadir, degan g'oyani ilgari suradi. Ammo noto'g'ri nuqtai nazardan o'smirlikni biologik va psixologik kategoriyadan tashqari deb hisoblaydi. R.Kulening fikricha, o'smirlik davrida uchta asosiy ijtimoiy-axloqiy tamoyil mavjud bo'lib, ular emansipatsiya (kattalar ta'siridan qutulish) va mustaqillikka erishish, hayot yo'li va kasb-hunar tanlashga jiddiy munosabatda bo'lish, zarur ijtimoiy-axloqiy normalarni o'zlashtirishdan iboratdir. Uning fikricha, bola yuqoridagi muammolarga e'tibor bermas ekan, o'smirlik davri qancha bo'lishidan qat'i nazar, u bolaligicha qolaveradi. R.Kulen o'z nazariyasida biologik omillarni ham, o'smirlik davridagi o'sishning psixologik xususiyatlarini ham hisobga olmaydi, aksincha, ularni batamom inkor qiladi.

Psixologlarning fikricha, o'smirlarga real ijtimoiy turmush shart-sharoitlari va shaxs faoliyatining mahsuli deb qarash mumkin emas, chunki o'sishning biologik va psixologik qonuniyatlarini inkor qilishga haqqimiz yo'q. Shuningdek, o'smirlik davrining muayyan hech o'zgarmas xususiyati va xarakteristikasi mavjud emas. O'smirlar o'rtasidagi o'ziga xos tipologik farqlarni ijtimoiy omillarning ta'siri bilan, ta'lim va tarbiya sharoitlarining xususiyatlari bilan izohlash mumkin.

Shu bilan birga, o'smirning jismoniy o'sishi xususiyatlari, jinsiy yetilishining iqlim va milliy-etnografik omillari ham bor.

5.2. O'smirlarning biologik o'sishi

O'smirlik insonning balog'atga yetish davri bo'lib, o'ziga xos xususiyati bilan kamolotning boshqa pog'onalaridan keskin farqlanadi. O'smirda ro'y beradigan biologik o'zgarishlar natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi. Balog'at davriga 11 (12)–15 yoshli qizlar va o'g'il bolalar kiradilar. Kamolotning mazkur pallasida jismoniy o'sish va jinsiy yetilish amalga oshadi.

Bolaning bo'yi 11–12 yoshida 6–7 sm, hatto 10 sm gacha o'sishi mumkin. Biroq bu bosqichda qizlar o'g'il bolalarga qaraganda tezroq o'sadilar. O'smir 13–14 yoshga to'lganda har ikkala jins o'rtasida bo'yni o'sishi qariyb baravarlashadi. O'n besh yoshga qadam qo'yganda esa o'g'il bolalar qizlarni ortda qoldirib ketadilar. Shundan keyin to umrning oxirigacha o'sishda o'g'il bolalar ustunlik qiladilar.

O'smirlik davrida bo'y bilan tana nomutanosib ravishda o'sadi, natijada bolalar oriq, nimjon va uzun bo'yli bo'lib ko'rinadilar.

O'smirlarda yurakning hajmi va tiriklik sig'imi har yili 25 foiz kattalashib boradi. Bo'yni jadal o'sishi va tana og'irligining ortishi bilan qon hamda kislorodga ehtiyoj ham ortadi, bu ehtiyoj yurak hajmining kengayishi va funksional faoliyati ko'rsatkichlarining boyishi evaziga ta'minlanadi. Mazkur davrda tananing umumiy hajmidan 7–8 foizini qon tashkil qiladi, qon bosimi birmuncha oshadi, simob ustunining 110–115 mm darajasida bo'ladi. Yurak qisqarishining chastotasi bir qadar sekinlashadi, masalan, 11 yoshda daqiqada 85–90 marta urgan bo'lsa, 14–15 yoshlarda 70 martagacha pasayadi.

Yurak kengayishi bilan birga qon tomirlari ham yo'g'onlashadi. Qon aylanishi tizimining qayta qurilishi, vegetativ, nerv sistemasidagi beqarorlik qon aylanishini buzadi va o'smirda ba'zan qon bosimining ortishi ro'y beradi. Qon aylanishining o'zgarishi qizlarda og'irroq kechadi, chunki ularda yurak vaznining ortishi oldinroq boshlanib, oldinroq yakunlanadi.

O'smirlik davrida nafas olish organlari jadal rivojlanadi. O'pkaning tiriklik sig'imi quyidagicha bo'ladi:

o'g'il bolalarda –11 yoshda 1900–2000 ml; 15 yoshda 2600–2700 mm.

qizlarda –11 yoshda 1800–1900 ml; 15 yoshda 2500–2600 ml. Shuning uchun nafas olish har daqiqada 2 marta kamayadi. O'g'il bolalar qorin bilan, qizlar esa ko'krak bilan nafas ola boshlaydilar. Ko'krak qafasi, nafas olish muskullari tez o'sa boradi va jinsiy yetilishni kuchaytiradi.

11–12 yoshdagi o'smirning ichki sekresiya bezlari qayta quriladi. Gipofizning old qismi ishlab chiqaradigan gormonlar gavdaning o'sishini ta'minlaydi. Gipofizning o'rta qismi kuchayishi sababli pigmentlar almashinishi o'zgaradi, natijada soch qorayishi, yuzlarning oqarishi namoyon bo'ladi. Gipofiz bilan bir qatorda qalqonsimon bezning funksiyasi ham ko'chayadi. Qalqonsimon

bez ishlab chiqaradigan tiroksin gormoni organizmda modda almashinuvi va energiya sarfini keskin orttiradi. Markaziy nerv sistemasida qo'zg'aluvchanlik o'zgaradi natijada yaqqol his-tuyg'ular tug'ila boshlaydi. Qalqonsimon bez faoliyatining kuchayishi ko'zg'aluvchanlik, asabiylashish va toliqishni keltirib chiqaradi. Bosh miya qobig'ida tormozlanish jarayonining susayishi shiddatli emotsional kechinmalarni vujudga keltiradi, hulq-atvorda parokandalik, g'ayritabiiylik paydo bo'ladi. Qalqonsimon bez funksiyasining o'zgarishi va modda almashinuvining buzishi sababli o'smirda semirish ro'y beradi.

Mazkur yosh davrida jinsiy bezlar faoliyati kuchayadi. Balog'atga yetishning birlamchi va ikkilamchi alomatlari o'sa boshlaydi: o'g'il bolalarda ovoz o'zgaradi, yo'g'onlashadi, mo'ylov va soqol paydo bo'ladi, qizlarda esa ko'krak bezlari rivojlanadi va hokazo. Natijada boshqa jinsga qiziqish ortadi, orzu, xohish, nozik tuyg'u, sog'inch, iztirob kabi kechinmalar paydo bo'ladi.

O'smirlar jinsiy yetilish sirlarining 17 foizini ota-onadan, 9 foizini o'qituvchilardan, 4 foizini maktab vrachidan va qolgan yashirin jihatlari, holatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni ko'cha-ko'ydan, o'rtoqlari va dugonalaridan eshitib bilib oladilar. Kutilmagan holatlar va ma'lumotlar ularning xatti-harakatini chigallashtiradi, yakkalik olamiga berilish boshlanadi, fe'l-atvorda ayrim illatlar paydo bo'ladi. Goho o'smirlar orasida axloqan tubanlashuv hollari ro'y berishi mumkin. Ularni bunday qiliqlardan nopok guruh va to'dalardan xalos etish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy hayotda yaramas odatlarni keltirib chiqaruvchi anchagina manbalar bor: birinchidan, kino zallari va televideniada o'smirlarga to'g'ri kelmaydigan filmlarga ruxsat qilinishi; ikkinchidan, jamoat joylarida va ko'cha-ko'yda kattalarning nojoiz qiliqlar ko'rsatishlari; uchinchidan ta'limda biologik o'sish to'g'risida yetarli bilimlar berilmasligi; to'rtinchidan, vrachlarning bu sohada keng ko'lamda ish olib bormasligi; beshinchidan, ota-onalarda fiziologik va psixologik bilimlar yetishmasligi; oltinchidan, o'smir bolalar va qizlarga mo'ljallangan materiallarning kamligi va hokazolar.

5.3. Akseleratsiya nazariyalari

O'smirlik inson shaxsining kamol topishida alohida o'rin egallaydi. U inson kamolotining muhim bosqichi hisoblanadi. O'smirlik davrida g'oyat katta ahamiyatga ega bo'lgan psixologik o'zgarishlar ro'y bepadi, bolaning muayyan ijtimoiy turmush sharoitida keyingi kamol topishi uchun zarur ta'lim-tarbiya ta'sirida barqaror, mustahkam iz qoldiruvchi, ijobiy xislatlar namoyon bo'ladi. Tadrijiy ravishda izchil vujudga kelayotgan psixik o'zgarishlar, shakllanayotgan fazilatlar va shaxsning o'sishi, avvalo, mazkur yoshdagi o'g'il-qizlar faoliyatlarining (etakchi va yordamchi faoliyat turlari: o'qish, mehnat va o'yin kabilar nazarda tutiladi) xususiyatiga bevosita bog'liqdir. O'smirning boshqa yosh davrlaridan farqlanadigan o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular his-tuyg'u va irodaviy sifatlarda o'z ifodasini topadi. O'smir kichik maktab yoshidagi o'quvchidan farqli ravishda hayotni ilk bor shaxs sifatida faol ilmiy bilishda

ishtirok eta boshlaydi, birinchi galda faqat narsa va hodisalarning ayrim alomatlarini emas, balki ularning umumiy va ob'ektiv qonuniyatlarini anglab yetish, tushunish imkoniyatiga ega bo'lib boradi.

Shaxsning har tomonlama, uyg'un rivojlanishiga mehnat faoliyati salmoqli ta'sir ko'rsatadi. O'smirlarning sinf va maktab yer uchastkasidagi mehnat faoliyati o'z mohiyati bilan zarur axborot va ma'lumotlar berib, murakkablashib, ularning kuchiga kuch, g'ayratiga g'ayrat qo'shib, mehnat samarasidan, mahsulidan lazzatlanish his-tuyg'ularini shakllantira boshlaydi.

O'smirlik davrida ham o'yin faoliyati ma'lum vaqtgacha shaxsning kamolotida o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Jamoa bo'lib amalga oshiriladigan o'yinlar va ularning keng ko'lamda o'tkazilishi o'tish davrida vujudga keladigan qiyinchiliklarni yengillashtirishga xizmat qiladi. O'yin faoliyati o'smirda yuksak axloqiy his-tuyg'ularni vujudga keltiradi, matonatlilik, jasurlik kabi fazilatlar shakllanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Mazkur faoliyat o'smiring aqliy jihatdan o'sishiga, fikr yuritishiga, o'z his-tuyg'usini boshqarishiga, jismoniy kamol topishiga turtki vazifasini o'taydi. O'yinning har xili bilan mashg'ul bo'lish o'smirni fahlalashga, eslab qolishga, biror ishini amalga oshirishdan oldin uni rejalashtirishga va diqqatni bir nechta ob'ektga taqsimlashga odatlantiradi. Tiyraklik, tezkorlik, farosatlilik kabi muhim xususiyatlar, xislatlar ham o'yin va sport mashg'ulotlarida tarkib topadi.

O'smir kamolotga erishgan sayin uning psixik dunyosida yangi fazilatlar va sifatlar paydo bo'la boshlaydi, psixikasida keskin qayta qurish sodir bo'ladi. O'zgarishlar uning oldiga yangi talablar qo'yadi, bu esa o'z navbatida ko'proq huquq va erk berilishini, eng avvalo mustaqil qarorga kelish va o'z xulq-atvorini maqbul deb hisoblab amalga oshirishni taqozo qiladi. Psixik takomillashish, kamolotga intilish, nisbiy barqarorlik o'smirlik davrining eng muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Hozirgacha balog'atga erishish va jinsiy yetilishning jadallashishi to'g'risida bir butun ilmiy nazariya mavjud emas. Shuning uchun o'sishdagi jadallashuv, ya'ni akseleratsiya bo'yicha ham muayyan nazariya yaratilmagan. Ana shu boisdan har xil ilmiy asosdagi, bir-biridan farqli e'tirozli qator nazariyalar paydo bo'lgan. Quyida akseleratsiya muammosiga oid qarashlar bilan tanishib chiqamiz.

Geliogen nazariyasi. Ushbu nazariya 1936 yilda chet el olimlari tomonidan yaratilgan bo'lib, uning asosiy mohiyati akseleratsiya hodisasi quyosh nurining bevosita ta'siri bilan vujudga keladi, degan g'oyadan iboratdir. Bu g'oya tarafdorlarining fikricha, bolalar ko'p vaqt oftobda bo'lishi natijasida ularning o'sishida tezlashish, ya'ni akseleratsiya ro'y beradi, chunki quyosh nuri organizmni zarur elementlar, moddalar, oziqalar bilan ta'minlaydi. Ammo hozirgi davrda akseleratsiya hodisasi janubiy (quyosh nurlari serob) mamlakatlarda shimoliy jo'g'rofiy kenglikka joylashgan mamlakatlarda ham bir tekis ro'y bermoqda. Ikkinchi tomondan, shahar muhitidagi qizlar va o'g'il bolalar qishloq bolalariga qaraganda tezroq voyaga yetishi ko'rilmogda, vaholanki, qishloq

odamlari quyosh nurida ko'proq toblanadilar. Demak, hozirgi davrda geliogen nazariyasi ziddiyatlarga sabab bo'lmoqda. Umuman oftobda toblanishni akseleratsiya jarayonining muhim jihatlaridan biri deyish noto'g'ridir.

Geteroziya nazariyasi. O'n to'qqizinchi asr oxiri yigirmanchi asr boshlaridan buyon ijtimoiy hayotda, turmushda keskin o'zgarishlar sodir bo'lgani insonlar o'rtasidagi ijtimoiy, diniy, milliy, irqiy tafovutlarning kamayishiga olib keldi. Turli millat vakillarining aralash nikohga kira boshlagani bunga yorqin misoldir. Diniy e'tiqodlar, irqiy farqlar, etnik va milliy xususiyatlar, xarakter, an'analar, urf-odatlar, marosimlar, rasm-rusum va hokazolar aralash nikohga hech qanday to'siq bo'la olmadi. Hayot tarzi har xil mamlakatlarning xalqlariga xos xususiyatlar ham aralash nikohni to'xtata olmadi. Aralash nikohga kirish tobora kengaymoqda. Mazkur nazariyaga muvofiq psixik dunyodagi qayta qurishlar nasliy belgilar keskin o'zgarishiga sabab bo'ldi, natijada farzandlarning o'sishida kuchayish, jadallashish, akseleratsiya hodisasi vujudga keldi. Biroq mazkur muammoni ilmiy jihatdan atroflicha asoslab berish uchun yuqorida ta'kidlangan omillar yetarli emas. Shunga qaramay, geteroziya nazariyasi biologik o'sishda jadallashish jarayonini vujudga keltirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Urbanizatsiya nazariyasi. Jamiyat rivojlanishida shaharlarning roli ortishi bu nazariyaga asos qilib olingan. O'n to'qqizinchi asrning o'rtalaridan boshlab, qishloq aholisining shaharga ko'chishi (voqelik tariqasida) avj oldi, ya'ni aholi orasida migratsiya yoki urbanizatsiya hodisasi yuzaga keldi. Shaharning turmush tarzi, o'ziga xos xususiyatlari, axborot tarmoqlarining kengligi, madaniyat darajasi, fan-texnika, transport, maishiy xizmat kabi omillar bolalarning aqliy, axloqiy, jinsiy jihatdan ertaroq voyaga yetishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi. Qishloq aholisi bilan shahar xalqining yashash muhiti va turmush sharoitining yaqinlashishi akseleratsiya jarayoniga ijobiy ta'sir etdi, lekin bu omilning o'zi akseleratsiyaning sababi bo'la olmaydi.

Nutritiv nazariya. Bu g'oyaning tub mohiyati shuki, o'sishdagi jadallashish (akseleratsiya) odamlarning ovqatlanishi yaxshilanishi, iste'mol qilinayotgan ozuqalarda darmondorilar miqdorining ko'payishi sababli vujudga keladi. Ushbu g'oya namoyandalarining fikricha, V-6, V-12 darmondorilari va foliev kislotasini odamlar ko'proq iste'mol qilishi mazkur holat namoyon bo'lishining asosiy omili emish. Tabiiyki, inson o'sishining jadallashuvida darmondorilar ma'lum darajada ijobiy ta'sir etishi mumkin, lekin mazkur omillarning o'zi akseleratsiya uchun muhim va yagona negiz bo'la olmaydi. Shuniig uchun tibbiyot xodimlari gigienachilar, biologlar, fiziologlar, psixologlarning ayrimlari bu g'oyani qo'llab-quvvatlaydilar. Shuning uchun tahlil qilinayotgan, sharhlanayotgan ilmiy nazariya akseleratsiya uchun ma'lum turtki vazifasini o'taydi.

Nurlanish nazariyasi. Bu nazariya namoyandalarining fikricha, yer yuzida rentgen qurilmalarining ko'payishi, atom, vodorod va neytron bombalarining portlashi natijasida insonda radioaktiv moddalar, radiatsiya nurlanishi

darajasining sezilarli darajada ortishiga olib keladi. Yer kurrasiga tarqalgan zaryadlar bilan inson organizmining nurlanishi o'sishni kuchaytiradi, ya'ni akseleratsiya jarayoni yuzaga keladi. Shuning uchun bu nazariyaning himoyachilari turli xususiyatga ega bo'lgan nurlarning aniq dozasi organizmga ta'sir etishi, tarqalishi yemirilishga sabab bo'lmasa, insonning jismoniy o'sishi jadallashishi uchun imkoniyat yaratar emish. Ma'lumki, me'yoridan ortiq rentgen nuridan foydalanish ham organizm uchun zararlidir. Ana shu mulohazaga asoslanib organizm ayrim qismlarining rivojlanishi nurlar bilan bog'liqdir, degan xulosa chiqarish mumkin. Hatto, ayrim ilmiy manbalarda payvandlash apparatining yog'dusi ham, chaqmoq nuri ham organizmga ijobiy ta'sir qilishi aytiladi. Biroq tom ma'nodagi akseleratsiya uchun mana shu omillarning o'zi yetarli emas, albatta.

Ijtimoiy sharoitning yaxshilanishi nazariyasi. Yashash sharoitlarining yaxshilanib borishi, keng ko'lamda sanitariya va gigiena tadbirlarining amalga oshirilishi, ovqatlanish sifatining ortishi, ota-onadan farzandga nasliy belgilarning (genlarning) bir tekis o'tishi kabi omillar akseleratsiya jarayonini tezlashtiradi, degan fikr qator mamlakatlardagi tadqiqotchilar orasida keng tarqalgan. Ularning talqinicha, turmush sharoitining yaxshilanishi, qulayliklar yaratilishi turli imkoniyatlarning ishga solinishi uchun tabiiy zamin tayyorlashi mumkin. Lekin mazkur nazariya amaliy ma'lumotlarni to'liq, atroflicha ifodalashni taqozo etadi. Shuning uchun ushbu nazariyada masalaga har tomonlama yondashish yaqqol ko'zga tashlanadi. Agar ijtimoiy sharoit chuqur va ilmiy jihatdan yoritib berilsa, uning ta'sir kuchi yanada ortishi mumkin.

Ijtimoiy akseleratsiya nazariyasi. Bu ilmiy nazariyaning asoschilaridan biri, yirik fiziolog olim A.A.Markosyandir. Uning ta'riflashicha, hozirgi kishilardagi bilimlar hajmini yigirmanchi asr yarmidagi kishilarning bilimlari hajmiga taqqoslash orqali bolalardagi o'sish jarayonini aniqlash ijtimoiy akseleratsiya deyiladi. Bolalardagi akseleratsiyaning sababi: birinchidan, ota-onalarning umumiy saviyasi. yuksalgani, umumiy o'rta ta'limning amalga oshgani; ikkinchidan, ijtimoiy turmushda axborot vositalari tarmog'ining kengaygani, ya'ni radio, televizor, teatr, kino, konsert zallari, madaniyat markazlari, o'quvchilar saroylari va uylari, yosh texniklar va tabiatshunoslar stansiyalarining, ulardagi ishtirokchilarning ko'paygani; uchinchidan, kitob, jurnal, mahalliy matbuot ko'lami va sifatining o'zgarishi, informatika ko'lami kengayishi, internet tarmog'i jadal o'sishi va hokazolardir.

Bizningcha, mana shu omillar qatoriga shaxslararo munosabatlarning to'g'ri yo'lga qo'yilishi, odamlarning oqilona, odilona muloqotga o'rgangani, jamoa va guruhlarda ijobiy psixologik muhit yaratilgani, asabiylashish, parokandalik kamayganini ham qo'shish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida ko'rilgan akseleratsiya nazariyalarini alohida olib qaralsa, mazkur jarayonni tushuntirish imkoniyati torayadi. Shuning uchun ularning ijobiy jihatlarini tanlab, muayyan tizimni barpo etish va shu yaxlit tizimdan foydalanib,

akseleratsiyaning mohiyati va uni keltirib chiqaruvchi omillarni tushuntirish mumkin.

5.4. O'smirlik yoshida shaxsning shakllanishi

O'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, pozitsiya, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, ixtiyorsiz orzu-istaklari bilan harakat kilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil qila boshlaydi.

O'smir shaxsining tarkib topishida axloq o'ziga xos, ong alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda o'quvchilarning axloqiy tushunchalarni o'zlashtirishi va ularni turmushga tatbiq etishi muhim rol o'ynaydi. Umuminsoniy xislatlarni shakllantirish jarayoni, o'quvchidagi ishonch, aqida, nuqtai nazarning qarama-qarshiliklariga duch keladi. O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Chunki o'smirda muayyan narsalarga munosabat shakllangan bo'ladi. Ijtimoiy turmushni kuzatish, undagi inson uchun zarur ko'nikmalarni egallash, kattalar xulq-atvorini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Natijada favqulodda holatlarga – katta yoshdagi odamlarning tutgan yo'li va uslubini baholash ko'nikmasi tarkib topa boshlaydi. O'smir xulq-atvorini baholashda (rag'batlantirish yoki jazolashda) kattalarning qat'iyatliliigi, prinsipiialligi sinchkov o'quvchi tomonidan tahlil qilinadi va qo'llangan tadbirning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi yana bir marta tekshiriladi.

Shuning uchun rag'batlantirish va jazolash usulari oqilona, o'z vaqtida qo'llanishi kerak. Psixologik adabiyotlarda mehnat bilan jazolash o'smir psixologiyasida keskin o'zgarish yasashi ifodalangan. Ma'lumki, hamma o'quvchilarga mehnatning qahramonlik, yaratuvchilik ekanligi uqtirib kelinadi. Favqulodda mehnatdan jazo sifatida foydalanish ularga mutlaqo yomon ta'sir etadi.

Psixologlar o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylilik, mehribonlik, dilkashlik, adolatlilik kabi ma'naviy, axloqiy tushunchalarni to'g'ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallashi natijasida barqaror e'tiqod va ilmiy dunyoqarash, tarkib topadi, shular zahirida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

O'smirlarning ideallari, negizida orzu, maqsad va ularni ro'yobga chiqarish rejalari namoyon bo'la boshlaydi. Muayyan kasbga mayl va qiziqish tug'iladi. Orzu-istaklar rang-barangligi bilan bir-biridan keskin ajralib turadi.

O'smirlar mulohazasini tadqiq qilish ularda ahloqiy tushunchalar baravar tarkib topmasligini ko'rsatdi. A.I.Maliovanov o'smirlarni to'rtta guruhga ajratadi: 1) xatti-harakatda o'zlari anglagan, ijobiy qoidalarga tayanib ish tutadigan, so'zi bilan ishi mos o'smirlar; 2) axloqiy tushunchalari qiliqlariga mos keladigan o'smirlar; 3) xatti-harakatlari axloqiy normalar haqidagi bilimlari bilan ajralib turadigan shu bilimlarga mos harakat qilmaydigan o'smirlar; 4) o'zlari biladigan

axloqiy talablar bilan, kundalik xulq-atvorning aloqasini tushunmaydigan o'smirlar.

Ilmiy tadqiqotlar va hayot tajribalari ayrim axloqiy tushunchalarni not 'g'ri tushunib, shaxsning ba'zi fazilatlarini noto'g'ri baholab, mustaqillikka intiladigan, o'z irodasini namoyish qilishga harakat qiladigan o'smirlar o'zlarida salbiy sifatlarni o'stirishga urinishini ko'rsatdi. Hatto ular o'zlarida shakllangan ijobiy xislatlarni yo'qotishga ham harakat qiladilar. O'qituvchi va ota-onalarning asosiy vazifasi ularning noto'g'ri qarashlariga zarba berish va o'smirlarning adashishlariga yo'l qo'ymaslikdir.

O'smir o'g'il-qizlar shaxsining kamol topishida o'zini anglash muhim ahamiyatga ega. Chunki o'zini anglash jarayonida o'ziga baho berish mayli va istagi o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash, o'ziga bino qo'yish ehtiyoji paydo bo'ladi. Bular esa o'smirlarning psixik dunyosiga, aqliy faoliyatiga, tevarak-atrofga munosabatining shakllanishiga ta'sir qiladi.

O'smirlarda o'zini anglashning rivojlanishi shaxsiy xulq-atvorini tushunishdan boshlanib, axloqiy fazilatini, xarakterini, aqliy imkoniyat va qobiliyatini bilish bilan yakunlanadi.

O'smirda o'zini anglash rivojlanishi uchun sinf jamoasi va oila a'zolarining faoliyati muhim ahamiyatga ega. Uning xatti-harakati, o'z kuchiga, mayliga, yoshiga loyiq ijtimoiy munosabatlari, muayyan muhitda o'z o'rnini topishga intilishi o'zini anglashning takomillashuviga puxta zamin yaratadi. O'smirlarda o'zini anglash yangi bosqichga ko'tarilgach, ular o'ziga xos axloqiy namunani tanlaydilar. O'quvchi o'ziga namuna bo'lgan shaxsning xulq-atvori bilan o'zining xatti-harakatini solishtiradi va o'zining ijobiy yoki salbiy jihatlarini anglab yetadi. Natijada unda o'zini o'zi tarbiyalashga bog'liq yana bir muhim xislat vujudga keladi. O'smir o'zini o'zi tarbiyalashda kitob qahramonlaridan, kinofilm ishtirokchilaridan o'mak olib, goho ularga taqlid qilib, butun iroda kuchi va xarakter xislatlarini ishga solib, har xil xususiyatlarni egallashga intiladi va bu yo'lda uchraydigan to'siq hamda qiyinchiliklarni yengadi.

O'smirlar yoshida psixologik jihatdan eng muhim xislat – voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Kattalik hissi ijtimoiy-axloqiy sohada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, ko'ngil ochish jarayonida, xulq-atvorning tashqi shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smir o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi. Bularning barchasi unda kattalik hissini rivojlantiradi. Unda g'ashga tegadigan rahbarlikdan, o'rinsiz homiylikdan, ortiqcha nazoratdan, zeriktiradigan g'amxo'rlikdan xoli bo'lish istagi vujudga keladi. Mazkur jarayon o'z navbatida kattalar bilan munosabat va muloqotda noxush kechinmalarni paydo qiladi. Sinf jamoasi va oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartirishgina kattalar bilan o'smirlar orasidagi "anglashilmovchilik g'ovi"ni yo'qotadi. O'smirlar bilan munosabatda ularning mustaqilligi, faolligi, tashabbuskorligi, o'zini boshqarishini hisobga olib, ortiqcha homiylik, g'amxo'rlik qilmaslik ijobiy samaralar beradi.

O'smirlik davri xususiyatlarini tadqiq qilgan D.B.Elkonin va T.V.Dragonovning ta'kidlashicha, o'g'il va qizlarning bu yoshda o'rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining hayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo'ladi.

O'smirlarning o'rtoqlik va do'stlik tuyg'ulari o'zaro munosabatlarini o'rgangan I.V.Straxov, ularning o'zaro munosabatlarini uchta shaklga: ulfatchilik, o'rtoqlik va do'stlikka bo'ladi. Har bir yuksak tuyg'uni psixologik jihatdan ta'riflab, ularning rivojlanishini bayon qiladi, yuksak, insoniy tuyg'ularning shakllanish sur'ati, barqarorligi o'g'il bolalar bilan qizlarda birmuncha farqlanishini ta'kidlaydi.

V.A.Kruteskiy va N.S.Lukinning fikricha, haqiqiy o'rtoqlik va chinakam do'stlik – mardonavor o'rtoqlik va talabchan do'stlikdir. Bunday o'rtoqlik va do'stlik amaliy yordamni va o'rtog'ining xatolarini to'g'ri, samimiy va ochiq tanqid qilishni taqozo etadi.

O'smirning sinf jamoasi hayotida faol qatnashish uchun intilishi g'oyat katta ahamiyatga ega. Sinf jamoasi a'zolarining o'zaro yordam, birdamlik, hamdardlik, bo'ysunish odati, shaxsiy hamda ijtimoiy qiziqishlarini rivojlantiradi.

5.5. O'smirning aqliy kamoloti

O'smirlarning jismoniy o'sishi va jinsiy yetilishi ularning psixikasida keskin o'zgarishlarni vujudga keltiradi. O'quv fanlarining ko'payishi, axborotlar tarmog'ining kengayishi ularning fikr yuritishini jadallashtiradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda endigina rivojlanish bosqichiga ko'tarilgan intellekt o'smirlik davrida yanada takomillashadi. Ta'lim jarayonida ularda materiallarni tahlil va sintez qilish, muammoning mohiyatiga tushunish jadal sur'atlar bilan o'sadi. Tafakkurning rivojlanishi intellektni qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitadi.

Ma'lumki arifmetikadan algebraga o'tish umumlashtirishni yuqori bosqichiga ko'tarilganini bildiradi. Binobarin, mazkur holatda mavhumlashgan sonlar qaytadan mavhumlashtiriladi, oldin umumlashtirilgan narsa va hodisalar qaytadan umumlashtiriladi va natijada "mavhumni mavhumlashtirish", "umumlashmani umumlashtirish" degan ilmiy tushunchalar vujudga keladi.

O'smir o'quvchilar o'rganayotgan fan asoslari, avvalo ularning mavhum tafakkurini o'stirishga qaratiladi. Uning aqliy faoliyati xususiyatlaridan biri – mavhum tafakkurning rivojlanishidir.

Maktab ta'limi va mustaqil bilim olish faoliyati ta'siri ostida, o'smirda analitik-sintetik faoliyat jadal sur'at bilan rivojlana boshlaydi. Shuning uchun unda sabab va natijani izohlash uquvi mustahkamlanib boradi. O'quvchi materiallarning muhim belgilarini ajratishga, keng ma'noli umumlashtirishni amalga oshirishga harakat qiladi. Ta'lim jarayonida anchagina mavhum tushunchalar, masalan, matematikada – nuqta, chiziq, tenglik..., fizikada – kuch, solishtirma og'irlik, tezlik, amper, volt..., geografiyada – ekvator, qutb, kenglik, uzunlik, zona, plato..., tarixda – qul, davr, shaxsiy mulk, boylik, ekspluatatsiya va hokazolar vujudga keladi.

O'smirlik davrida o'quvchilarda analitik-sintetik faoliyat yetarlicha rivojlanmagani, fikr yuritish usullari to'liq emasligi uchrab turadi. Shuning uchun geometrik masalani yechish usulini yoki isbotlash yo'lini ko'rsatib berilmasa, qiyinchiliklar tug'iladi, o'quvchilar masalani eng oddiy usulda "tavakkal"ga yecha boshlaydilar.

O'smirlar fikr yuritish faoliyatining xususiyatlaridan biri – yaqqol-obrazli, ko'rsatmali tafakkur tarkibining muhim rol o'ynashidir. Ularda mavhum tafakkur o'sishi bilan yaqqol-obrazli tafakkurning tarkibiy qismi mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki saqlanib qoladi va rivojlanadi hamda tafakkurning umumiy strukturasi muhim rol o'ynaydi.

O'smiring eng muhim xususiyatlaridan yana biri mustaqil fikrlash, aqlning tanqidiyligi tez rivojlanishidir. Bu esa kichik maktab yoshidagi o'quvchidan farqli o'laroq, o'smiring aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi.

Maktab ta'limining bevosita ta'siri bilan o'smirda o'zini anglash jarayoni rivojlana boshlaydi. U o'zining fikriga, mustaqil qarashiga, biror masala yuzasidan o'z mulohazasiga ega bo'lishi uchun harakat qiladi. Shuning uchun o'qituvchi yoki ota-onaning aytganlariga, kitob va darsliklarga tanqidiy nuqtai nazardan qaraydi. Ko'pincha o'qituvchining mulohazasidan, darslikdan xato va kamchiliklarni topishga intilib, o'z gapida turib, ayrim fikrlarga qat'iy e'tiroz bildirishga, tortishishga va bahslashishga moyil bo'ladi.

Aqlning tanqidiyligi ayrim hollarda o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida "anglashilmovchilik g'ovi"ni vujudga keltiradi. Aqlning "tanqidiyligi" o'smiring asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, u o'zgalar fikrini turli bahonalar, sabablar bilan yo'qqa chiqarishga qaratilgan bo'ladi.

Tafakkurning mustaqilligi inson uchun juda katta ahamiyatga ega. O'qituvchi dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda, har qanday og'ir shart-sharoitlarda ham turli usullar bilan bu xislatni qo'llab-quvvatlashi, uning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishi kerak. Shuni ham esdan chiqarmaslik lozimki, dastlabki davrda o'smiring nuqtai nazarini, mulohazalaridagi xatolarini, muvaffaqiyatsizliklarni yomonlash, uni izza qilish, izzat-nafsigaga tegish, masxaralash mutlaqo mumkin emas. Aks holda o'smirlar aqlining ajoyib sifati barbod bo'ladi va uning o'zi jamiyat hamda tabiat qonunlariga, holatlariga befarq qaraydigan shaxsga aylanib qoladi.

O'qituvchi o'quvchilarga aql-zakovatini to'g'ri, rivojlantirish uchun har bir imkoniyatni to'la, ishga solishi: 1) o'smirlarga to'g'ri ta'riflashni, tahlil qilishni, taqqoslashni, materiallarni mavhumlashtirish va umumlashtirishni o'rgatishi; 2) ularga o'z fikrini to'g'ri, ravon va aniq ifodalash yo'lini tushuntirib berishi lozim. Mustaqil ravishda hukm va xulosa chiqarish, mulohaza yuritish kabi aqlning turli shakllaridan foydalanish o'smirlarda aqliy, faoliyat ko'nikma va malakalarini o'stiradi, natijada jadal rivojlanish pallasi amalga oshadi.

Yuqoridagi vazifalarni bajarish uchun avvalo o'smirlar oldiga turli ob'ektlarni mustaqil holda taqqoslash, ulardagi o'xshash va tafovutli jihatlarni

topishni yuklash kerak. Buning uchun ularning diqqatini quyidagi savollarga javob berishga qaratish maqsadga muvofiqdir: "Bu holatda qanday umumiylik mavjud?", "Ushbu narsalar qaysi belgi va jihatlari bilan bir-biridan farqlanadi?" "Mazkur narsalar va hodisalar o'rtasida qanday o'xshashlik belgisi bor?" va hokazolar.

Botanika darslarida o'quvchilarga mox (yo'sin) bilan suv o'tini, zamburug'ning poyasi bilan ildizini taqqoslashni tavsiya etib, poyaning ildizdan, sporaning urug'dan nimasi bilan farqlanishini aniqlashni topshirish foydalidir.

O'smir aql-zakovatini kamol toptirish uchun ularga doimo mantiqiy tafakkur usullarini o'rgatib borish zarur. Bunda mantiqiy xatolarni tuzatib borishni aslo yoddan chiqarmaslik kepak. O'smirda to'g'ri mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda ona tili va adabiyot o'qituvchisining roli juda muhimdir. U hamma vaqt o'quvchilarga to'g'ri jumla tuzishni, ravon mulohaza yuritishni, fikrlashni, yozishni o'rgatib boradi.

5.6. Tarbiyasi qiyin o'smirlar

O'qituvchilar jamoasi har qancha urinishidan qat'i nazar, ta'lim jarayonida tarbiyasi qiyin o'smirlar ham uchrab turadi. Hozirgi davrda, bunday o'quvchilar bilan yakka-yakka ishlash usuli yaratilgan, fe'l-atvordagi nuqsonlarning xatti-harakati nosog'lomligining oldini olish va tuzatish yo'llari ilmiy asosda ishlab chiqilgan. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, tarbiyasi qiyin; injiq, xulqi salbiy bolalarning kelib chiqishining ijtimoiy sabablaridan tashqari, pedagogik va psixologik sabablari ham mavjud. O'quvchilarda nojo'ya xatti-harakatlar paydo bo'lishining sabablari va turtkilari har xildir. Qonunni buzishi yoki qoidaga xilof ish qilishni darajasiga qarab tarbiyasi qiyin o'smirlar jinoiy qonunbuzar va oddiy qoidabuzar (tartibbuzar) guruhlariga ajratiladi.

Shaxsning biologik o'sishidagi nuqsonlar, sezgi organlarining kamchiliklari, o'qishga salbiy ta'sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperamentdagi qusurlar tarbiyasi qiyinlarni keltirib chiqaradi. Shaxsning psixik o'sishidagi kamchiliklar, chunonchi, aql-idrokning zaif rivojlangani, irodaning bo'shligi, hissiyotning kuchsizligi, zarur ehtiyoj va qiziqishlar mavjud emasligi, o'smirning intilishi bilan mavjud imkoniyati o'rtasidagi nomutanosiblik va hokazolar xatti-harakatni izdan chiqaradi. Shaxsning fazilatlarini tarkib topishidagi nuqsonlar: axloqiy hislarning yetishmasligi, o'qituvchi, sinf jamoalari, oila a'zolari bilan noto'g'ri muloqot, ishyoqmaslik, bo'sh vaqtni to'g'ri taqsimlamaslik va boshqalar ham salbiy qiliqlarni vujudga keltiradi. Shaxsning bilim, o'quv faoliyatidagi kamchiliklari: aqliy faoliyat usullaridan keng foydalana bilmaslik, eng muhim bilim, ko'nikma va malakalarni egallashdagi uzilishlar; maktab faoliyatidagi: o'qitishdagi nuqsonlar, tarbiyaviy chora va tadbirlardagi xatolar ham shular jumlasiga kiradi. Maktabdan tashqari muhitning ta'siridagi nuqsonlar, chunonchi, oilada pedagogik-psixologik bilimlarning yetishmasligi, oilaviy nizolar, ajralish, ota-onaning ichkilikka va shahvoniy hayotga berilishi, balog'atga yetmagan tengqurlarining ta'siri, madaniy-ma'rifiy ishlab chiqarish

jamoalari hamda jamoatchilik qurshovidagi kamchiliklar ham tarbiyasi qiyin o'smirlar ko'payishiga sabab bo'ladi.

Tarbiyasi qiyinlarni o'rganishda kinolavhalar, yuridik varaqa, ishontirish, rag'batlantirish, bo'sundirishdan, qo'rqitish, "sun'iy qiyin holatni yaratish" singari usullardan foydalaniladi. Shulardan ayrimlarining mohiyatiga qisqacha to'xtalamiz.

Odatda novella, voqea, hikoya, sarguzasht, ocherk kabi adabiy asarlardan foydalanish o'smirlar xatti-harakatining sabablarini o'rganishda yaxshi samara beradi. O'qituvchi, sinf rahbari yoki ichki ishlar xodimlari tomonidan tarbiyasi qiyin o'smirlarga tegishli asardan parcha o'qib beriladi, so'ng ularda qanday qo'zg'alish yoki ta'sirlanish paydo bo'layotganligi kuzatiladi. Tajriba qoidasiga binoan, o'qilgan parchada o'smirlarning sarguzashti, ajoyibot va g'aroyibotlar o'z aksini topishi shart.

Agar usul o'zining ijobiy natijasini ko'rsata olmasa boshqa vositalarni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Navbatdagi bosqichda ulardan o'qilgan asar personaji yoki bosh qahramonining o'rnida bo'lganida qanday ish tutishi so'raladi. Shu yo'l bilan har bir o'smirmu, qanday hodisalar qiziqtirishi va unda qanday salbiy xatti-harakat yoki illat mavjudligi aniqlanadi. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotda har bir o'smirdan asarning bosh obrazi yoki personajiga munosabatini so'rashi lozim. Chunki shaxsiy mulohazalar zaminida o'smirning ruhiy dunyosidagi turli kechinmalar aks etadi. Shu tufayli ularning nojo'ya xatti-harakatlari nimalar bilan bog'liq ekanligi o'qituvchiga ayon bo'ladi.

Tajriba o'tkazishda matnni o'qilganda psixologik pauzaga, ravon ohangga, o'qish sur'ati va ritmiga alohida e'tibor berish lozim. Ana shu qoidalariga rioya qilinsagina matnning ta'siri ortadi, o'smirdagi muayyan kechinmalarning tashqi ifodasi tez ko'riladi. O'smirlar xususiyatiga mos matnlarni tanlash, ularning hajmiga va mazmuniga e'tibor berish alohida ahamiyat kasb etadi. Tanlangan matnlar tarbiyasi qiyin o'smirlarning o'ziga xos va yosh xususiyatlariga, ichki imkoniyatlariga mutlaqo mos bo'lishi shart.

Qonunbuzarlikning sababini aniqlash usullaridan yana biri – syujetli fotosuratlar yoki rasmlar bilan tajriba o'tkazishdir. Buning ma'nosi va maqsadi o'smirlarning salbiy xatti-harakatlarini keltirib chiqaradigan qanday motivlar mavjudligini, shuningdek, ular qaysi ta'sirlarga osonroq berilishini aniqlashdir.

Tarbiyasi qiyin o'smirlardagi xususiyatlarni o'rganishning yana bir yo'li alohida-alohida suhbat o'tkazish orqali ularning ruhiy kechinmalari bilan tanishishdir. Suhbat kezida yaxshi va yomon xulq-atvor, xatti-harakatlar yuzasidan keng ma'lumotlar to'planadi. Mazkur jarayonda amalga oshiriladigan har xil xatti-harakatlarni baholash, ularni sharhlab berish lozim. Xatti-harakatni baholashda o'smirmu qo'yilgan ayb yo tan olinadi yoki u mutlaqo inkor etiladi. Biroq o'tkazilgan suhbatlar o'smirning psixik dunyosiga shunday nozik ta'sir qilishi kerakki, natijada unda vijdon azobi, o'ng'aysizlik tuyg'usi vujudga kelsin. O'smir shaxsiyatiga tegadigan muomala qilish man etiladi. Hamma vaqt suhbat davomida iliq psixologik iqlim, do'stona munosabat, qulay mikromuhit bo'lmog'i

shart. Faqat shundagina mavjud imkoniyatlardan unumli va samarali foydalanish mumkin. O'smirlar bilan suhbat orqali ularning kelajak rejaları, orzu-umidlari, intilishlari, jismoniy va aqliy mehnatga yaroqligi aniqlanadi.

O'smirlarning tipologik xususiyatlariga binoan bir nechta shartli guruhga ajratish mumkin.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarning birinchi guruhi orsizlar yoki subutsizlar deyiladi. Ular o'z xatolarini bilib turib qonun va qoidalarini buzadilar, noma'qul ishlarni qiladilar. Ko'pincha ular o'zlarining gunohkor ekanliklarini tan olmaydilar. maktabdagi ayrim kamchiliklarni tanqid qiladilar. Lekin yutuqlarni e'tirof qilishni xohlamaydilar. Shaxsiy fikrlarini boshqa kishilarga ma'qullashni va o'z talablarini o'zgalar so'zsiz bajarishini juda yoqtiradilar. Bunday bolalar betga chopar, o'jar tabiatli, rahm-shafqatsiz, "zo'ravon" bo'ladilar. Mustaqil fikrga ega bo'lmagan tengdoshlarini o'z atroflariga to'playdilar va birgalikda tartib buzishga undaydilar.

Ikkinchi guruhga mansub tarbiyasi qiyin o'smirlar yaxshi va yomonni tushunadilar, biroq mustaqil e'tiqodga, barqaror yuksak his-tuyg'uga ega emasliklari sababli "orqa qanoat"da turib qoidani buzadilar. Ularning xatti-harakatlari tasodifiy voqelikka, ta'sir kuchiga va vaziyat xususiyatiga bog'liqdir. Ular tashviqotga tez beriladilar, barcha narsalarga ishonadilar, qaysi yo'lga kirib qolganliklarini anglab yetadilar, biroq "kompaniya" fikriga qarshi borishga botina olmay ko'ngilsiz ishlarga qo'l uradilar. Ko'pincha tartibbuzarlar qilmishlariga tavba qilib, sinf jamoasi a'zolarini ishonitiradilar, lekin ma'lum fursat o'tgandan so'ng bergan va'dalarini butunlay unutadilar.

Uchinchi guruhga mansub tarbiyasi qiyin o'smirlar shaxsiyatparastlik tufayli qonunbuzarlik, tartibbuzarlik yo'lga kirib qoladilar. Ular shaxsiy talablari va ehtiyojlarini qondirish uchun hap qanday nojo'ya xatti-harakatdan qaytmaydilar, hamisha odamlarga yaxshilik qilishni orzulaydilar, biroq o'zlarining shaxsiy manfaatlarini ijtimoiy manfaatdan yuqori qo'yadilar. O'zlarining xohishlarini taqiqlangan usullar bilan amalga oshiradilar, so'ng qilmishlariga afsus-nadomat chekadilar, ruhan eziladilar. Lekin mazkur kechinmalarni tez unutadilar, ularning shaxsiy ehtiyojlari har qanday yuksak hislardan, xohishlardan ustun turadi. Axloqqa xilof xatti-harakatlar achinish hissi tarzida namoyon bo'ladi, xolos.

Injiq tabiatli o'smirlar to'rtinchi guruhga mansub bo'lib, ular sinf jamoasida o'z o'rinarini topa olmaganidan qayg'uradilar. Bunday o'quvchilar ginaxon, arazchi bo'ladilar, shuning uchun sinf jamoasida kamsitilayotgandek, kechinmalar bilan yashaydilar. Bunday holatning vujudga kelishiga asosiy sabab shaxsiy imkoniyatlardan ko'ra intilish, mayl va obro' ketidan quvishning ustunligidir. Ular jamoa a'zolarining humatiga sazovor bo'lishni xohlaydilar. Ko'pincha tundlik bilan ish tutadilar, biror narsaga xayrixohliklari yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Tushkunlik kayfiyati, umidsizlik, o'z imkoniyati, aqliy, quvvatiga ishonchsizlik ularga xos xususiyatlardir. Ular qonun va qoidalarini buzishga

astoydil harakat qilmasalarda, ta'lim va tarbiya jarayonida qiyinchilik tug'diradilar.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarning xatti-harakatlarini ijobiy yo'nalishga burib yuborish uchun ularda mas'uliyat, g'urur, javobgarlik, ishonch kabi yuksak hislarni tarkib toptirish lozim. Buning uchun ularga yoshi, kuchi, qobiliyati va qiziqishlarini hisobga olib, topshiriqlar berish ayni muddaodir. Ularga kichik jamoani, sport seksiyasini, tirik burchakni boshqarish vazifasini ishonib topshirish natijasida salbiy fe'l-atvorlarini kamaytirish mumkin. Ularni o'zlari qiziqqan to'garaklarga jalb qilish orqali o'qishga salbiy munosabatlari asta-sekin yo'qotib boriladi.

Tarbiyasi qiyin o'smir o'quvchilarni qayta tarbiyalash uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni keltirib chiqaruvchi sabablar majmuasi.

I. Shaxsning biologik nuqsonlari:

- a) sezgi organlarining kamchiliklari;
- b) o'qishga salbiy ta'sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperament xususiyatlarining mavjudligi;
- v) psixopatologik o'jizliklar.

II. Shaxsning psixik kamolotidagi kamchiliklar:

- a) aqlning bo'sh o'sganligi;
- b) irodaning zaifligi;
- v) shaxsda hissiyotning kam rivojlangani;
- g) zarur ehtiyoj va bilishga qiziqishlar mavjudmasligi;
- d) o'smirdagi intilish bilan imkoniyatlarning nomutanosibligi.

III. Shaxsning tarbiyasidagi nuqsonlar:

- a) axloqiy xislatlarida uchraydigan kamchiliklar;
- b) o'smirming o'qituvchi, sinf jamoasi va oila a'zolari bilan muloqotidagi zaifliklar;
- v) mehnat tarbiyasidagi nuqsonlar;
- g) bo'sh vaqtni taqsimlashdagi xatolar.

IV. Shaxsning bilim olish faoliyatidagi kamchiliklari:

- a) bilimlar, maxsus ko'nikmalar va malakalarni egallashdagi uzilishlar;
- b) ta'lim jarayonida aqliy mehnat usullari va operatsiyalarining yetishmasligi.

V. Maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar:

- a) ta'lim jarayonida bilimlar va xatti-harakatlarni adolatsiz baholash, darslik va o'quv qo'llanmalariga nisbatan anglashilmovchiliklar, sinfda qoldirish va hokazolar;
- b) maktab tarbiyaviy ishlaridagi kamchiliklar o'qituvchining o'smirlarga xayrixoh emasligi, o'quvchining ikkilanishi, o'qituvchilar va o'quvchilar jamoasidagi nuqsonlar, pedagogik qarovsizlik, o'z o'rnini topa olmaslik va boshqalar.

VI. Maktabdan tashqari muhitdagi nuqsonlar:

- a) oilada pedagogik va psixologik bilimlarning yetishmasligi;
- b) oilaning buzilishi va oilaviy nizolar;
- v) ota-ona yoki oila a'zolarining shahvoniy hayotga va ichkilikka berilishi;
- g) oila a'zolari o'rtasida sudlangan odamning uchrashi;
- d) tengqurlarining salbiy ishlarga (haqorat qilishga, ichishga, chekishga, qo'li egirlikka) o'rgatishi va hokazo;
- ye) madaniy-ma'rifiy, ishlab chiqarish va jamoatchilikning kamchiliklari.

5.7. O'smirlar tafakkurining o'sishi

O'smirlik davriga kelib, ta'lim jarayonida o'quvchilarning aqliy faoliyati taraqqiyotida muhim siljishlar yuz beradi. Ularning jismoniy rivojlanishi, jinsiy balog'atga yetishi psixikasida keskin o'zgarishni vujudga keltiradi. O'quv fanlarning ko'payishi, axborotlar tarmog'ining kengayishi fikr yuritishni jadallashtiradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchida ma'lum taraqqiyot bosqichiga ko'tarilgan tafakkur o'smirlik davriga kelib o'zining yana bir yuqoriroq pallasiga ko'tariladi. O'qitish jarayonida ularda o'rganilishi zarur bo'lgan materiallarni analiz va sintez qilish, ya'ni analitik-sintetik faoliyat hamda mavhum tafakkur jarayonlari jadal sur'atlar bilan taraqqiy etib boshlaydi. Tafakkurning rivojlanishi uchun mazkur yosh davrida matematika, ona tili, geografiya, fizika, biologiya kabi fanlar muhim imkoniyatlar yaratib beradi.

Sobiq sovet psixologiyasi fanining asoschilaridan biri L.S.Vigotskiy tafakkur muammosini o'rganib, ko'proq umumlashtirish va abstraksiyalash ustida to'xtalib, ularni gruppalariga, turlarga ajratib o'rganishni tavsiya qiladi. Bundan tashqari, umumlashtirish va mavhumlashtirishning yuqori bosqichi yuzasidan mulohaza yuritib, "umumiylilikni umumlashtirish", "mavhumni mavhumlash" degan tushunchalarni birinchi bo'lib psixologiyaga olib kiradi. Bu holat bir fanda o'zlashtirilgan bilimlarning ikkinchi bir fanda uchrashi paytida sodir bo'lishi mumkinligi asoslab ko'rsatiladi. Masalan, arifmetikadan algebra tomon yoki planimetriyadan steriometriya sari, tabiiy geografiyadan iqtisodiy geografiyaga o'tish va boshqalar.

Yirik sobiq sovet psixologlaridan biri P.P.Blonskiy tafakkur bir davrning o'zida ikki yo'nalishga qarab, ya'ni mavhumdan yanada mavhumga, yaqqoldan undan ham yaqqolroq holatga qarab o'sib o'tishi ustida fikr yuritadi. Uning fikricha, tafakkur taraqqiy qilib borishi natijasida o'smirlar ma'lum qonun va qoida asosida aqliy mehnat qilishga odatlanadilar. Natijada o'quvchilar o'z xatti-harakatlari va intellektual faoliyatlarini nazorat qilishga o'rganadilar. Ularning o'z-o'zini nazorat qilishi to'rt bosqichda tarkib topadi. Birinchi bosqich o'z-o'zini nazorat qilishning mavjud emasligi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqichda o'quvchi materialni sidirg'asiga takrorlash asosida o'z fikr yuritish faoliyatini tekshiradi. Shuning uchun bu bosqich o'z-o'zini to'liq nazorat qilish bosqichi deyiladi. Uchinchi bosqich «tanlab nazorat qilish bosqichi» deb yuritilib, unda o'quvchi materialning asosiy qismini idrok qila olishini tekshirgan bo'ladi. To'rtinchi bosqichda unda o'z-o'zini nazorat qilish funktsiyasi yana yo'qoladi,

faqat natijalarni bir necha asosiy va muhim belgilariga qarab mulohaza yuritishi ko'zga tashlanadi va hokazo.

S.L.Rubinshteyn umumlashtirishni empirik (amaliy), nazariy va deduktiv (umumiydan xususiyga) umumlashtirish turlariga ajratib o'rganadi. Muallifning mulohazasiga ko'ra, umumlashtirish yordamida muammolar yo asta-sekin (empirik), yoki «birdaniga» (nazariy) hal qilinishi nazarda tutiladi. Mavhum tafakkurni o'stiruvchi birdan bir yo'l muammoli vaziyatdir, deb tushuntiradi tadqiqotchi. Muammoli vaziyat abstrakt tafakkurni o'stirish bilan cheklanib qolmasdan, balki ijodiy tafakkurni har tomonlama taraqqiy ettirishi mumkinligi ta'kidlab o'tiladi. S.L.Rubinshteyn ta'limda tafakkur shakllari, chunonchi, tushunchalar, hukm va xulosa chiqarishning tarkib topishi va rivojlanishi to'g'risida ham nazariy, ham amaliy xususiyatga ega bo'lgan fikrlarni bildiradi. U mavhum tafakkurning rivojlanishi matematik-tabiiy sohadagi fanlar zimmasiga tushishini alohida uqtiradi.

N.D.Levitov o'smirlarda tafakkur muammosining kechishini o'rganib, asosiy e'tiborini quyidagi ko'rsatgichlarga qaratadi. Uning fikricha, tafakkur taraqqiysi uchun ushbu ko'rsatgichlar mutlaqo zarurdir: a) tafakkurning mustaqilligi, b) o'quv materialining tez va puxta o'zlashtirilishi, v) aqliy topqirlik. g) muammo mohiyatiga chuqur kirib borish, ya'ni muhim alomatni nomuhimdan ajrata bilish, d) tafakkurning tanqidiyligi va boshqalar. Bizningcha, muallif tomonidan ajratilgan tafakkurning rivojini ko'rsatuvchi mezonlar yetarli emasdir, chunki tafakkur o'sishi uchun mutlaqo shart bo'lgan baholash, sabab-oqibat, muammoni hal qiluvchi usullar va ularning yangi sharoitga ko'chish, mantiqiy fikr yuritish yo'llarini egallash singari tarkiblar yetishmaydi.

M.N.Shardakov sababiy bog'lanishning tutgan o'rni va uni o'stirish yo'llari to'g'risida mulohaza yuritadi. Ta'lim jarayonida fikr yuritish operatsiyalarining taraqqiy qilish bosqichlari bayon qilib o'tilgan. Tafakkur operatsiyalarini o'quvchilar ongida tarkib toptirishning ta'limdagi o'rni, o'quv materiallarini oson o'zlashtirish imkoniyatining tug'ilishi, tushunishning osonlashuvi, bilishga qiziqishning ortishi kabi muhim masalalar M.N.Shardakov tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Tafakkurning o'sishi o'qitiladigan fan ta'siriga bog'liq ekanligi muallif tomonidan alohida ta'kidlanadi.

M.N.Shardakov tadqiqotlarida tafakkur shakllarining o'quvchilarda tarkib topishi natijasida tafakkurning mantiqiyliги ortib borishi masalasi ochib berilgan. Ayniqsa, ilmiy tushunchalarni shakllantirish, narsa va hodisalar to'g'risida ob'ektiv hukm chiqarish masalasiga keng o'rin berilgan. Shuningdek, xulosa chiqarishning induktiv, deduktiv va analogik yo'llarining o'quvchilar yosh davriga qarab o'zgarish psixologiyasiga muhim o'rin ajratilgan.

Ma'lumki, arifmetikadan algebraga o'tish umumlashtirishning yuqori darajaga ko'chganligini bildiradi. Binobarin, mazkur holatda dastavval mavhumlashtirilgan sonlar qaytadan mavhumlashtiriladi, oldin umumlashtirilgan narsa va hodisalar, jism va predmetlar qaytadan umumlashtiriladi va natijada

“mavhumni mavhumlash”, “umumlashmani umumlashtirish”— degan yangi tushunchalar vujudga keladi.

O'smir yosh davridagi o'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan barcha fan asoslari, avvalo ularning mavhum tafakkurini o'stirishga qaratilgan bo'ladi. O'smir aqliy (o'quv) faoliyatining asosiy xususiyatlaridan biri, mavhum tafakkurining kamol topishidan, yaqqol-obrazli tafakkur bilan mavhum tafakkur o'rtasidagi munosabatning abstrakt tafakkur foydasiga hal bo'lishidan iboratdir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar yaqqol fikrlashdan, o'smirlik davriga o'sib o'tib mavhum tafakkurga asoslanib, fan asoslarini o'zlashtirishga harakat qiladilar.

Maktab ta'lim va mustaqil bilim olish faoliyati ta'siri ostida o'smirda analitik-sintetik faoliyat jadallik bilan rivojlana boshlaydi. Endi o'smirlar faqat yaqqol omillar qiziqishdan tashqari, ularning analizi bilan ham qiziq boshlaydilar. Bundan tashqari, o'quvchilarda sabablarni izohlash tendensiyasi mustahkamlana boradi. Natijada ular materiallardan muhim belgilarni ajratishga, keng ma'noli umumlashtirishni amalga oshirishga harakat qilishadi. Ta'lim jarayonida ko'pgina mavhum tushunchalar vujudga keladi (jumladan matematikada — nuqta, chiziq, burchak, tenglik..., fizikada — kuch, solishtirma og'irlik, tezlik, amper, volt..., geografiyada — ekvator, qutb, kenglik, uzunlik, zona, plato..., tarixda — qul, davr, xizmatkor, shaxsiy mulk, boylik va boshqalar).

V.I.Zikovaning fikriga ko'ra, oltinchi sinf o'quvchilarining muhim psixologik xususiyatlaridan biri shundan iboratki, agar chizmada ifodalangan yaqqol shakldan sal chetlashish holati yuz berib qolsa, u taqdirda geometrik isbotlashlarni o'zlashtirish qiyinlashadi. Chunki mazkur yoshdagi o'quvchilarda hali isbotlanayotgan holat chizmadan tashqari ko'pgina boshqa vaziyatlarga ham taalluqli ekanligi to'g'risida, uning umumiy ahamiyat kasb etishi haqida tushuncha o'qib yetilmagan bo'ladi. Olimaning ta'kidlashicha, oltinchi sinf o'quvchilari bundan tashqari, yana qator qiyinchiliklarni ham boshdan kechiradilar. Bu qiyinchiliklar ham bir vaziyatni geometrik isbotlash orqali asoslab berishdan yoki mulohaza qilish ketma-ketligini izchil saqlash zarur deb tushunishdan kelib chiqadi. Ularning tipik xatolari quyidagilardan iborat: ayrim joylarini tushirib qoldirish, joylarini o'zgartirish, isbotlashning ba'zi tarkiblarini qaytadan takrorlash, tarkiblarga ortiqcha fikrlarni olib kirish, asoslashni tushirib qoldirish va hokazo.

O'smirlik davrida o'quvchilar analitik-sintetik faoliyatning yetarli darajada taraqqiy etmaganligi, fikr yuritish usullari bilan to'liq tanish emasliklari uchrab turadi. Shuning uchun geometrik masalani yechish usulini yoki isbotlash yo'lini ko'rsatib bera olmasa, u holda qiyinchiliklar tug'iladi. Shu sababdan o'quvchilar masalani eng oddiy usul yordamida “tavakkal”iga yechish yo'lidan boradilar.

Ba'zan o'smirlar sabab-oqibat munosabatini aniqlash paytida qiyinchiliklarga duch keladi. Ular narsa va hodisalarning sodir bo'lishi sababini qidirib topish, uning oqibatini aniqlashni nisbatan yengilroq uddalaydilar.

O'smirlar fikr yuritish faoliyatining navbatdagi xususiyatlaridan biri yaqqol-obrazli (ko'rsatmali) tafakkur jabhasining hali ham muhim rol o'ynashi hisoblanadi. O'smirda mavhum tafakkurning o'sishi bilan yaqqol-obrazli tafakkur tarkiblari mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki ular saqlanib qoladi, taraqqiy etadi hamda tafakkurning umumiy tuzilishida muhim rol o'ynashni davom ettiradi (ayniqsa V-VI sinf o'quvchilari faoliyatida).

A.Z.Redkoning tarixiy tushunchalarni o'zlashtirishga doir materiallarida ko'rsatilishicha, o'smirlar yaqqol tasavvur qilish mumkin bo'lgan tushunchalarni oson egallab oladilar. Masalan, "qul" tushunchasida eng avval qullarning majburiy mehnat qilish belgisini, "quldor" tushunchasida esa boylik belgisini osonlik bilan o'zlashtiradilar. Biroq "quldorlik tuzumi", "feodalizm" va boshqa yetarli darajada konkret bo'lmagan tushunchalar esa ular ongiga ancha qiyinchilik bilan yetib boradi.

Xuddi shunday mashaqqatlar geometriya, fizika, geografiya, biologiya fanlariga taalluqli tushunchalarni o'zlashtirish paytida ham sodir bo'lganligi o'qituvchilar tajribasida ko'p marta qayd etib o'tilgan.

Tarix faniga oid rasmlarni, polotnolarni, illyustratsiyalarni ko'rgan paytida ham o'smir o'quvchilar ko'rsatmali qo'llanmalarni muhim bo'lmagan belgisiga asoslanib idrok qilish tufayli noto'g'ri tasavvurlarga ega bo'ladilar. Masalan, "xon" deganda, o'smirlar ko'z o'ngida uzun soqolli, barvasta, qozonday sallali, qahr-g'azabli kishi gavdalansa, "chorakor" deganda yupun kiyingan, ozg'in, hamisha boy oldida yetti bukilib sajda qiluvchi, kamonqomad, o'rta yashar shaxs gavdalanadi. Biroq, shu misollardagi kishilar mutlaqo boshqacha qiyofada bo'lishi mumkinligini xayoliga keltirmaydilar.

O'smir uchun eng ahamiyatga molik xususiyatlardan yana biri — tafakkurning mustaqilligi, tanqidiyligi shiddatli taraqqiyot pallasiga kirishidir. Bu esa kichik maktab yoshidagi o'quvchilardan farqli o'laroq, o'smirning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganligidan darak beradi.

Maktab ta'limining bevosita ta'siri ostida (mustaqil bilim olish faoliyati nazarga olinmayapti) o'smirda o'z-o'zini anglash jarayoni kamolati uchun xarakterli bo'lgan fikrlash taraqqiy etib boshlaydi. U o'zining shaxsiy fikriga, mustaqil qarashiga, biror masala yuzasidan o'z mulohazasiga ega bo'lish uchun harakat qiladi. Shuning uchun o'smir o'qituvchi yoki ota-onaning aytganlariga, kitob va darsliklarga nisbatan tanqidiy nuqtai nazardan qaraydi. Ko'pincha o'qituvchi mulohazasidan yoki darslikdan xato va kamchiliklarni topishga intilib, o'z pozitsiyasidan turib u fikrlarga qat'iy e'tiroz bildirishga, hatto tortishishga mayli kuchli bo'ladi.

Aqlning tanqidiyligi ayrim hollarda pedagog bilan o'quvchi o'rtasida "anglashilmovchilik g'ovi"ni vujudga keltiradi. Bu, albatta, o'qituvchidan psixologik-pedagogik odobga rioya qilishni va uning chegarasidan chiqmaslikni talab etadi. Agarda o'qituvchi o'quvchining individual va yosh xususiyatini to'la bilmas ekan, u holda ta'lim va tarbiyada maqsadga muvofiq rivojlanish o'z-o'zidan yo'qqa chiqadi. Shuning uchun hozirgi davrning eng dolzarb

masalalaridan biri, pedagogning to'la psixologik bilimga ega bo'lishidir. O'qituvchining psixologik savodsizligi salbiy oqibatlariga olib kelishi ko'pgina tadqiqotchilar izlanishlarida o'z ifodasini topgan.

"Tanqidiylik" o'smirlarning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, u o'zgalar fikrini turli bahonalar, sabablar bilan yo'qqa chiqarishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Bu yosh davrda o'zgalar fikri bilan hisoblashish yoki o'zgarmas "xislat" deb mulohaza yuritmaslik kerak, chunki o'tish davrida parokandalik tez-tez ko'zga tashlanib turadi. Uning oldini olishga harakat qilish, profilaktik ish olib borish ilg'or o'qituvchilar tajribasida o'z ifodasini topgan. Ma'lumki, muammo dalilli fikr bilan to'la asoslanganda, o'smir u haqda oqilona hukm chiqarib, so'nggi yo'lning to'g'ri ekanligiga ishonch hosil qiladi.

Tafakkurning mustaqilligi inson uchun juda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun o'qituvchi dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda, har qanday og'ir shart-sharoitlarda ham turli usul va yo'l, har xil metod bilan bu xislatni qo'llab-quvvatlashi, o'stirishi, voyaga yetkazishi va avaylashi kerak. Yana shu narsani esdan chiqarmaslik kerakki, dastlabki davrda o'smiring u yoki bu pozitsiyada mustaqil, tanqidiy yondashish vaqtida uning mulohazalaridagi bo'sh va zaif tomonlarni, umuman muvaffaqiyatsizliklarini ta'na qilish, izza qilish yoki izzat-nafsiga, shaxsiyatiga tegish, kulish mutlaqo mumkin emas. Aks holda biz o'smir tafakkurini ajoyib sifatidan judo qilib, uni jamiyat va tabiat qonuniyatlariga befarq qaraydigan qilib qo'yishimiz mumkin. O'smirda vujudga kelayotgan mazkur aql sifati shuning bilan izohlanadiki, o'smir tafakkuri, ya'ni aqlning tanqidiyligi o'z-o'zini tanqid qilish faoliyatidan keyin taraqqiyot bosqichiga ko'tarilganligidan dalolat beradi.

Bunday hollarda o'qituvchi xushmuomalalik va ustalik bilan shunga o'xshash tortishuvlarning, e'tirozlarning o'rsinzigini ko'rsatib berishi lozim hamda mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun boshqacharoq yo'l-yo'riqlar ko'rsatishi kerak.

Qanday qilib o'smirlar tafakkurini shakllantirsa bo'ladi?

O'qituvchi tafakkurni to'g'ri rivojlantirish uchun har bir imkoniyatni to'la ishga solishi lozim: 1) o'smirlarni to'g'ri ta'rif berishga, analiz qilishga, taqqoslashga, abstraksiyalash va umumlashtirishga o'rgatishi shart; 2) o'z fikrini to'g'ri, ravon va aniq izhor etish yo'lini tushuntirishi; 3) mustaqil ravishda hukm va xulosa chiqarish, mulohaza yuritish kabi fikr yuritish shakllari ularda aqliy ko'nikma va malakalarni o'stiradi va oqibat natijada rivojlanish amalga oshiriladi.

Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish uchun avvalo o'smirlar oldiga turli-tuman ob'ektlarni mustaqil taqqoslash, ulardagi o'xshash va tafavutni topish zaruriyatini qo'yish shart. Buning uchun o'smirlar diqqatini ushbu savollarga javob berishga qaratish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, "Bu holatda qanday umumiylik mavjud?", "Ushbu narsalar qaysi belgi va jihatlari bilan bir-birlaridan farq qiladi?", "Mazkur narsalar va hodisalar o'rtasida qanday o'xshashlik belgisi bor?" va boshqalar.

Botanika darslarida o'quvchilarga mox (yo'sin) bilan suv o'tini, zamburug'ning poyasi bilan ildiz sistemasini taqqoslashni tavsiya etib, poyaning ildizdan, sporaning urug'dan nimasi bilan farqlanishini aniqlash kabi vazifalar berish foydalidir. Ushbu natijalar psixolog Ye.M.Kudryavseva tadqiqotlaridan bir namuna sifatida keltirib o'tildi, xolos. Boshqa fanlar bo'yicha ham xuddi shunga o'xshash topshiriqlar berish mumkin: "Romb bilan kvadratni taqqoslang", "Ravishdoshdan sifatdoshni qanday ajratsa bo'ladi?", "Kislород bilan vodorodni solishtiring", "Birhad ko'phaddan qaysi tomonlari bilan farq qiladi?", "Quldorlik tuzumi bilan feodal tuzumi o'rtasida qanday o'xshashlik va tafovutli jihatlari mavjud?", "Tog' daryolari va pasttekislik daryolari o'rtasida qanday o'xshashliklar ko'zga tashlanadi?" va hokazo.

Psixolog V.A.Kruteskiy o'smir tafakkurining mustaqilligini faollashtirish maqsadida yangi o'quv materialini evristik yo'l bilan o'zlashtirish foydali ekanligini ta'kidlab o'tadi. Muallif muammoli-evristik metodning birin-ketin, ya'ni tadrijiy uch bosqichdan iboratligidan xabar beradi. Birinchi bosqichda o'qituvchi tinglovchilar oldiga muammo qo'yadi va uning ta'rifini aytib o'tadi, o'quvchilar esa muammoni yechish uchun mustaqil yo'l-yo'riq qidiradilar. Ikkinchi bosqichda esa, o'qituvchi o'quvchilar oldiga muammoni mustaqil ta'riflash vazifasini qo'yadi, lekin uni yechishga yo'llanma beradi. Uchinchi bosqichda bo'lsa, o'qituvchi muammoga ishora qilmaydi, balki o'quvchilarni muammoni mustaqil analiz qilib chiqish, undan so'ng ta'riflash, yechish usullari va imkoniyatlarini qidirib topishga o'rgatadi.

V.A.Kruteskiy tadqiqotidan ushbu misolni keltirib o'tishni lozim deb topdik: Teorema, — "Uchburchakning ichki burchaklari yig'indisi $2d$ ga teng". Birinchi bosqich. O'qituvchi deydi: "Har qanday uchburchakning ichki burchaklari yig'indisi 180 gradusga teng. O'ylab ko'ring, qanday qilib bu teoremani isbot qilish mumkin?". Ikkinchi bosqich. O'qituvchi: "Uchburchakning ichki burchaklari yig'indisi nimaga teng ekanligini isbotlashga va aniqlashga harakat qilib ko'ring. Bu o'lchov doimiy bo'lishi mumkinmi?". Uchinchi bosqich. O'qituvchi: "Uchburchak xossasini qidirib toping. Bu shaklning qaysi xossasini bilish zarur va qaysi biri qiziqarli?". O'quvchi taxminan mana bunday javob berishi mumkin: "Ichki burchaklar to'g'risida tasavvur qilish juda qiziqarlidir. Shuningdek, burchaklarning turli hajmda, doimiy o'lchov miqdoriga tengligi yoki teng emasligi to'g'risidagi fikr ham kam ahamiyatli emas".

Sobiq sovet psixologiyasida tafakkurni rivojlantirish borasida olib borilgan tadqiqotlar ichida M.N.Skatkinning ishi alohida ahamiyat kasb etadi. U o'smirlarning mustaqil fikrlashini o'stirish maqsadida quyidagi usulni tavsiya qiladi. O'qituvchi sinfga pomidor, bodring, ko'knor hosilini olib kiradi.

O'qituvchi: Biz sizlar bilan o'simlikning tana, barg qismlarini o'rganganmiz. Endi o'simlikning meva qismi haqida fikr yuritamiz. Biz hosil nima ekanligini va u nima uchun xizmat qilishini aniqlashimiz shart. Mana hosil. Nega bodring, pomidor, ko'knor mevasi bir xil nom bilan "hosil" deb ataladi? Ehtimol ularning shakli bir xildir?

O'quvchi: Yo'q, ularning shakli har xil. Pomidor dumaloq, bodring cho'zinchoq, ko'knor esa kichkina ryumkaga o'xshaydi.

O'qituvchi: Qani rangi bir xil emasmikin?

O'quvchi: Yo'q, ranglari turlicha. Pomidor qizil, bodring ko'm-ko'k, ko'knor esa sarg'ish.

O'qituvchi: Ularda shakl, rang va maza — umumiy hamma narsa turlicha ekan, nima uchun bari bir "hosil" deyiladi? Demak, nimasidir umumiyga o'xshaydi. Nima ekan u?

O'quvchi: Ularning umumiy tomoni, bizning yeyishimiz va mazasi.

O'qituvchi: Go'shtli kotletni ham yeymiz, u ham mazali. Unday bo'lsa kotlet ham hosil ekan-da?

O'quvchi: Ularning barchasi shoxlarda o'sadi.

O'qituvchi: Bu to'g'ri, ammo barg ham, gul ham shoxchalarda o'sadi, lekin ular meva yoki hosil emas-ku!... Men sizga yordamlashaman. Qani sen stolga yaqin kel va hosilni o'rtasidan kes. (O'quvchi ularni o'rtasidan kesadi).

O'quvchi: Men topdim. Ularning hammasining urug'i bo'lar ekan.

O'qituvchi: Juda soz. Urug' o'simlikning ko'payishi uchun xizmat qiladi. Daftarga hosilni chizib, xulosani yozib qo'ying.

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdiki, o'qituvchining yo'naltiruvchi savollari o'quvchining fikr yuritish faoliyatini faollashtirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qildi. Muammo mohiyatini ochishga tarqoq fikrlar to'plandi, har bir oddiy aqliy harakat maqsadga yo'naltirildi.

Kichik yoshdagi o'smirlar tafakkuri yaqqol xususiyatga ega bo'lishi munosabati bilan o'qitishni ba'zan ko'rsatmali qurollar asosida tashkil etish talab qilinadi. Lekin doimo darslar ana shu yo'sinda olib borilishi shart degan xulosaga bormaslik kerak. O'smir tafakkurining butunlay hissiy-yaqqollikka bog'lanib qolishining oldini olish maqsadida, quruq taassurotni ko'pincha so'z bilan ifodalab, goho ularning turli obrazlari bilan tanishtirib borish ba'zi salbiy ta'sirdan saqlaydi. Shuning uchun so'z orqali faqat muhim belginigina emas, balki uning muhim bo'lmagan belgiga tayangan turli ko'rinishini ham ifodalash mumkin.

Bundan tashqari, o'smirlar tafakkurining taraqqiyotiga salbiy ta'sir etadigan yana bir narsa "turmushda" shakllangan g'ayri ilmiy tushunchalarni ta'lim jarayonida qo'llashdan saqlanish o'qitish samaradorligini keskin ravishda oshiradi.

Ko'pgina sobiq sovet psixologlari va pedagog olimlarining fikriga qaraganda, noto'g'ri umumlashtirish jarayoni vujudga kelmasligi uchun o'rganilayotgan umumiy qoidadan tashqari bo'lgan ko'rsatmani mavzu tushuntirilgandan so'ng tavsiya etish mumkinligi ta'kidlanadi. O'zlashtirilayotgan tushunchani amaliy tatbiq etib ko'rish yoki tadriijiy ravishda mashq qilish mazkur tushunchalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Binobarin, o'qitishda materiallarni turli variantlari, variatsiyalari, ko'rinishlari bilan tanishtirish chalkashliklarga barham beradi.

O'smir tafakkurini kamol toptirish uchun ularni doimo mantiqiy tafakkur usullariga o'rgatib borish zarur. Bunda mantiqiy xatolarni tozlatib borish lozimligi aslo yoddan chiqmasligi kerak. O'smiring to'g'ri mantiqiy fikrlashini rivojlantirish borasida ona tili va adabiyoti o'qituvchisining roli juda muhimdir. U hamma vaqt o'quvchilarni to'g'ri jumla tuzishga, ravon mulohaza qilishga, fikr yuritishga, yozishga o'rgatib boradi. Bu degan so'z boshqa fan o'qituvchilari bu sharaflı vazifadan mustasno degan gap emas. Balki barcha pedagogning maqsadi yagona, u ham bo'lsa o'quvchilarga puxta bilim berish va ularni kelajakning munosib, keng tafakkurli yoshlari qilib tarbiyalashdir.

Yirik sobiq sovet psixologi N.A.Menchinskaya o'quvchilarning tafakkuri taraqqiyotini aniqlashda o'quvchilarning mavjud bilim fondini, bilimlarni amalda qo'llash darajasini hamda mantiqiy fikr yuritish qobiliyatini belgilashga intiladi. Olima bu asnoda o'zlashtirish sur'atiga, yaqqol va mavhum tafakkur turlarining o'zaro aloqasiga, analitik-sintetik faoliyat bosqichiga ahamiyat beradi. Bunda tadqiqotchi uchun eng muhim jihat — o'quvchilar fikrini xususiydan umumiy mulohazaga almashtirish imkoniyati hisoblanadi. Chunki busiz tafakkur taraqqiyot darajasi to'g'risida fikr yuritish mumkin emas. Muallifning ko'pgina xulosalari "o'qiy olishlik" (uquvchanlik—obuchaemost) muammosidan kelib chiqadi. Mazkur muammo tafakkur rivoji uchun katta ahamiyatga ega ekanligi uqtirib o'tiladi. Ularning fikriga qaraganda, tafakkur taraqqiyoti o'z ichiga o'smirlarning o'qishga munosabati, o'qish motivlari, bilishga qiziqishlarini qamrab olishi kerak. Menchinskaya o'quvchi shaxsiy qarashini shakllantirish, uni mustaqil baholashga o'rgatish bu boradagi muhim siljish ekanligini ta'kidlaydi.

Sobiq sovet psixologiyasida mavhumlash jarayoni turli usullar orqali amalga oshirish qabul qilingan. Jumladan, psixolog Ye.N.Kabanova-Meller uch xil abstraksiyalash usuli ustida ilmiy-tadqiqot ishi olib borgan: taqqoslovchi, ayiruvchi va ta'kidlovchi.

Taqqoslovchi mavhumlash usuli yordamida o'smirlar ongli holda narsa va hodisalardan muhim ham muhim bo'lmagan belgilarni (alamatlarni) fikr ajratib olib, ularni shu zahotiyoy taqqoslaydilar. Misol uchun o'quvchi uchburchakning tashqi burchagi degan tushunchani mavhumlash paytida uni muhim (ich burchakka qo'shni bo'lishi) va muhim bo'lmagan (tashqi burchakning o'tmas yoki o'tkir bo'lishi) belgilarga ajratib ko'rsatadi. Bu topshiriqni bajarish mobaynida ikki guruh belgilarini, ya'ni muhim va muhim bo'lmagan belgilarni taqqoslaydi. Binobarin, birinchini muhim belgi deb hisoblasa, ikkinchisini nomuhim belgi deb ataydi. O'quvchi berilgan chizmani ko'zdan kechirib, muhim belgini payqaydi va bu belgining barcha tashqi burchaklar uchun umumiy ekanligiga tushunib yetadi.

O'quvchi ayiruvchi mavhumlash usuli bilan topshiriq bajarayotgan vaqtda muayyan ob'ektdan faqat muhim belgilarni ajratib, nomuhim, tasodifiy belgilardan butunlay chetlashib, uni sezmay qolishi mumkin. Masalan, o'quvchiga 5 dona uchburchakni klassifikatsiya qilish topshirilganda, u uchburchakdagi raqamlarga, uning shakliga, katta-kichikligiga sira ahamiyat

bermay, faqat muhim belgi bilangina chegaralanib, muhim belgini nomuhim belgidan ajratib olganligini tajribamizda kuzatdik.

Ta'kidlovchi mavhumlash usuli ta'lim jarayonida tez-tez qo'llanib turadi. O'quvchi berilgan narsa va hodisalarni, jism va predmetlarning muhim belgilarni ajratish paytida yo'l-yo'lakay ularning ayrim nomuhim belgilarini ham payqashi mumkin. Masalan, o'smirlar uchburchaklarni gruppalashtirish (klassifikatsiyalash) davrida muhim belgilar bilan bir qatorda nomuhim ba'zi belgilarni (shakli, rangi, hajmi), ayrim tasodifiy unsurlarni (raqamlarni) ham yo'l-yo'lakay uqib oladilar. O'quvchilarga qo'shimcha savol berilganda ular faqat uchburchaklar o'rtasida katta-kichiklik va shakli jihatidagina tafovut borligini ko'rsatib o'tdilar. Ammo, ular bu belgilar yuzasidan aniq birov narsa ayta olmadilar. Xuddi shunday omil yana bir holatda ham takrorlandi. O'quvchilar barcha uchburchaklarda raqamlar borligini ta'kidlab o'tdilar-u, biroq, ularni aytib berishga ojizlik qildilar. Demak, bu abstraksiyalash usuli bilan topshiriqni bajarishda muhim belgilar ajratilib, nomuhim tasodifiy belgilar ta'kidlab o'tilar ekan, xolos.

Psixologiyada mavhumlashning "ijobiy va salbiy" tomonini qayd qilib o'tish an'ana tusiga kirib qolgan. Biz ko'rib o'tgan uch xil usulda mavhumlashning ijobiy tomoni deb muhim belgilarni ajratish jarayonini nazarda tutdik. Mavhumlashning salbiy tomoni turli holatlarni o'z ichiga oladi: bunda muhim bo'lmagan belgilar chiqarib tashlanadi yoki nazardan chetda qoldiriladi (ayiruvchi mavhumlash), muhim bo'lmagan ba'zi belgilar idrok qilinadi (ta'kidlovchi mavhumlash), idrok qilingan muhim belgilar muhim bo'lmagan belgilar bilan taqqoslanadi (taqqoslovchi mavhumlash) va boshqalar. Lekin bunda muhim bo'lmagan tasodifiy belgilar bilangina qanday ishlar qilinayotganligi to'g'risida mulohaza yuritiladi. Shuning uchun bu omillarning barchasini birgina umumiy so'z bilan "abstraksiyalashning salbiy tomoni" deb atash mumkin.

Ta'limda o'qituvchi ba'zi hollarda faqat ayiruvchi mavhumlash usulini tavsiya etishiga to'g'ri keladi. Chunki aksariyat dasturdagi masala va misollar mavhumlashning xuddi shu usulini talab qiladi. Agar masala yoki topshiriq narsa va hodisalarning muhim belgisini topishni taqozo etsa, u taqdirda mavhumlash usuli qo'llaniladi. Masalan, o'quvchiga "pasttekislik" tushunchasini mavhumlash topshirildi deb faraz qilaylik, u holda vazifa mana bunday tarzda bajariladi: "Dengiz sathidan 200 metr yuqorida joylashgan yer yuzasiga pasttekislik deyiladi". Demak, uning muhim belgisi dengiz sathidan 200 m yuqorida bo'lishidir.

Qo'yilgan masala taqqoslovchi mavhumlash usuli yordamida hal qilishni talab etsa, bu paytda voqelikning ham muhim, ham nomuhim belgilarini aniqlashga to'g'ri keladi. Misol tariqasida shu narsani aytib o'tish mumkin: geometriya darsligida ko'pburchak ichki burchaklarining yig'indisi $2d$ ($p-2$) ga teng degan teorema mavjud. Buning muhim belgisi ichki burchaklar yig'indisining $2d$ ($p-2$) ga teng bo'lishidir. Uning besh burchakli, o'n burchakli bo'lishi, fazoda turlicha joylashishi, hajmi, rangi va boshqa xususiyatlari muhim

bo'lmagan belgilarga yoki ko'pburchaklar variatsiyasiga taalluqli ekanligidir. Shunday qilib, bu misolda geometrik shaklning muhim va muhim bo'lmagan belgilari ajratib ko'rsatilgan.

O'quvchilar bajarishi kerak bo'lgan topshiriq ba'zan ta'kidlovchi belgilar mavhumlash usulini talab etsa, u holda muhim belgilar sanab o'tiladi, nomuhim belgilarning ayrimlari yo'l-yo'lakay ta'kidlab o'tiladi. Masalan, o'smirlarga biz paxta terish mashinasini ko'rsatib, "bu qanday mashina" desak, ular albatta uni ta'riflab, ishlash qoidalari bilan tanishtirishadi, muhim belgisini aytib berishadi, ammo mashinaning katta balloni borligi, bunkerining hajmi, rangi, chiqqan yili va boshqa shu kabi jihatlari e'tibordan chetda qolishi mumkin. Biroq, ular bu belgilarni shu zahoti tushuntirib berishga qiynaladilar, chunki bu tasodifiy belgilar bo'lib, masalaning asosiy tomonini tashkil etmaydigan belgilardir.

Demak, o'smirlarning o'quv faoliyatida abstraksiyalash (mavhumlash) usullarini o'rganish va ularni o'quv materiallarini osonroq o'zlashtirish uchun amaliyotda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Biz o'z tadqiqotimizda umumlashtirishning eng keng tarqalgan uch turi: umumiydan yakkaga, yakkadan umumiyga, yakkadan umumiyga va so'ngra umumiydan yana yakkaga o'tish kabi usullar ustida mulohaza yuritib, o'zbek tili darslarida ularni sinovdan o'tkazdik.

Birinchi guruh o'quvchilaridan umumlashtirishning umumiydan yakkaga o'tish usuli shakllantirildi. O'qituvchi doskaga ushbu gapni yozdi: "Ravon yo'llar, baland imoratlar, istirohat bog'i va hiyobonlar shahrimiz xusniga husn qo'shmoqda", o'qituvchi gapni ovoz chiqarib o'qiydi va predmet nomini bildirgan so'zlarni gapdan ajratib olib, ularni yonma-yon yozadi. So'ngra o'qituvchi predmet nomini anglatib kelgan so'zlar qaysi so'roqlarga javob bo'lishini aytib o'tadi va ot kategoriyasiga ta'rif beradi: "Predmet nomini bildirib, kim?, nima? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar ot deb ataladi". U mazkur turkumni aniqlab kelgan muhim belgilarni: predmet nomini bildirishi va kim?, nima? so'rog'iga javob bo'lishini ko'rsatadi. Undan so'ng gapda ishtirok etgan insonga oid nomlarni, jonivorlarning, narsa va jismlarning, voqea-hodisalarning nomlarini, belgi-sifat, harakat-holat nomlarini ajratib tanishtiradi. So'zlardagi qo'shimchalar (kelishik, egalik, shaxs), son va tushum, qaratqich kelishiklari differentsiatsiyasiga to'xtab o'tiladi. O'qituvchi suhbatining oxirida barcha aytilgan so'zlarni qisqacha xulosalab berishi kerak.

Ikkinchi guruh o'quvchilarida umumlashtirish yakkadan umumiyga o'tish usuli shakllantirildi. O'qituvchi doskaga ushbu gaplarni yozdi: "Vostok" fazo kemasida birinchi bo'lib kosmosga uchgan inson — Sobiq Ittifoqning fuqarosi Yuriy Alekseevich Gagarindir. 1991 yilda O'zbekiston Respublikasi mustaqil deb e'lon qilinishi xalqimizning azaliy ijtimoiy-tarixiy orzusi ushalishidir». So'ngra u o'quvchilarga murojaat qiladi: "Gaplarni taqqoslang, predmet nomini bildirgan so'zlarni topib ayting va ular qaysi so'z turkumiga xos ekanligini tushuntirib bering". O'quvchilar o'qituvchining ozmi-ko'pmi yordamida predmet nomini bildirgan so'zlarni sanab o'tmog'i, ularning qanday so'roqqa javob bo'lishini

aniqlamog'i va "ot" so'z turkumiga ta'rif bermog'i lozim. O'quvchi so'z turkumini aniqlovchi muhim belgilarni: predmet nomini bildirib, kim? va nima? so'rog'iga javob bo'lishini topishi shart.

Ishning keyingi bosqichida ajratib olingan so'zlarning qanday qo'shimchalar bilan kelganligini aytib o'tish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, o'quvchilarga ikkita so'z birikmasi (maktabning hovlisi; hikoyani tingladik) beriladi. O'qituvchi bu so'z birikmalarini taqqoslab, analiz qilishni va tushum, qaratqich kelishiklari differentsiatsiyasini aytib berishni taklif qiladi. Bu holda o'quvchi shunday xulosaga kelishi kerakki, agar ot so'z turkumi ot bilan bog'lanib kelsa (maktabning hovlisi) qaratqich kelishigi qo'shimchasi yozilishi hamda ot fe'l bilan (hikoyani tingladik) aloqada bo'lib kelsa — tushum kelishigi qo'shimchasi qo'llanishligi unda o'z ifodasini topsin.

Uchinchi guruh o'quvchilarida umumlashtirishning yakkadan umumiyga, so'ngra umumiydan yana yakkaga o'tish usuli shakllantirildi. O'qituvchi doskaga ushbu gapni yozadi: "It bo'ynini burmasdan g'alatiroq bukildi ko'm-ko'k och ko'zlari bilan menga bir qarash qildi-da dumini qisib o'zini o'rmonga urdi". O'quvchi bu gapni mustaqil analiz qilishi (agar ehtiyoj tug'ilsa, o'qituvchi yordam berishi maqsadga muvofiqdir), predmet nomini anglatgan so'zlarni alohida ko'chirib olishi va qanday so'roqlarga javob bo'lishini aniqlamog'i, ot so'z turkumiga ta'rif bermog'i kerak. U otga xos bo'lgan muhim belgilarni (predmetni bildirib, kim?, nima? so'rog'iga javob bo'lishini) ajratishi lozim. So'ngra gapdagi insonga oid nomlarni, jonivorlarning, narsa va jismlar hamda voqea-hodisalarning nomlarini, belgi-sifat, harakat-holat nomlarini bildirgan so'zlarni bir necha ustunga yozish taklif etiladi. Keyinchalik o'quvchilardan qo'shimchalarni aniqlash (shaxs, kelishik, egalik), qaratqich va tushum kelishigi differentsiatsiyasi to'g'risida mulohaza yuritish taklif qilinadi.

O'quvchi o'z tashabbusi bilan yoki o'qituvchi so'rog'iga javob berishda yuqoridagi yagona misol asosida ifodalangan qoidani boshqa bir qancha fanlarga ko'chirishi lozim. Boshqacha so'z bilan aytganda, yagona misoldan umumiy qoida chiqariladi. Shu tariqa, o'quvchilarda yakkadan umumiyga, so'ngra umumiydan yana yakkaga o'tish usuli tarkib topadi. Topshiriqning ikkinchi bosqichida o'quvchiga bir gap topib, uni yuqoridagida tahlil qilish talab etiladi, qaratqich va tushum kelishigi differentsiatsiyasiga doir mana bu gap beriladi: havoning harorati kishini kuydiradi.

Umumlashtirish usullarini o'quvchilarga o'rgatish o'zbek tili materiallarini puxta egallashni osonlashtiradi va o'qitish samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning faolligini, bilishga qiziqish faoliyatini kuchaytiradi va hokazo. Olib borilgan izlanishlarimizning ko'rsatishiga qaraganda, o'smir tafakkurini o'stirishda insho yozish va uni mantiqiy muhokama qilish muhim ahamiyatga ega. Yettinchi sinf o'quvchisining ijodiy ishidan namuna keltiramiz: "Men Toshkent shahriga yaqin qishloqda istiqomat qilaman. Onam jamoa xo'jaligida, otam esa kombinatda mehnat qilishadi. Onamlar yetishtirgan noz-ne'matlar xalqimiz dasturxonini bezatadi. Xalq maqtoviga sazovor bo'lishdan ham

baxtliroq narsa bormi dunyoda, axir?! Ular vaqtli matbuot bilan sinchkov tanishadilar, siyosiy va badiiy jurnallarga obuna bo'ladilar. Vatan baxt-saodati uchun ter to'kaman, — deyдилar biz bilan suhbatda. Ular o'zlarining dugonalari bilan erta ketib, kech qaytadilar. Lekin oila g'amxo'rligini esdan chiqarmaydilar. Onamlar orden olganlarida uyimizga tabriklash uchun ko'pgina kishilar kelishdi. Otamlar ikkinchi jahon urushida ishtirok etganlar. Hozirgacha quroldosh do'stlari bilan xat olishib turadilar. Ularning ko'ksini 2 ta orden bezab turadi. Suratları hurmat taxtasidan joy olgan. Bo'sh vaqtlarida yog'ochdan o'ymakar nashqlar yasaydilar. Men ota-onamni behad hurmat qilaman va ular bilan faxrlanaman. Kasbning yomoni bo'lmaydi, chunki uni sevsang bas, bo'lgani...”

Inshoni guruh bo'lib muhokama qilish o'smirlarni mantiqiy mulohaza yuritishga o'rgatadi. Masalan: 1) o'quvchining onasini jamoa xo'jaligi a'zosi ekanligi va ko'ksini orden bezab turishi, 2) “Vatan baxt-saodati uchun” ter to'kishi, 3) jamoa xo'jaligida baynalminal oilaning yuzaga kelishi, 4) onaning g'oyaviy-siyosiy ongini o'stirish uchun tinmay harakat qilishi, 5) farzandda g'urur tuyg'usining paydo bo'lishi, 6) otaning orden sohibi ekanligi va hurmat taxtasidan joy olganligi, 7) Vatan ozodligi uchun frontda jang qilganligi, 8) baynalminal quroldosh do'stlar aloqasi, 9) bo'sh vaqtlarda o'ymakorlik bilan shug'ullanishi to'g'risidagi mulohazalar tafakkur rivoji uchun kuchli ta'sir qiladi.

Endi sakkiziichi sinf o'quvchisining inshoda ifodalagan fikrlaridan namunalar keltiramiz. “Orzuning cheki yo'q, deydi xalqimiz. Men bunga to'la ishonaman. Shu boisdan bo'lsa kerak, ko'p kishilarni o'z idealim deb hisoblayman. Kosmos qahramonlari bilan faxrlanaman. Mehnatsevar sportchilarni yoqtiraman. Kishining salomatligi posbonlariga hurmat bilan qarayman. Dongdor ishchi-xizmatchilarni olqishlayman. Dovyurak Vatan posbonlaridek bo'lishni orzu qilaman. Mening orzuyim qahramon Sobir Rahimovdek baynalminal, jasur, aql-zakovatli, kamtar kishidek inson bo'lib voyaga yetishdir. Men ular to'g'risida ko'p materiallar o'qiyman jismonan toblanaman. Temir irodali Vatanimiz qahramonlari (Ozod Sharafiddinov va boshqalar) men uchun idealdir...”

Inshoni hamkorlikda muhokama qilish ulami milliy-ma'naviy ruhida tarbiyalaydi. Bunda ayniqsa, o'qituvchining o'smirlar fikr yuritishiga qaratilgan savollari: “Sobir Rahimovning qaysi xarakter xislatlari barkamol avlod uchun qimmatli?”, “Sobir Rahimovning tashkilotchilik va aqliy qobiliyatiga qanday qaraysiz?”, “S.Rahimov jasoratining g'alabasi uchun kurashda tutgan o'rni nimalarda o'z ifodasini topgan?”, “S.Rahimov jasoratining ommaviy tus olishi qanday rol o'ynadi?” muhim ahamiyat kasb etdi.

Ekspirimentlarning birida o'qituvchi botanika darsida o'quvchilarga dukkaklilar oilasining umumiy belgilari va ularning yashash sharoiti hamda turi haqida, uning qishloq xo'jaligida, oziq-ovqat sanoatidagi ahamiyati to'g'risida bilim berishga intildi. O'smirlar fikr yuritish faoliyatini faollashtirish, darsni jonlashtirish maqsadida quyidagi savollar o'rtaga tashlanadi: 1) Dukkakli o'simliklar poyasi va barg tuzilishi qanday? 2) Mosh, loviya va no'xat

o'simliklarining ildiz ko'rinishi va holati qanday? 3) Boshqa bir yillik o'simliklardan dukkakli o'simliklarning qanday farqi bor? 4) Yovvoyi va madaniy dukkakli o'simliklarga qaysilar kiradi? 5) Yantoqning usti va yer osti qismlari qanday tuzilgan? 6) Quyonsuyak o'simligi cho'lda qanday yashashga moslashgan? 7) Dukkaklilarning qanday ahamiyati bor? va boshqalar.

Ayniqsa, o'quv dasturi materiallarining dunyo voqea va hodisalarining qonuniyati, ularning o'zaro aloqasi, o'simlik va hayvonot dunyosining uzviy bog'liqligi, organizmning tashqi muhitga ohangdoshligi va nihoyat inson tabiatni o'zgartiruvchi kuch ekanligi kabi muhim tushunchalar bilan bog'lanishi o'zining tarbiyaviy ta'sir kuchi bilan alohida ajralib turdi. Ma'lumki, tabiat va jamiyat qonunlari to'g'risidagi keng ko'lamli bilimlarni o'zlashtirish tafakkur asosini tashkil qiladi.

"Funksiya" temasini matematik nuqtai nazardan o'smirlarga har tomonlama ochib berishda o'qituvchi jonli misollarga murojaat berdi. U bu bilan qanoat hosil qilgani yo'q, mavzuning ko'lamlari yanada kengaytirishga harakat qila bordi, uning ahamiyatini atroflicha tushuntirishga intildi. Jumladan, funksiya matematikaga o'z-o'zidan kelib qolmaganligi, balki ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyoji va zaruriyatidan kashf qilinganligi, shu yo'lda olimlar ko'p yillar izlanishlarda bo'lganliklarini tushuntirib berishga erishdi. Davr taqozosi bilan, mashina-texnika sanoati rivojlanishining turtkisi bilan uning zaruriyat darajasida ko'tarilganligi o'qituvchi tomonidan isbotlab berildi. Ayniqsa, o'tmishdagi donishmandlardan biri ta'biri bilan aytilgan, matematikaga o'zgaruvchan kattalikning olib kirilishi bilan dialektikaga harakat tushunchasi kirib keldi, degan iborani o'rinni ishlatishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'quvchilarning fikr yuritish faoliyatini jonlantirish maqsadida bilish faoliyatini faollashtirishga qaratilgan savollar sinf kollektivi hukmiga havola qilinib turildi.

Qisqa qilib aytganda, O'zbekiston Respublika maktablarida olib borilgan tajribalar va kuzatishlar har qanday o'quv fani materiallarini o'zlashtirishda (o'rganishda) tafakkurning ko'pqirrali, ko'pyoqlama tarzda rivojlantirishni amalga oshirishning xavfsiz va imkoniyatlari hali ko'p ekanligini ko'rsatdi. Shu boisdan murakkab, lekin sharaflilar vazifani maktab ta'lim tizimi amaliyotiga joriy qilish uchun ichki imkoniyatlarni qidirish va ulardan oqilona foydalanish darkor. Ta'limda tafakkur jarayonini rivojlantirish uchun, eng avvalo, o'qitishni ilmiy asosda rejalashtirish va uni oqilona tashkil qilish lozim. Buning uchun o'quv fanining o'ziga xos xususiyatlaridan o'quvchilarning kamol topganlik darajasidan, aqliy imkoniyatlaridan kelib chiqqan xolda ta'lim jarayoniga yondashish o'quv-tarbiya samaradorligini oshiradi, XXI asr talabiga javob beradigan har tomonlama taraqqiy qilgan o'smir o'quvchilar shaxsini barkamol qilib shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

ILK O'SPIRINLIK YOSHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ilk o'spirinlik yoshi davriga 15-18 yoshlardagilar (akademik litsey, kasb-hunar kolleji o'quvchilari) kiradilar. Bu davrda o'quvchi jismonan baquvvat, o'qishni tugatgach, mustaqil mehnat qila oladigan, oliy maktabda o'zini sinab ko'radigan imkoniyatga ega bo'ladi, ma'naviy jihatdan yetuklikka erishadi. Ilk o'spirin 16 yoshida mamlakat fuqarosi va 18 yoshida esa saylash hamda saylanish huquqiga ega bo'ladi. Bularning barchasi ilk o'spiringa fuqaro sifatida ijtimoiy jihatdan voyaga yetishi, hayotda o'z o'rmini topishi, o'z taqdirini o'zi hal qilishi va yetuk shaxs sifatida ma'naviy o'sishi uchun jamiki shart-sharoitlarni yaratadi.

Ilk o'spirinning shaxsi ijtimoiy hayotda, akademik litsey, kasb-hunar kolleji jamoasida, tengqurlari bilan munosabatlarda egallagan mutlaqo yangicha mavqei ta'sirida, o'qish va turmush sharoitidagi o'zgarishlar ta'sirida tarkib topa boshlaydi.

Mazkur davrning yana bir xususiyati – mehnat bilan ta'lim faoliyatining bir xil ahamiyat kasb etishidan iboratdir. Mavjud shart-sharoitlar ta'siri ostida ilk o'spirinning aqliy va axloqiy jihatdan o'sishida o'ziga xos o'zgarishlar, yangi xislat va fazilatlar namoyon bo'ladi. Akademik litsey, kasb-hunar kolleji o'quvchilari ijtimoiy hayotdagi dolzarb vazifalarni hal qilishda faol ishtirok eta boshlaydilar. Ijtimoiy hayotda faol qatnashish, ta'lim xarakterining o'zgarishi yigit va qizlarda ilmiy dunyoqarash, barqaror e'tiqodning shakllanishiga, yuksak insoniy his-tuyg'uning vujudga kelishiga, bilimni o'zlashtirishga ijodiy yondashish kuchayishiga olib keladi, natijada mustaqil fikrlash shakllanadi.

Hayotda o'z o'rmini topishga intilish kasb-hunar egallash, ixtisoslikni tanlash, istiqbol rejasini tuzish, kelajakka jiddiy munosabatda bo'lishni keltirib chiqaradi. Biroq bu davr kuch-g'ayrat, shijoat, qahramonlik ko'rsatishga urinish, jamoat, jamiyat va tabiat hodisalariga romantik munosabatda bo'lish bilan boshqa yosh davrlaridan keskin farqlanadi.

Ayniqsa, turmush va o'qish faoliyatlarining yangicha shart-sharoitlari sinf (kurs) jamoasidagi o'zgacha vaziyat, ilk o'spirinlarning maxsus ta'lim tizimida egallagan yuqori mavqei, jamoatchilik ishlarida tajriba orttirishlari ular oldiga yuksak talab hamda mas'uliyatli vazifalar qo'yadi. Bu davrda ilk o'spirin yangicha ta'lim muhitida tashkilotchilik, rahbarlik, tarbiyachilik, tashviqotchilik vazifalarini o'tay boshlaydilar.

Ilk o'spirinning psixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuch jamoat tashkilotlari, o'quv jamoasi, ta'lim jarayoni qo'yadigan talablar darajasining oshishi bilan u erishgan psixik kamolot o'rnatidagi ziddiyatdan iboratdir. Turli qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar ilk o'spirinning axloqiy, aqliy, nafosat jihatdan tez o'sishi orqali bartaraf qilinadi.

6.1. Ilk o'spirinlik yoshida shaxsning kamol topishi

Ilk o'spirinlik yoshidagi o'zgarishlar maktab, oila, shaxslararo munosabatlardagi mavqeni yanada mustahkamlashning muhim omili hisoblanadi. Lekin yetakchi omil yangicha ta'lim muassasa o'quvchisi faoliyatining xususiyati, mohiyati va mazmunidagi tub burilishdir.

Ilk o'spirinlarda avvalo o'zini anglashdagi siljish yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu hol shunchaki o'sishni bildirmaydi, balki o'z shaxsiyatining ma'navi-psixologik fazilatlarini, faol ijtimoiy turmush tarzining maqsad va vazifalarini anglashni, oqilona baholashni aks ettiradi. Ilk o'spirinda o'zining ruhiy dunyosini, shaxsiy fazilatlarini, aql-zakovatini, qobiliyati hamda imkoniyatini aniqlashga intilish kuchayadi. O'z xulq-atvorini jilovlash, his-tuyg'ulari hamda ichki kechinmalarini tushunish ishtiyoqi vujudga kela boshlaydi.

Ilk o'spirindagi o'zini anglash turmush, o'qish, mehnat va sport faoliyatlari taqozosi bilan namoyon bo'ladi. Yangicha ta'lim muassasidagi odatlanilmagan vaziyatning shaxslararo munosabat va muloqot ko'lamining kengayishi o'zining aqliy, axloqiy, irodaviy his-tuyg'ularining xususiyatlarini oqilona baholash, qo'yilayotgan talablarga javob tariqasida yondashish o'zini anglashni jadallashtiradi.

Bunday ta'lim tizimidagi o'quvchilarning o'zini anglashga aloqador xususiyatlari mavjud. Ular avval, o'zlarining kuchli va zaif jihatlari, yutuq va kamchiliklarini, munosib va nomunosib qiliqlarini aniqroq baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Agar o'smirda atrofdagi kishilarning oqilona baholashlari orqali aniq baholash yuzaga kelsa, ilk o'spirinda bu holat boshqacharoq tarzda kechadi, unda o'z shaxsiy fazilatini, xulq-atvorini, aqliy va jismoniy mehnat faoliyatini tahlil qilish, qiyosiy baholash mayli kuchayadi. Ilk o'spirin o'smirga qaraganda o'z ma'naviyati va ruhiyatining xususiyatlarini to'laroq tasavvur eta olsa ham, ularni oqilona baholashda kamchiliklarga yo'l qo'yadi. Natijada u o'z xususiyatlariga ortiqcha baho berib, manmanlik, takabburlik, kibrlanish illatiga duchor bo'ladi, sinf (kurs) va pedagoglar jamoalarining a'zolariga g'ayritabiiy munosabatda bo'la boshlaydi. Shuningdek, ayrim ilk o'spirinlar o'z xatti-harakatlari, aqliy imkoniyatlari va qiziqishlariga past baho beradilar va o'zlarini kamtarona tutishga intiladilar.

Akademik litsey, kasb-hunar kolleji o'quvchisining o'smirlik yoshi davridagi boladan boshqacha yana bir xususiyati – murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon hissi, o'z qadr-qimmatini e'zozlash, sezish va fahmlashga moyillikdir. Masalan, o'spirin yigit va qiz sezgirlik deganda nozik, nafis holatlarning farqiga borish, zaruratni tez anglash, xolisona yordam uyushtirishni, shaxsning nafsoniyatiga tegmasdan amalga oshirishni tushunadi. Ilk o'spirin o'zining ezgu niyatini baholashga jamoada o'z o'rmini belgilash nuqtai nazardan yondashadi, chunonchi "O'zim tanlagan mutaxassislikka yaroqlimanmi?" "Jonajon respublikamga, ota-onamga munosib farzand bo'la olamanmi?" "Jamiyatning taraqqiyotiga o'z ulushimni qo'sha olamanmi?" degan savollarga javob qidiradi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'quvchida o'zining fazilati to'g'risida yaqqol tasavvur hosil qilish uchun o'qituvchiga unga juda ustalik, bilimdonlik, ziyaraklik bilan yordam berishi lozim. U o'zining do'stona, iliq munosabati bilan sinf jamoasi a'zolari e'tiborida ishonch, obro' qozonishi uchun har bir mulohazasida pedagogik-psixologik nazokatga rioya qilsa yigit va qizlarda ham o'z kuchiga, imkoniyatiga, qobiliyatiga, fahm-farosatiga ishonch hissini paydo qiladi. Ularda ustozga chuqur hurmat, minnatdorchilik tuyg'ulari uyg'onadi.

Ilk o'spirin o'quvchida o'zini anglash negizida o'zini o'zi tarbiyalash istagi tug'iladi va bu ishning vositalarini topish, ularni kundalik turmushga tatbiq qilish ehtiyoji vujudga keladi. Lekin o'zlarining o'zini o'zi tarbiyalashi psixologiyasidagi mavjud nuqsonlarga barham berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoyalanib qolmay, ularni kattalarga xos ko'p qirrali umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ilk o'spirinlik davrida o'quvchilar o'zlarida eng qimmatli fazilatlarini, o'quv va malakalarni ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam tarkib toptirishga ehtiyoj sezadilar. Ma'lumki, mazkur toifadagi ta'lim muassasi o'quvchilari ma'naviy-psixologik qiyofaga ega bo'lish uchun oqilona o'lcham, mezon, vazifalarini bajaruvchi barkamol, mukammal timsol, namuna, yuksak orzu tasvirini qidiradilar.

Ilk o'spirinlarda ideallar bir necha ko'rinishda namoyon bo'lishi va aks etishi mumkin. Masalan, ular taniqli kishilarning qiyofalari, badiiy asar qahramon timsolida o'zlarida yuksak fazilatlarini (sifatlarini) gavdalantirishni orzu qiladilar. Biroq yigitlar bilan qizlar o'rtasida ideal obrazini tanlashda katta farq bo'ladi. Masalan, qizlar ko'pincha mehnatkash ayolning, jozibali, nazokatli, iboli, iffatli jamoat arbobining, badiiy asar qahramonining xususiyatlari mujassamlangan qiyofalarni ideal darajasiga ko'taradilar. Ammo ayrim o'quvchilar tarixiy shaxslarning masalan, baquvvat yo'lto'sar, oq ofitser, quv josus va boshqalarning salbiy sifatlariga taqlid qilishga ham moyil bo'ladilar.

Ilk o'spirin o'quvchilarning o'zini o'zi tarbiyalashi o'quv yurtidagi jamoatchilik tashkilotlarining, pedagoglar jamoasining tarbiyaviy ta'siri doirasida amalga oshishi shart. Zero, o'zini o'zi takomillashtirish jamoada munosib o'rin egallash, ijtimoiy burchni anglash va foydali mehnatga qiziqishga xizmat qilishi kerak.

Kuzatishlar va hayot tajribalarining ko'rsatishi ba'zi hollarda ilk o'spirinlar o'zlarini qo'rqmas, jasur qilib ko'rsatishga, noo'rin xatti-harakatlarga moyil bo'ladilar, qaltis yo'llar bilan o'z irodalarini tarbiyalashga intiladilar, goho hayotlarini xavf ostida qoldirishgacha borib yetadilar. Shuning uchun ularga sun'iy usullar va vositalar yordamida qiyinchiliklarni bartaraf qilish mumkin emasligini tushuntirish kerak. Shuningdek, ularni oqilona, maqsadga muvofiq samarali usullardan foydalanish yo'llari bilan tanishtirish, haqiqiy chiniqish malakalari bilan qurollantirish yaxshi natija beradi.

Akademik litsey, kasb-hunar kolleji o'quvchilari ma'naviy xislatlarga, axloq normalarining mohiyatiga jiddiy munosabatda bo'ladilar. Ular axloqiy

turkumlar, birliklarning mazmunini, chuqur anglay boshlaydilar, har qaysi axloqiy tushunchaning nozikligi va ko'p ma'noligini bilishga harakat qiladilar. Masalan, burch, vijdon, g'urur, qadr-qimmat, faxrlanish, mas'uliyat, or-nomus kabi tushunchalarni chuqur tahlil qila oladilar. Lekin ularning hammalarini bu axloqiy tushunchalarni yaxshi anglaydilar, deb bo'lmaydi. Shunga ko'ra, to'g'ri axloqiy qarashlar, tasavvurlar tarkib topishi uchun adolatli turmush tarzining o'zi yetarli, deyish mumkin emas. Va pedagog xotirjamlikka yo'l qo'ymasligi, sog'lom muhit yaratish, barqaror shaxsni tarkib toptirish uchun doimo izlanishi zarur. Shuningdek, maktabda, kollejda tarbiya ishlari izchil olib borilmasa, yigit va qizlarda chinakam, barqaror e'tiqodlar shakllanmaydi. Ilk o'spirinlarda axloqiy tushunchalarni oqilona shakllantirish lozim, ularga nojo'ya xulq-atvor, chet el filmlarining mazmuni ma'naviyatga va ruhiyatga salbiy ta'sir etishini tushuntirish zarur. Ijtimoiy hayotda uchraydigan yaramas yurish-turishlarga, illatlarga zarba berish, ularning ta'siridan yigit va qizlarni asrash pedagoglar jamoasining muhim vazifasi hisoblanadi.

Ilk o'spirinlarda balog'atta yetish tuyg'usi takomillashib borib, o'zining o'mini belgilash va ma'naviy dunyosini ifodalash tuyg'usiga aylanadi. Bu hol uning o'zini alohida shaxs ekanligini, o'ziga xos xislatini tan olinishiga intilishida aks etadi. Bunga esa moddalarga mayl qo'yish, murakkab tasviriy san'atga, musiqaga, kasb-hunarga, tabiatga qiziqishni namoyish qilish yaqqol dalildir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ilk o'spirin yoshidagi qizlar katta yoshdagi kishilarning ta'siriga osonroq beriladi. Ilk o'spirin yigitlar esa kattalardan ko'ra tengdoshlari ta'siriga ko'proq beriladilar. Shuning uchun maxsus o'quv yurti o'quvchisi shaxsining tarkib topishiga maktab muhiti xususan sinf jamoasi, rasmiy va norasmiy tengqurlar guruhi kuchli ta'sir etadi. Sinf, kurs jamoasi umumiy maqsadni belgilashga, jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatlar o'rnatishga, shaxsiy va jamoatchilik munosabatlar rivojlanishiga imkoniyatlar yaratadi. Sinf va maktab jamoalari ta'sirida matonatlilik, jasurlik, sabr-toqatlilik, kamtarlik, intizomlik, halollik, hamdardlik kabi fazilatlar takomillashadi va xudbinlik, loqaydlik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qo'rqqoqlik, g'ayrlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi. Jamoa a'zolari o'rtasidagi ahillik, birlik, yagona maqsadga intilish, iliq psixologik muhit mavjud salbiy xatti-harakatlarni yo'qotish uchun xizmat qiladi.

Kollej o'quvchilari shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat tashkilotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning yuksak talablar qo'yishi natijasida ilk o'spirinlarda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik, tanqidiylik singari fazilatlar barqarorlashadi. Mazkur tashkilotlap ilk o'spirinlardagi g'oyaviy-siyosiy, vatanparvarlik, jamoachilik, insonparvarlik, o'zaro yordam, hamkorlik tuyg'ularini mukammal bosqichga ko'taradi. Ana shularni kuzatib tadqiq etgan psixolog L.I.Umanskiy tashkilotchilik qobiliyati o'zaro uzviy bog'liq quyidagilardan iboratligini ta'kidlaydi: 1) tashkilotchilik tuyg'usi (psixologik topqirlik, kashfiyotchilik, nazokat, amaliy aql-idrokda o'z ifodasini topadi); 2) tengdoshlariga emotsional-irodaviy ta'sir ko'rsatish

imkoniyati (muammolar yechimiga jalb qilish, ularning kuch-g'ayratini birliktirish); 3) tashkilotchilik faoliyatiga moyillik (emotsional his-tuyg'u, ijobiy munosabat, faollik ko'rsatish, qat'iy qiziqish va hokazolar); L.I.Umanskiyning fikricha, ilk o'spirin namunali tashkilotchi bo'lishi uchun unda quyidagi xislatlar bo'lishi kerak: a) axloqiy xislatlar – jamoatchilik, samimiylik, tashabbuskorlik, faollik, mehnatsevarlik; b) irodaviy xislatlar – matonat, qat'iyat, mustaqillik, tashabbuskorlik, batartiblik, intizomlilik; v) emotsional xislatlar – xushchaqchaqlik, tetiklik, hazilkashlik va yangilikni his etish, o'z kuchiga ishonch, optimizm va boshqalar.

Ilk o'spirinlarning yana bir muhim xislati ularda yuksak darajadagi do'stlik, o'rtoqlik, ulfatchilik, muhabbatning vujudga kelishidir. Shu his-tuyg'ular yigit va qizlarning ma'naviyati va psixologiyasida qanday tus olishiga qarab, tarbiyaviy chora va tadbirlarni amalga oshirish yaxshi natija beradi. Sinfdagi hamkorlik faoliyatida o'zaro yordam hamjihatlilik, intilish va manfaatlar birligiga asoslangan o'rtoqlik munosabatlari yuzaga keladi. O'rtoqlik munosabatlarining yuksak cho'qqisi do'stlik hissida namoyon bo'ladi. Do'stlik hissi o'rtog'iga mehribonlikda u bilan uchrashish va suhbatlashish, o'z fikr va hissiyotlari bilan o'rtoqlashishda ko'rinadi. Haqiqiy do'stlik hissi o'zaro talabchanlik bilan bog'liq bo'lib, xatolarni birgalikda tuzatishda ifodasini topadi.

Yigit bilan qiz o'rtasida muhabbat tuyg'usi vujudga kela boshlaydi. Muhabbatning quvonchli lahzalari, iztirobli kechinmalari ikkala yoshning ruhiyatini egallaydi va tobora chuqurlashib boradi, ular uchun dastlabki hayot sinovi vazifasi bo'ladi. Mazkur his-tuyg'u o'spirinlarning o'zaro yaqinligi, hayotga qarashlari, qiziqishlari, didlari va ezgu niyatlarining umumiyliги hamda butun umrga ahillik, ittifoqlik umidini bag'ishlagan shodlik bilan xarakterlanadi.

Ilk o'spirin o'quvchilarda tabiat, san'at, adabiyot, madaniyat, ijtimoiy hayot go'zalliklarini payqash, idrok qilish, sevisish, ulardan ta'sirlanish, ma'naviy ozuqa olish xislatlari paydo bo'ladi. Ularning psixologiyasida mayin sado, yoqimli nido, qalbni to'lqinantiruvchi musiqa, nozik his-tuyg'u, ezgulik hislari, mayllari kuchayadi. Ayniqsa, estetik hislar ularning ma'naviyatidagi qo'pol, noxush, xunuk va yoqimsiz qiliqlarning yo'qolishiga yordam beradi. Lekin bundan ilk o'spirinlar jo'shqin, keskin, shavq va zavqli damlardan butunlay voz kechadilar, degan ma'no kelib chiqmaydi. Shunga qaramay, ilk o'spirin yigit va qizlar orasida estetik tuyg'usi to'la shakllanmagan, noto'g'ri tasavvurga ega bo'lgan shaxslar ham uchraydi. Ularda estetik his-tuyg'u o'ziga xos qarashlar va nuqtai nazarining o'sishida ilm-fan va texnikaning rivoji, tafakkurning takomillashuvi, taqlidchanlik muhim rol o'ynaydi. Buning uchun muayyan reja asosida turli muzeylar ko'rgazma va konsert zallariga, kino, teatr, radio va telestudiyaga sayohatlar uyushtirish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur o'quvchilarning o'quv mashg'uloti o'z xususiyati va mazmuni bilan boshqa yosh davridagi o'quvchilarning ta'lim jarayonidan tubdan farq qiladi. O'quv rejasi va dasturining murakkablashuvi, yangi fanlar va fakultativ kurslarning kiritilishi o'zlashtirishni nazariy tafakkur yordamida amalga

oshirishni taqozo etadi. Ana shu sababli ularning munosabati ham o'zgaradi, ularda fanlarga turlicha munosabatlar shakllana boshlaydi.

O'quvchilarning fanlarga munosabatlari asosan qaysi fanning inson dunyoqarashidagi rolga faoliyatidagi va ijtimoiy ahamiyatiga amaliy xususiyatiga o'zlashtirish imkoniyatiga va uni o'qitish metodikasiga bog'liq bo'ladi.

Ushbu yoshda bilishga qiziqish amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Masalan, bu qiziqish ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnikaga, tabiatga, osmon jismlariga, jamiyatshunoslikka, huquqiy muamolarga, sport va hokazolarga yo'nalgan bo'ladi. Ularning to'garaklarda faol qatnashishi qobiliyat va aqliy imkoniyatlariga qarab amalga oshadi.

Ilk o'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik, takomillashib boradi, mantiqiy xotira, eslab qolishning yo'l va vositalari esa ta'lim jarayonida yetakchi rol o'ynay boshlaydi. Ular topshiriqlarni bajarishda uning ma'nosi hamda mohiyatini to'la anglab ish tutadilar, eslab qolish, esda qolish, esga tushirish jarayonlarning samarali usullaridan unumli foydalanadilar. Bu jarayonlar muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi diqqatning sifati va miqdori o'zgaradi. Diqqatni ko'chirish va taqsimlash sezilarli rivojlanadi, boshqalarning nuqtai nazariga e'tibor berish, ularning nutqini tinglash, yozib olish, mulohaza yuritish mahorati oshadi va aqliy qobiliyati takomillashadi.

Ilk o'spirinlarning tafakkuri tobora faol, mustaqil va ijodiy xususiyatlarga ega bo'lib boradi. Lekin ularning fikr yuritishida birmuncha ob'ektiv va sub'ektiv kamchiliklar uchraydi.

6.2. Ilk o'spirinlar aql-idrokining xususiyatlari

Ilk o'spirin barcha faoliyat bosqichida mustaqil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilikdir. Ilk o'spirinlarga adabiy qahramon qiyofasini ifodalash, asar mohiyati, mazmuni va g'oyasi yuzasidan mustaqil holda hukm va xulosa chiqarish topshirilganda ular, birinchidan, asarni o'qishgan, biroq hech qanday xulosa chiqarishmagan, ikkinchidan, mavzuga ijodiy yondashmasdan o'qituvchining har bir so'zini esda saqlab olib, hech o'zgarishsiz qaytadan aytib berishga harakat qilishgan, uchinchidan, o'zlari maktabdan va sinfdan tashqari faoliyatlarida eshitganlari, o'qiganlari bilan o'qituvchining axboroti, ma'lumoti xabarni umumlashtirib javob berishgan, to'rtinchidan, o'z fikrlarini bayon etishga qiynalganlarida asardan ko'chirmalar keltirishgan.

O'quvchilarda nazariy tafakkurni shakllantirishda to'garak va fakultativ mashg'ulotlar, kasbiy fanlar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ilk o'spirin o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishda o'qituvchilar, sinf rahbarlarining siymolari muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar ilk o'spirinlarda o'rganilayotgan narsa va hodisalarning ob'ektivligi, haqqoniyligi, to'g'riligiga ishonch hosil qilishlari, ulardan qanoatlantirishlari va ularni isbotlashga o'rgatib borishlari zarur. Ikkinchidan, fan o'qituvchilari ularni narsa va hodisalar to'g'risida original fikr yuritishga yo'llashlari kerak. Uchinchidan,

o'quvchilarning mashg'ulotlarda qo'llanaverib, ma'naviy eskirgan bir qolipdagi so'zlardan, iboralardan foydalanishlariga yo'l qo'ymasliklari kerak. To'rtinchidan, fan o'qituvchilari o'spirin yigit va qizlarga bilimlarini amaliyotga tatbiq qilishni o'rgatishlari shart, buning uchun ularda amaliy malakalarni shakllantirishga harakat qilishlari lozim.

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda rivojlanishi mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun tafakkur rivojlanishi bilan birga o'quvchining nutq faoliyati ham o'sadi. Bu esa o'quvchida o'z fikrini to'g'ri, aniq ifodalash malakasini tarkib toptiradi, nutqining tuzilishini takomillashtiradi va lug'at boyligini yanada oshiradi.

Ilk o'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushunish orqali mustaqil fikrlashga, mulohaza yuritish va munozaraga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat o'zining nuqtai nafari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ma'lumki shaxsning ana shu fazilatlarini fikrlashi, mustaqil o'ylashi, to'g'ri hukm va xulosa chiqarishi, qat'iy qarorga kelishining natijasidir.

Yigit va qizlarning adabiy asarni baholashi, u haqda shaxsiy fikrlarini bildirishi, muammoli tomonlari yuzasidan bahslashuvi va hokazolarda insoniy xislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi aql tanqidiyligining aynan o'zginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin tanqidiylik esa ilk o'spirinning badiiy didi va hayotiy tajribasi zaifligidir. O'qituvchi ayni shu paytdagi asosiy vazifasi — o'quvchilar tafakkuridagi tanqidiylikni haqqoniylik darajasiga ko'tarishdan, ularga voqelikka odilona, oqilona tanqidiy nuqtai nazardan qarashni o'rgatishdan iboratdir.

Mazkur yoshdagi o'quvchi aqlining tanqidiyligida og'machilikka moyillik kuchli bo'ladi. Og'machilikning eng asosiy sabablaridan biri — voqelikning mohiyatini ilmiy jihatdan to'g'ri tushunmaslikdir. Shuningdek, uning "o'z pozitsiyasi"da bo'sh kelmasligi, narsa va hodisalarning asl mohiyatini anglab turib, jo'rttaga "o'jarlik" qilishi ham ana shu og'machilikning bir ko'rinishidir.

Ularda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Aqlning yoki tafakkurning tanqidiyligini tarbiyalashda o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos tipologik xususiyatiga, aqliy kamolot darajasiga, bilimlari saviyasiga, mulohaza doirasining kengligiga, nutq qobiliyatiga, shaxsiy nuqtai nazariga, o'qishga nisbatan munosabatiga, qiziqishining xususiyat va darajasiga, aqliy faoliyat operatsiyalarini qanchalik bilishiga, mavjud o'qish ko'nikmasi va malakalariga alohida e'tibor berishi lozim.

Aql tanqidiyligining rivojlanishi yangicha ta'lim muassasa o'quvchilarini moddiy dunyoni, atrof-muhitni o'rganishga, o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, faollikka da'vat etadi va bundan tashqari, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi. O'rganilayotgan hodisa to'g'risida hukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Ilk o'spirin tafakkurining sifatini uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi tashkil qiladi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, ilk o'spirin ongida tevarak-atrofdagi voqelik bo'yicha mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar qanchalik joy olganligi nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi deganda, moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatleri, o'zaro bog'lanishi va munosabatlari ilk o'spirinning fikrlashida to'liq aks etishi tushuniladi. Tafakkurning kengligi esa o'zining mazmundorligi va chuqurligi bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchi narsa va hodisalarning eng muhim alomat va xususiyatlarini mujassamlantirsa, o'tmish, hozirgi zamon va kelajak haqidagi mulohazalarini bildirsa olsa, buni keng tafakkur deyiladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda, ilk o'spirin tashabbuskorlik bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi va ularni hech kimning yordamisiz oqilona usullar bilan bajara olishi tushuniladi. Aqlning tashabbuskorligi deganda, ilk o'spirinning o'z oldiga yangi g'oya, muammo va vazifalar qo'yishini, ularni amalga oshirishda samarador vositalarni ham o'zi topishga intilishini anglaymiz. Aqlning pishiqligi vazifalarni bajarishda yangi usullarni tez izlab topish va qo'llay olishda, eskirgan vositalardan qutulishda namoyon bo'ladi. Agar o'quvchi muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli yangi fikrlarni aytgan bo'lsa, nazariy va amaliy vazifalarni hal qilishda yordam bersa, buni samarador tafakkur deyiladi. Tafakkurning tezligi savolga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Ilk o'spirin tafakkurining tezligi qator omillarga: birinchidan, fikrlash uchun zarur materialning xotirada mustahkam saqlanganligiga, uni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog'lanishning tezligiga, turli his-tuyg'ularning mavjudligiga, o'quvchining diqqati va qiziqishiga; ikkinchidan, uning bilim saviyasiga, qobiliyatiga, egallagan ko'nikma va malakalarga bog'liqdir.

Ilk o'spirin qobiliyati, layoqati va iste'dodi ta'lim jarayonida mehnat faoliyatida rivojlanadi. Uning qanchalik iste'dodli ekanini aniqlash uchun ziyakligi, jiddiy sinovga shayligi, mehnatga moyilligi, intilish, psixik tayyorligi, mantiqiy fikrlashining tezligi, izchilligi, samaradorligiga e'tibor berish kerak. Qobiliyatning o'sishi bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning sifatiga bog'liq bo'lib, shaxsni kamol topish jarayoniga qo'shilib ketadi.

Ilk o'spirinlikda o'tiladigan darslar, laboratoriya ishlari va amaliy mashg'ulotlar, referat konspekt yozish kabi ta'limiy faoliyat turlari yangicha ta'lim muassasi o'quvchilari o'zlashtirishi zarur materiallarni mustaqil holda tushunishga olib keladi. Bu ishlar kundan-kunga ko'proq ahamiyat kasb etishi natijasida tafakkur tobora faol, mustaqil, ijodiy tus olib boradi. Bularning barchasi ilmiy-nazariy tafakkurning shakllanishiga, tevarak-atrofdagi voqelikning umumiy qonuniyatlarini bilish qobiliyati o'sishiga, aqliy imkoniyatlar vujudga kelishiga, tabiat va jamiyat rivojlanishining qonunlarini anglab olishga muhim shart-sharoitlar yaratadi.

Ilk o'spirinlar biror hodisani asoslagan, isbotlagan paytlarida uning muhim xususiyatlariga, birlamchi jihatlariga sinchkovlik bilan qaray boshlaydilar.

Darsliklardan o'qigan va o'qituvchilardan eshitgan axborotlar, xabarlar va ma'lumotlarga ishonish va ulardan qanoat hosil qilish uchun faol harakat qiladilar, biroq ularda o'smirlar singari obro' ketidan ergashish juda kam sodir bo'ladi. Ular har bir darsda tanishilgan materiallarning mohiyatiga, inson uchun zarurligiga ishonch hosil qilishga to'xtovsiz intiladilar. Ba'zan ta'lim jarayonida shaxs tomonidan biror narsaga e'tiroz bildirsa yoki shubhalansa, uni nohaq ravishda qoralaydi. Tafakkurni oqilona yo'llar bilan o'stirish uchun favqulodda holatlarda o'quvchining mazkur xususiyatini yomonlamay, balki uni rag'batlantirish to'g'riroq bo'ladi.

Ilk o'spirinlik yoshida kollej o'quvchilari aqliy faoliyatning omillari va usullari bilan yetarli darajada qurollangan bo'ladilar.

Shunday qilib, ta'lim jarayonida turli fanlarni o'qitish tufayli keng ko'lamli bilimlar sistemasi o'zlashtirilishi orqali kollej va akademik litsey o'quvchilarida tafakkurning faolligi, mustaqilligi, mazmundorligi, mahsuldorligi ortadi. Ularda dialektik-refleksiv nazariy tafakkur tarkib topadi. Shu sababli voqelikning ichki bog'lanishlari, munosabatlari jamiyat rivojlanishining qonunlarini bilish va anglab olish ko'nikmasi yuqori pog'onaga ko'tariladi.

Agar o'smirlar tafakkuri yaqqol-obrazli tafakkurning mavhum tafakkurga aylanishi bilan xarakterlansa, bu yoshdagi o'quvchilarda dialektik-kreativ tafakkur qobiliyati rivojlana boshlaydi va bu tafakkur tabiat hamda jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Mazkur qonunlarning vujudga kelishi, o'zgarib borishi, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lishi, shuningdek, o'zaro uzviy bog'liqligiga doir murakkab bilimlar ularning yosh xususiyatiga aynan mosdir.

6.3. Ilk o'spirin va kasb tanlash

Endigina o'sib kelayotgan ilk o'spirinlik yoshidagi o'quvchilar kasbga qanday yondashadilar? Bu muammo ko'pchilikni qiziqtiradi. Kuzatishlardan va turmush tajribasidan ma'lumki, odatda ilk o'spirinlik yoshidagi o'g'il-qizlar hayotda mustaqil qadam tashlash to'g'risida aniq, asosli fikr bildirishga qiynaladilar. Shu sababli kasb tanlash davrida oqilona va to'g'ri yo'l tutishni bilmay dovdirab qoladilar yoki tavakkaliga ish ko'radilar. O'zlarining imkoniyatlarini hisobga olib harakat qilishga ojiz bo'ladilar. Natijada noxush kechinmalar, umidsizliklar, ijtimoiy sustlik holatlari vujudga keladi. O'quvchilarning ba'zilar kasb tanlashda yaqqol ko'zga tashlanib turgan namunalarga taqlid qiladilar. Bunda o'z atroflaridagi yaqin kishilarni nazarda tutadilar, ularning yo'lidan borishni mo'ljallaydilar. Kuzatishlarimizning birida G. ismli ilk o'spirin (akademik litsey o'quvchisi) o'z kelajagi haqida quyidagi fikrlarni bildirdi: "Ehtimol qishloq xo'jalik texnikumiga o'qishga kirarman. U menga tanish. Unda akamlar o'qiganlar. Balki jamoa xo'jaligida qolib ishlarman. O'qituvchi bo'lish orzum ham bor. Chunki pedagogika institutida tog'amlar ta'lim olmoqdalar..." O'quvchining bu mulohazasini tahlil qilishning hojati yo'q, chunki unda biror maqsadga yo'nalgan g'oya mavjud emas.

O'quvchilar kollejda fanlarning asoslaridan bilim oladilar, har qaysi ilk o'spirin fizika yoki matematika bilan tanishadilar. Biroq ularning hammasi kelajakda fizik yoki matematik kasbini egallashni xohlayvermaydi. Unda yer kurrasi o'rganiladi, barcha planetalarning xususiyati bilan tanishiladi, uzoq qit'alar dunyo xalqlari tarixi va san'ati bo'yicha bilimlar beriladi. Ammo barcha o'quvchilar sayyoh bo'lishni istamaydi. Fan asoslari o'quvchilarga keng ko'lamda ma'lumot va axborotlar berishga moslashtirilgan bo'lib, o'spirinlar olingan bilimlarning kelajak, shaxsiy turmush, bilimdon shaxs bo'lish uchun amaliy ahamiyatini anglab olishi kerak.

O'quvchilarda biror o'quv faniga ishtiyoq natijasida ularda har xil kasblarga qiziqish vujudga keladi. Tanlangan kasbni o'zlashtirish bilan bog'liq fanga qiziqish ham orttiradi. Natijada to'garak, mashg'ulotlariga va fakultativ kurslarga ko'chish imkoniyati vujudga keladi. Bunday imkoniyatdan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Akademik litsey va kollej o'quvchilarini qiziqishlari, mayllari, intilishlari, qobiliyatlari, iste'dodlari asosida tanlagan kasblariga to'g'ri yo'naltirish o'spirinlar uchun katta hayotiy masaladir. Kasb tanlash jarayonida ilk o'spirinlarga o'qituvchilar, ota-onalar, jamoatchilik, o'z kasbining ustalari, murabbiylar alohida e'tibor berishlari kerak. Ko'p hollarda ular kattalarning maslahat va tavsiyalarini hisobga olgan holda qat'iy bir qarorga kelishlari mumkin, chunki ular o'z xohishlarini har tomonlama asoslab bera oladilar.

V.A.Kruteskiyning ma'lumotlariga qaraganda, pedagogika instituti talabalarining yarmi o'qituvchilik kasbini yoqtirib o'qishga kirgan. Ularning qolgan qismi esa institutga tasodifan kirib qolgan. Biroq bu oliy o'quv yurtiga o'z xohishi bilan kirgan talabalar orasida ham har xil mulohazalar mavjud. Pedagog kasbini yoqtirib o'qishga kirgan talabalarning chorak qismi faqat olgan bilimlarini boshqalarga o'rgatish maqsadini bildirgan bo'lsalar, yana shuncha ilk o'spirinlar institutda o'qitilayotgan biror fanni sevganlari uchun o'qishga kirganini aytgan. Talabalarning beshdan bir qismi bolalarni chin ko'ngildan yaxshi ko'rgani uchun o'qituvchilik kasbini tanlagan.

Akademik litsey va kollejni bitirgunicha hamma o'quvchilar kasbini qat'iy tanlaydi, deyish mumkin emas. Ularning aksariyati o'zi kelajakda kim bo'lishini tasavvur ham qila olmaydi va kelajak rejasini ham tuzmaydi. Ilk o'spirinlarning ko'pchiligi ta'lim muassasini tugatgandan so'ng oliy o'quv yurtida ham o'qish to'g'risida gapiradilar, bu haqda orzu qiladilar. Lekin unga kira olmagan, ya'ni o'zining asosiy maqsadiga erisha olmagan yoshlar tushkunlikka tushadilar. Butun orzu-umidlarim barbod bo'ldi, deb o'ylaydilar, ba'zilar kelgusi yilda o'qishga kirishga umid bog'laydilar. Kasb-hunarga har xil munosabatlar hosil bo'lishining asosiy sababi maktabda o'qish davrida kasb tanlash bo'yicha turli xil niyatlar paydo bo'lishidir.

V.A.Kruteskiy ilk o'spirinlarda uchraydigan motivlardan quyidagilarni alohida ifodalaydi: a) biror o'quv faniga qiziqish; b) vatanga foyda keltirish istagi (o'ziga xos psixologik xususiyat va qobiliyatni hisobga olmagan holda); shaxsiy

qobiliyatini ro'kach qilish; g) oilaviy an'analarga rioya etish (vorislik); d) do'stlari va o'rtoqlariga ergashish; ye) ish joyi yoki o'quv yurtining uyiga yaqinligi; yo) moddiy ta'minlanish; j) o'quv yurti ko'rinishining chiroyliligi yoki unga joylashish osonligi.

Shuningdek, boshqa turdagi motivlar, masalan, shaxsning biror kasbga, fanga moyilligi, maqsadi, unga intilishi, kasb to'g'risidagi ma'lumoti, o'zining sihat-salomatligi, asab sistemasining va temperamentining xususiyati va hokazolar ham bo'lishi mumkin.

Ilk o'spirinlarda kasblar haqida yaqqol tasavvur bo'lmasligi sababli, ular ko'proq xatoga yo'l qo'yadilar. Tanlangan yoki tanlanishi zarur bo'lgan kasb qanday shaxsiy fazilatlarni talab qilishini tushunib yetmaydilar. O'z qobiliyatlarini oqilona baholay olmasliklari tufayli u yoki bu kasbni egallash uchun qanchalik tez va aniq harakat qila olishlarini, bu ishga moslasha olishlari mumkinligini bilmaydilar. Biroq hozir mazkur ko'ngilsiz holatlarning oldini olish va bartaraf etish imkoniyatlari mavjud. Buning uchun quyidagi pedagogik-psixologik omillarga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir: 1) kasblarni o'rganish usullarini ishlab chiqish, ularni tasniflash va lo'nda qilib ifodalash; 2) o'qituvchining kasblar bo'yicha tashviqot ishlari olib borishi, o'quvchilarga kasblar yuzasidan maslahatlar berishi ilk o'spirin va uning ota-onasi bilan birga kasbga yo'naltirish tadbirlarini ko'rib chiqishi; 3) ularni kasbning asosiy turlari bilan tanishtirish; 4) mehnat ta'limi darslarida o'quvchilarni kasbga tayyorlash va qiziqish uyg'otish; 5) psixodagnostik va kasb tanlash usullarining amaliyotga tatbiq qilishga moslashtirilgan turlarni ishlab chiqish; 6) joylarda zamon talabiga mos kasb tanlash xonalarini tashkil etish; 7) kasb tanlash targ'iboti yuzasidan ilk o'spirinlarni ommaviy axborot vositalariga jalb qilish va psixologik jihatdan tayyorlash.

Tadqiqotchilar va amaliyotchilar tomonidan kasbga yo'naltirishning usul va usuliyatlari ishlab chiqilgan. Kasblarni xususiyatlariga qarab tasniflash va ularni ma'lum tartibga solib ifodalab berishga erishilgan. Bu borada Ye.A.Klimovning sxemasi alohida ahamiyatga ega. U quyidagi kasb turlarini tavsifiya qiladi:

1. Polizchi, chorvador, asalarichi, zootexnik, agronom, o'rmonchi – bionika mutaxassisligi “inson – tabiat”.

2. Chilangar, tokar, montyor, konstruktor, radiotexnik, muhandis – texnika mutaxassisligi “inson – texnika”.

3. Ofitsiant, sotuvchi, hamshira, o'qituvchi, tarbiyachi, tashkilotchi – sotsionomika mutaxassisligi “inson – inson”.

4. Bo'yoqchi, nusxa ko'chiruvchi, musiqachi, badiiy bezovchi yoki pardozlovchi, bastakor, yozuvchi, rassom – artonomika mutaxassisligi – “inson – badiiy obraz”.

Oddiyroq ifodalansa, kasblarni tabiatga xizmat qilishga, texnikaga xizmat qilishga, insonga xizmat qilishga va badiiy obrazlar ustida ishlashga doir kasblarga ajratish mumkin. Lekin mazkur kasblar tasnifida ularning ko'pchiligi

ifodalanmagan. Ana shu guruhlarga unlab yondosh kasb-hunarlarni kiritish mumkin.

Kasb tanlashga yo'llash va kasblarni targ'ib qilish usullaridan biri – ko'rsatmali vositalar, ya'ni fotostendlardan, kitoblar ko'rgazmasidan, yosh rassom va tabiatshunoslar ijodiy faoliyatining mahsulidan, naqqoshlik va texnika to'garagi ishlaridan foydalanishdir. Bundan tashqari, muzeylarga ekskursiya uyushtirish orqali ham ayrim kasblarga qiziqish uyg'otish mumkin.

Yuritilgan mulohazalardan ko'rinib turibdiki, kasb-hunar to'g'risida axborotlar, maslahatlar berishning o'zi ongli ravishda kasb tanlash uchun yetarli emas. Shunga ko'ra, ilk o'spirin o'quvchilarning bilish faoliyatini kuchaytirish, ularni mustaqil bilim olishga o'rgatish ularga o'zlarini muayyan faoliyatda sinab ko'rish imkoniyatini yaratadi. Lekin kasbga yo'naltirishning boshqa yo'l va vositalarini ham qidirish va qo'llash kerak.

Mehnat psixologiyasining mutaxassislari kasbga yunaltilishning boshqacha usullarini: barcha fanlarni o'qitishning politexnik jihatini chuqurlashtirishni; tabiiy-matematik fanlarda atrofdagi ishlab chiqarishdan ob'ekt sifatida foydalanishni; ijtimoiy turkumdagi fanlarni o'qitishda o'lkashunoslik materiallarini qo'llab o'quvchilarning kasbga qiziqishni oshirish, mehnatga ishtiyoq uyg'otishni; darslarda kasblar haqida axborotlar berib borishni; mehnat sohalari bilan o'quvchilarning mustaqil tanishishi uchun sharoit yaratishni tavsiya etmoqdalar.

Qishloq sharoitida kasb tanlash bo'yicha qo'shimcha imkoniyatlar ham mavjud. Chunonchi, yozda o'quvchilarni ishlab chiqarishga bemaolol jalb etish mumkin. Bunda jismoniy mehnatga ularni qiziqitirish, mehnat nashidasidan bahramand etish, ularda mamnuniyat hissini tarkib toptirish, ularda rejali mehnat qilish ko'nikmasini vujudga keltirish, javobgarlik va mas'uliyat hissini tarkib top-tirish lozim. Ilk o'spirinlarni mehnatga tayyorlanishga rag'batlantirishni malaka darajasini berish bilan yakunlash ma'qul. Ishlab chiqarish mavsumida o'quvchilar brigadalarini tuzishda ularning yosh xususiyatlari, qiziqishlari va aqliy kamolotini hisobga olish zarur. Brigadalarda ishlash mehnat va kasbga psixologik tayyorgarlik bosqichi bo'ladi. O'quvchilar o'zining qaysi kasb-hunarga yaroqliligi yoki yaroqsizligini amaliy ishlarda sinab ko'radilar va o'zlariga ishonch hosil qiladilar.

Kasb tanlashda ilk o'spirin yigit-qizlarda qator maqsadlar vujudga kelishi mumkin. Dastlabki maqsad – bosh maqsad deb ataladi va u umumxalq mehnatiga o'z ulushini qo'sha olamanmi, qanday inson bo'lib yetishaman, hayot va faoliyat ideallarim nimalar bo'lishi lozim, degan fikrlardan iborat bo'ladi. Yaqin va yaqqol maqsad – dastlabki faoliyat sohasi, mutaxassislikni qanday va qaerda egallash, o'qishni tugatgach, dastlabki mehnat faoliyat qaysi lavozimdan boshlanishi, mehnat mahoratini oshirish istiqbollari haqidagi mulohazalardan tashkil topadi. Psixologik nuqtai nazardan maqsadga erishishning tashqi va ichki shart-sharoitlari mavjud. Tashqi sharoitlarga maqsad yo'lidagi har xil qiyinchiliklar, qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar mazkur muassasa yoki

tashkilotning imkoniyatlari, muayyan sub'ektga – yosh kasb egasiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan qarshiligi va hokazolar kiradi. Maqsadga erishishning ichki shart-sharoitlariga shaxsning imkoniyatlari, sihat-salomatligi, aqliy qobiliyati, tirishqoqligi, irodaviy sifatleri (chidamliligi, sabr-toqati) tanlagan kasbi bo'yicha ishlashi uchun zarur fazilatleri va hokazolar kiradi.

Psixologiya fanida maqsadga erishish faoliyatining qo'shimcha, yordamchi turlari ham amalda uchrab turadi. Ular asosiy maqsad vositalari ish bermay qolganda qo'llanadi. Ilk o'spirinlar tajribasida shunday hollar ro'y beradiki, asosiy maqsadni amalga oshirishda, yengish qiyin to'siqlarga duch kelinadi, ana shundagina yordamchi vositalardan foydalaniladi. Bunday holatni tasavvur etish uchun ularning tajribasidan quyidagi ko'chirmani keltiramiz: "Tanlov bo'yicha yaqin oradagi kasb-hunar kollejiga kira olmayman, shuning uchun xuddi shu mutaxassislik bo'yicha kollejga kirish uchun harakat qilaman..." Kasb tanlovchi ilk o'spirinning mulohazasidan ko'rinib turibdiki, u bir emas, balki bir nechta qo'shimcha maqsaddan foydalanishga intilyapti. Shunga o'xshash maqsadga erishishning qo'shimcha, yordamchi yo'l va vositalari uchrashi mumkin. Qo'yilgan maqsadni ro'yobga chiqarish uchun intilish kasb tanlash jarayonida ularning shaxsiyatida jur'atlilikni vujudga keltiradi. Bu fazilat ilk o'spirin shaxsining ajoyib yutug'idir.

Akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilarining professiogramma bilan tanishishida asosiy maqsad quyidagi tarkibiy qismlarni, jihatlarni o'z ichiga qamrab oladi: a) asosiy mehnat qurollari – kasb tanlovchining diqqati, shijoati, fikr-xayoli – xuddi shu qurollariga qaratilgan va yo'naltirilgan bo'lishi kerak; b) asosiy mehnat operatsiyalari: mehnat quroli bilan qanday faoliyatni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini aniqlash va qaysi sohalarida ishlatish mumkinligini bilish; ishlab chiqarish jarayonidagi operatsiyalarning rolini to'g'ri tasavvur qila olish; operatsiyalarning yangi variantlarini qidirib topish uchun harakat qilish; v) asosiy qurollar va vositalar; qo'l asboblari – chilangar, xirurg, g'ijjakchi, kamon chaluvchi kabi kasb egalari foydalanadi; g) mehnat sharoitlari: kasb tanlovchini qurshagan tabiiy muhit va sharoitlar, kishilar va hokazolar.

Yuqoridagi mulohazalarga asoslanib, ilk o'spirinlarni o'z qiziqishlari, mayl, ehtiyoj, iqtidor, qobiliyat, ko'nikma va malakalarini hisobga olgan holda kasb tanlashga yo'naltirish jamiyatning rivoji uchun puxta zamin hozirlaydi.

6.4. Ilk o'spirinlarning turmush haqidagi tasavvurlari

Ilk o'spirinlik yoshida inson uchun eng muhim hissiyot sevgi vujudga keladi. U o'rtoqlik, do'stlik tuyg'ulari zahirida paydo bo'ladi. Sevgi mazkur yoshdagi o'quvchilarning hissiy dunyosida mutlaqo yangi holat bo'lib, u o'smirlarning shunday ichki kechinmalaridan tubdan farq qiladi. Ma'lumki, o'smirlarda ham mehr-muhabbat tuyg'usi, ishqibozlik, ko'ngil qo'yish, qumsash ko'rinishlarida aks etadi. Lekin ilk o'spirinning sevgisi chuqur, kuchli, otashin, haqiqiy bo'ladi. Mana shu yoshdagi o'g'il-qizlar sevgisi o'zining sofliqi,

beg'uborligi, ma'sumligi, iboliligi, shirin kechinmalarga boyligi bilan ajralib turadi.

Ilk o'spirinlik davrida vujudga keladigan his-tuyg'ularni to'g'ri idora etish, yigit va qizlarga sevgi munosabatlarining naqadar nozikligini, bo'lajak oilaning baxti haqidagi tushunchalarni to'g'ri anglatish yaxshi natija beradi. Yigit va qizlarning ma'naviy olamida uchraydigan ayrim ziddiyatlarni bartaraf etishda, ularni kelajakda oilaning taqdiriga yuzaki munosabatda bo'lmaslikka o'rgatishda va oila qurishga tayyorlashda jinsiy tarbiya muhim ahamiyatga molikdir.

Erkak va ayollarning teng huquqliligi bir-biriga sodiqligi va hokazolarni yoshlar ongiga singdirish zarur. Buning uchun o'qituvchi o'zbek milliy turmush tarzidan aniq misollar keltirishi lozim. Chunonchi, xotin-qizlarga past nazar bilan qarash huquqdagi notenglik hollarini yoshlarning ko'z oldiga keltirish, ularni o'ziga o'zi o't qo'ygan, sirka ichgan, o'zini osgan ayollarning ayanchli ahvolidan xabardor qilish kerak.

Ilk o'spirin yigit va qizlar erkak va ayolning munosabatlarini yotig'i bilan tushuntirish ota-ona, shifokor, sinf rahbari va o'qituvchilarning muhim vazifalaridir.

Ta'lim tizimida ilk o'spirinlarga o'zlaridagi jismoniy, fiziologik va psixik o'zgarishlar; yigit va qizlarning o'zaro munosabatlari shakllanishi; sevgi, oilaviy turmush, uning maqsadi va ijtimoiy, gigienik, masalalari to'g'risida maxsus bilimlar berish lozim. Tarbiyaviy soatlar, shifokor bilan suhbat, oila a'zolarining maslahatlari kabi tadbirlarga jiddiy e'tibor berish kerak.

Ota-onalar va o'qituvchilar ilk o'spirin yigit va qizlarga sevgining ikki turi – shahvoniy tuyg'u zaminida vujudga keladigan beqaror sevgi va chinakam do'stlik, insoniy munosabatlar asosida paydo bo'ladigan haqiqiy sevgi borligini tushuntirishlari lozim. Qizlarda haqiqiy sevgi kurtaklari o'g'il bolalarga nisbatan erta uyg'onadi, ular bir umr o'zlariga yo'ldosh va doimo g'amxo'rlik qiladigan kishining muhabbatiga sazovor bo'lishni orzulaydilar. Ba'zan qizlarda ham beqaror hislar yuzaga kelishi mumkin.

Ota-onaning o'zaro yaxshi munosabati, mehribonligi, g'amxo'rligi oiladagi farzandlarning munosabatlarini to'g'ri shakllantirishga yordam beradi. Ona qizida muloyimlik, shirinsuxanlik, qizlarga xos oriyat, uyatchanlik, ibo, iffat kabi fazilatlarini tarbiyalash bilan birga, unga uy-ro'zg'or yumushlarini o'rgatishi ham lozim. Aks holda nimalar bo'lishini ma'naviy qashshoq, yengil-yelpi hayotga ko'nikib, tubanlik botqog'iga botib qolgan ayrim ayollarning ayanchli qismatidan misol keltirish orqali tushuntirishi zarur.

Ilk o'spirinlarni turmush qurishga tayyorlashda maktab bilan oilaning hamkorligi muvaffaqiyat garovi hisoblanadi. Ro'y berishi mumkin bo'lgan ruhiy, jismoniy iztiroblarning oldini olish juda murakkab ish. O'qituvchilar jamoasining o'zi bu ishini bajara olmaydi. Shuning uchun uni ota-onalar va jamoatchilikka tayanib amalga oshirish zarur.

Ilk o'spirin yigit-qizlarning hayotiy rejalari bilan tanishishda ularning mayli, qiziqishi va nafis tuyg'ulariga, ezgu maqsad sari intilishlariga alohida

ahamiyat berish lozim. Yigit yoki qizning ruhiyati va ma'naviyatiga to'g'ri yo'l topish orqali uning fe'l-atvorida o'zgarishlar hosil qilish mumkin.

Oiladagi sog'lom muhit, odamiylik, insonparvarlik munosabatlari farzandning ruhiy dunyosiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Oiladagi tarbiyaviy ishlar ta'lim tizimida mustahkamlanishi va rivojlantirilishi, ilk o'spirinlarni turmush masalasiga ilmiy nuqtai nazardan qarashga o'rgatish lozim. Yigit va qiz o'rtasidagi munosabatlar ancha murakkab bo'lib, ular asta-sekin shakllanadi, bu munosabatlarning rivojlanishi ko'p jihatdan sinf rahbarining faoliyatiga bog'liqdir. U o'z ishini yigit va qiz o'zaro do'stlik munosabatlarini a'lo o'qish, namunali xulq, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan amalga oshiradigan yo'sinda tashkil etishi kerak. Shuningdek, ta'lim tizimida ilk o'spirin yigitlar qizlarga yordam beradigan, qizlar esa bu yordamni qadrlab ularga mehribonlik tuyg'usini namoyon qiladigan vaziyatlarni yaratish kerak.

Akademik litsey va kolleжда o'qish davrida har ikkala jinsdagi o'quvchilar o'zaro do'stona munosabatda bo'lishlari, bir-biriga yordam berishlari, o'zaro hurmatda bo'lishlari shart. Lekin ular o'rtasida muqaddas, hech buzilmaydigan parda, chegara bo'lishi ma'qul. Yigitning burchi qizni avaylash, uning sharm-hayosini paymol qilmaslik, taqdirga yuzaki qaramaslik; qiz esa o'z navbatida uyatchan, sharm-hayoli, andishali, kamtar, qizlarga xos g'ururli, nazokatli bo'lishlari darkor. Qizlik or-nomusini paymol qiladigan xatti-harakat va hirsiga berilmaslik kelajakdagi baxtiyorlik uchun zarurligini har bir qiz bilib qo'ygani yaxshi.

Ilk o'spirinlarga oila qurish haqida tushuncha berishda baxtli, tinch-totuv yashash, bir-biriga ishonch, sadoqat bo'lishi kerakligini uqtirish bilan birga, ularni oilaviy turmushda yuz berishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklardan ham ogohlantirish kerak, albatta. Ularga oilada bo'lib turadigan janjallarda oxirini o'ylab ish tutish zarurligini uqtirish lozim.

Nikohga tayyorgarlikning muhim jihatlaridan biri kuyov-qayliqning o'zaro qaynota, qaynona, qarindosh-urug'lar, xonadonning yaqin kishilari oldidagi burchlarini anglab olishdir. Mustahkam va barqaror oila qurishning asosiy shartlaridan biri – kelinning boshqa sharoitga ko'nikishi, begona turmush tarziga moslashuvidir. Uning sinalmagan oilaga, undagi iqtisodiy-moliyaviy tartibga, notanish qadriyatlarga, an'analarga, marosimlar, rasm-rusmlarga o'rganishi ham oson emas. Bularning xammasi yosh kelinning jismoniy, axloqiy, ma'naviy va ruhiy jihatdan tayyorgarligini talab qiladi.

O'qituvchilar akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilarining ot-onalari bilan olib boriladigan ishlarda asosiy e'tiborni bolalar ruhiy dunyosining murakkab tomonlarini yoritishga qaratishlari kerak. Ularda tanqid va o'zini o'zi tanqid, o'zini tuta bilish, o'z xatti-harakatini nazorat qilish va to'g'ri baholash, o'zini idora qilish kabi xususiyatlarni rivojlantirish zarur.

Tarbiyaning muhim quroli nutq hisoblanadi. Shuning uchun ota-ona o'z nutqida yoqimsiz iboralarni ishlatmasligi, mantiqsiz, yoqimsiz ohang bilan bolalarni ranjitmasligi, ularda ishonch hissini vujudga keltirmaydigan, nosamimiy

fikrlarni aytishdan saqlanishlari kerak. Hayotda muloyimlikka, shirinsuxanlikka, samimiylikka, sof vijdonli bo'lishga nima yetsin! Mazax qilish, ba'zan noo'rin hazillashish orqali ham farzandlarning murg'ak qalbini cho'ktirish mumkin.

6.5. Ilk o'spirinlik davrining o'ziga xos xususiyatlari

O'smirlik yosh davrida inson psixikasiga oid materiallardan shu narsa ma'lumki, ushbu taraqqiyot bosqichida fiziologik jihatdan rivojlanish odatda notekis amalga oshadi. Biroq hozirgi davrda (XXI asrda) biz ilk o'spirinlarning rivojlanishi to'g'risida mulohazalar yuritish ekanmiz, shuni alohida ta'kidlash joizki, ularda fiziologik o'zgarishlar, funksional holatlar bu davrga kelib osoyishta kechish pallasiga kiradi. Bu voqelikning ko'plab omillari, mexanizmlari, harakatga keltiruvchi kuchlari mavjud bo'lib, muayyan vaziyatga bog'langan holda kechuvchi ta'sirlar orqali ro'yobga chiqadi.

Ilk o'spirinlik davriga kelib, rivojlanish sub'ektlarida jinsiy o'sish (kamolot) biologik nuqtai nazaridan o'zini tugallanish yoki yakunlanish pallasiga ko'tariladi, buning natijasida ushbu ontogenez davrida organizmning barcha tarkiblari, bo'linmalari har tomonlama mustahkamlanishi yoxud takomillashuvi sodir bo'ladi. Ularda bo'yning o'sishi o'smirmikiga nisbatan biroz sekinlashadi. Shunga qaramasdan, ba'zi bir o'g'il ilk o'spirinlarda bu jarayon uzoqroq davom etishi kuzatiladi. Bo'yning o'sishi qariyb to'xtash arafasidagi ilk o'spirinlarda vazn ortadi, kattalashadi, natijada o'ziga xoslik vujudga keladi. Og'irlik bo'yning o'sishiga nisbatan bir necha barobar ustun turishi ham mumkin. Yuqoridagi mulohazalarga qaramasdan, ularning xatti-harakatidagi qo'pollik, keskinlik illatlari asta-sekin yo'qola boradi. Ma'lumotlar tahliliga qaraganda, og'irlik ortishining asosiy sabablaridan biri — u ilk o'spirinlik davriga kelib ularning muskullari rivojlanishidagi jadallashuv ekanligi. Fiziolog va psixofiziolog olimlar tomonidan muskullar o'sishining o'rganilishi quyidagi dalillarni keltirib chiqardi, chunonchi:

Yosh davri:

Muskullarning tana og'irligiga nisbati:

8 yosh

27

10 yosh

32

17 yosh

4

Odatda biologik, jismoniy rivojlanish barcha ilk o'spirinlarda bioquvvatning oshib borishidan dalolat beradi. Ularda mehnat faoliyatining murakkablashuvi, yangi mehnat ko'nikmalari va malakalarining vujudga kelishiga olib keladi, lekin bunday rivojlanish ilk o'spirinlarning psixikasiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi, albatta. Mazkur yoshdagi qizlarda esa o'zlarining tashqi ko'rinishlariga, qiyofalariga nisbatan shaxsiy munosabatlari, e'tiborlari, qiziqishlari, mayllari tobora kuchayib boradi. Ularda, aksariyat hollarda o'zlarining tashqi ko'rinishlari yoki qiyofalarini anglagan yoki unchalik anglamagan holda o'zlarini yuqori baholashga intiladilar. Ilk o'spirinlik davrida o'g'il-qizlardagi o'zini o'zi yuqori baholash, noadekvatlik keyinchalik (ontogenezning keyingi bosqichida) hayoti va faoliyati davomida saqlanib qolishi, dinamik stereotip tus olish ehtimoli mavjud bo'ladi. Mazkur tendensiyani saqlanib qolish xususiyatini fransuz olimlari eksperimental tarzda o'rganish orqali ularda o'zini o'zi baholash darajasini aniqlaganlar. Tadqiqotchilar oradan 30 yil o'tgach, xuddi shu sinaluvchilarni yig'ib, ular bilan o'zini o'zi baholash yuzasidan tajriba ishlarini o'tkazganlar. Olingan natijalarni psixologik tahlil qilgan olimlarning fikrlaricha, ilk o'spirinlik davrida dominantlik xususiyati yaqqol ko'zga tashlanmagan sinaluvchilarda oradan 30 yil o'tgandan keyin ham mazkur stereotip tubdan yo'qolmagan.

Psixologik ma'lumotlarning tahliliga qaraganda, kuchsiz, zaif, past bo'yli yoki ko'rimsiz, notekislik fenomeni mavjud ilk o'spirinlar o'smirlardan farqli o'laroq injiqlik, qaysarlik qilmaydilar, tevarak-atrofdagi odamlar bilan shaxslararo munosabatlarda faqat nizoli holatlarga kirmaydilar. Vaholanki, bunday toifadagi ilk o'spirinlar o'zlarining asosiy diqqatlarini o'z-o'zini tarbiyalashga, kamol toptirishga, zaruriy shaxs xususiyatlarini shakllantirishga qaratadilar. Bu mayl ta'sirida jismoniy jihatdan kuchsiz, zaif his etgan ilk o'spirinlar fizkultura va sport bilan jiddiy, maqsadga muvofiq tarzda, maxsus shug'ullana boshlaydilar, qolaversa o'zlarining aqliy rivojlanishlariga, mustaqil fikr yuritishlariga alohida e'tibor beradilar. Bunday voqelik yuzaga kelganligi munosabati bilan ushbu davrda kuchli va kuchsiz, bo'ydor va pakana tuzilishga ega bo'lgan o'quvchilarni (akademik litsey, kasb-hunar kollejlari sub'ektlarini) toifalarga ajratish ancha qiyin kechadi, chunki ularning orasidagi farqlar keskin kamayadi. Favquloddagi vaziyatga esa akselerantlarga tez rivojlanuvchi reterdонтlar o'sishdan orqada qoluvchilarga yetib oladilar. Buning natijasida ularning o'zaro qarama-qarshiliklari keskin kamaya boradi.

Ilk o'spirinlarda fiziologik rivojlanish o'smirlik davriga nisbatan ancha tinch o'tishligi bilan tafovutlanadi, xuddi shu boisdan o'sish va o'zgarishlarning yakunlovchi bosqichi deb atash mumkin. Biroq shu narsani alohida ta'kidlash joizki, biologik, fiziologik jihatdan ilk o'spirinlarning to'la voyaga yetmaganligi ularning shaxs sifatida to'kis shakllanganligini anglatmaydi. Ilk o'spirinlik davrining o'ziga xosligi shundan iboratki, u biologik balog'atga yetishdan shaxs kamolotiga, ijtimoiyloshuvning navbatdagi bosqichiga o'tishni aks ettiradi. Mazkur davrda ham asosiy faoliyat o'qish, kasb-hunar tanlash bo'lib qolaveradi,

lekin ularga nisbatan qiziqish biroz pasayadi, tanlab munosabatga kirishish kuchayadi, ya'ni differentsiatsiya dominantalik xususiyat kasb etadi. Bu ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik voqelikning ham o'ziga xos muayyan omillari, sabablari mavjud. Agarda o'smirlikda asosiy faoliyat muomala, shaxslararo munosabat bo'lib hisoblansa, ilk o'spirinlik davriga kelib, undan oldingi ontogenetik bosqichdan farqli o'laroq o'qishga nisbatan qiziqish jonlana boradi, chunki bu davrda ta'lim sub'ektlari oldida akademik litsey hamda kasb-hunar kollejarini bitirishdek mas'uliyat yotganligi harakatlantiruvchi kuch funksiyasini bajaradi. Bilish va kognitiv jarayonlarning barqarorligi o'sganligi, takomillashganligi, kasbiy malakalar shakllanganligi o'quv jarayonining sifat va miqdor jihatdan o'zgarganligidan dalolat beradi. O'zgarishlarning miqdoriy jihatdan ko'rinishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Yaqqol (konkret) va mavhum (abstrakt) ilmiy tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar.
2. Kognitiv faoliyatning jarayonlari, operatsiyalari rivojlanganligi: taqqoslash, qiyoslash, umumlashtirish, tasniflash va hokazo.
3. Esda olib qolishning ratsional usullarining mavjudligi (so'z-mantiq xotirasiga asoslangan holda).
4. Muammoli vaziyatlar va ularning yechimini topish imkoniyatlari.
5. Ijodiylik (kreatsiya) usullari vujudga kelayotganligi.
6. O'zini o'zi baholash va nazorat qilish uquvi shakllanayotganligi.

Odatda sifat o'zgarishlarining tarkibiga o'quv faoliyatining motivatsion va mohiyat jihatidan o'zgarishning variantlari kiradi. Motivatsion o'zgarish to'g'risida shuni ta'kidlash joizki, o'quv faoliyati ilk o'spirin uchun shaxslararo munosabatlarda o'z o'mini topish, jamoa (sinf, kurs) ichida o'zini tasdiqlash, tan oldirish, mustaqil turmushga, hayotga kirishga tayyorgarlik ko'rishning motivlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu motivlarning barchasi ilk o'spirin uchun shaxsiy ma'no kasb etadi. Shaxsning motivatsiya tuzilishida yuksak ijtimoiy motivlardan jamiyatning to'laqonli, tenghuquqli a'zosi bo'lish, xalqqa va Vatanga xizmat qilish, foyda yoki naf keltirish katta o'rin egallaydi. Bilishda, kognitiv faoliyatda o'quv jarayoniga va bevosita unda berilayotgan materiallarning (aksariyat fan asoslari) mohiyatiga nisbatan qiziqish ilk o'spirinlarda o'ziga xos xususiyatga ega (rasmii yoki norasmii nuqtai nazaridan yondashish). Yuqorida fikr, mulohaza va mushohadalardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash lozimki, bu davrga kelib o'quv faoliyatining barcha motivlari (hatto ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchilari ham) jipslashib, barqaror tus egallaydi. Ushbu motivlarning eng ahamiyatli, o'ziga xos tomonlari – bu ularning ixtiyoriyligidir. Boshqacha so'z bilan aytganda, ilk o'spirin (akademik litsey va kasb-hunar kolleji sub'ektlari) butun faoliyatini o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalariga erishishga qaratilidir. O'quv faoliyatining bu motivatsiya sohasida differensial (individual) o'zini o'zi baholash hamda nazorat qilish alohida o'rin tutadi. O'zini o'zi bunday yo'sinda baholash (orttirib, pasaytirib, xolisona, haqqoniy) ilk o'spirinning qaysi soha kuchli va qaysida kuchsiz ekanligini to'g'ri (adekvat) baholashga yordam

beradi. bu esa o'z navbatida o'zini o'zi rivojlantirish, ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'zini o'zi namoyon etish, o'ziga o'zi buyruq berish kabilarni takomillashtiradi. Buning natijasida "Men"ligini egallashga intilish tuyg'usi shakllani boshlaydi.

Akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji o'quv faoliyati mohiyatining ikkinchi tomonini uning mazmunidagi o'zgarishlar tashkil etadi. agarda o'smirlar ma'lum voqea va hodisaning shunchaki mazmunigagina qiziqsalar (ehtiyoj sez-salar), ilk o'spirinlar esa mazkur hodisa yoki voqelikka nisbatan turlicha munosabatlarni izchil o'rganib, tahlil qilib, shaxsiy nuqtai nazarini bildirishni, talqin etishni (interpretatsiyani) xohlaydilar. Chunki ilk o'spirinlarni bor haqiqat qiziqtiradi, qolaversa bu davrda ishonch-e'tiqod, dunyoqarash jadal sur'atlar bilan shakllanadi. Ular har bir hodisani ko'pyoqlama, atroflicha, butun yaxlitligi va chuqurligi, mohiyati bilan bilishni istaydilar. Lekin shunday omil yoki sabab mavjudkim, buning ta'sirida ular uchun qiziqarli bo'lmagan masalalarga diqqatini jalb qilolmaydi, natijada o'spirinlar faoliyati susayadi. Ko'pincha ilk o'spirinlarni bevosita ana shu jarayonning kechishi, uning isbotlari, keltirilgan ham nazariy, ham empirik barcha dalillar qiziqtiradi, ularni bilish faoliyatining predmetiga joylashtirishni istaydi. Ular juda tez munozaraga kirishib ketadilar, chin haqiqat yechimini topishga intiladilar, bu esa mustaqil fikr yuritishga, ta'lim samaradorligidan foydalanishga harakat qiladilar. Binobarin, baholash va baholanish istagi, bahs-munozaraga intilish mazkur yosh davrining eng asosiy xususiyatidir. Ular fikrlashining faolligi va tafakkurining mahsuldorligi bilan boshqa yosh davrlaridan keskin ajralib turadi. Bu narsa (voqelik)larning barchasi turmushda fantastikada o'z aksini topadi. O'smirlardan farqli o'laroq ular o'z faoliyatini boshqara boradilar, hatto nazorat qila biladilar. Ushbu davrga kelib tafakkurning ijodiyiligi jadallashadi. Shuni uqtirib o'tish lozimki, ilk o'spirinlarni faqat ilmiy emas, hatto ularni etik (axloqiy) muammolar ham qiziqtiradi. Ularda axloqiy masalalar yuzasidan kuchli baholash tizimi vujudga kela boshlaydi. Bu jarayonda tushunarsiz hisoblangan, tasavvur qilingan dalil va isbotlar ular tomonidan qabul qilinmaydi. Ilk o'spirinlar o'z faoliyatlarida hissiyot va irodaning kuchli xatti-harakatlari hamda tafakkurning faolligi bilangina tavsiflanib qolmasdan, balki mustaqillikka (shaxs sifati tariqasida) intiladilar. Ular uchun munozarali, bahsli kechalar, eksperimental laboratoriya mashg'ulotlari, erkin seminar mavzulari katta qiziqish, motiv, moyillik uyg'otuvchi stimuly hisoblanadi. Bularning barchasidan unumli foydalanish orqaligina har bir o'qituvchi o'z o'quvchilaridan (kasb-hunar kolleji, akademik litsey sub'ektlaridan) mustaqil ravishda o'z ma'lumotini uzluksiz oshirib borish qobiliyatini yanada takomillashtirish mumkin.

Yuqoridagi fikr va mulohazalarni umumlashtirib shuni aytish mumkinki, ilk o'spirinlik davriga kelib o'quvchilarning bilish (kreativ-ijodiy) faoliyatidagi ijobiy o'zgarishlar, kasb-hunar motivlari, intilish, moyillik, tabiat va jamiyatga nisbatan ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik munosabat ular shaxsining tarkib topishida (ijtimoiylashuvida) muhim rol o'ynaydi.

Odatda har bir yosh davrining psixologik xususiyatlari tadqiq etilganda undagi alohida (individual) shaxsning o'z tengdoshlari davrasidagi (mikromuhitdagi) o'rni va ular bilan o'zaro hamda shaxslararo munosabatlari alohida izlanish predmeti sifatida ko'rib chiqiladi. Xuddi shu bois, ilk o'spirinlik davrining asosiy xususiyatlaridan yana biri sifatida shuni ta'kidlash joizki, bu davrga kelib ularda shaxslararo munosabatlarda ota-ona, o'qituvchi, tengdoshlari, norasmiy guruh a'zolariga nisbatan qayta orientatsiya (reorientatsiya) qilish jarayoni tugallanadi. Ma'lumki, o'z tengdoshlari bilan muomalaga (muloqotga) kirishish ehtiyoji insonda 4-5 yoshidayoq vujudga kelsa-da, ushbu ehtiyoj borgan sari kuchayadi, jadallashadi, ko'lami ortadi, buning natijasida reorientatsiya jarayoni namoyon bo'ladi, tobora barqarorlashib boradi.

Materiallarning psixologik tahliliga qaraganda, ilk o'spirinlik davrida tengdoshlar o'rtasidagi muomala, muloqot uch xil ko'rinishdagi funksiyani bajaradi:

1. Axborot (informatsiya) kanali.
2. Shaxslararo munosabatlarni shakllanish jarayoni.
3. Emotsional-hissiy aloqa (kontakt) o'rnatish vositasi (o'zaro ta'sir yoki interaktsiya).

1. Axborot (informatsiya) kanali yuzasidan shuni aytib o'tish lozimki, ilk o'spirinlar o'z tengdoshlaridan muayyan darajada tabiat, jamiyat, fan va texnika to'g'risidagi ma'lumot (xabar)larni oladilar. Jinslar (genderlik)haqidagi ma'lumotlarning deyarli aksariyati tengdoshlar bilan bo'lgan muloqotda, muomala jarayonida o'zlashtiriladi, qolaversa ularga nisbatan shaxsiy munosabati shakllanadi. Shuning uchun tengdoshlari bilan munosabatga kirishmaslikning o'zi ijtimoiy-psixologik voqelikka daxldor salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin, buning natijasida ularning psixikasida rivojlanishdan orqada qolish hodisasi vujudga keladi. Axborot taqchilligi shaxsni sust harakat qilishga, loqaydlikka olib boruvchi illatni namoyon etadi.

2. Shaxslararo munosabatni shakllanish jarayoni – ilk o'spirinning o'z tengdoshlari orasida axloqiy va nafosatga oid bilim, ko'nikma, madaniyatni egallaydilar. Jamoada, guruhda, jamoatchilik o'rtasida o'zini tuta bilishlik, o'zini o'zi ham jismonan, ham aqlan idora qilishlik bolalik davridayoq tengdoshlar davrasida shakllana boradi. Mazkur davrda munosabatlarning me'yori, mezonlari, paralingvistik, ekstralingvistik, prosemik, operativ-kinestetik fenomenlari bilan qurollanish vaziyati yuzaga keladi.

3. Emotsional-hissiy aloqa (kontakt) o'rnatish vositasi (interaktsiya funksiyasi) – guruhning tenghuquqli a'zosi (ishtirokchisi, hamkorlik faoliyati sub'ekti) ekanligini anglash (tushunish, o'zini o'zi tan oldirish, o'z "Men"ligini tasdiqlash), undagi o'rtoqlarcha, do'stona (xolisona) o'zaro yordam ilk o'spirinning mustaqil shaxs sifatida shakllanishida ko'mak beribgina qolmasdan, balki unga emotsional-hissiy kechinmalar, tuyg'ular, yuksak hislar (aqliylar, axloqiy, lazzatlanish, ehtiros, eyforiya, kayfiyat, affekt, stress, depressiya kabilar) to'g'risida ma'lumotlar hamda ulardan ijtimoiy turmushda foydalanish yo'l-

yo'riqlari bilan tanishtiriladi. Bularning barchasi mazkur yoshdagi o'g'il-qizlarni barkamol shaxs sifatida shakllanishga puxta, barqaror, mustahkam psixologik negiz yaratadi.

Ilk o'spirinlarning tengdoshlari haqida mulohaza yuritir ekanmiz, ular ishtirok etgan jamoasi (guruhi) tushunchasini ijtimoiy-psixologik nuqtai nazaridan izohlab berishga, tavsiflashga harakat qilamiz. Bizningcha (E.G'), bu tushuncha ikki xil ma'no, mohiyat kasb etishi, shuning uchun ikki toifaga mansub sifatida talqin qilinishi mumkin.

1. Tor ma'nodagi, ya'ni ko'lami ixcham bo'lgan ijtimoiy-psixologik xususiyatli guruh birlashmasi (rasmiy yoki norasmiy bo'lishidan qat'i nazar) ko'rinishi, shakli sifatida.

2. Keng ma'nodagi, ya'ni ko'lami keng, umuman olganda keng miqyosdagi tanish va notanish tengdoshlarni birlashtirish tariqasida. Lekin ta'bir joiz bo'lganligi tufayli shuni aytish kerakki, tor ma'nodagi ijtimoiy-psixologik guruhlar sifatidagi tengdoshlar jamoasi bir tomondan turli yoshdagi, kasbdagi yoshlarni, masalan, sport komandasi a'zolarini o'z ichiga qamrab olishi nazarda tutilsa, ikkinchi tomondan, ular ijtimoiy kelib chiqisha jihatdan turli kasb-hunar egalaridan tashkil topgan bo'lishi mumkin, chunonchi, kasb-hunar kolleji, akademik litsey o'quvchilari, xizmatchilar, ishchilar, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchilar va boshqalar.

Ilk o'spirinlar psixikasi tadqiqot qilinar ekan, ular ko'pincha referent guruhlariga taalluqli ekanligi uqitirib o'tiladi, ya'ni ularga o'z ta'sirini o'tkaza oladigan hamda alohida o'g'il yoki qiz uchun muayyan qiymatga ega bo'lgan guruh gavdalanadi. Psixologiya fanida ilk o'spirinlik davri ikki xil guruhga ajratiladi:

1) rasmiy guruhlar, ya'ni muayyan muhitga daxldorligi, yaqqol vaqt hamda fazoda hamkorlik tizimiga aloqadorligi;

2) ixtiyorsiz, g'ayritabiiy, spontan tarzda vujudga keluvchi guruhlar.

Odatda rasmiy guruhlar katta yoshdagi insonlar tomonidan tashkil toptirilgan, shakllantirilgan, ham ijtimoiy, ham psixologik mexanizm bilan boshqariladigan hamda jamiyat tashkilotlari tomonidan nazorat qilib turiladigan odamlar jamlanmasi (birlashmasi)dir. Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazaridan ular ham o'z navbatida ikkitaga bo'linadi: a) o'rta maktab, akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilari, "Kamolot" tashkilotlari; b) sport komandalari va seksiyalari, madaniyat uyi va o'quvchilar saroyidagi turli to'garak a'zolari.

Ilk o'spirinlarning ixtiyorsiz, g'ayritabiiy, spontan guruhlariga esa mazkur yosh davridagi o'g'il-qizlarning o'zlari tomonidan o'rtoqchilik, do'stlik, tengdoshlik asosida tashkil topadi. Psixologik ma'lumotlar qiyosiy tahlilining ko'rsatishicha, g'ayritabiiy guruhlar ham o'z navbatida uch xil xususiyatga, ko'rinishga, morfologik tuzilishga ega bo'lishi mumkin:

1) prosotsial guruhlar – rasmiy jihatdan hech qaysi jamoaga, guruhga qarashli bo'lmalar-da, biroq ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanuvchi, faoliyat mahsuliga ega bo'lgan, jamoa yoki kengroq ma'noda jamiyat a'zolari

bilan bir tekis qadam tashlovchi, ruhan sog'lom, zamon nafasiga hamohang hissiyotni gavdalanitiruvchi ilk o'spirinlardan tashkil topgandir;

2) asotsial guruhlar – ularni muayyan muhitga ijtimoiy foydali mehnat birlashtirmaydi. Bu guruhlar deyarli biror narsa bilan umumiy tarzda qiziqmaydilar, boshqacha so'z bilan aytganda, ularda ijtimoiy motivatsiya qariyb latent holatida, biroq ularning a'zolari bo'sh vaqtini birga o'tkazish uchun uchrashadilar, xolos. Ilk o'spirinlarning bunday guruhlari jamiyatda, uning infratuzilmalarida uchrab turadi. Aksariyat hollarda ular xarakteridagi beqarorlik mavjud bo'lganligi sababli antisotsial (aksilijtimoiy) guruhlariga aylanib qolish xavfi bor. Ma'lumki, bir stakan maydan mayxo'rlikka, qoidabuzarlikdan jinoyatchilikka o'sib o'tish o'rtasida masofa unchali katta emas;

3) antisotsial (aksilijtimoiy) guruhlar – bu ilk o'spirinlar jamiyatning axloqiy normalariga (me'yorlariga), milliy qadriyatlarga, ma'naviy mezonlarga, belgilangan qonunlarga qarshi, zid mashg'ulotlar bilan anglagan, goho anglamagan holda shug'ullanadilar. O'z sinfida, kursida yoki tengdoshlari, o'rtoqlari o'rtasida o'z o'rnini topa olmagan ilk o'spirinlar bunday guruhni tashkil qiladi. Aksariyat hollarda bunday guruhlarining liderlari jinoyatchilar, retsedivistlar hisoblanadilar, ularning xatti-harakatlarini ashaddiy ehtiyojdan kelib chiqqan holda boshqaradilar. Bunday guruhlarining a'zolari oddiy bezorilikdan tortib, to murakkab jinoyatchilikka qadar sa'y-harakatlarini amalga oshiradilar. Bunday guruhlariga daxldor ilk o'spirinlar vujudga kelishini oldini olish uchun oila, mahalla, maktab, kollejar, akademik litseylar, "Kamolot" ijtimoiy harakati hamkorlikda ular ruhiyatidagi og'ishni bartaraf etish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish zarur. Bu yo'nalishda olib borilgan psixologik tadqiqotlar natijasining ko'rsatishicha, o'qituvchilar tomonidan aql-idroki, qobiliyati, ma'naviy olami, qiziqish motivatsiyasi oqilona baholanmagan, tengdoshlari davrasida hurmat, e'tibor qozona olmagan, oilada shaxslararo munosabatlarda muayyan maromga erisha bilmagan ilk o'spirin yoshidagi o'g'il-qizlar qonunbuzarchilik yo'lini tanlaydilar. Ular uchun jinoyat, jinoyatchilik tengdoshlar, voyaga yetganlar davrasida o'zini ko'rsatish va tan oldirish, o'zgalar diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bunday toifaga aloqador ilk o'spirinlar o'zlari amalga oshirayotgan jinoyatlaridan asosiy maqsad nima ekanligini anglab yetmaydilar. Ular bilan psixologik mashg'ulotlar o'tkazish, psixotreninglar tashkil etish, psixoterapiya vositalaridan foydalanish, proektiv metodlarni tatbiq qilish orqali psixologik og'ishni kamaytirish mumkin. Ilk o'spirinlarni o'zini o'zi baholashga, nazorat qilishga o'rgatish, irodasini takomillashtirish mashg'ulotlarini o'tkazish ijobiy natijalarni keltiradi. Eng samarali vositalardan biri – bu ularda qiziqish ko'lamini kengaytirish, motivlarni motivatsiyaga o'sib o'tkazish, ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yo'naltirish.

Ilk o'spirinlik davrida biror ijtimoiy guruhda o'z o'rnini topish uning uchun qanchalik muhim ahamiyat kasb etmasin, shunga qaramasdan bu ontogenez bosqichida eng rivojlangan his bu do'stlik bo'lib hisoblanadi. Ilk o'spirinlar

o'zlarini qanchalik ko'rsatishga (namoyon etishga, ro'yobga chiqarishga) intilmasinlar, ko'pincha o'zlarini tushuna va anglay oladiganlarni juda qadrlaydilar. Ular o'z do'stlarining oldiga o'smirlarga o'xshab umuman bajarib bo'lmaydigan, noreal talablarni qo'ymaydilar, bunday do'stlik nafaqat mustahkam, barqaror bo'libgina qolmay, balki u chuqur negizga ega bo'la boradi. Ilmiy tadqiqotlar natijalarining tahlili shuni ko'rsatdiki, barcha ilk o'spirinlarda do'stlikning mustahkamligi bir xil emas ekan, chunki bu turli ko'rinish ijtimoiy-madaniy, aqliy-ijodiy shart-sharoitlar bilan uzviy bog'liqdir. Qizlar bilan yigitlar o'rtasidagi do'stlik tuyg'usiga nisbatan munosabat ham turlicha ma'nomohiyatga ega ekan. Masalan, shaharda yashaydigan yigit va qizlarda bu do'stlikning mustahkamligiga ishonch kuchliroqdir. Shunga qaramasdan, yigitlarga nisbatan bokira qizlarda bu munosabat jiddiyrroqdir. Ilk o'spirinlik davrida bu tuyg'u juda katta ahamiyat kasb etadi, hatto ijtimoiylashuvning muhim fenomeni sifatida gavdalanadi. Bir tomondan u ilk o'spirin uchun uning ichki dunyosini ochishga xizmat qilsa, o'zini o'zi anglashga yordam bersa, ikkinchi tomondan bu yuksak tuyg'u do'stlik o'zgalarni tushunishga harakat qilishning ijtimoiy turmush maktabi vazifasini bajaradi. Shuning uchun shaxsning ilk o'spirinlik davridagi do'stlikka (ilk muhabbatga aylanish ehtimoli mavjudligi tufayli) o'qituvchilar jiddiy munosabatda bo'lishlari ayni muddaodir. Unga o'tkinchi mayl sifatida to'sqinlik qilmay, balki uni yigit-qizlarga avaylashga, qadrlashga, ulug'lashga o'rgatish kerak, toki u ilk o'spirinlar emotsional-hissiy kechinmalarining regulyatoriga aylansin. Ilk o'spirinlarni do'stlashish vaqtida shaxsning yoshiga ham e'tibor berish ijtimoiy turmushda foydadan holi emas, chunki u kishining ruhiy holatiga kuchli ta'sir etadi, hatto larzaga keltiradi (shirin tuyg'u, murakkab kechinma, eyforiya, ruhiy madad, stress, depressiya va boshqalar).

Jahon psixologlarining tadqiqot natijalari quyidagi ma'lumotlarni tavsifga imkon beradi. Ularni umumlashtirish: ilk o'spirini yigitlar do'stlashishida: 75-85% tengdoshini, 15-18% katta yoshdagilarni, 1-7% kichik yoshda bo'lishini ma'qul ko'radilar. Ilk o'spirin yoshidagi qizlarda esa olingan ma'lumotlar o'zgacha xususiyatga ega. Ular: 50-60% tengdoshlari bilan, 40-50% katta yoshdagilar bilan, kichik yoshdagilar bilan do'stlashmaslikni afzal ko'radilar. Psixologlarning talqiniga qaraganda, buning barchasi ulardagi ideal do'stlik haqidagi tushunchalarning turli-tumanligi bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Biroq ilk o'spirinlik davridagi do'stlikning eng muhim xususiyatlaridan biri shuki, ular o'z do'stining ijtimoiy o'miga, psixologik xususiyatlariga, hayotiy ustunliklariga asoslangan holda tanlab olmaydilar.

Fransuz psixologi Zazzo ilk o'spirinlardagi, shu jumladan, o'smirlilikda kechadigan do'stlikka ta'rif berar ekan: "Bu davr eng sidqidil va olijanob davrdir" degan edi. Keltirilgan olim fikrining asl ma'nosi shuki, ilk o'spirinlar eng pok do'stlikka, ya'ni sevgiga ega bo'lib, goho undan norozi bo'ladilar, iztirob chekadilar, chunki bu do'stlik juda ko'p ziddiyatlar makonidir. Ilk o'spirinlar do'stlikka intilmasinlar, bunga bo'lgan ehtiyoj prinsipial jihatdan qondirilmay

qolaverishi ham mumkin. Ilk o'spirinlarning do'stligi to'g'risida beto'xtov, uzluksiz mulohaza yuritish mumkin, shuning uchun bu ma'ruzada yoritilmasdan qolib ketgan masalalar yuzasidan materiallarni mustaqil ta'lim soatlarida o'rganib, o'zlashtirib olasizlar, deb ularga ishonch bildirish maqsadga muvofiq.

Ilk o'spirinlarda dunyoqarash muammosining tahlili shaxs shakllanishining muhim bo'g'imi bo'lib hisoblanadi. Dunyoqarash – jamiki olamga (o'n sakkiz ming va undan ortiq) nisbatan shaxsning munosabati borliqning asosi va prinsiplari haqidagi tasavvurlar tizimi, odamning turmush falsafasi, uning barcha bilimlarining yig'indisi va natijasi. Dunyoqarash bilimlar tizimidan tashqari e'tiqodlar, qadriyatlar, ma'naviyat tizimini ham o'z ichiga qamrab oladi. Ular dunyoqarashiga xos bo'lgan izlanishlardan biri o'z hayotining (turmushining) ma'nosini qidirishdir. Ilk o'spirin yigit va qiz hayotining shunday bir formulasini topishni istaydiki, bu formula turmushning barcha qonunlari, qoidalari, mexanizmlari, prinsiplari, holatlari, xususiyatlari, hodisalari va jarayonlarini o'z ichiga qamrab olishdan iboratdir.

Dunyoqarash ikkiyoqlama tavsifdan tashkil topadi va o'ziga xosligini namoyon etadi. Kognitiv – kognitiv nuqtai nazardan dunyoqarash ob'ektiv borliqni qanchalik to'g'ri aks ettirish bilan tavsiflanadi. Akseologik – akseologik nuqtai nazardan esa –dunyoqarash shaxs faoliyatini qanday boshqarilishi bilan tavsiflanadi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, dunyoqarash inson faoliyatini boshqarar ekan, u progressiv yoki reaksion optimistik yoki neosimistik faol ijodiy yoki sust-kuzatuvchan bo'lishi mumkin. Biz yuqorida ilk o'spirinlarning rivojlanishidagi eng asosiy xususiyatlarini ko'rib chiqdik, xolos.

6.6. Ilk o'spirinlar tafakkurining o'sishi

Ilk o'spirinlik yosh davri ma'ruza tipidagi darslar, laboratoriya ishlari va amaliy mashg'ulotlar, referat, tuzish, konspekt yozish kabi o'quv faoliyati turlari akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilari o'zlashtirishi zarur bo'lgan materiallarni mustaqil tushunishga olib keladi. Mazkur faoliyat tiplarining kundan-kunga ko'proq ahamiyat kasb etishi natijasida tafakkur borgan sari faol, mustaqil, ijodiy xislatlar bilan boyib boradi. O'quvchilarning aqliy faoliyati o'zining umumlashtirish va abstraksiyalash jarayonining yanada yuqoriroq darajasi hamda narsa va hodisalarning kelib chiqish sababini tushuntirish an'anasining ortib borishi ajralib turadi. Bu ba'zi holatlarning chin yoki chin emasligini ko'rsatish bilan, chuqur xulosa chiqarish bilan, o'rganilayotgan narsani tizimga kiritish bilan tavsiflanadi va tafakkurning tanqidiyligi bilan boshqa yosh davrdagi o'quvchilardan ham sifat, ham miqdor jihatidan tafovutlanib turadi. Bularning barchasi ilmiy-nazariy tafakkurning shakllanishiga va tevarak-atrofdagi voqelik haqidagi umumiy qonuniyatlarni bilish qobiliyatini o'sishiga intellektual-ijodiy, zaxira va imkoniyatining ochilishiga, tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonunlarini anglab olishga muhim shart-sharoitlar yaratib beradi. Ilk o'spirinlar u yoki bu holatni asoslangan, isbotlagan davrda ularning asosiy tomoniga, muhim xususiyatlariga, birlamchi jihatlariga sinchkovlik bilan qaray

boshlaydilar. Darsliklardan o'qigan va o'qituvchi tomonidan bayon qilingan axborot va ma'lumotlarga ishonch va qanoat hosil qilish uchun faol harakat qiladilar, biroq o'smirlar singari obro' ketidan ko'r-ko'rona ergashish holati ularda juda kam ko'zga tashlanadi. Ular har bir darsda tanishishga to'g'ri kelgan materiallarning chin mohiyatiga, inson uchun zaruriyatligiga, haqiqat ekanligiga ishonch hosil qilish uchun to'xtovsiz intiladilar. Ba'zan ta'lim jarayonida ilk o'spirin tomonidan u yoki bu narsaga nisbatan e'tiroz yoki shubha tug'ilsa, o'qituvchi uni nohaq ravishda qoralaydi va «ishonmovchi» deb ayblaydi. Tafakkurni oqilona yo'llari bilan o'stirish uchun favqulodda holatlarda o'quvchining mazkur xususiyatini qoralamasdan, balki uni rag'batlantirish to'g'riroq bo'ladi. Chunki bu xislat rivojlanishi natijasida narsa va hodisalarni asoslash, dalillash, isbotlash, ishontirish kabi aqliy kamolotga yordam beruvchi, bilimlarni puxta o'zlashtirishga eltuvchi aqliy faoliyat komponentlari takomillashadi.

Bu yosh davriga kelib, akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilari aqliy faoliyat texnikasi va metodikasi bilan yetarli darajada qurollangan bo'ladilar. Ammo mazkur yuksalishga qaramasdan, ularda bu sohada ma'lum darajada kamchiliklar uchrab turadi. Bir tomondan, narsa va hodisalarning to'la isbotlanmay qolishi hodisasi ko'zga tashlansa, ikkinchi tomondan esa, tafakkurni faollashtiruvchi turli xususiyatli, maxsus o'ziga xoslikka ega bo'lgan o'quv faoliyati usullariga yetarli darajada ega bo'lmasligidir. Ma'lumki, fikr yuritish operatsiyalarini faollashtiruvchi aqliy usullardan oqilona foydalanish ko'zlagan maqsadga yetishda asosiy rol o'ynaydi.

Fikrlash faoliyatida mustaqillikning yo'qligi yoki kamligi akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilarining muhim kamchiliklaridan biri hisoblanadi. Ularga badiiy adabiyot obzorini tavsiflab berib, mazkur asar yuzasidan mustaqil hukm chiqarish topshirilgan taqdirda qanday xatti-harakatni amalga oshirish mumkin? Birinchidan, asarni bir necha bor o'qishi, ammo hech qanday xulosa chiqarmasligi mumkin. Ikkinchidan, o'qituvchi so'zlarining har birini eslab qolib, ularni mexanik ravishda so'zlab berishga harakat qilishi mumkin. Uchinchidan, o'zi shaxsan boshqalardan eshitganlari bilan o'qituvchi axborotini o'zaro aralashtirib, sintez qilib javob berishga intiladi. To'rtinchidan, o'z shaxsiy fikrini bayon etishga qiyinchilik tug'ilsa, u holda asardan parchalar keltirishga urinadi va hokazo.

Ilk o'spirin o'quvchilar fikr yuritishdan erinib, materiallarni hech o'zgarishsiz «tayyor holda» egallab olishga intilib, hatto darsliklarda va boshqa manbalarda kam uchraydigan, javobini topish mumkin bo'lmagan taqdirda ham ijodiy izlanishlarga harakat qilmaydilar. Lekin ta'lim mazmuni va o'quv faoliyatining xususiyati bu yoshdagi o'quvchilarning fikr yuritish operatsiyasiga ulkan talab qo'yishini ular xayollariga ham keltirmaydilar. Bu yoshga kelib, ular o'quv materiallarini mustaqil ravishda abstraksiyalash va umumlashtirishga qodir bo'ladilar. Mana shunday fikr yuritish zaminida nazariy tafakkur vujudga keladi. O'qishga qiziqish esa asta-sekin aniq fanlarga qiziqishga aylana boradi.

Agar o'smir tafakkuri yaqqol-obrazli tafakkurdan abstrakt (mavhum) tafakkurga o'sib o'tish bilan tavsiflangan bo'lsa, katta maktab yoshidagi o'quvchilarda dialektik-nazariy tafakkur qilish qobiliyati rivojlana boshlaydi. Bu tafakkur tabiat va jamiyatning umumiy taraqqiyot qonunlari bilan bevosita aloqadordir. Mazkur qonuniyatlarning vujudga kelishi, o'zgarib borishi, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lishi, shuningdek, ularning o'zaro uzviy bog'liqligi singari murakkab bilimlar ilk o'spirinlar yosh xususiyatiga mutlaqo mos keladi.

Akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilarida nazariy tafakkurning shakllanishida darsdan va sinfdan tashqari ishlar muhim ahamiyatga ega, jumladan, turli to'garaklar o'quvchi bilimni chuqurlashtirib, uning bilim doirasini kengaytiradi. Ayniqsa, bu borada mustaqil bilim olish faoliyati muhim rol o'ynaydi. Agar to'garaklar shaxsiy tashabbuskorlikka asoslanmay tashkil etilsa va ijodiy xususiyatga ega bo'lmasa, u holda ko'zlagan natijasini bermasligi mumkin (mustaqil ishlar, testlar, kompyuter, internet).

Fizika o'quv predmeti sifatida o'quvchilarda abstrakt tafakkurni rivojlantiruvchi asosiy manbadan biri bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, fizika fani bo'yicha o'tkaziladigan olimpiadalar, qiziqarli ijodiy bahslar, qo'shimcha manbalardan topilgan dalillar, kashfiyotlar, koinot sirlaridan ma'lumotlar, jahon energetikasi masalalari, laboratoriya metodi orqali fizik qonuniyatlarni bilan yaqindan tanishish imkoniyatlari ilk o'spirinda fikr yuritish faoliyatida siljishni vujudga keltiradi. Bu narsalarning barchasi o'quvchilarda bilishga qiziqishni taraqqiy ettiradi.

Masalan, kimyo fani bo'yicha tashkil etilgan to'garakda ishtirok etish natijasida o'spirinlarda moddalarning kimyoviy xususiyatlari va xossalari hamda ularning tuzilishi haqida qo'shimcha bilim oladilar. Kimyoning sanoat va qishloq xo'jaligidagi ahamiyati to'g'risida ko'pgina qo'shimcha ma'lumotlar bilan tanishishga muvaffaq bo'ladilar. Matematika asosan o'quvchilarning abstrakt tafakkurini o'stirishga qaratilgan fan bo'lib, algebraik, geometrik, trigonometrik shakllar va ularning turli variantlari bilan chuqur va har tomonlama tanishish muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot ilk o'spirinlarda mantiqiy va ijodiy tafakkurni o'stirishda asosiy rol o'ynaydigan fan hisoblanadi. To'garaklar ta'siri ostida mustaqil fikr yuritish, aqlning tanqidiyligi, nutq madaniyati tez sur'atlar bilan taraqqiy eta boshlaydi Bundan tashqari, ilk o'spirinning badiiy san'atga bo'lgan qobiliyati o'sadi, badiiy didi, ijodiy qobiliyati, ijodiy fikri va xayoli kamolot sari ko'tarila boradi.

Ilk o'spirin o'quvchilar tafakkurining mustaqillik darajasini vujudga keltirishda o'qituvchining o'zi ulkan rol o'ynaydi. Birinchidan, u o'quvchilarni o'rganilayotgan qonuniyat va xossalarning to'g'riligi haqida ishonch hosil qilishga, mavzular yuzasidan qanoatlanishga, isbotlash va dalillashga o'rgatib borishi kerak. Bundan tashqari, sanab o'tilgan jarayonlarni amalga oshirish uchun eng qulay usul va metodlardan foydalanish kerakligi to'g'risida to'la ma'lumot berilishi maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilarni narsa va hodisalar haqida original yoki nostandart fikr yuritishga, ijodiy yondashishga

o'rgatishi lozim. Buning uchun ularni mantiy fikr yuritish usullari bilan tanishtirish dardkor. Uchinchidan, qo'llanaverib eskirib tarixiylikka aylangan so'zlardan, terminlardan, iboralardan foydalanishga, umuman, shablonizmga yo'l qo'ymaslik, ilk o'spirinlarni ijodiy izlanishga yetaklashni hech vaqt diqqat-e'tibordan chetga chiqarmaslik zarur. To'rtinchidan, o'qituvchi ilk o'spirinlarning oldiga bilimlarni amalda tatbiq qilish vazifasini qo'yishi shart. Beshinchidan, o'qituvchi ilk o'spirinlarning individual xususiyatlarini hisobga olib, zaxiradagi aqliy imkoniyatlarning ishga solishi maqsadga molik. Oltinchidan, o'qituvchi ilk o'spirinlar oldida muammoli vaziyatni vujudga keltirishi va ularni hal qilish bosqichlari bilan tanishtirib, yechishga da'vat etishi ayni muddao. Yetinchidan, ilk o'spirinlarning emotsional-irodaviy xususiyatlarini, mustahkamlashda yo'l-yo'riq ko'rsatishi, ustanovka berishi, ularni qiyinchiliklarni yengish va oldini olishga o'rgatish o'qituvchining kasbiy burchidir.

O'qituvchi zimmasiga qo'yilgan vazifalar va shartlarning barchasi pedagogik faoliyatga tatbiq qilishga muyassar bo'linsa, hamisha ularga rioya qilinsa, u taqdirda akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilari tafakkurining mustaqilligini shakllantirish bosqichida yuksak amaliy vazifalar ro'yobga chiqqan bo'ladi. Bunday ulkan talab va vazifalarni pedagog sharaf bilan bajarish uchun o'z fanini mukammal egallash yo'lida ko'p mehnat qilish, siyosiy savodxon bo'lishi, psixologik bilimlarni puxta egallashi, o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini to'la o'zlashtirishi, psixologik ta'lim va tarbiya qonuniyatlari bilan qurollanishi maqsadga muvofiqdir.

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda taraqqiy etishi mumkin emas. Shu sababdan tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda ilk o'spirinlarning axloqiy-ma'naviy sifatlarida ham muhim o'zgarishlar vujudga keladi, uning nutq madaniyati o'sadi. Bu esa o'quvchining o'z fikrini to'g'ri ifodalash malakasini tarkib toptirib, nutq tuzilishini mustahkamlaydi, uni murakkablashtiradi va lug'at tarkibini yanada boyitadi.

Akademik litsey va kasb-hunar kolleji ta'limi oxiriga kelib, o'quvchi mustaqil fikrlash malakasini egallab, mustaqil aqliy mehnat texnikasini, uning metodlarini o'zlashtirgan holda mustaqil bilim olish ko'nikmasini shakllantirishi lozim. Biroq fikr yuritish faoliyati mustaqilligining rivojlanmaganligi ularning o'quv faoliyatida katta kamchilik hisoblanadi. Bu kamchilikning asosiy sababi o'quv topshiriqlarining noto'g'ri qo'yilishi, o'quvchilardan mulohaza yuritishni uzluksiz talab etmaslik va mustaqil fikrlash qobiliyatiga e'tibor bermaslikdir. O'quv topshiriqlarining noto'g'ri qo'yilishi natijasida o'spirinlar «tayyor mulohazalar quli» bo'lib qolaveradilar. Shu sababli o'qituvchi yuqoridagi fikrlarni e'tiborga olishi mutlaqo shart. Akademik litsey o'quvchilarida va kasb-hunar kolleji sub'ektlarida u yoki bu xildagi vaziyatni to'g'ri aniqlashga, asoslashga va isbotlashga, butun diqqatini qaratishga moyillik kuchli bo'ladi. Dars jarayonida duch kelinadigan narsa va hodisalarning chin ekanligiga ishonch hosil qilishga intilish bu yoshdagi yigit-qizlarda o'ta kuchlidir. Lekin, ba'zi

hollarda o'qituvchilarimiz o'quvchilarning ana shu intilishiga noto'g'ri munosabatda bo'lib, ularni o'rinsiz tanqidchilikda qoralaydilar, ulardagi bunday intilishning yosh xususiyatidan kelib chiqishini nazarga olmaydilar. Shu sababli o'quvchilardagi tanqidiylilikni faqat qoniqtiribgina qolmasdan, balki uni rag'batlantirish kerak, chunki bu yoshdagi kontingentlarga xos xususiyatdir. Bu xususiyat ularning aqliy faoliyati taraqqiyoti uchun foydalidir. Ishonch, dalillashga talabchanlik, asoslash va isbotlash, o'zlashtirilgan bilimlarni anglash, shaxsiy nuqtai nazarga ega bo'lish kabi xislatlarni e'tibordan chiqarmaslik zarur. O'qituvchi fikrlash, analiz qilish yo'lini shunday tushuntirishi kerakki, o'quvchi mustaqil va to'g'ri xulosa chiqara olsun. Buning uchun o'qituvchida didaktik qobiliyat mavjud bo'lishi shart.

Ilk o'spirinlar o'zlariga xos bo'lgan tanqidiylilikni, o'zlarining aniq nuqtai nazarini adabiyot, tarix, jamiyatshunoslik fanlaridan ko'ra aniq fanlarni o'rganish paytida namoyish qilishlari qiyinroq bo'ladi. Ulardagi tanqidiy tafakkurning, qat'iy mulohaza qilishning yetarli darajada taraqqiy etmaganligi, badiiy did va umummadaniyat hissining kamligi badiiy asar qiymatini yuzaki baholashga olib keladi. Asar to'g'risida chuqur fikr yuritmasdan turib uning qiymatini aniqlashga shoshish mazkur yoshdagi o'quvchilarning real turmush bilan badiiy asar o'rtasidagi farqni anglay olmasligidan kelib chiqadi.

Ilk o'spirin o'quvchi adabiyot faniga o'smirlarga qaraganda boshqacharoq yondashadi. Bu ko'p tarmoqli bo'lib, turli xususiyatli masalalarni hal etishni nazarda tutadi. Jumladan, ilk o'spirinni hayajonga solgan savollarga kitobdan javob topish, shaxsiy dunyoqarash pozitsiyasi bilan o'zini qoniqtirish, personaj idealini yaratish kabilar. Berilgan bu tavsifnoma ilk o'spirin ruhiy olamining to'la shakllangan holda turmushga kirib kelishidir. Bayon etilganlarga ko'ra, o'quvchiga o'qituvchining «tayyor» bilim berishi, ularni zerikarli holatga tushirib qo'yadi. Shu sababdan, bunday ko'ngilsiz holni vujudga keltirmaslik maqsadida mustaqil fikr yuritishga undovchi yo'lni topish juda zarur.

O'quvchilarga ma'naviy ozuqa bera olmaydigan darslar fanga nisbatan qiziqishini susaytiradi. O'quvchi, ma'naviy boylik orttirish yo'llarini izlaydi. Vujudga kelgan ma'naviy talabini qondirishni istaydi. Ko'pincha ular bunday ehtiyojini qondirish uchun mustaqil bilim olish yo'l va usullarini qidiradi. Oqibat natijada ijodiy izlanish va evristik uslublarni intuitsiyadan ustun ekanligini anglab yetadilar.

Odatda ta'lim jarayonida an'ana tusiga kirib qolgan bir qolipdagi, monoton darslardan qochish zarur. Iloji boricha o'ng'aysiz holatni yuzaga keltirmaslik maqsadida pedagog butun kuch, va irodasini, mahoratini ishga solishi maqsadga muvofiqdir. Darsning jonli va qiziqarli o'tishi uchun ilk o'spirinlarni doimiy faollashtirib borish yaxshi natija beradi.

Ushbu yoshdagi o'quvchilar xususiyatlaridan yana biri – darslikda bayon qilingan fikr va qarashlardan foydalanmay turib, adabiy asarni mustaqil tushunish sari intilishdan iboratdir. Ammo bunday intilish, izlanish hamma vaqt

ham badiiy did malakasi bilan mustahkam aloqada bo'lavermaydi. Buning asosiy sababi, ularda estetik did saviyasining yetarli rivojlanmaganligidir.

Adabiyot fani mehnatning yangilik yaratuvchi, o'zgartuvchi faoliyat ekanligini ilk o'spiringa tushuntirsa, shaxsiy hayot va turmush sharoitini tanishtirsa, nozik ezgu-tilak yoki his-tuyg'uga ma'lum yo'l bilan yetishga ko'mak bersa, u holda o'quvchining bu fanga nisbatan munosabati ijobiy tomonga o'zgarishi mumkin.

Ilk o'spirin u yoki bu xildagi adabiy asarni o'qish, tushunish orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilishga kundan kun o'rganib boradi. Uning mustaqil nuqtai nazar, qarashi, shaxsiy pozitsiyasi shakllanadi. O'z-o'zidan ma'lumki, bu fazilat ilk o'spirinning shaxsiy fikri, mustaqil o'ylashi va qarorga kelishining natijasi bo'lib, o'zgalarning tashqaridan bergan maslahati mahsuli emasdir. Balki bu narsa fikr yuritish faoliyatining rivojlanib borishidan dalolatdir.

Adabiy asarni baholash, unga nisbatan shaxsiy fikrini bildirish, munozaraga kirishish kabi xislatlarning mavjudligi tafakkur tanqidiyligining o'zginasidir. Noo'rin tanqidiylik esa uning badiiy didi, nutq madaniyati va turmush tajribasining kamchiligidir.

Psixolog V.A.Kruteskiy mazkur yoshdagi o'quvchi aqlining (tafakkurining) tanqidiyligini ko'rsatish maqsadida, L.A.Shumeeva ma'lumotidan foydalanib, quyidagi dalillarni keltiradi.

"Men hech vaqt hayajonlanmayman, ammo siz chuqur hayajonlanib, to'lqinlanib turibsiz. O'ylaymanki, bunday holatni vujudga keltirishingiz pedagog burchingizni ado etishlik bo'lsa kerak. Mana siz M. Gorkiy asarining tilidan o'ta hayajondasiz — menga esa uning tili mutlaqo yoqmaydi. M. Gorkiy asarini o'qiganman. Birinchi satrda shunday iboralarni ishlatadi: "Dengiz qah-qaha uradi?" Bu jumla mening qalbmni hech qachon larzaga keltirmaydi, aksincha, kulgimni qistatadi. Men bu kulayotgan dengizni tasavvur qilishga harakat qilaman, ancha zo'rma-zo'rakilikdan keyin, baqaloq, puchuq, yuzlari qip-qizil, kichkinagina pirpiroq ko'zli allaqanday bir ayolni xayolimga keltiraman. Uning yuzlari shamoldan qimirlaganday bo'lib turadi. Keyinroq bo'lsa, Quyosh nur sochishi bilan o'zini behad baxtiyor hisoblaydi Dengiz esa, quyoshning erkaloovchi purini aks ettirish bilan ovora. Bu nima degani?! Buni qanday tushunmoq kerak? Qanday tasavvur qilish mumkin?! Men faraz qilayapman, sap-sariq odam har kuni ertalab baxtiyorona ko'zguga tikiladi, ko'zgu ham o'zicha go'yo baxtiyor, chunki u bu baxtiyor chehrani o'zida aks ettirgani uchun behad baxtiyor. Bu narsa hech qachon mening kulgimni qistatmaydi. Qani, bunda kulish uchun yumoristik iboralar?! Nega bunday yozishadi?! Bu nima degan gap, axir?! Nahotki, oddiyroq yozishning iloji bo'lmasa, ha?"

V.A.Kruteskiy tavsiyasiga ko'ra, yuqorida suhbat qatnashchisi hisoblangan o'qituvchi, bu o'rinda epitet va metaforalarni o'quvchiga tushuntirib, unda adabiyotga nisbatan nozik didni paydo qilishga va uni o'stirishga harakat qilishi kerak edi. Ammo pedagog bilan o'quvchi o'rtasida bunday samimiy suhbat bo'lib o'tmagan. Shunisi, achinarliki, o'quvchining shu mazkur asarga nisbatan o'z

fikrini ozmi, ko'pmi o'zgartirganligi diqqat markazidan chetlashgan. Natijada asarning mohiyatini o'quvchi tushunib yetdimi yoki tushuna olmadimi — bu haqda o'qituvchi hech qanday ma'lumot olishga muyassar bo'lmagan. Bu o'rinda tarbiyachi pedagogik odobga rioya qilmaganligi tufayli qo'pol xatoga yo'l qo'ygan. Bizningcha, u individual suhbat uyushtirish natijasida ilk o'spiringa adabiy janrlar to'g'risida, epitet va metaforalar haqida chuqur va har tomonlama ma'lumot berib o'tganda ish qilingan bo'lar edi.

Pedagog o'quvchining aytgan so'zlari va fikrlarini dalillar asosida asta-sekin inkor darajasiga olib borib (ammo qat'iy rad qilishdan saqlanish kerak), asarning asl mazmunini tushuntirishi va hayotda uning qanday ahamiyat kasb etishini yoritishga harakat qilmog'i zarur. O'qituvchi unga shunday ta'sir etishi kerakki, uning bu asar to'g'risidagi fikri o'zgarishiga olib kelsin. Biroq, o'qituvchi o'quvchining asar muallifiga va uning asariga munosabati o'zgargan yoki o'zgarmaganligini aniqlashni mutlaqo yodidan chiqarmasligi shart. Mazkur jarayon bir-ikki suhbat yoki bahs natijasida amalga oshadigan faoliyat emas. Chunki ilk o'spirinning o'zi mustaqil ravishda asarni tushunib yetishi unga nisbatan o'zining munosabatini o'zgartirish qiyin. Bu ko'pgina omillarga bog'liq murakkab hol bo'lib, shaxs shakllanishiga ko'pyoqlama yondashishni taqozo etadilar.

Ayrim o'quvchilarda asardagi allegoriyalarni, epitet va metaforalarni noto'g'ri tasavvur etish hollari uchraydi. Ular shoir va yozuvchilarni hayotda aslo bunday voqelikning sodir bo'lmasligida ayblab, bu narsa to'qima deb da'vo qilib, qattiq "koyishgacha" borib yetadilar. Lekin bu badiiy asar tarkibiy qismlari qahramonlarning ichki dunyosini bo'rttirib ko'rsatish vositasi ekanligini hali to'la anglab yetmaydilar. Shu sababdan "falon narsa bunday bo'lmaydi, aql bovar qilmaydi" deya ishonchsizlik kayfiyatini izhor etadilar.

Ilk o'spirinlar badiiy peyzaj to'g'risida ham shoir va adiblar bilan munozaraga kirishadilar. Chunki o'xshatish va taqqoslash kabi badiiy bo'yoqlar negadir ularga yoqmas emish. Asardagi juda nafis did, kuchli hissiyot bilan berilgan voqelikni idrok qilish, tasavvur etish, xayolga keltirish, fikran mulohaza yuritish holatlarini ularda taajjub hislarini vujudga keltiradi. Shuning uchun ushbu yoshdagi o'quvchilarda adib bilan "kelishmovchilik" namoyon bo'ladi. Aks ettirilgan voqealar juda rangsiz yoritilganday tuyuladi. Ular "o'z pozitsiyasi"ning barbod bo'lishiga anchagacha qarshilik ko'rsatishadi. Shuning uchun o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilarning tafakkurini tanqidiy sifat jihatdan almashtirib, ularni voqelikka odilona tanqidiy nuqtai nazardan qarashga o'rgatishdan iboratdir.

Ilk o'spirin yoshidagi o'quvchilar asar qahramonlariga ham turlicha baho beradilar. Bu narsa ularning individual xususiyatlaridan, shaxsiy qarashlaridan kelib chiqadi. Shu sababli qaysidir obraz o'spiringa butunlay yoqmaydi, uning ba'zi bir xususiyatlarinigina qo'llab-quvvatlaydi, xolos. Bu xususiy holni dalillash maqsadida misolga murojaat qilamiz. "Gulnorning insoniy xislatlarining hammasini juda yoqtiraman, ammo irodasizlik qilib Mirzakarimboyga turmushga

chiqishini esa sira kechira olmayman. Agar chindam Yo'lbini sevganida edi, u bu ishni qilmagan bo'lardi. Ota-onaga hurmat va muhabbat, albatta, bo'lishi kerak, lekin sof sevgi hamma narsadan ulug' va mo'tabar bo'lishi lozim. Muhabbat katta «M» harfi bilan yozilmog'i shart. Unga hech kimning, hatto malikaning ham bevafoqlik qilishga haqqi yo'q, chunki u olamda muqaddasdir... Shu muqaddas tuyg'uni oyoq osti qilish — Gulnorda uchraydi...», — deydi o'spirin qiz Robiya. Bunga o'xshash misollarni yuqori sinf o'quvchilari bilan olib borgan tajribalardan ko'plab keltirish mumkin.

Shaxsiy tajribalarimiz va o'rta maxsus ta'lim tajribasidan shu narsalar ma'lum bo'ldiki, o'quvchilar muayyan obrazni, yaxlit asarni yoki avtor faoliyatini baholash jarayonida hamma vaqt ham o'z shaxsiy fikrini, qarashini va shaxsiy munosabatini xuddi shundayligicha qo'llay bermas ekanlar. Biz bunday omillarga ularning insho va bayonlarini tekshirayotgan mahalda duch keldik. Yozma ishlar va jonli mushohadani taqqoslagan paytimizda, yozma ifoda bilan shaxsiy mulohazalar o'rtasida katta tafovut bo'lganligining guvohi bo'ldik. O'ylaymizki, o'qituvchilar ham kundalik amaliy faoliyatida bunga o'xshash hodisalarni uchratgan bo'lsalar ajab emas. Eksperimentimizda ishtirok etgan ilk o'spirin o'quvchilar bilan "Nega o'z shaxsiy fikringizni inshoda ifoda etmadingiz?", "Muallif yoki asarga nisbatan asli munosabatingiz shunday edimi?", "Erkin mavzuda yozilgan ishda nega o'z mulohazangizni to'liq ifodalamadiz?", "Agar siz asar qahramoni o'mida bo'lganingizda nima qilar edingiz?", "Mushkul vaziyatni qanday hal etish kerak?", "Mutlaq haqiqatni bilishga qanday intilasiz, ular nega sizni tinchlantirmaydi?", "Nima uchun siz har bir narsani (voqelik yoki qonuniyatni) o'z aqlingiz tarozisi bilan yana bir marta tortingiz keladi?" kabi savol-javob viktorinasini o'tkazdik. Bundan tashqari, o'quvchilarning yozma ishlari bilan yaqindan tanishib chiqdik. Biz uchun eng zarur bo'lgan savolga ko'pgina ilk o'spirinlar bir-biriga juda yaqin, analogik javoblar berdilar. Jumladan, o'z shaxsiy fikrlarini ifoda etmaganliklarini ular quyidagicha isbotlaydilar: "... agar men o'z fikrim va munosabatimni o'z bilganimcha yozganimda edi, u holda sizning qo'ymoqchi bo'lgan bahoyingiz, hozirgi qo'yilgan bahodan bir-ikki ball past bo'lar edi, men shunday bo'lishidan qo'rqdim. Chunki mening shaxsiy fikringa qarshi ekanligingizni bilaman-ku!" deb javob qaytardilar.

Keltirgan misoldan shu narsa ma'lum bo'ldiki, mazkur mulohazalar mualliflari bo'lmish ba'zi o'quvchilarda tafakkurning tanqidiyligi yetarli darajada taraqqiy etmaganligidan dalolat berib turibdi. Yuqoridagi parchadan shunday xulosaga kelish mumkinki, bu yoshdagi o'spirinlarda o'z fikrida qat'iy turishning irodaviy sifati, shakllanib bo'lgan mustahkam "pozitsiya"si hanuzgacha mavjud emasdir. Bundan shu narsa ochiq-oydin ko'rinib turibdiki, katta yoshdagi o'quvchi aqlining tanqidiyligida liberalchilikka yo'l qo'yish kuchlidir. O'quvchilardagi ikkilanish holatlari, bizningcha, ikki xil sabab bilan izohlanishi mumkin: bu sabablardan biri voqelik mohiyatini to'g'ri tushunib yetmaslik bo'lsa,

ikkinchisi "o'z pozitsiyasida" bo'sh kelmaslik yoki narsa va hodisalarni anglab turib "o'jarlik" qilishdan iboratdir.

Demak, adabiyot darsligi va uning majmuasini o'qitish, qo'shimcha badiiy manbalardan umumli foydalanish o'quvchilarda aqlning tanqidiyligini kamol toptirishda juda muhim rol o'ynar ekan. Adabiyotning turmush qonuniyatini, hayot mazmunini, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tushuntirishdan tashqari, ilk o'spirinlarda estetik tuyg'uni vujudga keltirishda ham ahamiyati kattadir.

Hozirgi kunning eng dolzarb muammolaridan biri o'quvchilarda tafakkurning tanqidiyligini dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda keng jamoatchilikka suyangen holda o'stirishdan iboratdir. O'qituvchi butun diqqat-e'tiborini o'quvchilarning narsa va hodisalar to'g'risidagi o'z fikrini o'zgartirgan yoki o'zgartirmaganligi biror narsani tushunib olishga muyassar bo'lgan yoki bo'lmaganligi, agar tushunib olgan bo'lsa, faqat darslikka asoslanibgina berishni anglaganligi, o'z fikrini faqat "o'zida" ("dilda") qoldirish shart ekanligini his etganligi yoki his etmaganligi kabi holatlarga qaratishi lozim. U o'quvchilarda ikkiyuzlamachilikning shakllanishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Chunki o'quvchilar ko'pincha voqelik haqida bir narsani gapirib, haqiqatda esa ikkinchi bir narsa to'g'risida fikr yuritadilar. Bunda ularning yuqoridagi insho to'g'risidagi mulohazalarini eslatib o'tishning o'zi kifoya qiladi. Agar o'qituvchi shu narsalarga beparvo qarasa, u holda uning tutgan yo'li mutlaqo to'g'ri bo'lib chiqmaydi. Pedagog o'quvchilarda shaxsiy fikr va mustaqil qarashning vujudga kelishidan sira xavotirga kelmasligi, qo'rqqmasligi shart. U o'quvchilarda shaxsiy fikrning mutlaqo bo'lmasligidan, mustaqil mulohazalardan uzoqligidan, tayyor jumalarni to'tiqush-day takrorlab, yod qilib yurishidan cho'chisin.

Aqlning tanqidiyligini shakllantirishda pedagog o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga, aqliy taraqqiyotiga, mavjud bilim fondiga, mulohaza yuritish doirasining kengligiga, mazmundorligiga, chuqurligiga, tashabbuskorligiga, adabiyot va boshqa fanlarga qiziqishiga, nutq madaniyatiga, so'z boyligiga, shaxsiy nuqtai nazariga, bilishga qiziqishiga, o'quv faoliyati usullarini qanchalik egallaganlik darajasiga, bilimlarni o'zlashtirib olishga ko'maklashuvchi ko'nikma va malakalarning mavjudligiga hamda ularni asoslash, isbotlash, ishonch hosil qilish kabi ijodiy tafakkur sifatlariga diqqat-e'tibor qilishi lozim.

Tafakkur tanqidiyligining rivojlanishi ilk o'spirin o'quvchilarni moddiy dunyoni mustaqil o'rganishga, barcha o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga, dars jarayonida tashabbuskorlik va faollikni oshirishga yetaklaydi. Bundan tashqari, voqelikni isbotlash, asoslash ko'nikmalarining paydo bo'lishiga imkon yaratadi, ob'ekt to'g'risida hukm va xulosani tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini taraqqiy ettiradi.

Shunday qilib, ta'lim jarayonida turli fanlarning o'qitilishi tufayli, keng ko'lamdagi bilim sistemasining o'zlashtirilishi orqali o'quvchilarda tafakkur jarayonining aktivligi, mustaqilligi, mazmundorligi, mahsuldorligi kabi sifatleri rivojlanadi va uning ijodiy, nazariy shakllari yanada o'sadi. Bu yoshdagi

o'quvchilarda narsa va hodisalarni abstraksiyalash va umumlashtirish yuqori bosqichga ko'tariladi. Ular tevarak-atrofdagi voqelik to'g'risida haqiqiy hukmlar, omillarga asoslangan xulosalar chiqarish bilan boshqa yoshdagi o'quvchilardan keskin farq qiladi. O'qitish jarayonida ularda nazariy, ijodiy, mahsuldor, vizual, so'z-mantiq tafakkur tarkib topadi Shu sababli, voqelikning ichki bog'lanishlari, munosabatlari, jamiyat taraqqiyot qonunlarini bilish va anglab olish uquvi yuqori taraqqiyot pog'onasiga ko'tariladi. Mustaqil fikr yuritish metodikasi va texnikasi vujudga keladi, bilim olish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Bularning barchasi ilk o'spirinlarda tafakkurning o'sishi uchun ham ob'ektiv, ham sub'ektiv shart-sharoitlar yaratadi.

O'SPIRINLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Hozirgi eng dolzarb muammolardan biri oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim-tarbiya ishlari samaradorligini keskin oshirishdan iboratdir. Chunki respublikamizning rivoji, ravnaqi va istiqboli ko'proq oliy maktab tayyorlayotgan mutaxassislarning mahoratiga bog'liqdir. Shuning uchun o'qitishning yangi ilg'or, faol usullarini qo'llash, oqilona vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlarini samarali amalga oshirish uchun talabalar bilan o'qituvchilar o'rtasida uzluksiz ta'sir o'tkazish hukm surishi lozim.

O'qituvchi bilan talabaning hamkorlikdagi faoliyati negizida o'quv-tarbiya ishlarini to'g'ri yo'lga qo'yish muammosi yotadi. Bu muammo oliy maktab psixologiyasida juda kam tadqiq qilingani sababli xuddi ana shu muammo yuzasidan kengroq mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir.

7.1. Talabalarning psixologik xususiyatlari

Tadqiqotlarda talabalar deganda moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishda ijtimoiy hayotga va mutaxassislikka oid rollarni muayyan qoida va maxsus dastur asosida bajarishga tayyorlanayotgan ijtimoiy guruh tushuniladi.

Oliy o'quv yurtidagi ta'limning o'ziga xos xususiyatlari talabalarning boshqa ijtimoiy guruhlar bilan (ular xoh rasmiy, xoh norasmiy bo'lishidan qat'i nazar) muloqotga kirishish uchun muhim imkoniyat yaratadi. Talabalik davrining asosiy xususiyatlaridan biri ijtimoiy yetuklikning jadal sur'at bilan ro'yobga chiqishidir. Ma'lumki, ijtimoiy yetuklik (kamolot) shaxsdan zarur aqliy qobiliyatni hamda ijtimoiy turmushda bajariladigan turli rollarni egallashga (oila qurishga), farzandlarni tarbiyalashga, foydali mehnatda qatnashishga (mas'ul vazifada ishlashga) tayyorlanishni talab qiladi. Mazkur jarayonning bosh mezonlari va ko'rsatkichlari o'rta ma'lumotlilik, jamoatchilik topshirig'i, mehnatda faollik ko'rsatish, qonunlar oldida javobgarlik, mutaxassis bo'lish imkoniyati, unga intilish tuyg'usi, irodaviy zo'r berish, yosh otalik va onalik burchi, jamoat arbobi vazifasini o'tash, ijtimoiy guruhga raxbarlik qilish, sport bilan shug'ullanish, bo'sh vaqtni tashkil eta olish, to'garakda qatnashish va hokazolardan iboratdir.

Talabalik davri o'spirinlikning ikkinchi bosqichidan iborat bo'lib, 17–22 (25) yoshni o'z ichiga oladi va o'zining qator betakror xususiyatlari va qarama-qarshiliklari bilan xarakterlanadi. Shu boisdan o'spirinlik davri shaxsning ijtimoiy hamda kasbiy mavqeini anglashidan boshlanadi. Mazkur pallada o'spirin o'ziga xos ruhiy inqiroz yoki tanglikni boshidan kechiradi, jumladan, kattalarning har xil ko'rinishdagi (unga yoqish yoki yoqmasligidan qat'i nazar) rollarini tez sur'atlar bilan bajarib ko'rishga intiladi, turmush tarzining yangi jihatlariga ko'nika

boshlaydi. Katta odamlarning turmush tarziga o'tish jarayoni shaxsning kamol topish xususiyatlariga bog'liq ichki qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi.

Pedagogik psixologiya fanidan ma'lumki, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarni har (biologik, fiziologik, pedagogik, psixologik) jihatdan oliy maktab ta'limiga tayyorlaydi va ularda umimlashtirish, mavhumlashtirish, sistemalashtirish kabi qobiliyatlarda ko'rinadigan fazilatlar namoyon bo'ladi. Shu bilan birga o'spirinda aqliy, axloqiy, estetik va g'oyaviy-siyosiy jihatdan muayyan darajada o'sish ro'y beradi. Shunga qaramay, ular oldida oliy o'quv yurtida mutaxassislikni egallashga bog'liq yangi vazifalar paydo bo'ladi. Hozirgi fan-texnikaning rivoji bir tomondan axborotlarni, ma'lumotlarni ko'paytirsa, ikkinchi tomondan talabalarda mutaxassislikka oid bilimlarga barqaror qiziqishning yo'qolishiga olib keladi, chunki qat'iylik, ijodiy izlanish, irodaviy zo'r berish o'rni loqaydlik, faoliyatsizlik egallaydi. Boshqacha aytganda, ular "tayyor axborotlarning quli" ga aylanadilar. Chunki kompyuter, internet, displey, EHM, kalkulyatorlar inson aqliy mehnatini yengillashtiradi, ularni aqliy zo'r berishdan xalos qiladi. Ana shular sababli oliy o'quv yurti ta'limi oldidagi muhim vazifa talabalarga dasturdagi bilimlar majmuasini berishdir.

Talabalarga mustaqil bilim olish, o'z faoliyatini o'zi tashkil qilish, o'zini o'zi boshqarish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va hokazolarni o'rgatishdir. Bu vazifalarni amalga oshirishning asosiy omili – monologik ma'ruzadan dialogik (talaba va o'qituvchining muloqotiga asoslangan) ma'ruzaga o'tishdir.

Psixologlardan B.G.Ananev, N.V.Kuzmina, N.F.Talizina, V.Ya.Lyudis, I.S.Kon, V.T.Lisovskiy, A. A.Bodalev, A.V.Petrovskiy, M.G.Davletshin, I.I.Ilyasov, A.V.Dmitrieva, 3.F.Esareva, A.A.Verbitskiy, V.A.Tokareva, E.G.G'oziev va boshqalarning tadqiqotlariga ko'ra, oliy o'quv yurtlarida ta'lim olish talabalar uchun juda og'ir kechadi, chunki bu davrda shaxsning murakkab fazilatlar, xislatlar, sifatlar takomillashish bosqichida bo'ladi. Mazkur yosh davridagi ijtimoiy-psixologik o'sishning xususiyatlaridan biri o'qish faoliyatining ongli motivlari kuchayishidir. Talabalarda axloqiy jarayonlarning o'sishi sust amalga oshsa-da, lekin xulqning eng muhim sifatlar – mustaqillik, tashabbuskorlik, topqirlik, farosatlilik va hokazolar takomillashib boradi. Shuningdek, ularda ijtimoiy holatlarga, voqelikka, axloqiy qoidalarga qiziqish, ularni anglashga intilish tobora kuchayadi.

Psixologlarimizning tadqiqotlar shaxs turmush tajribasini egallashida unda o'zligini anglash vujudga kelishini, jumladan, shaxsiy hayotining mazmunini anglashi, aniq turmush rejalarini tuzishi, kelajak hayot yo'lini belgilashi va hokazolar amalga oshirishini ko'rsatadi. Talaba asta-sekin mikroguruhning notanish sharoitlariga ko'nikib boradi, o'zining haq-huquqlari va majburiyatlarini bila boshlaydi, shaxslararo munosabatning yangicha ko'rinishini o'rnatadi, turmushdagi ijtimoiy rollarni amalda shaxsan sinab ko'rishga intiladi. Ulardagi romantik his-tuyg'ular voqelikka muayyan yondashishga birmuncha halaqit beradi. Chunki ular turmushdagi yutuqlar va muvaffaqiyatsizlikning ijtimoiy-

psixologik ildizlari nimadan iborat ekanligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lmaydilar.

Yosh fiziologiyasi va ontogenez psixologiyasi fanlarida to'plangan materiallar tahlilidan ko'rinadiki, talaba 17-19 yoshda ham o'z xulqi va bilish faoliyatini ongli boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmaydi va shunga ko'ra xulq motivlarining asoslanmagani, uzoqni ko'rolmaslik, ehtiyotsizlik kabi holatlar ro'y beradi. V.T.Lisovskiyning fikricha, 19-20 yoshlarda ayrim salbiy xatti-harakatlar ko'zga tashlanadi. Mazkur yoshda xohish va intilishning rivojlanishi iroda va xarakterdan ancha ilgarilab ketadi. Bunda odamning hayotiy tajribasi alohida rol o'ynaydi, chunki talaba shu tajriba yetishmasligi natijasida nazariya bilan amaliyotni, fantaziya bilan reallikni, romantika bilan ekzotikani, haqiqat bilan illyuziyani, orzu bilan xohishni, optimizm bilan qat'iylikni aralashtirib yuboradi.

Talabalik yillarida yoshlarning hayoti va faoliyatida o'zini o'zi kamolotga yetkazish jarayoni muhim rol o'ynaydi, lekin o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari (o'zini o'zi tahlil qilish, nazorat etish, baholash, tekshirish va boshqalar) ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ideal (yuksak, barqaror, barkamol) "men" ni real (aniq, voqe) "Men" bilan taqqoslash orqali o'zini o'zi boshqarishning tarkibiy qismlari amaliy ifodaga ega bo'ladi. Talabaning nuqtai nazaricha, ideal "Men" ham muayyan mezon asosida yetarli darajada tekshirib ko'rilmagan, shuning uchun ular goho tasodifiy, g'ayritabiiy his etilishi muqarrar, binobarin, real "Men" ham shaxsning haqiqiy bahosidan ancha yiroqdir. Talaba shaxsining takomillashuvida bunday ob'ektiv qarama-qarshiliklar o'z shaxsiyatiga nisbatan ichki ishonchsizlikni, o'qishga nisbatan esa salbiy munosabatni vujudga keltiradi. Jumladan, o'quv yili boshida talabada ko'tarinki kayfiyat, oliy o'quv yurtiga kirganidan zavq-shavq tuyg'usi kuzatilsa, ta'limning shart-sharoiti, mazmuni, mohiyati, kun tartibi, muayyan qonun va qoidalari bilan yaqindan tanishish natijasida uning ruhiyatida keskin tushkunlik ro'y beradi. Yuqorida aytilgan ichki va tashqi vositalar, omillar ta'siri oqibatida uning ruhiy dunyosida umidsizlik, ruhiy parokandalik kayfiyati, ya'ni istiqbolga ishonchsizlik, ikkilanish, hadiksirash kabi salbiy his-tuyg'ular namoyon bo'ladi. Bizningcha, oliy maktabda tarbiya (ijtimoiy tarbiya) ishlarini rejalashtirishda, ta'lim jarayonida talabaga o'ziga xos munosabatda bo'lish mazkur davrning muhim shartlaridan biridir.

Yuqorida aytilganlardan qat'i nazar, yigit va qizlarni oliy o'quv yurtiga qabul qilish ularda o'z-kuchlari, qobiliyatlari, aql-zakovatlari, ichki imkoniyatlari va irodalariga qat'iy ishonch tug'diradi, ana shu ishonch o'z navbatida to'laqonli hayot va faoliyatni uyushtirishga umid his-tuyg'usini vujudga keltiradi.

O'spirinlikning ikkinchi davri xulqqa, voqelikka baho berishda imkoniyatidan tashqari talab qo'yish va qat'iyatlilik xususiyati bilan farqlanadi. Shuning uchun talabalar har doim prinsipial bo'la olmaydilar. Ba'zan qat'iyatlilik kattalarga salbiy munosabatga ham aylanadi. Talabalarning o'qituvchi tavsiyalarini inkor qilishi ko'pincha turli xususiyatli nizolarni keltirib chiqaradi.

B.G.Ananev rahbarligida o'tkazilgan ilmiy-tadqiqot ishlaridan ma'lum bo'lishicha, talabalar kamol topishining jinsiy va neyrodinamik xususiyatlari

ularning aqliy imkoniyatlarini to'la ishga solish va sermahsul o'quv faoliyatini tashkil qilish uchun muhim imkoniyat, shart-sharoit yaratadi.

Yu.A.Samarinning ta'kidlashicha, yoshlarning kamol topishida har xil ijtimoiy-psixologik xususiyatli o'ziga xos qarama-qarshiliklar, ichki ziddiyatlar mavjud bo'ladi. Ularning moddiy jihatdan ota-onaga, oliy o'quv yurti ma'muriyatiga bog'liqligi iqtisodiy ziddiyatni keltirib chiqaradi. Bu hol talabalarning xohishlari bilan mavjud imkoniyatning nomutanosibligi tufayli yuzaga keladi.

Odatda talabalar II va III kurslarda oliy o'quv yurti va mutaxassislikni to'g'ri tanlagani haqida yana jiddiy o'ylaydilar.

Mazkur yosh davrida o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari, ijodiy tafakkur, muayyan hayotiy tajriba, o'zlashtirilgan bilimlarni tartibga solish asosida his-tuyg'ular, qarashlar, axloqiy qadriyatlar, o'zligini anglash va barqaror e'tiqod shakllanadi. Talaba hukm na xulosa chiqargach, o'z xatti-harakatida qat'iy turib ularni himoya qiladi, u hayotning turli sohalarini bo'yicha har xil darajadagi ko'nikma va malakalarga, nazariy bilimlar, ijtimoiy-psixologik tushunchalarni amaliy faoliyatga tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

B.G.Ananev rahbarligidagi tadqiqotchilar jamoasining fikricha, 18–20 yosh pallasida fiziologik imkoniyatlar yuksak darajada rivojlanadi. Organizmning tashqi ta'sirga javobi, qon bosimining optimal darajasi ortadi, qon kislorod bilan to'yinadi va hokazo. Insonda uquvlikning qulay imkoniyati vujudga keladi. Uquv – insonning axborotlarni qabul qilish, eslab qolish va xotirada saqlash qobiliyatini bildiradi. Keyinchalik insonda psixik funksiyalarning dinamikasi, uquvlik imkoniyatlari sira pasaymaydi. Odamning yetuklik davri quyidagi qonuniyatlar bilan farqlanadi: 1) turli funksiyalarning rivojlanishi bir tekis va bir vaqtda amalga oshmaydi (bir bosqichda xotira, boshqa bir bosqichda esa tafakkur), jadal sur'at bilan o'sadi; 2) yoshga qarab turli funksiyalar o'zaro bog'liq, muvofiqlashgan xususiyat kasb etga boshlaydi; 3) yetuk inson aqlining funksional o'sish darajasi yosh evolyusiyasining har xil bosqichida yetarli darajada yuqori bo'ladi; 4) mazkur funksiyalar dinamikasida hech kanday keskin pasayish bo'lmaydi; 5) yetuklik davrida uquvlik kamaymaydi.

7.2. Talabalar o'quv faoliyatining xususiyatlari

Talabalar o'quv faoliyati muvaffaqiyatining muhim sharti oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, diskomfort tuyg'usini bartaraf qilish, mikromuhitda yuz beradigan ziddiyatlarning oldini olishdan iboratdir.

Odatda quyi kurslardagi talabalar o'quv faoliyatini mumkin qadar to'laroq tasavvur etishga harakat qiladilar, lekin uni boshqarish to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lmaydilar. Ko'pincha ular o'quv faoliyatini boshqarish deganda, o'quv materiallari o'zlashtirilishini rejalashtirish, nazorat qilish, baholash kabilarni tushunadilar. Talabalar varaqa savollariga bergan javoblardan ma'lum bo'lishicha, ularda o'quv faoliyati tizimini tasavvur etishdan tashqari, uni

boshqarishning ayrim imkoniyatlari yuzasidan muayyan bilimlar ham bo'ladi. Tajribada ishtirok etgan 730 nafar sinluvchilarning 15 foizi shaxsiy faoliyatni boshqarish deganda o'zlashtirilayotgan o'quv materiallarini ko'p marta takrorlash jarayonini tushunadilar, uning bosh maqsadi matnning mohiyatini aniq anglashdan iborat deb biladilar. Masalan, "Materiallarni o'zlashtirish uchun ularni o'qiyman, takrorlayman, lekin hech qachon uni o'zlashtirish maqsadida oqilona yo'l, usul yoki vositalarni qidirib o'tirmayman..." Talabaning bu mulohazasi ana shu toifadagi barcha tengdoshlariga ham xosdir.

Ayrim talabalar o'z javoblarida biror xususiyatga ega bo'lgan materiallarni o'zlashtirishning usullarini ham yozganlar. Quyi kurs javoblaridan biri: "Men avval o'quv materialini qismlarga ajrataman, so'ng ular o'rta mantiqiy uyg'unlikni vujudga keltiraman, muhim va birlamchi alomatlarini topishga harakat qilaman. Mazkur materialni oldingisi bilan solishtiraman, o'xshash va farqli jihatlarni aniqlayman". Xuddi shunga o'xshash javoblar talabalarning to'rtidan bir qismidan olindi. Ularning 85 foizi o'quv faoliyatini boshqarishning ayrim tarkibiy qismlarini ifodalay olganlar. Ammo ko'pchiligi o'quv faoliyatini boshqarishning umumlashgan usullarini ta'riflash, anglash, faoliyatning harakatlarini qanday tartibda amalga oshirishni tasavvur qilishdan ancha yiroqdirlar. Shunga qaramay, talabalarda taqqoslash, reja tuzish, ma'ruza va birlamchi manbalarni konspektlashtirish bo'yicha ma'lum tushunchalar mavjud. Biroq bu borada ham ayrim nuqsonlar uchrab turadi. Chunonchi, talabalar rejalashtirish, konspektlashtirish, ta'limiy usullardan foydalanishga qo'yiladigan umumiy talablarni aniq ko'rsatishda qiynaladilar, muammo doirasidan chetlashadilar va hokazo.

Mana shu qiyinchiliklarni mohiyati va shakliga ko'ra uch guruhga ajratish mumkin:

1. Bilishdagi qiyinchiliklar: o'rta maktab va oliy o'quv yurtidagi o'quv materiallarining mazmun va ko'lami jihatdan keskin farqlanishi; oliy o'quv yurtida o'qitishning turli shakl va usullari (ma'ruzalar, seminar mashg'uloti, kollokvium, sinov, bahs, amaliy mashg'ulot, maxsus praktikum, maxsus seminar, maxsus kurs va hokazolar) mavjudligi o'quv matnini, ma'ruza va seminar materiallarining murakkabligi, muammoligi, ilmiyligi, talabalarda mustaqil bilim olish malakalari yetishmasligi; ularning murakkab oliy ta'limga to'la tayyor emasligi.

2. Ijtimoiy-psixologik qiyinchiliklar: atrof-muhit va hayot sharoitining o'zgarishi; hayot va faoliyatning barcha jabhalarida mustaqillikka o'tilishi: irodaviy zo'r berish, qobiliyat, aqliy imkoniyatlar bo'yicha qat'iyatsizlik: masalan, sessiyalarda, o'qishdan haydalishdan cho'chish, qo'rqish, xavfsirashning paydo bo'lishi.

3. Kasbiy qiyinchiliklar: oliy o'quv yurti mutaxassisligini tanlashdan ikkilanish; oliy maktab shart-sharoitlariga moslashish jarayonini noto'g'ri tasavvur qilish; ta'lim olish usullari va vositalarini ko'nikma, malaka va odatlarini egallashda orqada qolish, turli xususiyatga ega bo'lgan mutaxassislik - ixtisoslik

amaliyotidan unumli foydalana olmaslik; nazariy bilimlar bilan amaliyotning ajralib qolgani; talabalarning professiogrammadan xabarsizligi yoki professiogramma talablariga javob beradigan kasbiy fazilatlarga ega emasligi.

Mana shu qiyinchiliklarning barchasi oliy maktab muhitiga moslashish bilan bog'liqdir. Tajribadan ma'lumki, oliy maktab muhitiga moslashishda talabalarning o'ziga xos tipologik va yosh xususiyatlari, aqliy imkoniyatlari, aql-zakovati, axloqiy fazilatlari, etnik alomatlarini ma'lum darajada rol uynaydi.

7.3. Ta'limdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish

Qiyinchilikning asosiy sabablari talabalar o'quv faoliyatining to'g'ri usullarini bilmasligi, aqliy mehnatda kuch va imkoniyatlarni bir tekis taqsimlay olmasligidan iborat bo'lib, bular aqliy zo'riqishning negizi hisoblanadi. Talabalarda vujudga kelgan aqliy zo'riqish tasodifiy psixologik hodisa emas, uning zahirida shaxsiy o'quv faoliyatini oqilona boshqarish uquvining zaifligi yotadi.

Shunga ko'ra, oliy o'quv yurti talabalari ko'pincha o'quv materiallarini o'zlashtirishda bu faoliyatni tasodifiy boshqarishga harakat qiladilar. Bunda muayyan materiallar mantiqiy harakat bilan eslab qolinsa, qolganlari mutlaqo diqqatdan uzoqlashtiriladi. Natijada ular ma'ruzaning bir qismini tinglaydilar, uning mohiyatini bazo'r anglaydilar, uni konspektlashtirishga ulgurmaydilar. O'quv yili mobaynida ana shu holning davom etishi qishki va yozgi sessiyalarini talaba uchun qattiq sinovga aylantiradi. Shunga ko'ra, oliy o'quv yurtining asosiy vazifalaridan biri talabani o'quv materiallarining asosiy manbalari bilan ishlashga o'rgatishdan, uning mustaqil bilish faoliyatini tashkil qilishdan, uni o'zini boshqarish usullari bilan tanishtirishdan iboratdir. Ma'lumki, oliy maktabda mustaqillik va mustaqil o'quv faoliyatini uyushtirish talab qilinadi.

Oliy ma'lumot olish talabani maqsadga muvotiq, muntazam, rejali, izchil o'quv faoliyatini ta'limning barcha bosqichlarida amalga oshirishini taqozo etadi.

Oliy maktab psixologiyasi fanida talabalarning o'quv faoliyati auditoriya va auditoriyadan tashqari qismlarga ajratiladi. Shu bilan birga talabalar oldiga o'quv faoliyatining tarkibiy qismlari bilan bog'liq muayyan qoidalarga rioya qilib hal etiladigan masalalar ko'riladi: 1) qanday yo'l bilan auditoriyada to'g'ri o'qish va o'qitish mumkin? 2) qay yo'sinda auditoriyadan tashqari vaqtlarda mustaqil faoliyatning umumlashgan usullaridan foydalansa bo'ladi? 3) ma'ruzada talabani aqliy faoliyati uchun optimal shart-sharoitlar qanday yaratiladi? 4) amaliy va seminar mashg'ulotlariga tayyorlik darajasini qanday aniqlash va ifodalash mumkin? 5) talabani attestatsiya va sinovlarga tayyorgarlik saviyasini aniqlash imkoniyati bormi va hokazo. Mazkur fanda ma'ruzaning muhim beshta turi qonuniy ravishda tavsiflangan. Ular axborot beruvchi, yo'naltiruvchi, rag'batlantiruvchi, metodik, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi ma'ruzalar deb ataladi. Ana shu ma'ruzalarning sifatini baholashda quyidagilar hisobga olinadi:

1. Ma'ruzaning mazmuni (g'oyaviy-siyosiy yo'nalishi, ilmiyligi, ommabopligi, nazariya bilan amaliyotning birligi, empirik materiallar ko'lam, bayon qilish shakli va boshqalar).

2. Talabani o'ylashga, bosh qotirishga yetaklovchi materiallarning muammoli bayon qilinishi (uning darajalari, jabhalari, jihatlari, davriyligi kabilari).

3. Ma'ruzaning asosiligi (yaqqol dalillar bilan mustahkamlanuvchi nazariy qoidalarining haqqoniyligi, lo'ndaligi).

4. Ma'ruzaning mutaxassislar kasbiy tayyorgarligi darajasiga bog'liqligi (qay darajada, qay shaklda, qay yo'sinda).

5. Ma'ruzaning tizimi (rejaliligi, tartibiligi, yig'inchoqligi, umumlashganligi).

6. Ma'ruza o'qish usuli (ko'rsatmalilik, jonli nutq, his-tuyg'uga boyligi, material bayoninig sur'ati, o'rinli to'xtalish, mantiqiy urg'u).

7. O'qituvchining talabaga munosabati (e'tiboriligi, talabchanligi, samimiyligi, mehribonligi, odoblilik).

8. Auditoriya bilan aloqa qilish (bevosita, jonli, yakkama-yakka, guruhiy, jamoaviy, uzluksiz, ahyon-ahyonda).

9. Talabalarning ma'ruzadagi davomati (akademik guruhning to'la qatnashuvi, bir oz kamchiligi, umuman kamchiligi).

10. Ma'ruzani konspektlashtirish (ko'pchilik tomonidan, yarmisi, ayrimlari).

11. Lektorlik faoliyatini boshqarish (erkin, ishonch bilan, tezisga asoslanib bayon qilish, ma'ruza konspektidan uzoqlashmay bayon qilish).

12. Maqsadga erishish (ishlab chiqilgan yo'llar, sinalgan vositalar, egallangan usullar, shaxsiy nuqtai nazarni bayon qilish, talabaning mustaqil holda ishlashi uchun imkoniyat yaratish va boshqalar).

Ma'lumki, oliy maktabdagi o'quv-tarbiya jarayonida ma'ruza bilan seminar mashg'ulotlari bog'lanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Seminar mashg'ulotlari asosan talabalarda tafakkurning tanqidiyligi, mahsuldorligi kabi aqlning zarur tarkibiy qismlari shakllanishiga qaratilgan bo'ladi. Seminar mashg'ulotlarida o'qituvchi o'rganilayotgan muammo yuzasidan talabalarning bilimlarini tekshirishi, ularda tafakkurning mustaqilligini, mahsuldorligi, teranligini oshirishi, atrof-muhitga munosabatni shakllantirishi, ularga ilmiy nazariyalar, konsepsiyalar bo'yicha shaxsiy fikrlarini bildirishni o'rgatishi kerak.

Seminar mashg'uloti talabaning o'z o'quv faoliyatini boshqarishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, ta'limning turli shakllarida (mustaqil ishlar, to'garak mashg'ulotlari, ilmiy-tadqiqot, ma'ruza va bahslarda olingan bilimlar yaqqollashadi, tartibga tushadi, yanada chuqurlashadi, mustaqil bilim olish malakalari o'sadi, aqliy mehnat usullari o'zlashadi, og'zaki va yozma nutq takomillashadi).

Oliy maktabda ko'pincha seminar mashg'ulotining ikki turidan foydalaniladi: a) seminar rejasiga kirgan masalalardan har birini alohida keng

muhokama qilish; b) har bir talabani o'rganilayotgan mavzu yuzasidan ma'ruzasini tinglash. Bizningcha, seminarning ikkinchi turi keng ko'lamda axborotlar almashishi imkoniyatiga ega. Chunki unda dolzarb muammolar, qonuniyatlar, xususiyatlar bo'yicha mulohaza yuritiladi va tegishli qarorga kelinadi.

Tajribalarda talabalarning seminar mashg'ulotidagi faoliyati quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

1. Seminar mashg'ulotiga chiqishning muayyan maqsadga yo'nalagani (masalaning qo'yilishi, bo'lg'usi mutaxassislikda nazariy bilimlarni amaliy bilimlarga bog'lash).

2. Talaba ma'ruzasining rejasi: oqilona rejalashtirish, masalani birlamchi va ikkilamchi alomatlariga ajratish, bibliografiyani to'g'ri tuzish (nodir, yangi va kasbga oid manbalar tanlangani).

3. Talabani xulqi: o'rinni bahslashuvi, to'g'ri javobi, materialni chuqur tahlil qilishi, dalilni qayta bayon etishi, o'z nuqtai nazar mavjudligi, ixcham va lo'nda tahlil; ma'ruzaning zerikarliligi, bo'shligi.

4. O'zaro aloqa: talabani kursdoshlariga tanqidiy, samimiy, e'tirozli munosabati; seminar qatnashchilari bilan tez muloqotga kirishish imkoniyati.

5. Talabani mashg'ulotni ishonch bilan, mutaxassislarcha yakunlashi, tengdoshlari bilimini boyitishi yoki aksincha; seminarda barcha holatlar va munosabatlarni yozib borishi, unga o'z qarashlarini bildirishi.

Ma'ruza va seminar mashg'ulotlari samaradorligini oshirish uchun quyidagi psixologik holatlarga e'tibor berish lozim:

1. Matn va birlamchi manbalar bo'yicha muhim va nomuhim belgi hamda alomatlarini ajratish yoki mavhumlashtirish.

2. O'zlashtirilayotgan o'quv materiallarini o'z vaqtida tahlil qilib borish va umumlashtirish.

3. Talaba o'quv materialini idrok qilishi uchun aqliy faoliyatining barcha jabhalari bo'yicha yo'l-yo'riqlar berish.

4. O'qituvchi nutqidan xayolan ilgarilab ketib, uning yakunlovchi fikrini oldindan fahmlay bilish va boshqalar.

Shunday qilib, ma'ruza va seminar mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish bilan oliy maktabdagi ta'lim va tarbiya jarayonida kamol toptiruvchi hamda tarbiyalovchi prinsiplarni amalga oshirish, talabalarga o'zini o'zi boshqarishni o'rgatish mumkin. Hozirgi davrda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida nazariy va amaliy bilimlarning nisbatan 40:60 ko'rinishiga ega.

7.4. Talaba shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tekshirish

Hozir psixologiyada talaba shaxsini o'rganishning qator usullari ishlab chiqilgan. Quyida ana shularning ayrimlariga to'xtalamiz.

Psixologiya fanida keng qo'llanadigan usullardan bittasi quyidagichadir.

Hurmatli talabalar! Sizni ilmiy tadqiqot faoliyatida ekspert sifatida ishtirok etishingizni so'raymiz, bu ishning asosiy maqsadi talabalar shaxsining ob'ektiv ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

1. Buning uchun talaba shaxsining besh guruhdan iborat quyidagi fazilat, sifat va xislatlariga o'z ahamiyati bo'yicha tegishli tartib nomarlari quyishingizni suraymiz:

Shaxsning g'oyaviy-siyosiy sifatleri.

Kasbiy-ixtisoslik fazilatleri.

Axloqiy-etik xislatleri.

Tarbiyaviy-pedagogik sifatleri.

Tashkiliy ishchanlik fazilatleri.

2. Har bir guruhga (1-3-jadvallarga) kiritilgan sifatleri muhim emas deb hisoblasangiz, o'chirib tashlang va o'rniga yoqtirganingizni qo'shib qo'ying.

3. Har bir guruhdagi fazilatleri ahamiyatiga qarab, besh balli shkala bilan baholang:

"5" – talaba shaxsi uchun mutlako zarur.

"4" – talaba shaxsida bo'lishi shart.

"3" – mazkur sifatning bo'lishi ma'qul.

"2" – bu sifat zarur emas.

"1" – bunga e'tibor bermasa ham bo'ladi.

1-jadval. Shaxsning g'oyaviy-siyosiy sifatleri

No		ball
1.	Prinsipiallik	
2.	Siyosiy savodxonlik	
3.	G'oyaviy e'tiqod	
4.	Jamoat ishlarida faol qatnashish	
5.	O'z ijtimoiy burchini anglash	
6.	Tarbiya muammosi muhimligini tushunish	
7.	Ijtimoiy-siyosiy fikrlash ko'nikmasi	
8.	Tashkilotchilik qobiliyati	

2- jadval. Kasbiy-ixtisoslik sifatleri

No		ball
1.	Ilmiy ish bilan shug'ullanish	
2.	Kasbiy yetuklik	
3.	O'qishdagi ijodiy faollik	
4.	Mustaqillik	
5.	Bilimdonlik	
6.	Aqlning tanqidiyligi	
7.	Axborotlarni yig'ish va tahlil qilish	
8.	O'z fikrini ifodalay olish	
9.	Ilmiy-tadqiqot o'tkazish ko'nikmasi	
10.	So'z-mantiq lug'at boyligi	

3- jadval. Axloqiy – etnik xislatlari

No		all
1.	O'ziga talabchanlik	
2.	O'zgalarni hurmatlash	
3.	Kamtarlik	
4.	O'ziga ishonch	
5.	Ibolidlik	
6.	Halollik	
7.	Adolatparvarlik	
8.	Samimiylik	
9.	Beg'arazlik	
10.	Ichki madaniyatlilik	
11.	Hamdardlik	
12.	Vijdonlilik	
13.	Jamoatchilik mehnatini ortiqcha baholamaslik	
14.	Yumor hissi	
15.	Dilkashlik	
16.	O'zini kamol toptirishga intilish	
17.	Gumanitar bilimlarga chanqoqlik	
18.	Zamonaviylik	
19.	O'zini tutish	
20.	O'zini nazorat qilish	
21.	O'z manfaatini hamma narsadan yuqori qo'ymaslik	
22.	Axloq qoidalariga rioya qilish	

Navbatdagi metodika talabalarning o'z mutaxassisligiga va qatnashishi majburiy praktikaga munosabatini aniqlash uchun xizmat qiladi:

Familiyasi, ismi, otasining ismi:

Fakulteti:

Kursi:

I. Mazkur mutaxassislikni tanlashingizga nima sabab bo'ldi? (Tegishli javobning tartib raqamini aylana ichiga oling):

1) har qanday fan bilan shug'ullanish imkoniyati:

2) mutaxassislik bo'yicha o'z qobiliyatimga ishonchim:

3) o'qituvchining tavsiyasi:

4) oilamiz an'anasi:

5) o'qituvchi mehnatining ijtimoiy nufuzi:

6) shu mutaxassislik bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari:

7) shundan boshqa ilojim yo'q edi:

8) yana nimalar sabab bo'lganini o'zingiz yozing.

II. Agar universitetga qaytadan kirish mumkin bo'lsa, Siz yana shu mutaxassislikni tanlaysizmi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

III. Mutaxassislik bo'yicha fakultetdagi umumiy tayyorgarlik jarayoni Sizni qoniqtiradimi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

IV. O'qituvchilik kasbi va uning istiqboli Sizga yoqadimi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

V. Agar universitetga qaytadan o'qishga kirish mumkin bo'lsa, yana shu fakultetni tanlaysizmi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

VI. Ilmiy faoliyat nimasi bilan:

o'ziga tortadi

1. Fanda o'z fikringni aytish imkoniyati.

2. Ijod qilish.

3. Dissertatsiya yoqlash imkoniyati.

4. Moddiy ta'minlanish.

5. Jamoada mehnat qilish imkoniyati.

6. O'zini o'zi kamol toptirish.

7. Oliy o'quv yurtida o'qituvchi bo'lib ishlash istagi.

o'ziga tortmaydi

1. Fanda biror narsa yaratishning qiyinligi.

2. Umumiy faoliyatsiz ilmiy faoliyat bo'lmashligi.

3. Dissertatsiya yoqlash zarurligi.

4. Uzoq muddat moddiy ta'minlanmaslik.

5. Ilm bilan o'ralashib qolish.

6. Jamoada mehnat qilish zarurligi.

6. Oliy o'quv yurtida ishlash majburiyligi.

VII. Sizni pedagogik faoliyatning nimasi:

o'ziga tortadi:

1. Pedagogik faoliyatning ijtimoiy nufuzi.

2. Bolalar va yoshlar bilan ishlash.

3. Sevimli fan bilan shug'ullanish imkoniyati.

4. Ijod qilish imkoniyati.

5. Yaxshi ish haqi.

6. Qisqa ish kuni.

7. O'zini o'zi takomillashtirish imkoniyati.

8. Ishning o'z qobiliyatimga mosligi.

9. Ishning xarakterimga mosligi.

o'ziga tortmaydi:

1. Pedagogik faoliyatning ahamiyati yetarlicha baholanmasligi.

2. Bolalar va yoshlar bilan ishlash zarurligi.

3. Yoqadigan fan bo'yicha barkamollikka imkon yo'qligi.

4. Ijodga imkon yo'qligi.

5. Maoshning yomonligi.

6. Ish kunining uzunligi.

7. O'zligini takomillashtirish imkonining yo'qligi.

8. Ishning qobiliyatimga mos emasligi.

9. Ishning xarakterimga mos emasligi.

10. Pedagogik faoliyat yana nimasi bilan o'ziga tortadi?

10. Pedagogik faoliyatning yana nimasi bilan o'ziga tortmaydi.

VIII. Siz oldinda turgan pedagogik amaliyotga qanday munosabatdasiz?

1) uni o'rtacha qiziqish bilan kutayapman;

2) meningcha, amaliyot foydali bo'ladi;

3) men undan cho'chimayman;

4) u meni o'zim yoqtirgan fandan chalg'itadi;

5) pedagogik amaliyotdan hech qanday natija kutayotganim yo'q.

IX. Agar dars berish zarurati tug'lsa, Siz unga tayyormisiz?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

X. Siz amaliyotga fan bo'yicha tayyorman deb hisoblaysizmi?

1) mutaxassislik fani bo'yicha:

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

2) o'kitish metodikasi buyicha-chi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

3) psixologiyaga-chi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

4) pedagogikaga-chi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

XI. Mutaxassislik fanini o'qitishning qanday ijobiy va salbiy jihatlarini bilasiz?

Ijobiy:

1. Ilmiylik, muammolilik, bilimning chuqurligi.

2. Hozirgi zamon masalalari bilan aloqasi borligi.

3. Ilmiy tadqiqot usullari mavjudligi.

4. Ma'ruzalar jonli, qiziqarli o'tishi.

5. Ta'limda ko'rsatmalilik va texnik vositalar qo'llanishi.

Salbiy:

1. Ilmiylik, muammolilik, chuqurlik yetishmasligi.

2. Hozirgi zamon masalalariga aloqasi yo'qligi.

3. Ilmiy tadqiqot usullari yo'qligi.

4. Ma'ruzalarning zerikarliligi va sustligi.

5. Ta'limda ko'rsatmalilik va texnik vositalar qo'llanmasligi.

XII. Psixologiya o'qitishning jihatlarini bilasiz?

Ijobiy:

1. Axborotlarning yangiligi:

2. Bayon qilishning jozibaliligi.

3. Bayon qilishning hissiyotga boyligi.

4. Hozirgi zamon muammolaridan foydalanish.

5. Ta'limda ko'rsatmalilik va texnik vositalarni qo'llash.

Salbiy:

1. Axborotda yangiliklar kamligi.

2. Bayon qilishning qovushmasligi.

3. Bayon qilishning sustligi, quruqligi.

4. Zamonaviy bilimlar kamligi.

5. Bayon qilishda ko'rsatmalilik va texnik vositalardan

6. Muammoli bayon qilish.

7. Masala yechish tafakkurni o'stirishi.

foydalanmaslik.

6. Yuzaki bayon qilish fikrlashga majbur etmaydi.

7. Masala yechilmasa, tafakkur rivojlanmaydi.

XIII. Pedagogika o'qitishning qanday ijobiy va salbiy jihatlarini bilasiz?
Ijoiy: Salbiy:

1. Ma'ruzalardan ta'lim va tarbiya to'g'risida bilim olaman.

2. Xuddi shu fan qiziqtiradi.

3. Ma'ruzalardan bir talay yangiliklar eshitaman.

4. Ma'ruza jonli, qiziqarli, jo'shqin o'qiladi.

5. Ma'ruzalar hayot va turli muammolar bilan bog'lanadi.

6. Seminar o'tkazish meni qiziqtiradi.

7. Yana nimalar deyishingiz mumkin?

1. Ma'ruzalardan hech qanday bilim olmayman.

2. Bu fan hech qiziqitirmaydi.

3. Unda yangilik kam bo'ladi.

4. Ma'ruza quruq, bir qolipda o'tkaziladi.

5. Hayot bilan aloasi juda kam.

6. Seminar o'tkazish meni qoniqtirmaydi.

7. Yana nimalar deyishingiz mumkin?

XIV. Mashg'ulotdan tashqari vaqtlarda ijodiy faoliyatning qaysi turlari bilan shug'ullanasiz?

1) musiqa ansamblida qatnashaman

2) teatr jamoasida ishtirok etaman

3) badiiy so'z ustasi studiyasida shug'ullanaman

4) raqs to'garagida

5) qo'g'irchoq teatrida

6) talabalar ilmiy jamiyatida

7) sport seksiyasida

8) faoliyatning boshqa (qanday) turlari bilan shug'ullanaman.

XV. O'qituvchilikda ijodiy faoliyatda qatnashishingiz yordam beradimi?

1. Ha. 2. Yo'q. 3. Bilmayman.

XVI. Maktabda qanday jamoat ishlarini bajargansiz?

1) sinf boshlig'i

2) tahrir xay'ati a'zosi

3) yetakchi

4) o'zlashtirmaydigan o'quvchilarga yordamchi

5) sport seksiyasining boshlig'i

6) o'quv kengashining a'zosi

7) yana qanday ishlarni bajargansiz.

XVII. Universitetda qanday jamoat ishlarini bajarayapsiz?

- 1) yoshlar uyushmasi kengashining a'zosi
- 2) talabalar kasaba uyushmasining byurosi a'zosi
- 3) guruh boshlig'i
- 4) tahrir xay'atining a'zosi
- 5) guruhda yetakchilik
- 6) talabalar uyushmasining a'zosi
- 7) to'garak qatnashchisi
- 8) jamoatchi trener
- 9) yana qanday jamoat ishlarini bajarishingizni qo'shib qo'ying.

Yuqoridagi topshiriqni bajarishning sifati, ma'nosi va to'liqligini (eksperimentchi) baholaydi. Barcha savollarga to'liq ma'noli javob bergan talabalarga yuqori ball beriladi.

Psixologiya fanida shaxsning xarakterini, temperamentini, boshqalarga munosabatini ular bilan muloqot ko'lamini va jamoadagi rolini o'rgatishning ko'plab usullari mavjud bo'lib, ular to'g'risida keyinroq to'la ma'lumot beramiz. Bizningcha, ularni amaliyotga tatbiq qilish ham oliy maktabdagi ta'lim va tarbiyani yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

7.5. O'qituvchi va talabaning hamkorligi – ta'lim samaradorligining muhim omili

Oliy maktabda hamkorlikdagi faoliyatning shakllanishi, uning ijtimoiy-psixologik jihatini tashkil qilish, har qanday faoliyatni, shu jumladan, o'quv faoliyatini tashkil qiluvchi tarkibiy kislarni o'rganish so'nggi o'n yillarda amalga oshirila boshlandi.

B.F.Lomov faoliyatni tahlil etishning umumiy psixologiyada qabul qilingan sxemasini ko'rib chiqib, bu faoliyatni bajaruvchi shaxsning boshqa shaxslar bilan hamkorligi boshqacha qurilishi zarurligini ta'kidlab o'tadi. Yakka shaxs faoliyatining psixologik tahlili faoliyat sub'ektining boshqa odamlar bilan aloqasini mavhumlashtiradi. Lekin bu mavhumlashtirish nihoyatda muhimligidan qat'i nazar, o'rganilayotgan hodisalarni bir tomonlama yoritish imkonini beradi.

O'qituvchi va o'quvchining hamkorlikdagi faoliyatiga doir tadqiqotlarda, asosiy e'tibor o'zaro munosabatning rivojlanishini o'rganishga qaratilgan, o'qitishni guruhli tashkil qilish jarayoni bayon qilingan.

A.V.Petrovskiy jamoadagi shaxslararo munosabatlar faoliyatdan kelib chiqishini o'rganib, ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchilar bilan hamkorligini tashkil qilish faqat ularning muloqotga ehtiyojini qondirish vositasi emas, balki o'quv materialini o'zlashtirishning ham vositasi ekanligini ta'kidlagan edi.

Bu muammoga boshqacharoq yondashgan A.A.Bodalev o'qituvchi bilan o'quvchining munosabati ularning samarali, hamkorligini vujudga keltirish uchun qulaylik yaratishi zarur deb hisoblaydi. Buning uchun o'qituvchilar o'quvchilarning shaxs sifatidagi xususiyatlarini, maqsad va ehtiyojlarini hisobga olishlari shartdir.

Yuqoridagi fikrlarga qaramay, o'zlashtirishning turli bosqichlarida o'qituvchi bilan o'quvchilarning turli hamkorligi qanday uyushtirilishi masalasi hal bo'lgan emas. Binobarin, o'qituvchida o'quv faoliyatini hamkorlik asosida tashkil qilish ko'nikmalari yo'qligi qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Hamkorlikdagi mahsulдор faoliyatni psixologik jihatdan o'rganishni V.Ya.Lyaudis boshchiligidagi psixologlar guruhi amalga oshirdi. Uning asosiy maqsadi yangi psixik fazilatlarining shakllanishida o'qituvchi bilan talaba hamkorligining rolini ifodalash edi. Ushbu nazariyaga binoan, o'quv faoliyatining shakllanishi fan asoslarini o'zlashtirishning negizi emas, balki shaxsning ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini egallash jarayonidir. Mazkur nazariya asosida o'quv vaziyatini talaba shaxsining rivojlanishidagi "yaqin kamolot zonasi"nigina emas, balki "perseptiv rivojlanish zonasi"ni ham yaratadigan yo'sinda, loyihalash mumkin.

B.Ya.Lyaudis o'quv vaziyati tarkibidagi 4ta o'zgaruvchan holatni ko'rsatadi: a) tashkiliy o'quv jarayonining mazmuni (uning xususiyati o'quvchi o'zlashtiradigan faoliyat dasturli, egallanadigan bilish faoliyatining turlari; b) ta'lim mazmuni va o'quv faoliyati usullarini o'zlashtirish: bir bosqichdan boshqasiga o'tish tartibi, v) talaba bilan o'qituvchining o'zaro ta'siri va hamkorlik tizimi; g) ta'limdagi o'zgaruvchan omillarning o'zaro aloqasi takomillashuvi.

O'zaro hamkorlikning muhim omili va talabalarning o'zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos o'qituvchi bilan talaba hamkorligining shakllaridir. Hamkorlikdagi o'quv faoliyati (o'qituvchi va talaba munosabatlarining va birgalikdagi xatti-harakatlarining alohida turidirk, u o'zlashtirish ob'ektini, bilish faoliyatining barcha qismlarini qayta qurishni ta'minlaydi.

Hamkorlikdagi o'quv faoliyatining maqsadi o'zlashtiriladigan faoliyat va birgalikdagi harakatlar, munosabat va muloqotning boshqarish mexanizmini yaratishdir. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli talabalar mustaqil holda ilgari surgan yangi g'oyalar va o'zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bog'liq maqsadlar va sheriklikda shaxs pozitsiyasini boshqarish istaklarining yuzaga kelishidir. Hamkorlikdagi faoliyat usuli deganda, o'qituvchi bilan talabaning birgalikdagi xatti-harakatlarining tizimini tushunish kerak. Bunday xatti-harakatlar o'qituvchining talabaga ko'rsatadigan yordamidan boshlanadi, talabalarning faolligi asta-sekin o'sa borib, butunlay ularning o'zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylanadi, o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi munosabat esa sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo'ladi.

Psixologiya fanida hamkorlikning bir nechta shakli mavjud, ular quyidagilardan iboratdir: 1) faoliyatga kirish, 2) mustaqil harakatlar (o'qituvchi bilan talaba hamkorlikda bajaradilar); 3) o'qituvchi harakatni boshlab beradi va unga talabani jalb etadi; 4) taqlid harakatlari (o'qituvchidan ibrat olgan talaba ana shu namuna asosida harakat qiladi); 5) madad harakatlari (o'qituvchi talabaga oraliq maqsadni va unga erishish usullarini tanlashda yordam beradi hamda oxirgi natijani nazorat qiladi); 6) o'zini o'zi boshqarish harakatlari (o'qituvchi umumiy

maqsadni ko'rsatishda va oxirgi natijani baholashda ishtirok etadi); 7) o'zini o'zi qo'zg'atuvchi harakatlar; 8) o'zini uyushtiruvchi harakatlar.

Hamkorlikdagi faoliyat usullari birgalikdagi xatti-harakatlar shaklida namoyon bo'lib, unga muloqot davrlari singari mazkur faoliyatning oddiy birliklari deb qarash mumkin. Birgalikdagi harakat davri quyidagicha almashinuvni o'z ichiga oladi: o'qituvchi harakat boshlaydi, talaba uni davom ettiradi yoki tugallaydi.

Oliy maktablarda hamkorlikdagi faoliyatning xususiyatlarini o'rganish va tajribalarda sinab ko'rishning asosiy maqsadi talabalarning bilimlarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarining sabablarini va manbalarini tadqiq etish hamda ta'lim jarayonida yoki hamkorlikdagi faoliyatda bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini oshirishning asosiy omillarini aniqlashdan iboratdir.

7.6. Talabalar hayoti va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar

Jahon psixologiyasida xulq-atvor, muomala va faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillarning eng muhimi tariqasida insonning hissiy hayoti yotishi aksariyat nazariyotchi psixologlar tomonidan ta'kidlab o'tiladi. Bu talqinning haqqoniyligiga hech qanday e'tirozlar bo'lishi mumkin emas, chunki, mazkur omil eksperimental psixologiyaning mustaqil soha sifatida vujudga kelishidan e'tiboran ustuvor, dalil taqozo qilmaydigan atribut singari tadqiqot predmeti mohiyatiga singib ketgan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, talaba muomalasining, xulq-atvorining kechishi, faoliyatining muvaffaqiyatli, sernahsul yakunlanishi ko'p jihatdan shaxsning hissiy holatlariga (hissiy ton, kayfiyat, stress, affekt va hokazo), izohlanishi murakkab bo'lgan ruhiy kechinmalarga, yuksak his-tuyg'ularga bog'liq.

O'yin, mehnat, o'quv, muomala va boshqa faoliyat turlarining muvaffaqiyatli kechishi, shaxslararo munosabatlarda xulq-atvorning namoyon bo'lishi ijobiy psixologik holat sifatida baholansa, emotsiya va hissiyotning barqaror, maqsadga yo'nalgan tarzda hukm surish ehtimoli e'tirof etiladi. His-tuyg'ularning mustahkamligi, barqarorligi, mukammalligi sifatlarining mavjudligi ularning dinamik stereotiplar tipiga aylanganligidan dalolat beradi. Faoliyat va xulqni shaxs tomonidan ongli ravishda boshqarish uslubi shakllanganligini bildiradi. Tabiatning tarkibiy qismlari va jamiyatning a'zolari bilan turli shakldagi, har xil xususiyatli munosabatga kirishishi, ular bilan muomala qilish maromlarini davriy (muvaqqat tarzda) o'zgarishni vujudga keltiradi. Ana shu o'zgarish tufayli muvaffaqiyatsizlik, omad va omadsizlik, optimizm (kelajakka ishonch) va pessimizm (umidsizlik), romantika va realiya, simpatiya va antipatiya, progress va regress, jo'shqinlik va tushkunlik, faollik va sustlik kabi birinchisi ijobiy (pozitiv) ikkinchisi esa salbiy (negativ) ruhiy hodisa kelib chiqadi. Faoliyat va xulqning amaliyotda bir tekis kechishini ta'minlovchi hissiy holat barqarorligining buzilishi unga qiyos qilingan muvaffaqiyatning birlamchi omili to'g'risidagi ilmiy ma'lumotlarni shubha ostiga qoldiradi.

Binobarin, jamiki narsaning boshlang'ich asosi, manbai hissiyot degan g'oyani, uning qiymatini umumiy fonda birmuncha qadsizlantiradi, lekin ikkinchi darajali omilga aylantirib yubormaydi. Omillarning birlamchi va ikkilamchi, ustuvor va yetakchi, umumiy va xususiy, ob'ektiv va sub'ektiv, muhim va nomuhim mezonlar, alomatlar, o'lchamlar yordami bilan baholanishi ushbu psixologik masala mohiyatini oqilona talqin qilish zaruriyatini vujudga keltiradi. Holbuki shunday ekan, ularning mohiyatini, keltirib chiqaruvchi sabablarini, harakatlantiruvchi kuchlarni muayyan dalillarga asoslanib tahlil qilish muammosi maydonga keladi.

Talaba faoliyati va xulqining muayyan qonuniyatlarga asoslangan holda amalga oshishi ham ob'ektiv, ham sub'ektiv shart-sharoitlarga bog'liq. Tabiiy omillarni keltirib chiqaruvchi ob'ektiv (tashqi) shart-sharoitlar, ya'ni mikro va makro muhit, moddiy borliq, yordamchi vositalarning mavjudligi, ularning yuksak talablarga javob bera olish imkoniyati, tashqi qo'zg'atuvchilarning bezararliligi, vaqt va fazoviy o'lchovlarning muvofiqligi, mutanosibligi kabilardan tarkib topadi.

Xulq va faoliyatning namoyon bo'lishi uchun tabiiy shart-sharoitlar tizimi yaxlit holda ishtirok etishi, ularning muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillar majmuasi tariqasida xizmat qilishi mumkin. Tabiiy shart-sharoitlardagi to'kislikdan tashqari, ayrim yetishmovchiliklar va uzilishlarning sodir bo'lishi nuqsonlarni keltirib chiqaradi, buning oqibatida ruhiy kechinmalar faolligi, ildamligi, maqsadga yo'nalganligi buziladi.

Tabiiy shart-sharoitlar muhit ta'sirida shaxs ruhiy olamida bir qator keskin ham sifat, ham miqdor o'zgarishlari vujudga keladi, ular yangilanishlarda, yangi fazilatlar, xislatlar tug'ilishida namoyon bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, tabiiy muhitning tarkibiy qismi bo'lmish geografik muhit bu borada muhim rol o'ynaydi. Ko'pincha u birinchidan, biologik shartlangan shaxs sifatlariga ta'sir etib, fenotiplarni genotiplarga aylantiradi (hududiy muhit, relef, stixiya kutilishi: zilzila, qor ko'chkisi, dovul, suv toshqini, oyoq yetmas qorli tog'lar va hokazo). Ikkinchidan, ontogenezda shaxs xarakterologik xususiyatlarining tabiiy ravishda shakllanishiga ta'sir o'tkazadi, shuning bilan birga mikro muhit bilan genlar, irsiy belgilar, alomatlar o'rtasida uyg'unlikni ta'minlab turuvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Ob'ektiv (tabiiy) shart-sharoitlardan tashqari, inson omili bilan bog'liqligi sub'ektiv (shaxsga oid, uning qiyofasiga bog'liq) shart-sharoitlar muomalaning, faoliyatning, xulqning ijtimoiy turmushda samarali amalga oshishini uzluksiz ravishda ta'minlab turadi. Sub'ektiv shart-sharoitlarning qatoriga shaxsning barqarorligi, xarakterining mustahkamligi, ehtiyoj, motiv, maslak, salohiyatning puxtaligi, o'zini o'zi boshqarish uslubining qat'iy ravishda shakllanganligi, biologik shartlangan xislatlar esa o'zaro uyg'unlashganligi kabilar kiradi.

Odatda ob'ektiv (tabiiy) va sub'ektiv (shaxsga oid) shart-sharoitlardagi o'zgarishlar tufayli ijobiy (pozitiv) yoki salbiy (negativ) xususiyatli psixologik holatlar, hodisalar, xislatlar, kechinmalar ustuvorligi yuzaga kelib, moddiy asos

funksiyasini bajaruvchi oliy asab faoliyatini, markaziy asab tizimining ritmikasinini, ishchanlik qobiliyatini pasaytiradi. Buning oqibatida faoliyat, xulq va muomala amalga oshishida odatiy sa'y-harakatlar, jarayonlar, maromlar buzila boshlaydi, favqulodda asabiylik, ruhiy nuqsonlilik, qonuniyatdan chetga og'ishlik, noxush kechinmalar hokimligi yetakchilik qiladi. Xuddi shu sababdan, faoliyat, xulq va muomalaning muvaffaqiyati shubha ostida qolishi mumkin, chunki mahsuldorlik, sobitqadamlilik, maqsadga yo'nalganlik sifatlarining dominantligi yo'qoladi, natijada ushalmagan ezgu niyatlar armon tariqasida yuksak his-tuyg'ular safida davriy hukm surishida davom etaveradi.

Talabaning tabiatga va jamiyatga nisbatan munosabati tasodiflarsiz, favquloddagi vaziyatlarsiz amalga oshishi mumkin emas, chunki ehtimollar darajasidagi kutilmaning yo'qligi rejasiz vaziyatlarni shaxsning idrok maydonida keltirib chiqaradi. Hayot va faoliyat strategiyasi va taktikasining ekstremal tarzda o'zgarishi individual va ijtimoiy xususiyatli vaziyatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Vaziyatlar stixiyali, xotik (betartib, tasodif)xatti-harakatlarni vujudga keltirib, tekis, odatiy, davriy, barqaror xususiyatlar maromini, ritmikasinini izzidan chiqaradi. Natijada insonning motivatsion, hissiy, kognitiv, regulativ, xulqiy, irodaviy tuzilishi tarkiblarining funksiyasi buziladi. Shaxs tuzilishiga favquloddagi vaziyatlarning ichki larzasi faoliyat, xulq va muomalaning ongllilik holatidan ongsizlikka o'tishini taqozo etadi, binobarin, muvaffaqiyatsizlik haqiqatga aylanadi.

Xo'sh, nima uchun shaxs tasodiflarning oldini olishga tayyor emas yoki ko'pincha u bu borada kuchsizlik, ojizlik qiladi?

Ushbu muammo yechimini juda sodda tarzda hal qilish ham mumkin:

1. Talaba ongli zot, yaratuvchilik qudratiga ega bo'lishidan qat'i nazar-u tabiatning tarkibiy qismi, instinktlar, shartsiz reflekslar ta'siriga beriluvchandir;

2. Uning tana a'zolari (organizmi) favquloddagi hodisalar va vaziyatlarga moslashgan emas (stixiya, halokat, tasodif, stress, affekt, xavf-xatar, risk);

3. Talaba komillik darajasiga erishmaganligi tufayli sababiy bog'lanish oqibatlarini, fobiya bilan bog'liq his-tuyg'ularni oldindan sezish, payqash, ularga nisbatan aks ta'sir berish imkoniyati yo'q;

4. Talabada ikkinchi qiyofaning shakllanmaganligi (test, trening, trenirovka bilan qurollanmaganligi) uni xavf-xatar qurboniga aylantirishi shubhasiz.

Jahon psixologiyasi fanining ma'lumotlariga qaraganda, muvaffaqiyatsizlikdan hech kim himoyalangan emas, chunki ijtimoiy immunitet juda kuchsiz aks ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Ma'lumki, jismoniy, axloqiy va aqliy barkamollik tub ma'nodagi komil inson to'g'risida mulohaza yuritishga imkon beradi va tarkiblarning to'la mutanosibligi, uyg'unlashganligi, o'zaro taqozo etuvchanligi asosiy mezon vazifasini bajaradi. Komillik darajasi talabaning ma'naviy dunyosiga aylanmas ekan, u taqdirda hech kim tasodiflar, favquloddagi vaziyatlar uning tomonidan odatiy hodisa sifatida osoyishta qabul qilinmaydi.

Muvaffaqiyat garovi (kafolati) funksiyasini bajaruvchi omillarning genezisi to'g'risida fikr yuritilganda, eng avvalo, ularning birlamchiligini, asosiy manba ekanligini nazarda tutish nazariy hamda metodologik muammolar yechimini oqilona topishga puxta negiz hozirlaydi. Boshlang'ich harakat nuqtasini belgilab berishga xizmat qiladi. Nazariy mulohazalarga binoan, faoliyat, xulq va muomalaning bir tekis, samarali kechishi genetik nuqtai nazardan quyidagilarga bog'liq:

1. Ob'ektiv (tabiiy) va sub'ektiv (shaxsga oid) shart-sharoitlar mavjudligiga;
2. Ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar hukm surishini o'zgartiruvchi tasodifiy va favquloddagi vaziyatlar ta'sirchanligiga, ustuvorligiga;

3. Emotsiya va hissiyotning ijodiy (pozitiv), salbiy (negativ) xususiyat kasb etishiga;

4. Talaba shaxslilik va xarakterologik xususiyatlarining barqarorligiga (beqarorligiga);

5. Uning komillik darajasiga erishganligiga va hokazo.

Talabaning hayot va faoliyatda muvaffaqiyatga erishish, maqsadga muvofiq sa'y-harakatlarni unga yo'naltirish uchun quyidagilarga e'tibor qilish zaruradir:

1) ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar o'zgarsa, ularga tuzatishlar (korreksiya) kiritishga tayyorgarlikka;

2) favquloddagi vaziyatlarga ko'nikish uchun talabaga trening yordami bilan ta'sir o'tkazishga, unda ikkinchi qiyofani shakllantirishga;

3) organizmning har qanday stixiyalarga chidamliligini o'rnatishga;

4) komillikka intilish his-tuyg'ularini takomillashtirishga;

5) talaba imkoniyatlarini ro'yobga chiqishga ko'maklashishiga (o'zini o'zi kashf qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'zini o'zi baholash, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'ziga o'zi taskin berish, o'zini o'zi qo'lga olish va hokazo).

Talaba hayotini va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar mavjud bo'lib, ular muayyan darajada uning ta'siriga beriluvchandirlar.

7.7. Talaba e'tiqodi, dunyoqarashi, o'zini o'zi nazorat qilishi

Turli yoshdagi odamlarda o'zini o'zi boshqarish, shaxsiy qiziqishini idora qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi qo'lga olish, o'zini o'zi takomillashtirish singari shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish ijtimoiy-tarixiy hamda ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etadi.

Jahon psixologiyasi fani ma'lumotlarining ko'rsatishicha, e'tiqod - xulq-atvorning muhim motivlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ba'zi manbalarda unga mana bunday ta'rif berilgan: e'tiqod-shaxsni o'z qarashlariga, tamoyillariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda qarorga kelishga undaydigan muhim motivlar tizimidir. Boshqacha qilib aytganda, e'tiqod shaklida namoyon bo'ladigan ehtiyojlarning mazmuni-bu tabiat, tevarak-atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar va

ularning muayyan tarzdaqi tushunilishi demakdir. Bu bilimlar falsafiy, estetik,tabiiy-ilmiy nuqtai nazardan tartibga solinsa va ichki uyushgan tizimi tashkil etilsa,u taqdirda shaxsning dunyoqarashi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Psixologiya fani dunyoqarashning shakllanishi jarayonini tadqiqot qiladi, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot hodisalarining to'g'ri baholanishini, evolyusion yo'sinda tarkib topishini, axloqiy tamoyillar, didlar yuz berishini, tabiat hodisalariga va jamiyat qonuniyatlariga nisbatan qarashlarning shakllanishi qay tariqa yuz berishini va boshqalarni aniqlaydi.

E'tiqodlarning asta-sekin tarkib topishi, dastavval ularning mazmuniy tomonlariga taalluqli bo'lib,ularda shaxsning dunyoqarashini aks ettiradigan xislatlar aksariyat hollarda gavdalana boshlaydi. Shaxsning mustaqil fikrlari, ijodiy g'oyalari, ilmiy tomoyillari,uning yaxlit hayoti mazmuni bilan,odamning shaxsan o'zlashtirgan bilimlari bilan belgilanadi. Insonning qarashlari tizimiga zarur tarkibiy qism tariqasida singdiriladi, bu narsa uning uchun alohida shaxsiy mohiyat kasb etadi. Shuning uchun mazkur fikrlar va tamoyillarni qaror toptirishga, ularni himoya qilishga, shuningdek,boshqa shaxslarning ham ma'qul ko'rishlariga erishish uchun qat'iy ehtiyoj sezishi mumkin.

O'z mohiyati va tuzilishiga binoan umumbashariy dunyoqarashning tarkibiy qismlari hisoblanishi adabiyot, san'at, madaniyat, din, ijtimoiy turmush, ishlab chiqarish tizimi sohalaridagi keng qamrovli muammolarni o'z ichiga mujassamlashtiruvchi e'tiqodlarning mavjudligi inson shaxsining faolligi, intiluvchanligi darajalarining yuksakligidan darak boradi. Individual (yakkahol) shaxs faolligining yuksaklik darajasi, uning ob'ektlarga yo'nalganligi xususiyati yoshga, jinsga, kasbga bog'liq bo'lganligi tufayli turlicha tarzda yuzaga kelishi kuzatiladi. Ko'pincha shaxs muayyan shart-sharoitlarda, ma'lum vaziyatlarda o'zini o'zi qanday idora qilishini biladi, bahs yoki munozarlarda, mojarolarda qaysi nuqtai nazardan yondashishni tushunadi, qaysi g'oyani ma'qullashni anglab yetadi, biroq bunday ijtimoiy, ilmiy, hayotiy bilimlarni mukammallashtirib, ehtiyojga aylantirish to'g'risida o'ylamaydi.

Shaxsning o'zlashtirilgan bilimlari odatga aylangan ehtiyojlari anglashinilgan motivlari orasida maboda nomutanosiblik vujudga kelsa, u holda uning e'tiqodida nuqsonlar sodir bo'ladi. Favqulodda noto'g'ri xatti-harakat amalga oshiriladi yoki o'rinsiz, o'ylanmasdan qarorga kelinadi. Bunday ruhiy holatning negizida shaxsning so'zi bilan ishi o'rtasida birlik yo'qligi, ikkiyoqlama pozitsiyaga ega ekanligi,barkamol inson sifatida mustaqil, faol, ilmiy, hayotiy, ijtimoiy yaxlit qarash shakllanmaganligi yotadi.

Go'yoki e'tiqodning ham tashqi, ham ichki tuzilishi mavjudkim, favqulodda shaxsning mustahkam e'tiqodi hodisalariga, munosabatlarga bevosita tatbiq qilinishida o'zaro tafovutlanadi.

Ushbu psixologik muammoning oldini olish uchun mustahkam, barqaror e'tiqodli, hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan, vatanparvar, g'ayrat-shijoatli shaxslarni shakllantirish, ularni o'zini o'zi takomillashtirishga o'rgatish lozim.

Yuqorida mulohaza yuritilgan muammolarning barchasi xoh qiziqish, xoh e'tiqod, xoh dunyoqarash, xoh ehtiyoj bo'lishidan qat'i nazar anglanilgan motivlar tizimiga kiradi. Bunda shaxsni faoliyatga (mehnat, o'qishga) turtki bo'layotgan ichki qo'zg'atuvchi motivlarga ichki turtki, sabab va ehtiyojlar ma'nosini anglagan holda u yoki bu yo'lni tutadi. Biroq shunday motiv yoki mayllar ham borkim, ular inson tomonidan anglanilmagan bo'ladi, xuddi shu bois, u o'z xatti-harakatlari sababiyatini tushunmagan holda biron-bir ishni amalga oshiradi.

Psixologiya fanida nazoratni lokallashtirish deganda shaxsning individual faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarda va sharoitlarda qayd qilinishni, shuningdek, ularni o'z kuch-g'ayratiga, qobiliyatiga moyilligini belgilaydigan sifatlar majmuasi tushuniladi. Nazoratni lokallashtirish tashqi (eksternal) hamda ichki (internal) turlarga ajratiladi. Nazoratni tashqi lokallashtirishga ba'zi misollarni keltiramiz: xodim ishga, talaba darsga kech qolsa, bu hodisani turlicha bahonalar bilan izohlashga harakat qiladi:

1. Avtobus o'z vaqtida kelmadi;
2. Yo'lovchilar ko'p bo'lganligi uchun avtobusga chiqa olmadim;
3. Avtobus juda sekin harakat qildi;
4. Transport buzilib qoldi;
5. Ko'chada yo'l halokati yuz bergani tufayli turib qoldik va hokazo.

Psixologik tadqiqotlar natijalarining ko'rsatishicha, nazoratning eksternal lokallik turining namoyon bo'lishi shaxsning muayyan nuqsonlari va illatlariga bevosita bog'liqdir, chunonchi, insoning mas'uliyatsizligi, o'z imkoniyatiga ishonmasligi, hadiksirashi, xavfsirashi, shaxsiy niyatini ro'yobga chiqarishni paysalga solishi va boshqalar.

Maboda shaxs o'z xulq-atvori oqibati uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olsa, o'z qilmish-qidirmishlarini shaxsiy xususiyatidan deb tushunsa, bunday psixologik voqelik unda nazoratning internal (ichki) lokallashuvi mavjud ekanligini bildiradi. Nazoratning ichki lokallashtirilishiga mos insonlar maqsadga erishish yo'lida mas'uliyat yoki javobgarlik his etadilar, o'zini o'zi tahlillash imkoniyatiga egadirlar, muloqotmand, mustaqillikka moyildirlar.

Ijtimoiy tarbiya jarayonida shaxsga lokallashtirishning har ikkala (eksternal, internal) turini shakllantirish tufayli uning mustahkam shaxsiy fazilatiga aylantirish mumkin.

Irodaning o'ziga xos ko'rinishlari shaxsning tavakkalchilik vaziyatidagi xatti-harakatida ro'yobga chiqadi. O'ziga mahliyo qiluvchi maqsadga erishish yo'lida xavf-xatar, yo'qotish dahshati, muvaffaqiyatsizlik unsuri bilan hamohang, ogoh, dadil harakat tavakkalchilik deyiladi. Tavakkalchilik jarayonidagi noxushlik kutilmasi muvaffaqiyatsizlik ehtimoli bilan noqulay oqibatlar darajasi uyg'unlashuvi mezoni orqali o'lchanadi. Tavakkalchilikda muvaffaqiyat bilan muvaffaqiyatsizlik o'rtasida qarama-qarshilik kutilmasi ehtimoli yotadi, yutuqqa erishish shaxsda xush kayfiyatni vujudga keltiradi, mag'lublik esa noxushlik holatining bosh omili hisoblanadi. O'zidan o'zi ma'lumki, yutuq (g'oliblik)

quvonch nashidasini uyg'otsa, omadsizlik jazo, moddiy va ma'naviy yo'qotishni ro'yobga chiqaradi. Lekin, shunga qaramasdan, insonlar tavakkal qilish harakatidan hech mahal voz kechmagan. Xoh u kundalik hayot muammosiga aloqador voqelik, xoh murakkab mehnat, xoh harbiy yurishlar bo'lishiga qaramay. Shuning uchun tavakkalchilik insoniyat dunyosining ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrining qaror qabul qilish namunasi, mahsuli sifatida shaxsning hayoti va faoliyatida to hozirgacha ishtirok etib kelmoqda.

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, tavakkalchilik harakatini amalga oshirishning o'zaro uyg'unlashgan ikkita sababi mavjudligi qayd qilib o'tiladi. Qarorga kelishning birinchi sababi-bu yutuqqa muvaffaqiyat, umidvorlikka erishilganda kutilishi, ehtimol qiymatining mag'lublik oqibati - ishonchdir. Ushbu voqelik vaziyatli tavakkalchilik deb atalib, muvaffaqiyat motivatsiyasining muvaffaqiyatsizlikdan qutulish motivatsiyasidan yaqqolroq namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Shu boisdan tavakkalchilik inson uchun qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan ruhiy hodisa hisoblanib, u yoki bu tarzda harakatni amalga oshirib, o'z xulq-atvorini namoyish qiladi. Dehqon kechikib yerga urug' qadashga tavakkal qilgan bo'lsa, hosil pishib yetilishi xavfi tug'iladi, lekin agrotexnika vositalaridan jadal sur'atda foydalansa, asosiy mablag'ni sarf qilib qo'yish tashvishi uyg'onadi. Irodaviy qaror qabul qilib tavakkalchilikdagi uning mardligi, tashabbuskorligi, qat'iyatligi mehnatda yutuqqa erishishni ta'minlaydi. Aslida bunday qarorga kelish goh o'zini oqlaydi, goho mutlaqo oqlamasligi ham mumkin. Bu borada harakatning xavfli yoki xavfsiz yo'lini tatbiq etish, tavakkalchilikning g'oyaviy, ma'naviy yuksakligi, qarorning oqilonaligi, baxtli tasodif sari yetaklashi mumkin. Ba'zan tavakkalchining qobiliyati, qat'iyligi, malakaliligi, hisob-kitobni to'g'ri qilganligi unga omad keltiradi.

Tavakkalchilikning ikkinchi sababi xatti-harakatning xavfli yo'lini afzal bilgan xulq-atvorda ko'zga tashlanadi. Bu voqelik shaxsning vaziyatusti faolligi deb nomlanib, insonning vaziyat talablaridan ustuvorlikka erishishida, undan (vaziyatdan) yuksakroq maqsad qo'ya olishida namoyon bo'ladi. Tavakkalchilik - bu turi "vaziyatusti" yoki "xolisonalik" deb atalib, tavakkalchilik uchun tavakkalchilikka yo'l qo'yishni anglatadi hamda tavakkalchilikning tavakkalchiligi atamasini keltirib chiqaradi. Shaxsdagi tavakkalchilikni riskometr deb ataluvchi maxsus axbobda o'lchab ko'rish mumkin. Bu asbob yordamida psixologik tajribada insonlarda muvaffaq bo'lish ehtimoli mavjud xolisonalik, tavakkalchilikka moyillik, ularning haqiqiy xavf ostida irodaviy harakatlarini oldindan aytib berish imkoniyati vujudga keladi.

YETUKLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

8.1. Yoshlik davri va uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari

Yoshlik davri 23–28 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok etish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iboratdir. Yoshlarning mehnat faoliyati quyidagi uchta muhim belgisi bilan boshqa yosh davrlaridan farqlanadi: 1) mutaxassislikning mohiyatiga, ishlab chiqarish shart-sharoitiga va mehnat jamoasi a'zolarining xususiyatiga moslashish (ko'nikish) – mehnat faoliyatining dastlabki yillari (taxminan 1 yildan 3 yilgacha) yoki jamoada o'z o'rnini topish va qadr-qimmatga erishish; 2) mutaxassis sifatida o'zini takomillashtirish uchun ijodiy izlanishni amalga oshirish (mehnat faoliyatining ikkinchi pallasi – 3 yildan 8 yilgacha – ish staji nazarda tutiladi) yoki kasb-korlik, mahoratini egallash; 3) mahorat sirlaridan foydalanish, tashabbus ko'rsatish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ijtimoiy yetuklikni namoyish qilish yoki mehnat faoliyatidagi barqaror ijod bosqichida bir tekis 10 yillab ishlab sifatli mahsulot yaratish namunasini ko'rsatish.

Yuqoridagi bosqichlar barcha kasb-kor egalariga xos bo'lsa-da, lekin ishlab chiqarishga ertaroq va kechroq kirib kelgan odamlar o'rtasida yosh jihatdan tafovut mavjud bo'ladi. Masalan, kasb-hunar kollejini tamomlagan yigit-qizlar o'z mehnat faoliyatini oliy ma'lumotli yoshlardan oldin boshlaydilar, biroq ular ham mazkur bosqichlarni bosib o'tishlari shart.

Hozirgi mutaxassislarning ko'pchiligi o'quv yurtlaridagi nazariy bilimlar bilan amaliy ko'nikmalar o'rtasida uzilish mavjudligi sababli mustaqil faoliyatning dastlabki kunlaridan boshlab qator qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklar o'z mohiyatiga ko'ra uch xildir; ular: a) ijtimoiy qiyinchiliklar: notanish muhit shart-sharoitlari, shaxslararo munosabatlar, mehnat jamoasining saviyasi, undagi kishilarning xarakter xislatlari, ishlab chiqarish jamoasining qadriyatlar, ma'naviyati, an'analari va hokazo; b) bilim va bilishga oid qiyinchiliklar: maxsus o'quv yurtida olgan bilimlardagi uzilishlar, saviyaning cheklanganligi, ijodiy izlanish faoliyatining zaifligi, tashabbuskorlikning yetishmasligi va boshqalar; v) mutaxassislik bilan bog'liq o'ziga xos qiyinchiliklar; ishlab chiqarishning mohiyati, xususiyati, texnologiya, qurilmalar, asboblari, amaliy ko'nikmaning bo'shligi yoki ular bilan yetarli darajada tanishmaganlik, kasbning iqtisodiy negizini to'la anglab yetmaslik, xavfsizlik texnikasi mahsulot ishlab chiqarishning chizma-yoyilmasi va grafik irodasini taqqoslash murakkabligi, muammolar oldida lol qolish. Bu qiyinchiliklarni yengish davrida insonning ruhiy holatlari, jarayonlari va xususiyatlarida miqdor hamda sifat o'zgarishlari ro'y beradi.

Psixofiziolog P.P.Lazarevning fikricha, eshitish, ko'rish, periferik va kinestetik sezgirlikning o'zgarishi 20 yoshdan boshlanadi. Bu ma'lumotni chet el psixologlari Fuld, Raven, Pako kabilar yanada rivojlantirib aqliy va mantiqiy qobiliyatning mezoni 20 yosh deb hisobladilar. B.G.Ananov o'zining ilmiy-tadqiqotlarida yoshlik davrida yigit va qizlardagi o'zgarishlarni murakkab shaxs jihatlaridan umumiy ruhiy holat, verbal va nonverbal aqliy (mantiqiy va mnemik funksiyalar) sodda jarayonlargacha (organizmda issiklik paydo bo'lishidan metabolizm – modda almashinuvigacha), hatto shaxsning xususiyatigacha bo'lgan (holatlarni o'z ichiga qamrab olishini matematik usullarga asoslangan ilmiy ma'lumotlar va ularning chuqur sifat tahlili orqali ko'rsatib o'tadi.

Ko'zlarning farqlashdagi sezgirligi inson yoshiga qarab o'zgarishini tadqiq qilgan S.V.Kravkov sezgirlikning ortishi 25 yoshgacha davom etishini, barqarorlashuvi esa 25 yoshdan keyin ham davom qilishini ta'kidlaydi. B.G.Ananov laboratoriyasida olingan natijalar inson funksional darajasining oshishi 23–27 yoshdagi yigit va qizlarda 44 foiz, funksional holatining barqarorlashuvi 19,8 foiz, funksional darajaning pasayishi 36,2 foizga tengdir. Bu ma'lumotlar kamolot bosqichining turli mikrodavrlarda o'sish jihatlarining o'zaro munosabati har xil kechishini ko'rsatib turibdi. Yu.N.Kulyutkin katta kishilarning diqqat, xotira, tafakkur bilish jarayonlarini birgalikda o'rgangan. Yu.N.Kulyutkin o'z tadqiqotida 0–130 shkalagacha oraliqni tekshirib, 22–25 yoshlarda diqqat va xotira 100,5 tafakkur 102,5 ballga tengligini, 26–29 yoshlarda esa diqqat 102,8, xotira 97,0 tafakkur 95,0 ball ekanligini isbotlab berdi. Amerikalik olim V.Shevchuk voyaga yetgan odamlarda ijodiy faoliyatning boshlanish nuqtasini tadqiq kilib, 11–20 yoshlar oralig'ida 12,5 foiz, 21–30 yoshlarda esa 66 foiz ekanini aniqladi. Ziyolilarning ilmiy mahsuli dinamikasini o'rgangan 3.F.Esareva uning boshlanishi matematiklarda 18–23, fiziklarda 24–27, biologlarda 25–31, psixologlarda 27–30, tarixchilarda 27–32, filologlarda 28–33 yoshlarni tashkil qilishini ko'rsatib o'tadi.

Yoshlarning ijtimoiy hayotda qatnashuvini o'rgangan V.Shevchuk ijtimoiy faoliyatga kirishish eng yuqori cho'qqisi 25 yosh ekanini aniqlab, bu hol odamlarning 45,4 foizida bo'lishini ma'lum qiladi. Uning fikricha, qolgan yosh davrlarida insonning jamoatchilik faoliyati nisbatan juda kichik birlikni tashkil qiladi, hatto, u 45 yoshda 3 foizga teng bo'ladi.

Kishilarda ko'rish maydoni chegarasi (idrok) xususiyatini o'rgangan L.N.Kuleshova va M.D.Aleksandrovalar 18–35 yoshlardagi haydovchilarda uning uch xil: normadan ortiq 11 foiz, normada 47 foiz, qolganlarida etalon bo'yicha normadan kam bo'lishini ta'kidlaydilar.

23–28 yoshgacha davrda qator funksiyalar darajasining o'zgarishi, takomillashuvi: ko'rish maydonining ko'lamini, ko'z bilan masofani chamalash, fazoviy tasavvur, bilish darajalari; anglash, diqqat va idrokning yaxlitligi hamda o'zgarmasligining o'sishi boshqa faoliyat va ko'rish ta'sirchanligi, qisqa muddatli ko'rish xotirasi yoki mustahkamlanishi namoyon bo'ladi: 22–25 yoshlarda ikki

xil omillar doirasi vujudga keladi va ular mnemologik (xotira, tafakkur) va attentional (diqqat xususiyati va xossasining) majmuasidan iborat bo'ladi.

Yoshlik davrida yigit-qizlar kamolotiga uchta muhim psixologik mexanizm, ya'ni mehnat jamoasi, oila mikromuhiti va norasmiy ulfatlar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mehnat jamoasidagi psixologik muhit, ma'naviyat olami, barqaror maslak, ijtimoiy ong, ijtimoiy qadriyatlar, muayyan an'analar va odatlar yangi a'zoning xarakterida ijobiy yoki salbiy o'zgarishni vujudga keltirishi mumkin. Mazkur ta'sir natijasida asta-sekin umuminsoniy fazilatlar tarkib topishi yoki muayyan shaxsiy nuqtai nazar yo'qolishi mumkin. Mehnat jamoasiga yangi qo'shilgan a'zo unda o'z o'limi va qadr-qimmatini qaror toptirish uchun bir qator yon berishga, o'z maslagidan sal bo'lsa-da chetlashishga majbur bo'ladi. Bu yo'l jamoadagi psixologik iqlimga moslashishi maqsadida ichki ruhiy ziddiyatlarga, murakkab kechinmalarga, unsiz tug'yonga qarshi qo'yilgan qadam hisoblanadi. Shuning uchun yakka shaxs xarakterini shakllantiruvchi yoki uning mustahkam ichki rishtalarini yemiruvchi omil mehnat jamoasidagi ijtimoiy fikrdir. Jamoaga bo'ysunish har bir a'zoning burchidir.

Ayrim hollarda ko'pchilikning tazyiqiga uchragan shaxsda prinsipiallik, adolatlilik singari hislar shaxsiy nuqtai nazar bo'shashib qoladi, natijada unda ikkilanish tuyg'usi paydo bo'ladi. Yoshlik gashtini surayotgan yigit va qizlar otanasiga, buva-buvisiga, opa-singillariga, aka-ukalariga, turmush o'rtog'iga, farzandlariga oqilona munosabatda, oila a'zolarining har biri bilan to'g'ri muloqotda bo'lishi, muayyan qoidaga asoslangan muomala qilishi shart. Oiladagi shaxslararo munosabatning ko'lami kengligi sababli bir nechta bosqichli muloqotga asoslanish kerak. Lekin oila tinchligi, totuvligi va ahilligiga halal bermaslik niyatida yosh yigit va qizlar (kelinlar) vijdon amriga qarshi xatti-harakat qilishga ham majbur bo'ladilar, o'z maslaklari, fikrlari, shaxsiy qarashlariga xilof yo'l tutadilar. Dilkashlik uchun har bir oila a'zosi bilan umumiy "til" topishga intiladilar. Shunga ko'ra oila muhiti ham yigit va qizlarning ruhiyati hamda ma'naviyatini o'zgartiradigan omil vazifasini o'taydi.

Inson uchun psixologik mexanizm rolini bajaruvchi yana bir omil ulfatlar davrasidir. Ulfatlar odatda shaxsiy mayli, qiziqishi, intilishi, orzu-istagi, maqsadi, qarashlari, yoshi va xulqi bir-biriga mos tengdoshlardan iboratdir. Ko'ngilchanlik, do'stlar ra'yiga qarshi bormaslik tufayli yoshlar xarakterida o'zgarishlar yuzaga keladi. Yuksak hislar, barqaror e'tiqod, ilmiy dunyoqarash, ichki kechinmalar, mustaqillik va tashabbuskorlik tuyg'ulari poymol bo'ladi, ya'ni "Do'sting uchun zahar yut" qabilida ish tutiladi. Natijada mas'uliyatsizlik, yuzakilik, loqaydlik, ikkiyuzlamachilik, bevafoqlik singari illatlar tarkib topa boshlaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ulfatlar davrasida yangi fazilatlarini ishbilarmonlikni, amaliy ko'nikmalarni egallash imkoniyati ham bo'ladi. Shu boisdan ulfatchilikka faqat maishat nuqtai nazaridan yondashmay, uning mazkur imkoniyatlaridan foydalanishga ham harakat qilish ayni muddaodir.

Yoshlik davri insonning kuch-quvvatga, orzu-havasga, ijodiy rejalarga, izlash va izlanishlarga, aqliy imkoniyatlarga boy davridir. Kelajak taqdiri, mo'l-

ko'lichiligi, farovonligi, qudrati, madaniyati – yoshlarga bog'liq, shuning uchun ularning istiqbol rejaları, yaratgan loyihalari, shakllanayotgan ma'naviy va ruhiy olami hech kimni befarq qoldirmasligi kerak.

8.2. Yetuklik davrining birinchi bosqichidagi shaxsning psixologik xususiyatlari

Kamol topishning bu bosqichiga 28–35 yoshlardagi erkak va ayollar kiradilar. Yetuklik davrida odam o'zining barcha kuch-quvvati, qobiliyati, aql-zakovati, ichki imkoniyatlarini o'z kasbiga, ijtimoiy faoliyatiga, jamoat ishlariga to'la safarbar qila oladi. Erkak va ayollarning bu davrda mehnat va ijtimoiy faoliyatda muayyan tajribaga egaligi ularni istiqbol sari yetaklaydi. Yetuk shaxsning boshqalarga munosabati, ularni baholashi, dinamik stereotipida sezilarli o'zgarishlar bo'ladi. U endi faqat o'zining xatti-harakati uchun emas, balki boshqa odamlarning qilmishlari, uchun ham javobgarligini anglay boshlaydi, ayniqsa, hayot tajribasiga ega bo'lmagan yoshlarning o'z farzandlarining xulq-atvori, yurish-turishi uchun ham kuyadi, ularga imkoniyat boricha yordam berishga intiladi.

Yetuklik, kattalik, donishmandlik, rahnamolik, g'amxo'rlik, homiylik davridir. Boshqa yosh davrlardagi kabi mazkur davrda ham muayyan darajada inqiroz bo'ladi. Bu davrda inson qanday ishlarni amalga oshirishga, qaysi imkoniyatlardan foydalanmagani, ayrim xatolar, tushunmovchiliklar sababli, ko'ngilsizliklar vujudga kelganligini anglay boshlaydi. O'ziga o'zi hisob berish shu davrning muhim psixologik xususiyatlaridan biridir. Organizmdagi ayrim o'zgarishlar, umming tez o'tishi kishini qattiq tashvishga va iztirobga soladi. U bundan keyingi hayotning har bir daqiqasidan unumli foydalanishga qaror qiladi. Ayrim orzu-istaklarini amalga oshirish uchun jismoniy va ruhiy imkoniyatlari yetishmasligini anglash uning psixikasida "turg'unlik" tuyg'usini vujudga keltiradi. Buning asosiy sababi 33–35 yoshlarda mnemologik – attension majmua tubdan qayta qurilishidir. Yaxlit mnemologik – markazning mnemik (xotira) va mantiqiy (tafakkur) qismlarga ajralishi ro'y beradi. Attensional holatning omillari saqlanib qoladi, lekin katta yoshdagi inson intellekti tarkibida xotira va tafakkur muhim o'rin tutadi. Biroq o'zgarishlar uning ruhiy dunyosida, kechinmalarida, his-tuyg'ularida chuqur iz qoldirmaydi, yetuk shaxs xotirasida illyuzion xususiyatga ega bo'lgan tasavvur obrazlari (yoshlik tuyg'usi, kayfiyati, orzusi, xom xayoli) saqlanib qolaveradi.

Yetuklik bosqichida jismoniy va aqliy imkoniyatlardan to'laroq foydalanish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Bu hol butun kuch-quvvat, aqliy zo'riqish, iroda kuchi, asab taranglashuvi hisobiga emas, balki muayyan ko'nikma, malaka va mahorat asosida ro'y beradi.

Yetuklikning turli davrlarida kamol topish jabhalarining o'zaro munosabatini tadqiq qilgan B.G. Anan'ev laboratoriyasi hodimlari 29–32 yoshlarda funksional darajaning oshishi 46,2 barqarorlashuvi 15, 8, funksional

darajaning pasayishi 38,0, 33–35 yoshlarda 11,2, 33,3 foiz, 55,5 foizni tashkil qilishini aniqlashgan.

Yu.N.Kulyutkin tadqiqotining natijasiga qaraganda, 30–35 yoshlarda diqqat 102,8, xotira 99,5, tafakkur 102,3 birlikka baravardir. Yetuklik davri faoliyatining mahsuldorligini o'rgangan G.Leman uning cho'qqisi kimyogarlarda 30 yosh, matematiklarda 30–34, geologlar va astronomlarda 30–35 yosh ekanligini va o'rtacha mahsuldorlik cho'qqisi 37 yoshda bo'lishini qayd qilgan.

Psixofiziolog S.V.Kravkov ko'zning farqlash sezgirliги yoshga qarab o'zgarishini 4 yoshdan 80 yoshgacha bo'lgan odamlarda tekshirib, sezgirlikning ortishi 25 yoshgacha, sezgirlikning barqarorlashuvi 25–50 yoshgacha davom etishi mumkinligini aniqlagan.

3.F.Esareva oliy maktab o'qituvchilari aqliy faoliyatining mahsuldorligi muammosini tadqiq qilib, nomzodlik dissertatsiyasini yoqlashni matematiklar – 26, psixologlar 32, filologlar – 34, tarixchilar – 31, fiziklar – 30, biologlar 32 yoshda amalga oshirishi mumkinligini aniqlagan. Kamolotning birinchi bosqichidagi yetuk kishilarda ijtimoiy faoliyatida qatnashish istagi 30 yoshda 18,3 foiz, 35 yoshda 6,2 foizni tashkil etadi. Demak, ijtimoiy tashkilotlar faoliyatida qatnashish ko'lami torayib boradi.

Bu davrda erkak va ayollarning tafovutlari namoyon bo'ladi: jismoniy, jinsiy, ruhiy kamolotda ayollar ilgari kelgan bo'lsalar, endi erkaklar oldinga o'tib oladilar va bu hol inson umrining oxirigacha saqlanib qoladi.

Yetuklik davrida ijodiy faoliyatning maxsuldorligini Z.F.Esareva quyidagi mezonlar bilan o'lchashni lozim topadi: 1) e'lon qilingan ilmiy ishlarning miqdori; 2) chop qilingan asarlar ichida o'quv qo'llanma, darslik va monografiyalarning mavjudligi; 3) ilmiy tadqiqotda yangi yo'nalishning ochilishi; 4) ilmiy muammoni hal qilishda yangi usulning kashf etilishi; 5) ilmiy maktabning tashkil qilinishi; 6) boshqa mualliflarning ishlariga murojaat qilish va ilova berish miqdori; 7) o'qituvchining ilmiy ma'lumotlaridan talabaning mustaqil ishlarida foydalanish ko'lami; 8) o'qituvchi rahbarligidagi diplom va dissertatsiya ishlarining miqdori va sifati; 9) o'qituvchining ilmiy faoliyatdagi muvaffaqiyat mukofot bilan taqdirlanishi; 10) dotsent va professor degan ilmiy pedagogik unvonlarga sazovor bo'lish kabilar.

Mazkur yoshda shaxsiy hayotdagi yutuqlar, g'alabalar yoki muvaffaqiyatsizliklar kishining ruhiy dunyosiga qattiq ta'sir etadi. Natijada unda takabburlik, mag'rurlik hislari paydo bo'ladi, o'zining boshqalardan ustun qo'ya boshlaydi yoki, aksincha, hayot zahmatlari uning pessimist, narsa va hodisalarga nisbatan loqaydlik tuyg'usini vujudga keltiradi. Lekin har ikkala ko'rinishga ega bo'lgan ruhiy holat ham oila a'zolari, tengqurlari, mehnat jamoasi a'zolarining ta'siri orqali asta-sekin muayyan yo'nalishga tushib qoladi.

Umuman, kamolot bosqichidagi odamlar istiqbol rejasi bilan yashashga harakat qiladilar, voqelikka, turmush ikir-chikirlariga, tabiat, jamiyat, koinot hodisalariga befarq qaramaydilar, imkoni boricha hotirjamlik, totuvlik, tinchlik, do'stlik, dunyo lazzatlaridan oqilona foydalanish tuyg'usi bilan yashaydilar.

8.3. Yetuklik davrining ikkinchi bosqichidagi shaxsning psixologik xususiyatlari

Yetuklik davri 36–55 (60) yoshlardagi erkak va ayollarni o'z ichiga oladi. Mazkur davrda ijodiy faoliyatni qaytadan baholashda o'z ifodasini topuvchi yangi xislat namoyon bo'ladi. Ular shu kungacha mehnat faoliyatida miqdor ketidan quvib yurgan bo'lsalar, endi mehnat mahsulining sifati ustida bosh qotira boshlaydilar. Oilaviy turmushga, ijtimoiy hayotga, yashashning maqsadiga, inson qadr-qimmatiga, tevarak-atrofga, o'zlariga va boshqa odamlarga yangi mezon bilan qaray boshlaydilar. Turmushning ikir-chikirlari, ijtimoiy hodisalarga vazmin, sabr-toqat bilan hayot tajribasiga suyanan holda munosabatda bo'ladilar, har bir narsaning nozik tomoni yoki yomon oqibati haqida o'z fikrlarini bildiradilar. Hayotda qo'ldan boy bergan imkoniyatlari, xato va kamchiliklari ularda yetti o'lchab, bir kes qabilida ish tutish tuyg'usini vujudga keltiradi. Shuning uchun ular umming biror daqiqasi behuda o'tishiga achinadilar, yoshlik yillarida yo'qotganlarini aql-zakovat, donishmandlik bilan to'ldirishga intiladilar.

Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida qarilik alomatlari ko'proq o'rin egallay boradi, uning boshlanish nuqtasi 45–50 yoshlardir. Lekin odamlarning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bu, chegara turlicha, masalan, bu bir kishida 60 yoshda, boshqa birida esa 70 yoshda bo'lishi mumkin. Shu sababli yosh davrining chegaralari faqat shartli belgilanadi. Bu omil odamlar yashayotgan oila muhitiga, tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitga, jug'rofiy iqlim va hokazolarga ham bog'liqdir. Mazkur yosh davrining o'zgaruvchanligini insonning biologik, ijtimoiy va tarbiyaviy omillari (irsiy alomat, ijtimoiy muhit, uzluksiz tarbiyaviy ta'sir) belgilaydi.

Yu.N.Kulyutkin bir xil yosh davridagi odamlarda har xil jarayonlar, holatlar, xossalar, xususiyatlarning o'sishi, o'zgarishi baravar emas, balki ularning birovda oldin xotira, keyin tafakkur, boshqa birovda, aksincha, rivojlanishini, bir psixik jarayonning zaiflashuvi, ikkinchisini jadal sur'at bilan o'stirishini uqtiradi.

Shaxsning o'z ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga intilishi faoliyatning barcha turlarida ma'naviy va ruhiy jihatdan o'zini anglashini yanada takomillashtiradi. Yetuklik davridagi erkak va ayollarning o'zligini anglashdagi "Men" uch xil ko'rishdan ifodalanadi: "Men" ko'pincha "Men – obraz" shaklida o'zi tomonidan talqin qilinadi. Shaxsning "Men – obrazi": 1) retrospektiv "Men"dan iborat bo'lib, o'tmishdagi o'zligini aks ettiradi; 2) aktual "Men" sifatida tasavvur etilib, o'zining hozirgi davrini ifodalaydi; 3) ideal "Men" obrazi esa yaqin kelajakda o'zining qanday tasavvur qilish tuyg'usi bilan bog'liq holda yaratiladi. Shuning uchun o'z imkoniyatlarini hayotda to'la safarbar qilish istagi ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida o'zining o'tmish obrazini hozirgisi bilan solishtirib, shaxsiy ideal modelini vujudga keltiradi, shaxs mazkur modelga asoslanib, turmush rejaralarini, xatti-harakat maqsadini, usul va vositalarini tanlay boshlaydi. Insonning o'tmishidan hozirgi kunga, hozirgi kundan kelajakka intilishi o'zini anglashning bosh mezoni hisoblanadi. O'zligini anglashning

boshqa mezonlari ham mavjud bo'lib, ular o'zini o'zi baholash, nazorat qilish, tekshirish, qo'lga olish, o'ziga buyruq berish kabilarda aks etadi. O'zini anglash ko'pincha, o'ziga boshqa kishilar: a) yoshi ulug' odamlar; b) tengdoshlari; v) o'zidan kichik odamlar nuqtai nazaridan qarashda ko'rinadi.

Mazkur yosh davridagi odamlarning ko'rish maydonini o'rgangan L.N.Kuleshova va M.D.Aleksandrovalar 36–50 yoshli erkaklarda ko'rish chegarasi quyidagicha ekanini aniqlaganlar: normadan ortiq 4 foiz, normada 53 foiz, qolganlari normadan kam. Yu.N.Kulyutkin 36–40 yoshli sinaluvchilarda diqqat, xotira, tafakkurning 0–130 gacha shkalada 94,8; 93,7; 99,0 birliklarga ega ekanligini isbotlab berdi. B.G.Ananev esa mazkur yoshdagilarda shaklni idrok qilishni binokulyar va monokulyar yo'llarida muayyan darajada tafovutlar yuzaga kelishini aytadi.

Qatar olimlar (Klapared, Mayls, Bellis, Filip) mazkur yoshdagilarning tovush va yorug'likdan ta'sirlanish vaqti o'zgarishini o'rganganlar. Olingan ma'lumotlar amaliy ahamiyatga ega bo'lib, o'z qimmatini hozirgacha saqlab kelmoqda. Fulds, Raven, Pako kabi tadqiqotchilar intellektning mantiqiy qobiliyatini tekshirib, 30 yoshda 96, 40 yoshda 87, 50 yoshda 80, 60 yoshda esa 75 foiz bo'lishini aniqlaganlar. Ularning ijtimoiy faoliyatga kirish xususiyatini faollik nuqtai nazaridan o'rgangan V.Shevchuk 35 yoshidagi odamlarning 6,2 foizi bu faoliyatda qatnashish istagini bildirsa, 40 yoshda 2,2 foizi qatnashishni xohlaydi, 2,8 foizi esa undan chiqishga qaror qiladi. Ahvol shunday davom etadi.

3.F.Esareva oliy maktab o'qituvchilarining ijodiy faoliyati xususiyatlarini o'rganib, doktorlik ishlarini yoqlashni matematiklar 33, psixologlar 46, filologlar 46, tarixchilar 47, fiziklar 37, biologlar 40 yoshda amalga oshirishini aniqlagau.

Umuman yetuklik davrining ikkinchi bosqichiga mansub kishilar bir tomondan, butun imkoniyatini mehnat va ijtimoiy faoliyatlarga bag'ishlagani bilan, ikkinchi tomondan, ijtimoiy faolliklari susayib borishi bilan farqlanadi. Chunki insonning keksayishi ham quvonchli, ham o'kinchli damlarga, kechinmalarga, his-tuyg'ularga seroblighi bilan boshqa yosh davrdagi odamlardan ajralib turadi. Hotirjam dam olish istagi bilan ijtimoiy faoliyatdan uzoqlashish tuyg'usi o'rtaida inqiroz vujudga keladi. Qanday qarorga kelish, ya'ni mehnat jamoasi bilan aloqani uzmaslik yoki mutlaqo ijtimoiy faoliyatdan chetlashish muayyan holatlardagi motivlar kurashiga bog'liqdir.

Hozirgi zamon kishilarining o'rtaacha umr ko'rishi XX asr boshlaridagiga nisbatan qariyb bir yarim – ikki marta uzayganligi, yetuklik davridagi erkak va ayollarning jismoniy baquvvatligi, ma'naviyati va ruhiyati tetikligi ijtimoiy faollikni susaytirish haqida so'z bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatmoqda. Demak, ularning ishchanligi, aqliy qobiliyati, kasbiy mahorati, turmush tajribasi, ongining yuksakligi, ma'naviyatining boyligi, ruhiyatining sofliyi yangi zafar: mehnat quvonchlari sari dadil qadam tashlashga to'la kafolat beradi.

**PSIXOGERONTOLOGIYA — KEKSALIK
PSIXOLOGIYASI**

9.1. Psixogerontologiya haqida umumiy tushuncha

Psixogerontologiya psixologiya fanining tarkibiy qismi ekanini ilmiy jihatdan S.Xoll asoslagan bo'lsa-da, lekin bu yo'nalishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida Mark Tulliy Sitseron ("Katta Katon yoki keksayish haqida" asarida), I.I.Mechnikov ("Optimizm etyudlari" kitobida), O'rta Osiyo allomalari donolik, donishmandlik haqidagi durdonalarida falsafiy fikr va mulohazalarni bildirganlar. Amerikalik psixolog S.Xoll (1846–1924) "Keksayish" monografiyasida amaliy va metodologik ahamiyatga molik qator g'oyalarni ilgari surgan. O'sha asar keng ilm ahli ichiga tez yoyilishiga qaramay, uning izdoshlari birdaniga ko'paymadi.

Yigirmanchi asrning 30 - yillaridan boshlab keksalik davriga oid tibbiy – biologik tadqiqotlarning ko'payishi, shuningdek, inson kamolotiga shaxs sifatida yondashishning paydo bo'lishi psixogerontologiyaning rivojlanishiga birmuncha ta'sir ko'rsatdi. Ana shu tariqa keksayishga tibbiy, ijtimoiy jihatdan yondashish bilan bir qatorda psixologik jabha jihatidan yondashish ham vujudga keldi va psixogerontologiyaning tadqiqot sohasi kengayib bordi, shu soha bo'yicha ingliz tilida maxsus jurnallar chiqa boshladi. Ilmiy izlanishlarning aksariyati keksayish davridagi odamlar shaxsining xususiyatlari, diqqati, xotirasi, tafakkuri, aql-zakovatiga bag'ishlangan bo'lib, boshqa psixik holatlar, jarayonlar juda kam tadqiq qilingan. Hozir keksayish psixologiyasi ham gerontologiyaga, ham ontogenez psixologiyasi sohasiga taalluqli degan ikki xil ilmiy nazariya mavjud, vaholanki, ular o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini doimo ilmiy axborot va ma'lumotlar bilan boyitib turadi.

Psixogerontologiya fanida gerontologiya, involyusiya, geriatriya, gerogigiena, geteroxronlik kabi ilmiy tushunchalar mavjud: Gerontologiya –

grekcha so'z bo'lib – keksayishning, keksalikning kelib chiqishi demakdir. Geriatriya so'zi keksaygan inson shaxsini davolashni bildiradi. Involyusiya tushunchasi evolyusiyaning teskarisi bo'lib, o'sishdan orqaga qaytishni ifodalaydi. Gerogigiena – keksaygan odamning salomatligini saqlash va mustahkamlash sohasidir. Gerogigiena keksa odamlarda asab, ruhiy kasalliklarning oldini olish uchun xizmat qiladi. Geteroxronlik bir xil yoshdagi odamlarda ruhiy jarayonlarning turlicha (har xil vaqt va muddatda) namoyon bo'lishidir.

Psixogerontologiya fanida gerontogeneznining evolyusion omillari qatoriga I.V.Davidovskiy nasliy, ekologik, biologik, ijtimoiy alomatlarni kiritadi. D.Bromley insonni qarish sikli uchta bosqichdan iborat bo'lishini ta'kidlaydi: 1) "ishdan, xizmatdan uzoqlashish" (iste'fo) – 66-70 yosh; 2) keksalik (70 va undan katta yosh); 3) munkillagan keksalik (hastalik keksalik va o'lim) – maksimum 110 yosh. Shu bilan birga (keksayishning qonuniyatlari ham kashf qilingan, ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) geteroxronlik (har xil vaqtlilik) qonuni; 2) o'ziga xoslik qonuni; 3) xilma-xillik qonuni.

I.V.Davidovskiy "Keksayish nima?" nomli asarida ta'kidlaganidek, inson 50–60 yoshga to'lganda yoki undan oshgan chog'ida yetuklikning kechikkan davriga kirib keladi. Shu yoshdagi odamlarning o'limini XVIII asrdagi tengdoshlari bilan taqqoslansa, ularning yashash va mehnat qilish imkoniyati 75 yoshgacha uzayishi mumkin. Chunki hozirgi kunda nafaqani belgilash haqiqiy biologik qarish yoshidan 15–20 yil ilgari ketgan. Bu hol aqliy mehnat bilan shug'ullangan ziyoli odamlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. I.V.Davidovskiyning fikricha, uzoq umr ko'ruvchilar asosan ozg'in, faol, harakatchan odamlar bo'lib, havodan erkin nafas olishni juda yoqtiradilar, organizm faoliyatiga daxldor tinka quritar kasalliklardan holi bo'ladilar.

Tadqiqotchi P.P.Lazerev 1928 yilda umr o'tishi bilan ko'ruv apparati markaziy etnologiyasining xiralashuvini aytgan edi. Keyinchalik, 1967 yilda amerikalik psixolog Gregori bu fikrni tajribadan o'tkazdi va inson keksayishi bilan retseptor apparatining optik funksiyasi zaiflashadi, ko'ruv sezgisi va idrokini xiralashtiradi, dedi. Ko'zning rangni sezishi yoki ulg'ayishi bilan o'zgarib boradi, hatto, rangni ajratish qobiliyati sezilarli darajada pasayadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, rang ajratish, spektr nurlarining yoyilishi Ibn Sino tomonidan tushuntirib berilgan, fan olamida esa bu kashfiyot Gelmgolsga qiyos beriladi. Ko'rishning pasayishi geteroxron xususiyat kasb etib, spektrning qisqa va to'kis qismida (ko'k va qizil rangda) aniqroq aks etadi.

Psixogerontologik nuqtai nazardan sezish vaqtini tadqiq qilgan Ye.N.Sokolov, Ye.I.Boyko, A.R.Luriyalar sezish vaqti yosh davrining informatsion stimul funksiyasidan boshqa narsa emas deya xulosa chiqaradilar. Ular sezish vaqtining egri chiziqli ko'rsatkichlarini sxema tarzida ishlab chiqib, keksalik davriga xos ikkita xususiyatni chuqur tahlil qildilar. Xuddi shunga o'xshash ma'lumotlar D.Birron, D.Botvinnik tajribalarida ham olingan.

Psixogerontologiyada keksa erkak va ayollarning psixologik xususiyatlarini o'rganishda ko'proq test (sinov) dan foydalaniladi. Testlar o'z maqsadi, mohiyati hamda tizmiga binoan bir nechta ko'rinishga ega: 1) maqsadga yo'naltirilgan, bilim hajmini aniqlovchi standart testlar – imtihon – sinov varaqasi; 2) insonning aql-zakovatini o'lchashga moslashtirilgan aql testlari; 3) inson shaxsining fazilatlarini tekshirishga mo'ljallangan testlar; 4) inson iste'dodi, iqtidori hamda qobiliyatining darajasini aniqlashga qaratilgan testlar.

Keksayish davrida odamlar psixologiyasini o'rganish testlar yordamida amalga oshirilishi sinaluvchilarda irodaviy kuch-quvvat sarflash, aqliy zo'riqish, asabiy tanglik holatlarini kamaytirish uchun xizmat qiladi, tajribada vaqtdan tejamli foydalanish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga testlar kishilarda (rang-barangligi uchun) qiziqish, tabiiy mayl, shug'ullanish his-tuyg'usini uyg'otadi. Testlar bilan ishlashda vaqt cheklanganligi sababli ayrim nuqsonlarga yo'l qo'yiladi, lekin ularni aynan o'sha sinaluvchilarda muayyan vaqt o'tgandan keyin takror o'tkazilsa, kamchiliklar barham topishi mumkin. Keksalar psixologiyasini tadqiq qilishga oid tajribalarda psixogerontologiyaning ayrim usullaridan keng foydalanilmoqda.

9.2. Biologik keksayish

Nafaqat yoshiga to'lgan kishilarning ishni davom ettirish istagi va ulardan foydalanish ehtiyoji tibbiyot va ruhiyat ilmi oldiga bir qancha talablar qo'yadi. Bu talablar M.D.Aleksandrova va uning shogirdlari ta'kidlaganidek, 60 yoshdan oshgan odamlarning somatik sihatliligi ularning ishlab chiqishda qatnashishiga qanchalik imkon berishini, insonning ruhiy salomatligi ishlashda qay darajada yordamlashishini, sog'lom keksa odamning psixofiziologik funksiyalari, psixik jarayonlari, shaxsiy xususiyatlari va kasb-korlik uchun zarur talablarga mos kelish-kelmasligini aniqlashdan iboratdir. Shularning so'nggi qismini tadqiq qilish bevosita psixologlarning zimmasida bo'lib, yosh ulg'ayib borishiga qarab fiziologik funksiyalarning o'zgarishini psixometriya ma'lumotlariga tayanib muayyan usulda o'rganilishi lozim. Bu usulda bir qancha elat, jamoa, hududning xuddi shu yoshdagi aholisi bilan solishtiriladi. Tadqiqotning bu usuli ayrim ruhiy jarayonlarning yosh dinamikasini aniqlashga xizmat qiladi.

Asab sistemasining qarishi V.D.Mixaylova – Lukasheva, M.M.Aleksandrovskeya kabi olimlarning fiziologik va gistologik tadqiqotlarida keksalarning asab sistemasi, bosh miya tuzilishi o'zgarishi o'rganilgan bo'lib, bu hol makroskopiya va mikroskopiya ma'lumotlari asosida ifodalangan.

Makroskopiya ma'lumotlariga ko'ra: a) keksalik davrida miyaning og'irligi 20–30 foiz yengillashadi; b) bir davrning o'zida miya bilan kalla suyagining hajmi o'rtasida disproporsiya kuchayadi; v) keksayish davrida miya burmalari kamayadi va ariqchalar kengayishi kuzatiladi, bular ayniqsa miya qobig'ining peshona qismida yaqqol ko'rinadi va yetuk yoshdagi odamlarga qaraganda 3–4 ta yo'l qisqaradi; g) miyaning zichligi ortadi.

Mikroskopiyaning natijalariga binoan: 1) nerv hujayralarining umumiy miqdori kamayadi, bu o'zgarish qobig'ining III–V zonalarida aniq bilinadi; 2)

Purkine hujayralarining miqdori keskin kamayadi, hujayralarning yo'qolishi yetuk kishilarga nisbatan 25 foiz ko'p bo'ladi; 3) nerv hujayralari ajinlashadi: yadro esa noto'g'ri ko'rinishga ega bo'la boshlaydi; 4) nerv tolalari yo'g'onlashadi; 5) xabar olib boruvchi yo'lda mielin tolalarining miqdori ozayadi.

Sensor-perseptiv funksiyalarning qarishi. Ko'rish funksiyasining yosh davri dinamikasiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar mavjud bo'lib, amerikalik psixolog Kruk tadqiqotining ma'lumotlariga qaraganda, agar vaqt hech bir cheklanmasa, ko'ruv stimullarini idrok qilish 20-50 yoshli odamlarda bir tekis, aniq va to'g'ri amalga oshishi mumkin. Mabodo vaqt cheklangan bo'lsa, idrok qilinayotgan jism qisqa vaqt namoyish qilinsa, qo'zg'atuvchining kuchi o'zgarib tursa, yoshlar bilan kattalar o'rtasida keskin farq vujudga keladi. Oddiy turmushda bu hol jismlarga uzoq muddat termulish imkoniyati va sun'iy yorug'likdan foydalanish ko'ruv idroki pasayishining oldini oladi va muvaqqat uzilishni barham toptiradi. L.E.Birron va L.Botvinnik, quyidagicha xulosa chiqardilar: sensor informatsiyani qayta ishlash va stimullarni baholash uchun keksa kishilarga ko'p vaqt kerak. Ko'rish pasayishini ikkita sababi bo'lib, bir ko'z gavharining torayishi, ikkinchisi ko'z akkomodatsiyasining yomonlashuvidir.

S.Pakoning fikricha, idrok qilinayotgan ob'ekt va uning stimullari qanchalik murakkablashib borsa, tajribada yosh davrining farqlari shunchalik ortib boradi.

Bir guruh psixologlarning uqdirishicha, idrok funksiyasidagi yosh davriga bog'liq pasayishning asosiy sabablaridan biri miya po'stining gnostik zonasidagi neyronlar miqdorining kamayishidir. U.Mayls va A.Uelford uning pasayishini aytganlar.

Eshitish. Eshitish qobiliyatining eng yuqori darajasini 14-15 yoshlarga to'g'ri keladi, undan keyingi kamolot davrlarida biroz pasayish yuz beradi. Ko'pgina olimlarning fikricha, inson yoshining ulg'ayishi bilan eshitishning zaiflashuvi mo'tadil holat hisoblanib, organizmning biologik qarishi bilan uzviy bog'liq ravishda kechadi. Ishlab chiqarishdagi kuchli shovqin odamning eshitish qobiliyatini yomonlashtiradi. Eshitish uquvini yo'qotish erkaklarda ayollarga qaraganda ko'p uchraydi.

Ta'm bilish sezgisida ham yosh ulg'ayishi va keksalik tufayli ayrim o'zgarishlar vujudga keladi. Masalan, nordon, shirin va achchiqni sezish 50 yoshgacha keskin o'zgarmasa-da, lekin undan keyingi o'sish davrida maza surg'ichlari miqdorining kamayishi evaziga sezgi chegaralarining kengayishi sodir bo'ladi.

Hid sezgirligining o'zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtlikning boshlanishidir. Bundan tashqari, hid bilish sezgirligi kamayishining sabablari havoning ifloslanishi, zaharli va ko'lansa hidli moddalar bilan nafas olish, chekish, oziq-ovqatda A vitamini yetishmasligidir.

Keksayganda og'riq va teri-tuyush sezgirligi ham pasayadi. Tebranish sezgirligi ham yosh o'tgan sari yomonlashadi, orqa miyaning orqa qismlaridagi degenerativ o'zgarish ana shu holatni keltirib chiqaradi.

9.3. Keksayish davridagi shaxs psixologiyasi

Keksayish davriga 61 (56)–74 yoshli erkak va ayollar kiradilar. Bu davrdagi kishilar xilma-xil xususiyatlari, shaxslararo munosabatlari bilan boshqa yosh davriardagilardan ajralib turadi.

Mazkur yoshdagilarni shartli ravishda ikkita katta guruhga ajratish mumkin: a) mutlaqo iste'foga chiqqan, ijtimoiy faol bo'lmagan erkak va ayollar; b) nafaqaxo'r erkak va ayollar, lekin ijtimoiy hayotning u yoki bu jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan keksalik alomatlarini bosayotgan odamlar. Ularning his-tuyg'ulari yashash tarziga muvofiq namoyon bo'ladi. Ularning his-tuyg'ulari vujudga kelishi jihatdan ikki xildir: 1) barqaror kayfiyat, hotirjamlik tuyg'usiga ega bo'lgan, o'z qadr-qimmatini saqlayotgan, nufuz talab erkak va ayollar; b) kayfiyati barqaror, osoyishta xulq-atvorli, oila muhitining sardoriga aylangan, tabiat va jamiyat go'zalliklaridan bahramand bo'layotgan, ijtimoiy faoliyatdan qariyb uzoqlashgan, qarilik gashtini surayotgan kishilar. Ularning bir guruhi moddiy boylik ma'naviyat bilan qo'shib olib borishga intilsalar, boshqalari to'plangan moddiy boylik bilan qanoat hosil qiluvchilar, qolgan umrini hotirjam, zahmat chekmay o'tkazishiga ahdu paymon qilgan erkak va ayollardan iboratdir. Mazkur yoshda yuzaga keladigan inqiroz ham mana shu ikkala omilning mahsuli hisoblanadi.

Keksayish davrida biologik organing zaiflashuvi psixik jarayonlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Ruhiy keksayish alomatlarini ayollarda ertaroq paydo bo'ladi. Erkak va ayollar o'rtasidagi farqlar borgan sari yaqqol ko'zga tashlana boshlaydi. Bu farqlar bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira, tafakkur), axloqqacha (farosatlilik, hushyorlik, hozirjavoblik, topqirlik) va aql-zakovat (aql, bilim, ijtimoiy tajriba, mahorat, ijodiy faoliyat, barqaror malaka) kabi ruhiy holatlarda o'z aksini topadi. Ayollarning zaifa deb nomlanishi ham bejiz emas, chunki jismoniy zaiflikdan tashqari boshqa ruhiy kechinmalarda ham beqarorlik sezilib turadi (ko'z yoshi quvonchdan bo'lsa – irodaning zaifligini ko'rsatadi, g'am-g'ussa, o'kinish, tug'yon sababli bo'lsa his-tuyg'uni boshqarish imkoniyati yo'qligini ko'rsatadi). Ayollarning tabiiy azobdan (tug'ish, bola tarbiyasi) tashqari xizmat, oila tashvishi, yumushi, mehr-muhabbatga otashligi, nozik qalbi

tashqi qo'zg'atuvchilarga tez javob beruvchanligi jihatdan ertaroq qarishga olib keladi (asab sistemasining buzilishi, irodaviy zo'riqish, aqliy tanglik holatlari).

Psixologlar keksayish davridagi erkak va ayollarning ruhiy dunyosini o'rganish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borganlar. Amerikalik V.Shevchuk mazkur yoshdagi odamlarning ijtimoiy faoliyatda qatnashishi xususiyatini tekshirib, 65 yoshlilarning 24,1 foizi 70 yoshlilarning 17,4 foizi, 75 yoshlarning 7,7 foizi ijtimoiy faoliyatdan voz kechganligini aniqlagan. Oliy maktab muallimlarining ilmiy mahsuldorligi dinamikasini tadqiq qilgan M.D.Aleksandrova matematika, fizika, biologiya, psixologiya va boshqa sohalarining vakillari o'rtasida keksayishning birinchi bosqichida (61–66 yoshlarda) bir oz farq mavjud bo'lsa-da, uning ikkinchi bosqichida (67–72 yoshlarda) o'sha tafovut ham yo'qolib borishini ta'kidlaydi. L.I.Zaxarova esa keksayish davridagi erkak va ayollarning oliy nerv faoliyatini tekshirib, ularda ranglarni ko'rish maydonining chegarasi uchun quyidagilar muhim rol uynashini uqtiradi: 1) ko'rish yo'llari analizatori chekka qismlarining holati; 2) markaziy nerv sistemasining umumiy faolligi; 3) insonning yoshi; 4) ko'rish analizatorining faoliyat ko'rsatish sharoiti; 5) insonning jinsi.

Amerikalik psixolog D.Veksler keksayishda aqlni o'lchash uchun 1939 yilda maxsus test ishlab chiqqan va "Katta kishilar aqlini o'lchash va baholash" nomli kitobida test o'tkazish usuliyatini batafsil bayon qilgan.

D.Veksler tavsiya qilgan formulaga binoan har qanday yoshdagi shaxsning aqliy kamolot darajasini mazkur yoshga munosib tarzda ishlab chiqsa bo'ladi. Buning uchun muallif aql koeffitsienti atamasidan foydalanadi:

$$AK = \frac{AD}{KD} \cdot 100$$

D.Veksler shkalasi bo'yicha AD – aqliy ko'rsatkichini, KD (keksayish darajasi) esa shaxsning kalendar yoshini anglatib keladi.

"Veksler batareyasi" 11 ta subtestdan iborat bo'lib, ulardan 7 tasi verbal (so'zlardan tuzilgan), 4 tasi noverbal (alomatlardan iborat)dir. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha eng yuqori natijaga 15–25 yoshlilar, boshqa ma'lumotlarga ko'ra 26–29 yoshlilar erishadilar: keyin 40–45 dan asta-sekin pasayish boshlanadi: 60 – 65 yoshlarda bu ko'rsatkich yanada quyiga tushadi.

D.Veksler keskin o'zgaruvchan va kam o'zgaruvchan yosh davri funksiyalariga alohida e'tibor beradi. Birinchisiga qisqa muddatli xotira, o'xshashlik, simvollar, Koss kubchalari: ikkinchisiga – lug'at boyligi, umumiy ma'lumotlilik, rasm tuzish (tartibga keltirish ma'nosida), tugallanmagan rasmlarni idrok qilish kiradi. Mazkur variatsiyalardan foydalanib, eksperimental psixologiyaga yangi ko'rsatkich kiritishni taklif qiladi, u deterioratsiya koeffitsienti deb ataydi (de-terioratsiya – yomonlashuv, buzilish, demakdir

$$DK = \frac{BK1}{BK2} \cdot 100$$

BK1 – barqaror ko‘rsatkich, BK2 – beqaror ko‘rsatkichni bildiradi.

Yosh odamlarda mazkur koeffitsient 5 foizdan oshmaydi, keksalarda esa 20 foizga yaqinlashadi. Ko‘rinib turibdiki, yosh ulg‘ayishi bilan nomutanosiblik darajasi o‘shib boradi.

D.Veksler testi to‘g‘risida har xil tanqidiy mulohazalar mavjud bo‘lsa-da, lekin muallifning yoshlarga tatbiq qilgan testi ularning aqliy tayyorgarligi darajasini, o‘qishga uquvligini bildirsa, keksalarda u hayotiy tajribalarga asoslangan donishmandlikni anglatadi, degan fikr to‘g‘ridir.

9.4. Keksalik davridagi shaxsning psixologik xususiyatlari

Keksalik davriga 75–90 yoshdagi erkak va ayollar (buva va buvilar) kiradi va bunday odamlarning boshqa yosh davrlaridagi odamlardan keskin farqlanadigan xususiyatlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Keksalarni jismoniy va aqliy faollikka moyil hamda passiv turmush tarziga ko‘nikkan qariyalar guruhlarga ajratish mumkin. Ijtimoiy faollik fahriyalar jamoasida, kasbiy jamoalar faoliyatida qatnashishda o‘z ifodasini topadi.

Keksalik davrida foni dunyodan umidsizlik tuyg‘usi paydo bo‘ladi va bu hol faollikni, istiqbol rejalarini tuzishga intilishni susaytiradi. Lekin “O‘g‘lini uylandirsam, dunyodan armonim yo‘q” qabilidagi mulohazalar doimiy odatga aylanib qolgan. Keksalikning ikkinchi muhim xususiyati betoblikda vasiyat qilish, qarindosh-urug‘lardan rozi-rizolik tilashishdir. Jismoniy harakat imkoniyatiga ega bo‘lgan qariyalar mehnat qilishga intiladilar, biroq uning mahsulidan ko‘ngillari sira to‘lmaydi. Ular tarixiy voqealarni tirik guvoh sifatida batafsil bayon qilib beradilar. Nutqdagi juz‘iy kamchiliklarni hisobga olmaganida (ayrim mantiqiy bog‘lanishdagi nuqson, talaffuzning buzilishi) keng ko‘lamdagi axborotlarni o‘zgalarga uzatish imkoniyatiga ega.

Biologik qarish psixik jarayonlar, holatlar, xususiyatlar va xatti-harakatlarda keskin o‘zgarishlarni vujudga keltiradi. Aksariyat sezgi organlari zaiflashadi, asab sistemasi kuchsizlanadi, ma‘lumotlarni qabul qilish (xotira) va ularni qayta ishlash, mohiyatini anglash (tafakkur), u yoki bu holatlarga nigohini to‘plash va unda muayyan muddat tutib turish (diqqat) qiyinlashadi... Irodaning kuchsizlanishi og‘riq sezgilariga nisbatan bardoshlilik tuyg‘usini yemira boshlaydi. Natijada tashqi ta‘sirni qabul qilishda diqqatni saralash xususiyati o‘z ahamiyatini yo‘qotib borishi sababli qari odam bola tabiatli arazchan, ko‘ngli bo‘sh, hissiyotga beriluvchan xarakterli bo‘lib qoladi. Shuning uchun ular bilan muloqotga kirishishda mazkur shaxsning sifatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Xotiraning zaiflashuvi qariyalarda xayolparastlik illatini keltirib chiqaradi, ko‘pincha esda olib qolish, esda saqlash va esga tushirish o‘rtasida ko‘pgina sabablarga ko‘ra nomutanosiblik tug‘iladi, natijada unutish jarayoni kuchayadi. Diqqatni muayyan ob‘ektga to‘play olmaslik oqibatida biron faoliyat turi ustida uzoq mashg‘ul bo‘la olmaslik vujudga keladi. Narsa va jismlarni noto‘g‘ri idrok qilish, ya‘ni illyuziyalar ko‘proq o‘rin egallaydi. Monokulyar va

binokulyar ko'rishda xilma-xillik yuzaga keladi. Xarakter xislatlarida chekinish, hadiksirash, ishonchsizlik hislari yetakchi rol o'ynay boshlaydi.

Psixologlardan I.Baylash va D.Zabeklar keksalarda xotira, idrok, mantiqiy tafakkur, eruditsiya, nutq sur'ati kabilarni tadqiq qilib, ular o'rtasidagi korrelyatsion bog'lanishni (xotira – 0,20, idrok – 0,28, mantiqiy tafakkur – 0,37, eruditsiya – 0,33, nutq tezligi – 0,40 ligini) aniqlaganlar. Amerikalik psixologlar Frend va Zabeklar keksalik davrida tafakkurning tanqidiyligini o'rganishda deduksiya va sillogizmlardan foydalanib, keksalikda tafakkurning ob'ekti torayishi va keskin rad qilish kuchayishini aniqlaganlar. D.Bromley qariyalarda ijodiy tafakkurning pasayishi, o'ta qiyinchilik bilan yangi sharoitga moslashuvini va dogmatizmga asoslanishini topgan.

B.A.Grekov so'z assotsiatsiyasi metodi asosida keksalarda xotira jarayonining xususiyatini tekshirgan. Uning ma'lumotlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1) 70–80 yoshlardagi keksalikda xotira (ayniqsa mexanik esda olib qolish) zaiflashadi;

2) 70–89 yoshlarda mantiqiy-ma'noli xotirada miqdorning ahamiyati saqlanadi;

3) obrazli xotira zaiflashadi;

4) 70–89 yoshlarda xotiraning barqarorlik negizida ma'noning ichki aloqasi yotadi;

5) uzoq muddatli xotira kuchsizlanadi;

6) 90 yoshda nutqning ichki bog'lanishi buziladi;

7) xotiraning obrazli, hissiy turlari nutqning tuzilishiga bo'ysunmay qoladi.

Psixologiyada qariyalarda aqliy faollikni o'rganishda korreksion sinov va Krepilin sinovidan foydalaniladi. Kamolotning umumiy modeli U. Shayening uch omilli variantlari yordamida yaratiladi.

Hozirgi zamon psixologiya fanida keksalikni uchta tomondan: ontogenez psixologiyasi, psixogerontologiya va tibbiyot psixologiyasi yo'nalishlarida o'rganish zarur ma'lumotlar to'plash imkoniyatini bermoqda.

Sog'lom qariyalarda donishmandlik umrning oxirgi nafasiga qadar saqlanishi tajribalarda qayd qilindi. Psixopatologik holatlar barcha qariyalar uchun majburiy bosqich emasligi ham tasdiqlangan.

Keksalik davrida, umuman ayollar bilan erkaklar o'rtasidagi donishmandlikda farq mavjud bo'lsa ham, lekin qariyalar orasidagi donishmandlik, donolik xislatlari ham ikkala ham jinsga xosdir. Shuning uchun ikkala jins o'rtasida biologik qarishda tafovut mavjud bo'lsa-da, lekin ruhiy jihatdan zaiflashuv jarayonida o'zaro yaqinlik hukm suradi.

Psixogerontologiyada yuksak ijodiy faoliyatning o'ziga xos ko'rinishlarini tadqiq qilish rassomlar, yozuvchilar va bastakorlarning ijodini, huquqshunoslarni qobiliyati va mahoratini hisobchilarning kasbiy malakalarini o'rganish yo'nalishlarida amalga oshirilgan.

G.Leman o'z tadqiqotlarida turli sohalardagi mutaxassislar faoliyatini tahlil qilib, ularning o'ziga xos xususiyatlarini atroflicha ifodalagan. Masalan, fransuz rassomi Klod Mone 50 yoshda 86 yoshigacha ijodiy quvvatini sira bo'shashtirmay, sermahsul mehnat qilgan. Uning ijodida hech qanday tushkunlik ro'y bermagan. Ijodiy mahsuldorlik evolusiyasi Titsian, L.Kronax, O.Tian, Mikelanujelez kabi o'nlab ijodkorlarga xosdir.

G.Leman o'z tadqiqotlarida ijodiy faollikning o'ziga xos ko'rinishlarini yozuvchi misolida o'rgangan. Muallif hind yozuvchisi R.Tagorning ijodiyotini tahlil qilib, uning ijod chuqqisi 69 yoshda bo'lganini aniqlagan (yozuvchilar ijodiyot chuqqisi 34 yoshda, 43 yoshda ham uchraydi). R.Tagorning 25 yoshida yozgan "Kelin" she'ri bilan 78 yoshda yozgan "Sarob" asari o'rtasidagi o'xshashlik va ustunlik chuqur ifodalangan.

G.Leman bastakor I.S.Bax (1685–1750) ijodiyotini tekshirib, uning durdona asarlari keksalikda yaratilganini aniqlagan. G.Leman o'z tajribalarida huquqshunoslik, hisobchilik kasblaridagi shaxslarni o'rganib, ular ijodiyotini muhim jihatlarini ochib bergan.

A.R.Luriya xotiraning o'ziga xos xususiyatini jurnalist misolida o'rganib, keksa kishilar psixikasi bo'yicha ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar to'plagan.

Keksalik yoshidagi chol va kampirlarda o'z shaxsiyatiga yangicha munosabatlar paydo bo'ladi. Ko'pincha ular o'zlarini kamroq bezovta qilishga, jismoniy kuch-quvvatni ayashga, ehtiyotkorlik bilan harakat qilishga odatlanadilar, organizmlarining toliqishiga yo'l qo'ymaydilar, iloji boricha nutq faoliyatiga kamroq murojaat qiladilar, ortiqcha axborotlarni qabul qilmaydilar. Shuning uchun keksayganda "jon shirin bo'lib qoladi".

Keksalikda er-xotin o'rtasidagi munosabat yanada mustahkamlanadi, yangi shakl va yangi sifat kasb etadi. Muloqot kezida barcha taassurotlar, ma'lumotlar, kechinmalar, his-tuyg'ular yuzasidan fikr almashadilar. Bir-birlarini qumsash, hamdardlik kabi yuksak tuyg'ular totuvlikni yanada mustahkamlaydi.

Keksalik davrining yana bir xususiyati boshqa kishilarga, begonalarga ham xayrixohlik bildirishdir. Ana shu yuksak insonparvarlik hissi tufayli ular yer yuzidagi jamiki inson zotiga yaxshilik tilaydilar. Bu so'nggi yuksak tuyg'u baynalmilalchilikning tabiiy ko'rinishidir. Qariyalardagi rahmdillik, poklik, orastalik, muloyimlik, samimiylik singari tuyg'ularning ifodalanishi boshqa yosh davridagi odamlar tuyg'usiga aslo o'xshamaydi. Shuning uchun "qari bilganni – pari bilmas", – degan naql bor.

9.5. Uzoq umr ko'ruvchilarning psixologik xususiyatlari

Yirik jahon psixologlari S.Pako, G.Offre, L.Bine, U.Maynot, E.Medavir, A.Komfort, I.V.Davidovskiy, B.G.Ananov, N.V.Nagorniy, Ye.D.Aleksandrova va boshqalar uzoq umr ko'rish sirlarini ekologik omillar orqali tushuntirishga harakat qiladilar. Aksariyat olimlarning fikricha, ekologik omillar insonning yashash sharoitiga, kamol topishiga, bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladigan

omillardir. Insonning ijtimoiy muhiti sharoitlari ichiga kasb mehnati, turmush tarzi, madaniyati va ma'naviyati kabilar kiradi.

Jahon fani to'plagan ma'lumotlarga ko'ra, ochiq havoda ortiqcha zo'riqishsiz jismoniy mehnat bilan shug'ullangan odamlarda harakatning tezligi, qad-qomatning tikligi, ma'naviy tetiklik, ruhiy faollik uzoqroq saqlanadi. Mana shu holat jismoniy tarbiya bilan doimiy shug'ullanuvchi kishilarda ham bo'ladi.

"Umri uzaytirish muammolari" nomli (1952) kitobda dog'istonliklarda uzoq umr ko'rishniqg acosiy sabablari quyidagilar ekani ta'kidlangan: 1) Respublikaning tog'li qismidagi iqlim sharoiti va jo'g'rofiy omillar, 2) sutkasiga 3-4 marta iste'mol qilinadigan go'shtli, o'simlik moyli va sutli oziq-ovqatlar, chekishning, ichish va ortiqcha jinsiy aloqaning ta'qiqlangani; 3) avlodan-avlodga asrlar davomida o'tib kelayotgan madaniy an'analar, o'ziga xos turmush tarzi va uning xususiyatlari; 4) gigienaning barcha qonun va qoidalariga rioya qilinishi va butun umr bo'yi jismoniy mehnat bilan shug'ullanish; 5) bir maromda ham passiv, ham aktiv hordiq chiqarish; 6) aholi turmush darajasining moddiy-maishiy jihatdan yaxshilanishi va hokazolar.

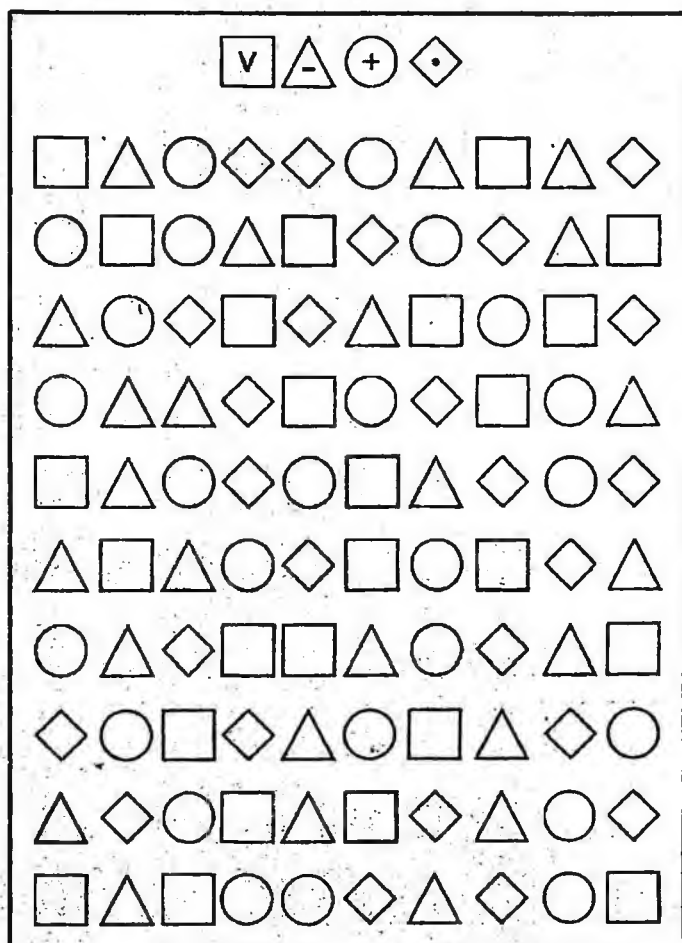
S.Pako va uning izdoshlari ta'kidlaganidek, keksayish jarayonida ayrim psixofiziologik va psixologik jarayonlarning barqarorlashuvi inson umrining uzayishiga, unda ijodiy faollik uzluksiz davom etishiga yordam beradi, aqliy mehnat bilan doimo shug'ullanuvchi keksa odamlarda mantiqiy xotira saqlanadi. Shu bilan birga iqtidorli va aqlni peshlash mashqlari bilan shug'ullangan kishilarda ham intellektning yuksak darajasi saqlanib, boshqa bilish funksiyalarining faoliyati bir tekis harakatni vujudga keltiradi.

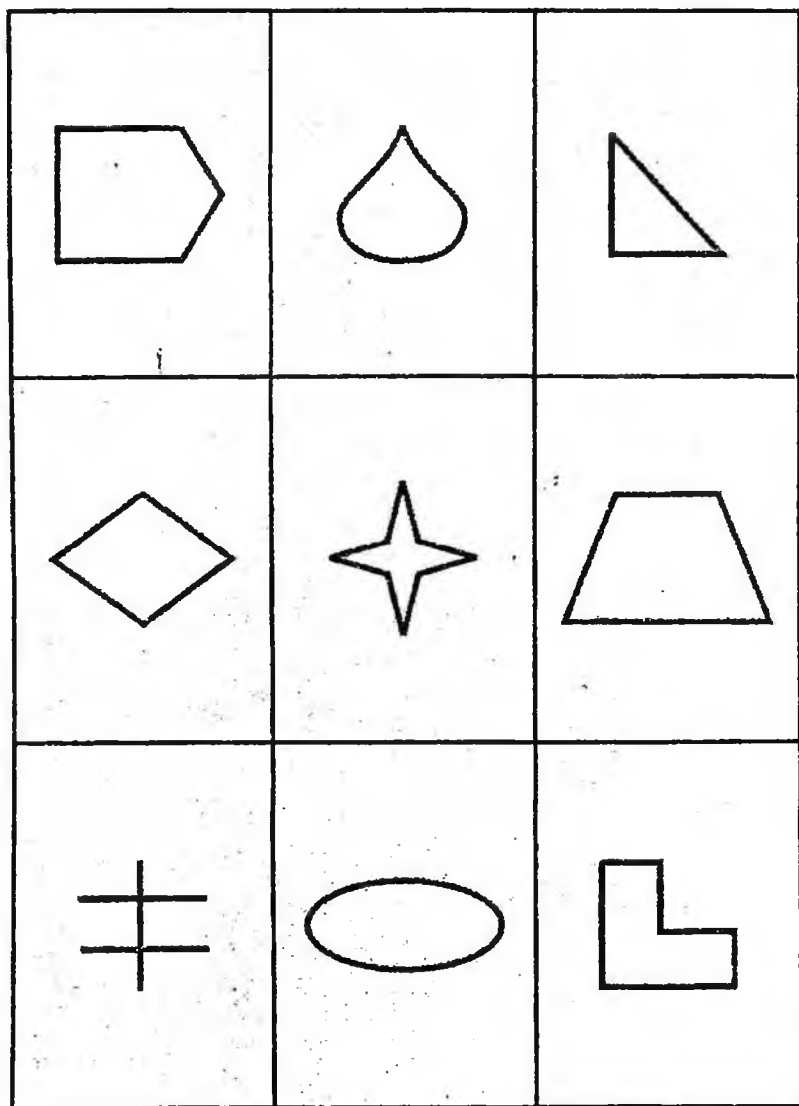
Uzoq umr ko'rishning, umr uzayishining muhim omillaridan yana bittasi kasb-korlik faoliyatiga bog'liq psixik holatning barqarorlashuvidir. Ana shu holatga insonning ko'rish idrokida fazoni farqlash (fazoviy tasavvur) qobiliyati kiradi. Fransuz gerontologi va oftalmologi G.Offre "Gerontologiya asoslari" (1960) kitobidan joy olgan "Ko'zning keksalarga xos o'zgarishi" asarida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar keltiradi. Uning fikricha, keksalikda presbioniya (grekcha, qarilikda ko'rishning zaiflashuvi) hodisasi ro'y berib, yaqinni ko'rish yomonlashadi. G.Offrening fikricha, 10 yoshdan ko'rish akkomodatsiyasining kuchi pasayishi, agarda 10 yoshda akkomodatsiya kuchi 16 dioptriya (grekcha optik o'lchov) teng bo'lsa, 40-45 yoshda-4, keyinchalik esa 1 bir dioptriya tushib ketishi mumkin. 50-60 yoshlarda akkomodatsiya o'zining eng quyi darajasiga tushadi, biroq shundan keyingi yosh davrlarida barqarorlashib boradi. Jahon psixologiyasi fani ma'lumotlariga qaraganda, akkomodatsiyaning kuchi shunchalik kamayib boradiki, yaqinni faqat kuzoynak bilan ko'riladigan bo'ladi.

Ba'zi manbalarda mayda narsalar bilan shug'ullanmaydigan, ko'zi uzoqni ko'rishga o'rgangan odamda akkomodatsiya yuksak darajada saqlanishi, ko'z xiralashuvi juda sekin, goho butunlay ro'y bermasligi mumkin.

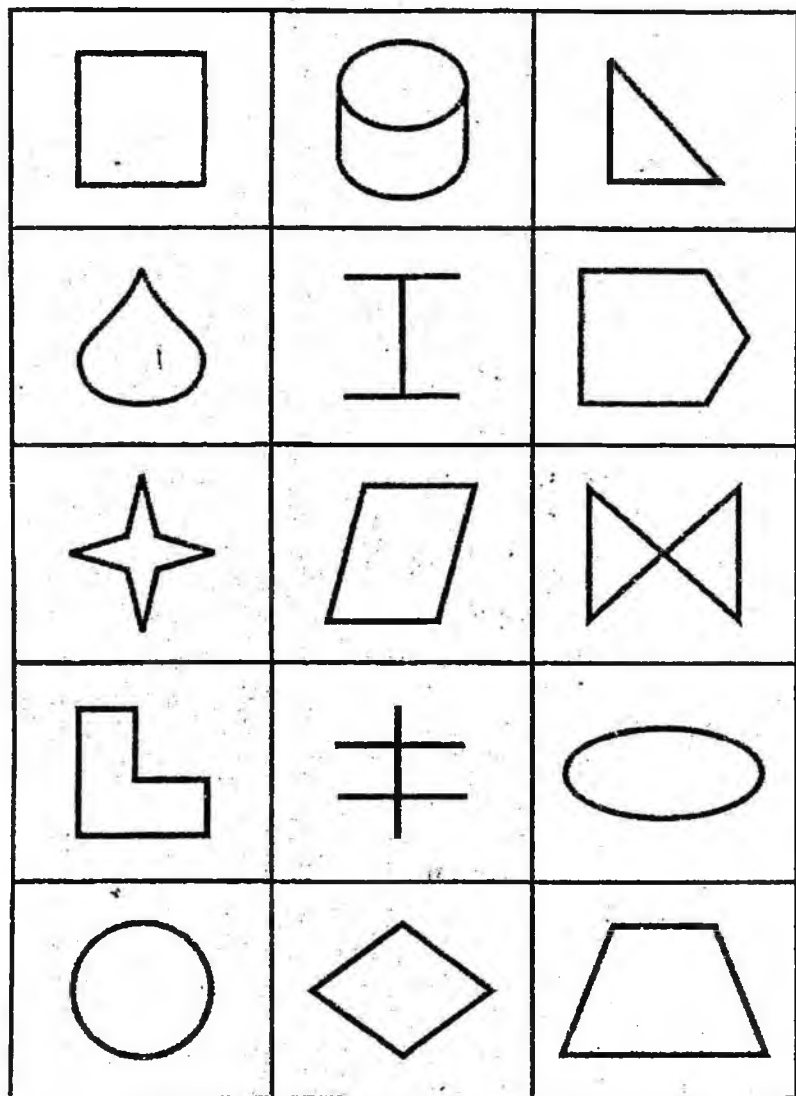
M.Ya.Lojechnikova va L.N.Kuleshovaning aniqlashicha, haydovchilar, temiryo'Ichilar, ovchilarning ko'rish sezgirligi yoshligida 1 yoki 1,5 birlikka teng bo'lsa, uzoq yillardan keyin ham o'zgarmasligi mumkin.

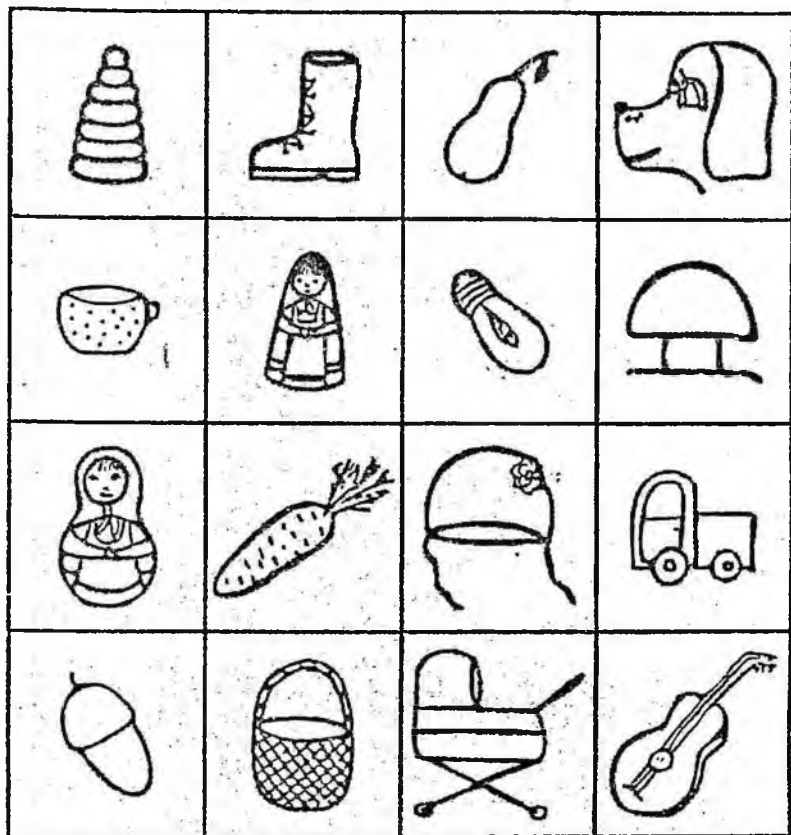
I.V.Davidovskiy va B.G.Ananevlar ta'kidlaganidek, qarish va uzoq umr ko'rish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Binobarin, umrni uzaytirishning juda ko'p omillari bor. Yuqorida uzoq umr ko'rishning ekologik omillari ifodalandi, lekin uning psixologik, ijtimoiy-psixologik omillari, manbalari va mexanizmlari ham mavjuddir. Umuman aytganda, insonning umrini uzaytirish uchun shaxslararo yaxshi munosabat, shirin muomala, samimiy muloqot, oilaviy totuvlik, asab sistemasini asrash, barqaror his-tuyg'u, hamdardlik, psixik faollik, irodaviy tetiklik bo'lishi zarur.

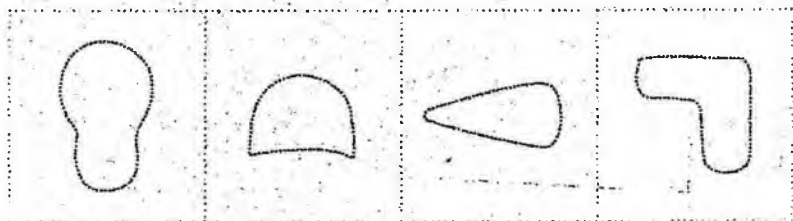

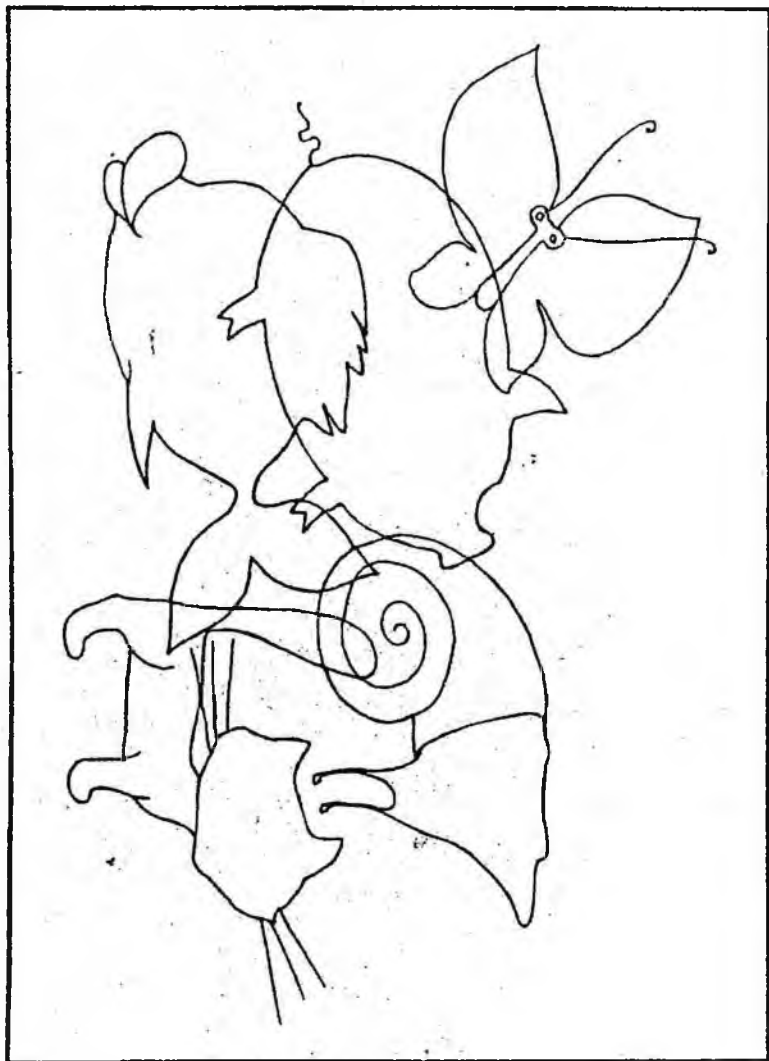
5	2	13	7	4
9	11	6	3	12
15	1	10	8	14

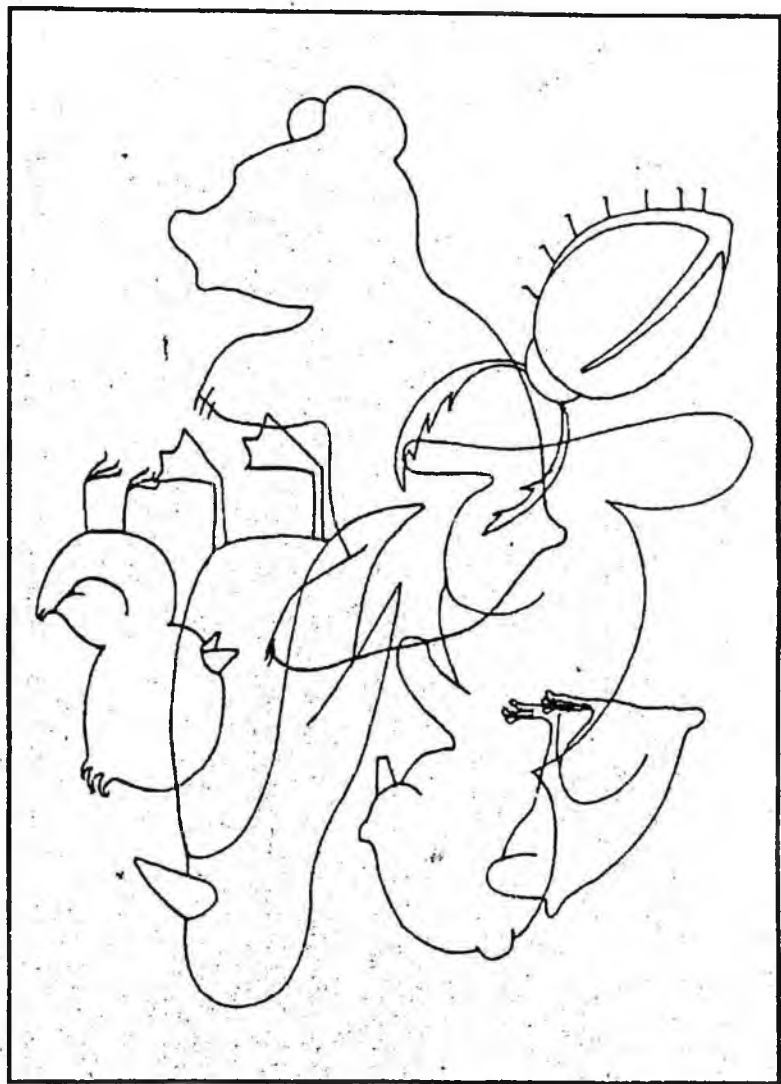

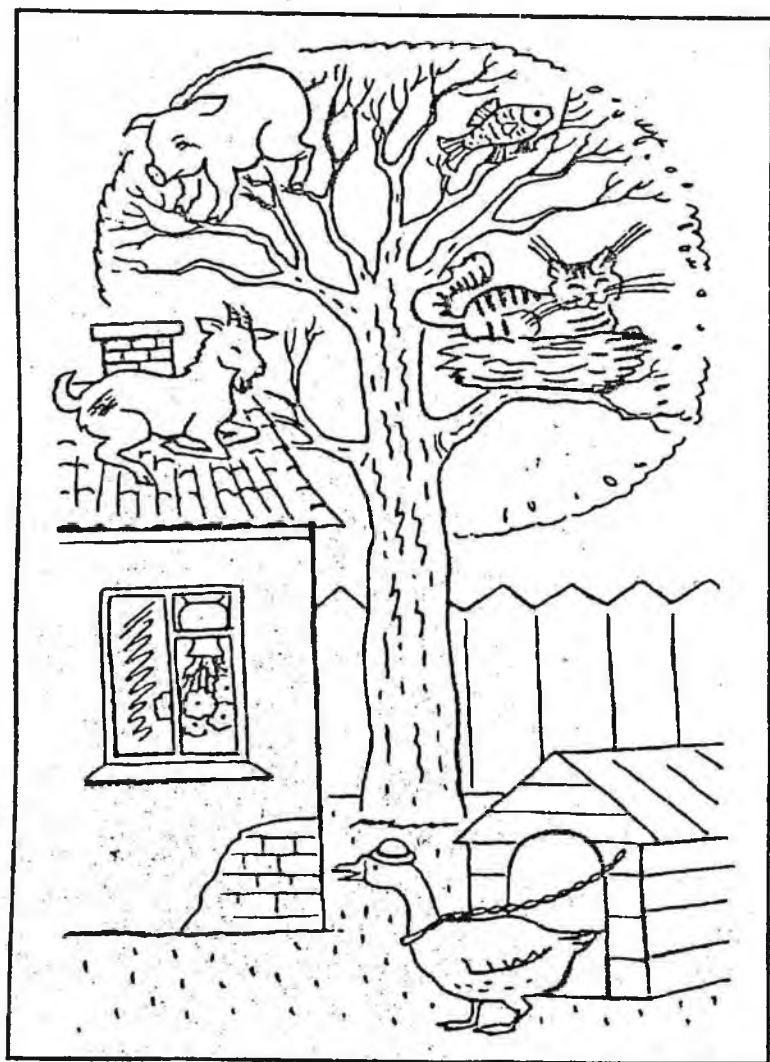

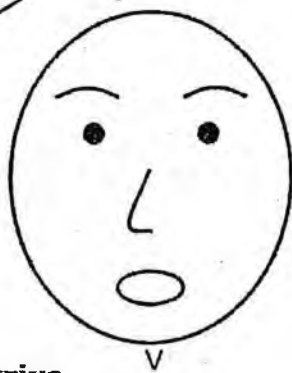
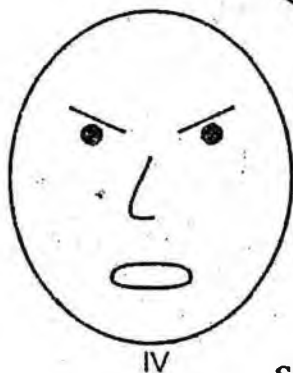
BC-4

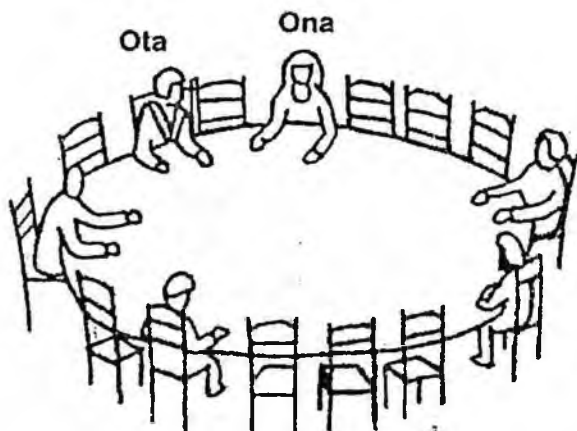

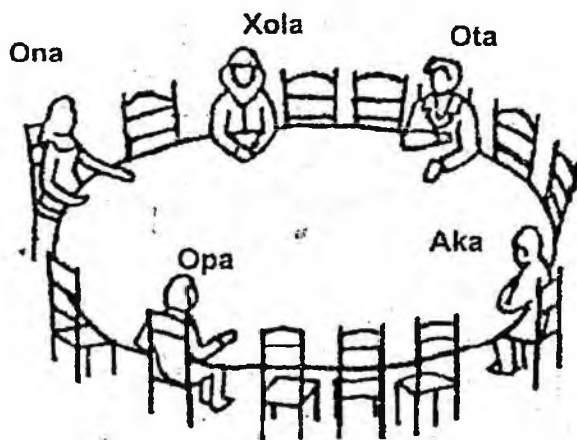

Sotsiometriya

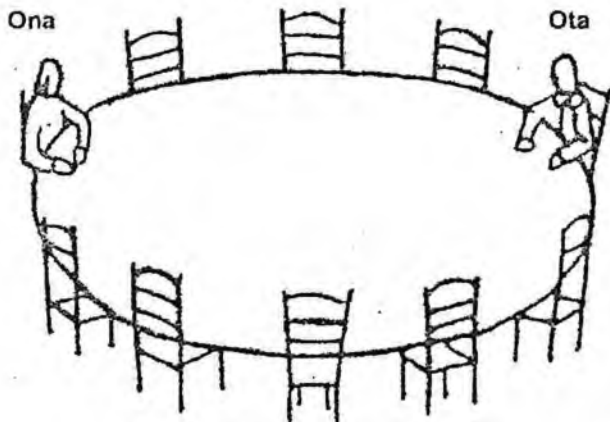
1. Mana turli kishilar o'tirgan stol.
Sen o'zing o'tiradigan joyga X belgistini qo'y.

I
II
III
IV
V
VI
VII

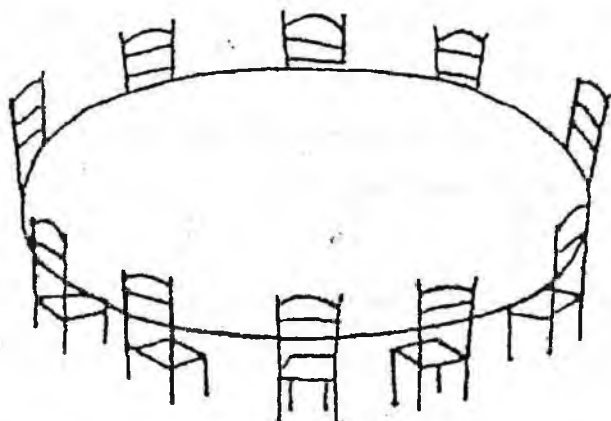
2. O'zing o'tirgan joyga X ni belgilab qo'y

II
III
IV

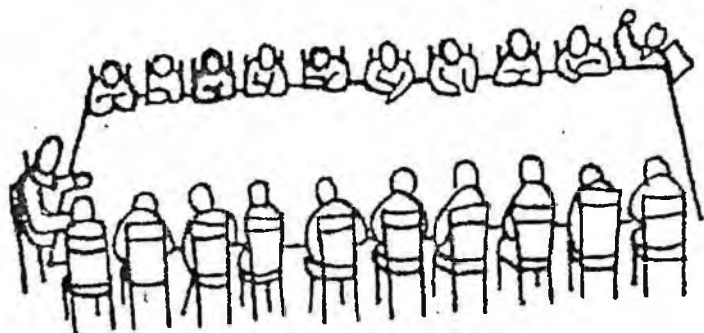
3. O'zing o'tirgan joyga X qo'y.

I
II
III

4. Endi bir necha kishi bilan o'zingni stol atrofiga o'tkazib chiq. Ularning qarindoshlik munosabatlarini (oyim, dadam, ukam, singlim, (yoki) do'stim, o'rtog'im, sinfdoshim) belgilab qo'y.

I
II
III
IV
V
VI
VII

5. Mana shu stol boshida sen yaxshi biladigan kishi o'tirildi. Sen qayerga o'tirgan bo'larding? Bu kishi kim?

II
IV
VII
VIII

Aka			Ota va ona
Opa			

6. Sen yozgi ta'til vaqtida o'z ollang bilan birga katta uylari bor xonadonda dam olasan, deylik. Sizlarning ollangiz bir nechta xonani egallagan. O'zing turadigan xonani tania.

III
IV

7. Tanishlaringnikida ko'pdan beri mehmondasan. X belgisi bilan o'zing yashashga tanlagan xonani ko'rsat.

Ota Ona	va			
Buvijon va Buvajon				

8. Yana tanishlaringnikida mehmondasan. X belgisi bilan o'zingni va boshqa oila a'zolarini xonalarini ko'rsat.

9. Bir kishiga kutilmagan sovg'a berishga qaror qilishdi.
Sen shunday qilishni hojlaysanmi? Kimga?
Ehtimol, buni senga farqi yo'qdir?
Quyida yozib qo'y:

I
II
IV
V
VI
VII
XI
XII

10. Sen bir necha kun dam olishga boorish imkoniga egasan,
Lekin sen boradigan joyda faqat bitta joy bor:
Bittasi-sen uchun, ikkinchisi-boshqa kishi uchun.
Sen o'zing bilan birga kimni olgan bo'larding?

I
II
IV
V
VI
XI

11. Sen qandaydir qimmatbaho narsangni yo'qotib qo'yding.
Sen bu noxush xabarni birinchi bo'lib kimga aytgan bo'larding?
Quyida yozib qo'y:

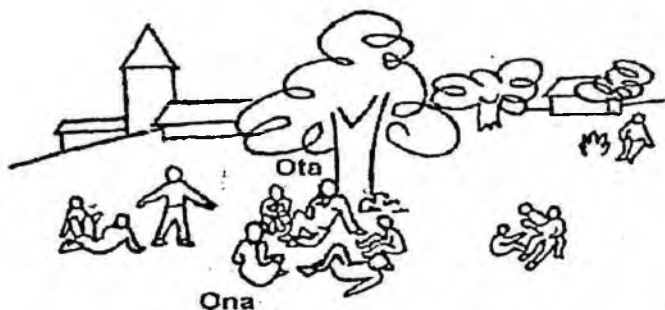
I
II
IV
V
VI
VII

12. Sening tishing og'riyapti, deylik, og'riga tishingni
Oldirish uchun tish do'xtiriga borishing kerak.
Sen o'zing borasanmi? Yoki biror kishi bilanmi?
Agar biror kishi bilan bo'lsa, bu kishi kim?
Buni yoz.

I
II
IV
V
VI

13. Sen imtixon topshirding. Bu haqda birinchi bo'lib kimga
aytasan? Quyida yozib qo'y.

I
II
IV
V
VI
VII

14. Sen shahar tashqarisiga sayrga chiqding.
O'zing qayerda ekanliginga X belgisini qo'y.

I
II
III
IV
VI
XI

15. Boshqa sayrdasa, bu gal qayerda ekaningni belgilab qo'y.

I
II
IV
VI
XI

16. Bu gal qayerda turibsan?

IV
VI
X
XI

17. Endi bu rasmda bir necha kishini va o'zingni joylashtir. Chizib chiq yoki X belgisini qo'y. Ular qanday kishilar ekanligini yozib chiq.

I
II
III
IV
V
VI
VII
XI

18. Senga va boshqa ayrim kishilarga sovg'alar berishdi. Kimdir hoshqalarga qaraganda yaxshiroq sovg'a oldi. Sen bu sovgani olgan kdm bo'lishini istar eding? Ehtimol, bu sen uchun baribirdir? Yozib chiq.

I
II
IV
V
VI

19. Sen uzoq yo'lga o'tlanayapsan, tug'ishganlaingdan
uzoqqa jo'nab ketasan. Hammadan ko'ra kimni
ko'proq sog'ingan bo'larding?

I
II
III
IV
V
VI
VII
XI

20. Mana, sening do'stlaring sayr qilgani ketishyapti.
Sen o'zing qayerda ekanliginga X belgisini qo'y.

IX

21. Sen kimlar bilan o'ynashni yaxshi ko'rasan?
Yoshi sen bilan teng o'rtoqlaring bilan
Sendan kichikroqlar bilan
Sendan kattaroqlar bilan

Bo'lishi mumkun bo'lgan javoblardan birini ostiga chizib qo'y.

22. Bu- o'yin maydonchasi.
Sen qayerda ekanligiga X belgisini qo'y.

VIII
IX
X
XI

23. Bular sening o'rtoqlaring. Ular senga ma'qul
bo'lmagan sababga ko'ra janjallashib qolishdi.
Shunda sen qayerda bo'lishingga X belgisini qo'y.

VIII
X
XI

24. Bular o'yi qoidalarini deb janjallashayotgan o'rtoqlaring.
O'zingni qayerda ekanligingni belgilab qo'y.

VIII
X
XI

25. O'rtog'ing seni ataylab itarib yubordi vas en yiqilib tushding. Endi sen nima qilgan bo'larding:

Yig'laysan
O'qituvchiga shikoyat qilasan
O'rtog'ingni urasan
Uni ogohlantirasan
Hech narsa demaysan
Bu javoblardan birining ostiga chizib qo'y.

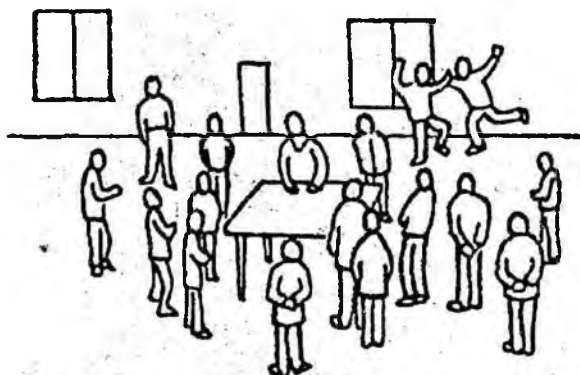
V
XII

26. Mana bu senga tanish bo'lgan idishi.
U stullarda o'tirgan bolalarga nimalarnidir
gapirmoqda. Sen ularning orasidan
Qayerda ekanligini X bilan belgila.

VII
VIII

27. Sen oyingga ko'p yordam berasanmi?
 Ozmi?
 Kammi?
 Javoblardan birining tagiga chizib qo'y?

28. Bu kishilar stol atrofida turishibdi, ulardan biri nimanidir tushuntirmoqda. Sen tinglayotganlar orasida turibsan. O'zingni belgilab qo'y.

VII
 VIII
 XII

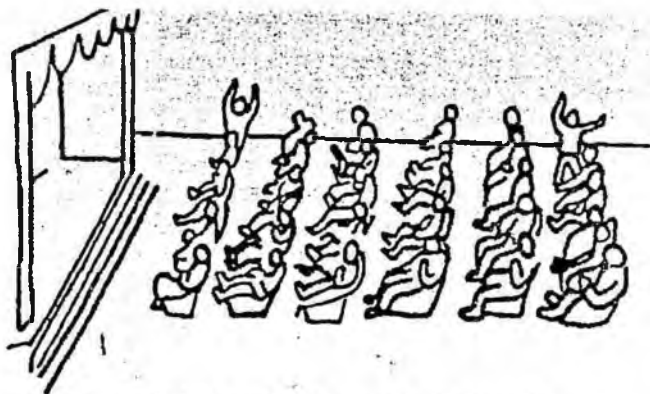
29. Sen va o'rtoqlaring sayrga chiqqansizlar, bir ayol kishi nimalarnidir tushuntirmoqda. Sen qayerda turganliginga X belgisini qo'y.

VII
 VIII
 XI

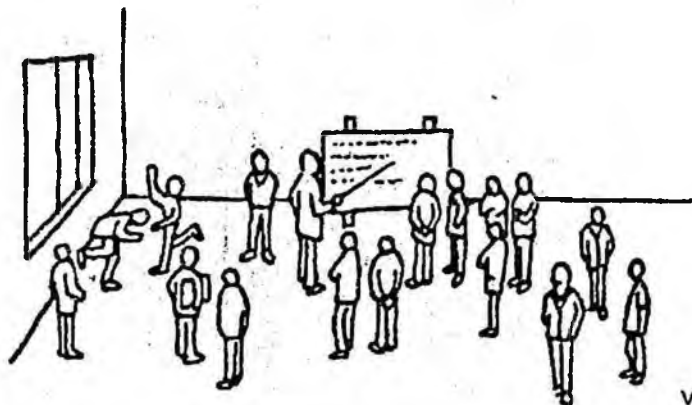
30. Sayr vaqtida hamma o'tlar ustiga
o'tirdi. O'zing qayerda ekanligingni
belgilab chiq.

IV
V
VI
VII
VIII
XI

31. Bu kishilar spektakl tomosha qilishayapti.
O'zing qayerda o'tirganingni X bilan belgila.

VIII

32. Bu yerda jadvalni tomosha qilishayapti. O'zing qayerda turganini X bilan belgila.

VII
VIII
XII

33. O'rtoqlaringdan biri sening ustingdan kulayapti.

Sen nima qilasan?

Yig'laysanmi?

Yelkangni qisasanmi?

O'zing uni ustidan kulasanmi?

Uni haqoratlab urasanmi?

Bu javoblardan birining ostiga chizib qo'y.

34. O'rtoqlaringdan biri do'sting ustidan kulayapti?

Yig'laysanmi?

Yelkangni qisasanmi?

Uning ustidan kulasanmi?

Uni haqoratlab, urasanmi?

Javoblardan birining ostiga chizib qo'y.

35. O'rtog'ing sening ruchkangni ruxsatsiz olib qo'ydi.

Yig'laysanmi?

Shikoyat qilasanmi?

Baqirasanmi?

Tortib olishga urinasanmi?

Uni ura boshlaysanmi?

Bu javoblardan birini ostiga chizib qo'y.

36. sen loto o'ynayapsan, ikki marta ketma ket yutqazasan. Sen bundan hafamisan? Nima qilasan?

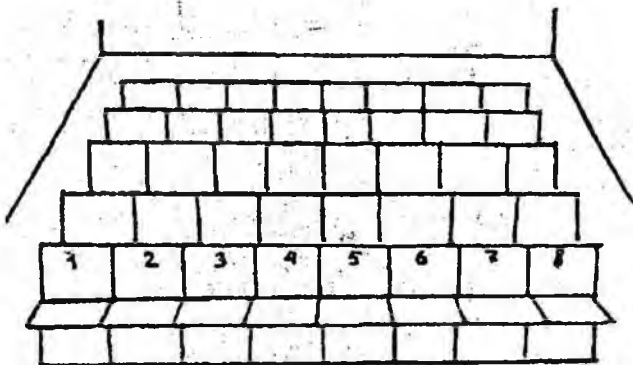
Yig'laysanmi?

Yana o`yinni davom ettirasanmi?
Hech narsa demaysanmi?
Jahling chiqa boshlaydimi?
Javoblardan birining ostiga chizib qo`y.

37. otang senga o`ynab kelishga ruxsat bermaydi. Sen nima qilasan:
Hech narsa demaysan?
Qovog`ingni solasanmi?
Yig`lay boshlaysanmi?
Norozilik bildirasanmi?
Taqiqqa qarshi borishga intilasanmi?
Kerakli javobni ostiga chizib qo`y.

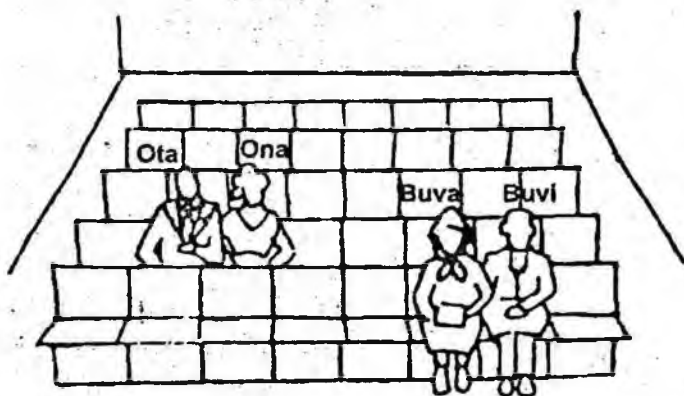
38. Oying senga o`ynab kelishga ruxsat bermaydi.
Sen nima qilasan:
Hech narsa demaysan?
Yig`lay boshlaysanmi?
Qovog`ingni solasanmi?
Norozilik bildirasanmi?
Taqiqqa qarshi borishga intilasanmi?
Kerakli javobni ostiga chizib qo`y.

**39. O`qituvchi tashqariga chiqib ketdi va sinfga qarab
turishni senga topshirdi. Sen bu topshiriqni bajarishga
qodirmissan? quyida yozib qo`y.**

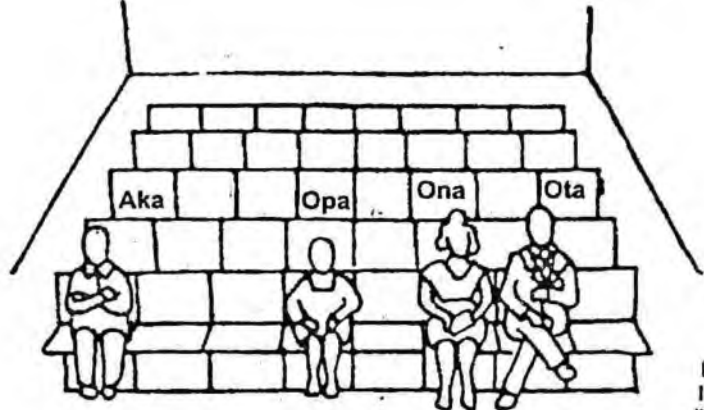
40. Sen oila a'zolaring bilan kinoga bording.
Kinoteatrda bo'sh joylar ko'p ekan.
Sen bilan birga kelganlar qayerda o'tirishadi?

I
II
IV
V
VI
VII
XI

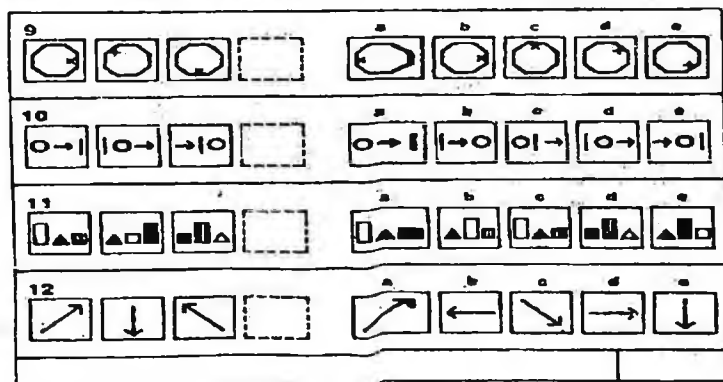
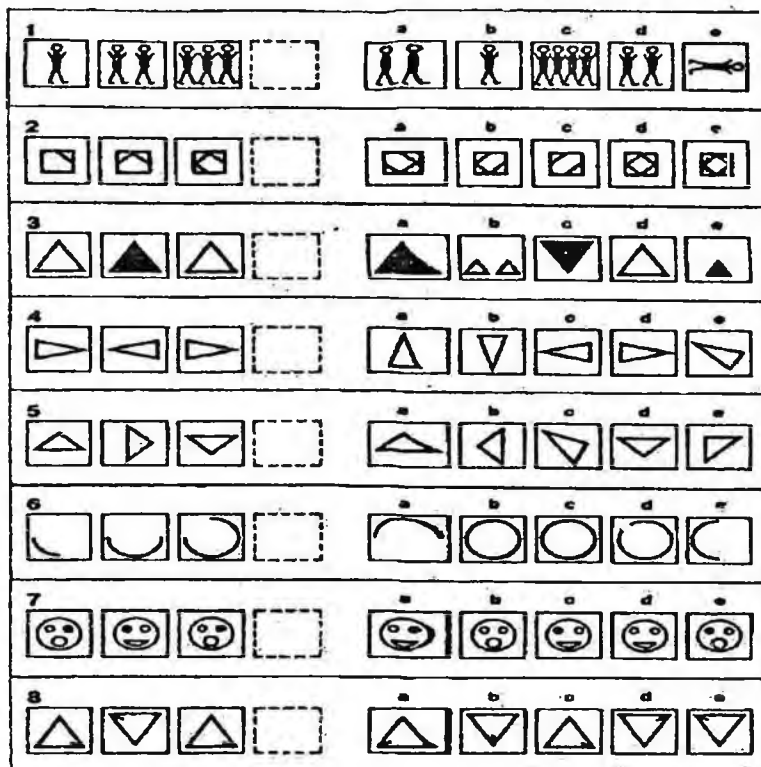
41. Kinoteatrda bo'sh joylar ko'p.
Qarindoshlaring o'z joylarini egallab bo'lishdi.
O'zing o'tirgan joyga X belgisini qo'y.

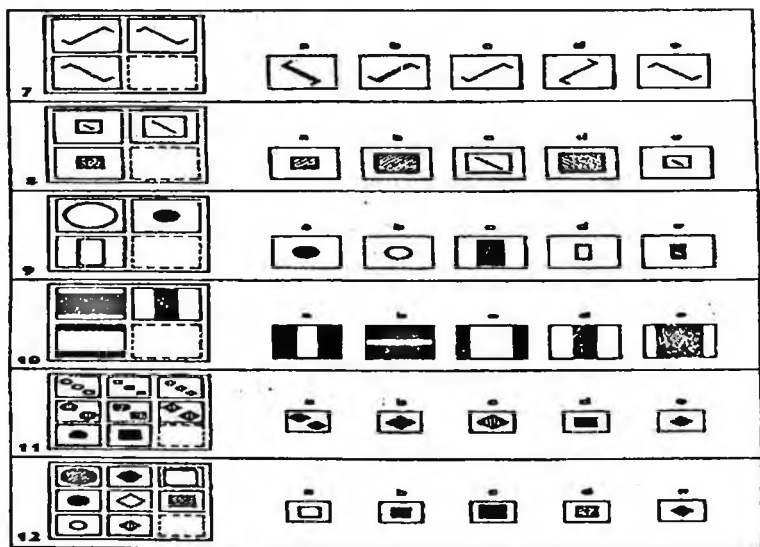
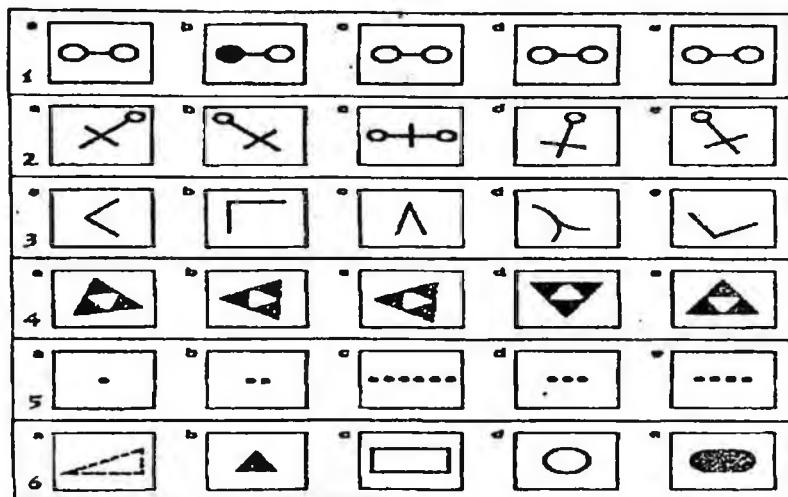
I
II
V
XI

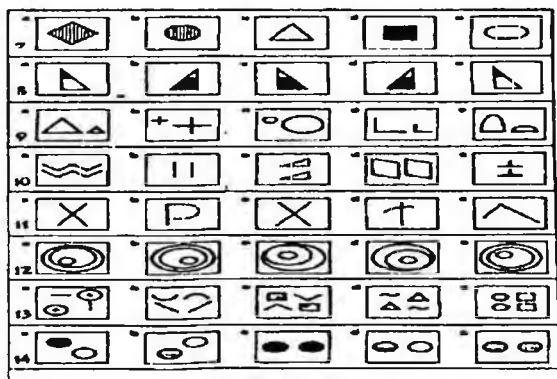
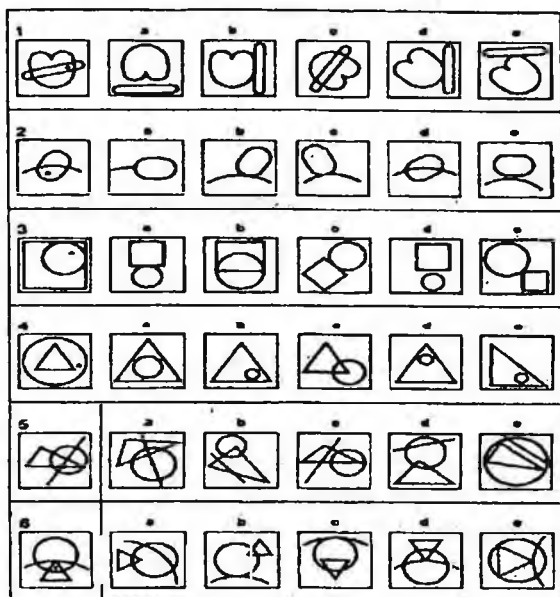

42. Yana kinoteatrda. Sen qayerda o'tirasan?

I
II
IV
XI

№	Ta'kidlar	Doimo	Ba'zan	Kamdan- kam	Hech qachon
1	Shuncha yumushlar bilan yakka o'zim shug'ullanayotgan imdan baxtsizman				
2	Dardlashadigan insonim yo'q				
3	Yolg'izligi menga bardosh berishim amrimahol				
4	Menga muloqot yetishmaydi				
5	Nazarimda hech kim meni tushunmayapti				
6	Kimdir menga qo'ng'iroq qilib qolar yoki xat yozib yuborar deb umid qilaman				
7	Men murojaat qilishim mumkin bo'lgan hech kimsa yo'q				
8	Hozir hech kim bilan yaqin emasman				
9	Atrofimdagi ilar mening qiziqish va dunyoqarashimni qadrlamaydilar				
10	O'zimni tark etilgandek his qilaman				
11	Atrofimdagi insonlar oldida o'zimni erkin sezib ular bilan muloqotga tez kirisha olmayman				

12	O'zimni juda yolg'iz his qilyapman				
13	Mening ijtimoiy aloqa va munosabatlarim yuzaki				
14	Ulfatchilik ni juda yoqtiraman				
15	Aslida meni kimligimni hech kim bilmaydi				
16	O'zimni boshqalardan yakkalanib qolgandek his etyapman				
17	Meni rad etishganidan juda baxtsizman				
18	Do'st orttirishim juda qiyin				
19	Boshqalar meni ajratib yakkalantirib qo'ygandek his etyapman				
20	Odamlar yonimda bo'lsa ham ular mendan yiroqda				

Tugallanmagan gaplar

1. Agar hamma menga qarshi bo'lsa, men

2. Men doimo xohlardimki,

3. Kelajak menga

tuyuladi.

4. Tentakligini bilamanu, amino
dan
qo'rqaman.
5. Men bolaligimda
6. Aksariyat boshqa oilalarga qaraganda mening oilam
7. _____
ni unutish uchun barcha narsa qilishga
tayyorman.
8. O'ylaymanki, hali
amalga oshirishga qodirman.
9. Agar _____
-da edi, o'zimni juda baxtli inson deb hisoblardim.
10. Umid qilamanki, _____
11. Ko'pchilik do'stlarim meni
dan qo'rqishimni
bilmaydilar.
12. Kasal bo'lishimga qadar men
13. Mening oilam menga
- munosabatda.
14. Hayotimdagi eng katta xatoim bu
15. Hayotimdagi yashirin niyatim bu
16. Bir kunmas — bir kun

17. Men

istardim. _____ dan qo'rqmaslikni

18. Agar yana qaytadan yosharib qolsam,

19. Menga ma'lum ko'pchilik oilalar

20. Avvallari

hisoblardim. _____ uchun o'zimni aybdor

21. Omadim yurishmaganda men

22. Hayotimda eng ko'p

xohlardim.

23. Qariganimda

24. Xavfsirashlarim ko'pincha meni _____

25. Bolaligimdagi eng yorqin xotiralar

26. Bolalik chog'imda oilam

27. Umrimda sodir etgan eng og'ir ishim bu

1. Xizmat shoxsupasidagi ko'tarilishlar inson qobiliyati va intilishlariga qaraganda ko'proq qulay vaziyatlarga bog'liq.

2. Ajralishlarning ko'pchiligi er-xotinning bir-biriga moslashishni xohlamaganidan yuz beradi.

3. Kasallik bu vaziyat taqozosi; agar peshonada kasal bo'lish bitilgan bo'lsa, buni o'zgartirib bo'lmaydi.

4. Odamlarning o'zi atrofdegilarga qiziqish va hayrixohlik bildirmaganlari uchun yakkalanib qoladilar.

5. Niyatlarim amalga oshishi asosan omadga bog'liq.

6. O'zga insonlarga yoqish uchun qilingan har qanday urinish befoydadir.

7. Tashqi vaziyatlar, ota-ona va moddiy ta'minlanganlikning oila baxtli hayotiga ta'siri er-xotin munosabatlariga qaraganda kam bo'lmaydi.

8. Men bilan sodir bo'layotgan narsalarga ta'sirim kuchsizligini his qilaman.

9. Ko'pincha rahbariyat qo'lostidagi xodimlar xatti-harakatini to'liq nazorat qilishi ularning mustaqil qaror qabul qilishiga qaraganda samaraliroq.

10. Maktabdagi baholarim mening intilishlarimga qaraganda ko'proq tasodifiy voqealarga (masalan, o'qituvchimning kayfiyatiga) bog'liq bo'lgan.

11. Biror narsani rejalashtirganimda ko'pincha men buni amalga oshira olishimga qat'iy ishonaman.

12. Ko'pchilikka omad yoki baxt bo'lib tuyulgan voqelik aslida maqsad sari uzoq va sarmashaqqat intilishlarning natijasidir.

13. Fikrimcha, sog'lom hayot tarziga amal qilish vrach va dori-darmonlarga qaraganda ko'proq yordam berishi tayin.

14. Agar odamlar bir-biriga mos bo'lmasalar, ular qanchalik intilmasinlar, baribir oilaviy hayotni yo'lga qo'ya olmaydilar.

15. Ko'pincha boshqa insonlar men qilgan yaxshiliklarning qadriga yetadilar.

16. Ota-onalar farzandlarini qanday tarbiyalasalar, ular shunday inson bo'lib ulg'ayadilar.

17. Menimcha, qulay vaziyat yoki taqdirning ahamiyati hayotimda unchalik katta emas.

18. Men uzoqni ko'zlab reja tuzishga harakat qilmayman, chunki ko'p narsa vaziyat qanday tus olishiga bog'liq.

19. Maktabdagi baholarim mening intilishlarim va tayyorgarlik darajamga bog'liq bo'lgan.

20. Oilaviy nizolarda men ko'pincha qolgan oila a'zolarini emas, o'zimni aybdorroq sezaman.

21. Odamlar hayoti asosan falak gardishiga bog'liq bo'ladi.

22. Men o'zim mustaqil ravishda qaror qabul qilishga asoslangan boshqaruvni ma'qul ko'raman.

23. O'ylaymanki, hayot tarzining kasalliklarimga aloqasi yo'q.

24. Aynan noqulay vaziyatlarga insonlarni muvafaqqiyatga erishishlariga halaqit beradi.

25. Tashkilotning muvafaqqiyatsiz boshqaruvida unda faoliyat ko'rsatayotgan xodimlarining o'zi aybdor.

26. Aksariyat hollarda oilamda vujudga kelgan shaxslararo munosabatlarga hech qanday ta'sir ko'rsata olmasligimni his qilaman.

27. Agar buni juda xohlasam, istagan insonni o'zimga rom eta olaman.

28. Kelajak avlodga shunchalik ko'p omillar ta'sir etadiki, ota-onalar farzandlari tarbiyasi uchun qilgan say-harakatlari, intilishlari ko'pincha befoйда ketadi.

29. Hayotimda yuz berayotgan hamma voqealarga o'zim sababchiman.

30. Rahbarlar nima uchun boshqa emas, aynan shu qaror qabul qilganlarini tushunish qiyin bo'ladi.

31. O'z ishida muvafaqqiyatga erisholmagan inson buning uchun yetarlicha sa'y-harakat qilmagan.

32. Ko'pincha men oila a'zolarimdan nimani talab qilsam o'shanga erishaman.

33. Hayotimda ro'y bergan noxushlik va baxtsizliklarga asosan o'zgalar sababchi.

34. Agar bolani to'g'ri parvarishlab issiq kiyintirilsa, uni albatta shamollab qolishdan saqlasa bo'ladi.

35. Og'ir vaziyatlarda men muammolar o'z-o'zidan hal bo'lib ketishini kutib turishni afzal ko'raman.

36. Muvafaqqiyat qulay vaziyat yoki omadga bog'liq emas, balki mashaqqatli mehnat mahsulidir.

37. Oilamning baxti menchalik hech kimga bog'liqmasligini his qilyapman.

38. Nima sababdan ba'zi odamlarga yoqishimu, boshqalarga umuman yoqmasligimni tushuna olmayman.

39. Men boshqa insonlardan yoki taqdirdan umidvor bo'lganga qaraganda o'zimga tayanishni afzal ko'raman.

40. Afsuski, odam qadr-qimmatini u qancha harakat qilmasin e'tibordan chetda qolaveradi.

41. Oilaviy hayotda shunday vaziyatlar bo'ladiki, ularni hal qilishga qanchalik harakat qilmasinlar, urinishlar zoe ketadi.

42. O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarolmagan qobiliyatli insonlar bunda faqat o'zlarini ayblashlari lozim.

43. Hayotimdagi aksariyat yutuqlarim faqat boshqa insonlar tufayli amalga oshgan.

44. Hayotimdagi ko'pgina muvafaqqiyatsizliklar bilimsizlik va dangasalik sababli vujudga kelib, omad yoki omadsizlikka unchalik bog'liq bo'lmagan.

“Hayot mohiyati” testi

Hurmatli Sinaluvchi! Quyidagi testda Sizga bir-biriga qarama-qarshi fikrlar taqdim qilingan. Ulardan o'zingizga eng mosini tanlang.

Bunda:

3 - butunlay qo'shilaman;

2 - ma'lum darajada qo'shilaman;

1 - arang qo'shilaman;

0 – har ikkala ta'kid to'g'ri keladi kabi mazmunda foydalanilgan.

1. Odatda men juda zerikaman	3 2 1 0 1 2 3	Ko'pincha men g'ayrat-shijoatga to'laman
2. Hayotni zavqli va hayratlanarli deb hisoblayman	3 2 1 0 1 2 3	Hayotni juda osuda va o'zgarishsiz (bir xil) deb o'ylayman.
3. Hayotimda aniq maqsad va niyatlarga ega emasman.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotimda aniq maqsad va niyatlarim bor.
4. Hayotim menga mazmunsiz va maqsadsiz bo'lib tuyuladi.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotimni mazmunli va aniq maqsadli deb hisoblayman.
5. Har bir kunni men yangi va betakrordek his etaman.	3 2 1 0 1 2 3	Har bir yangi kunim boshqa har qanday odatiy kunlarimdan farq qilmaydi.
6. Nafaqaga chiqqanimda o'zim orzu qilgan mashg'ulot bilan shug'ullanaman.	3 2 1 0 1 2 3	Nafaqaga chiqqanimda o'zimni hech qanday ortiqcha tashvish bilan ovora qilmayman.
7. Hayotim orzu qilganimdek kechyapti.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotim ko'nglimdagidek kechmayapti.
8. Hayotimdagi rejalarimni amalga oshirishda muvafaqqiyatga erishganman.	3 2 1 0 1 2 3	Rejalashtirgan maqsadlarimning aksariyatini amalga oshirishga ulgurmaganman.

9. Hayotim zerikarli va mazmunsiz	3 2 1 0 1 2 3	Hayotim qiziqarli mashg'ulotlarga boy.
10. Hayotimni sarhisob qiladigan bo'lsam, uni sermazimun o'tgan deb baholardim.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotimni sarhisob qiladigan bo'lsam, uni mazmunsiz o'tgan deb ta'riflardim.
11. Agar tanlash imkonim bo'lgan-da edi, hayotimni qaytadan, o'zgacha qurgan bo'lardim.	3 2 1 0 1 2 3	Agar tanlash imkoniyatim bo'lsa ham, hayotimni hozir yashayotganimdek qayta yashardim.
12. Atrofimdagi dunyoga nazar tashlasam, u meni taxlika hamda sarosimaga soladi.	3 2 1 0 1 2 3	Atrofimdagi olam menda taxlika yoki sarosima hissini uyg'otmaydi.
13. Men so'zimning ustidan chiqadigan (gapi va amali bir) insonman.	3 2 1 0 1 2 3	Har doim ham gapimning ustidan chiqavermayman.
14. Mening fikrimcha, inson hayot yo'lini o'zi tanlash huquqiga ega	3 2 1 0 1 2 3	Mening fikrimcha, inson tabiiy imkoniyatlari va ma'lum sharoitlar ta'siri tufayli tanlash imkoniyatidan maxrum.
15. Men o'zimni maqsadga intiluvchan inson deb hisoblayman.	3 2 1 0 1 2 3	O'zimni maqsadga intiluvchan inson deb ayta olmayman.
16. Hayotimda hali o'z o'rim va aniq maqsadlarimni topmaganman.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotimda o'z o'rim va aniq maqsadlarga egaman.
17. Hayot haqidagi dunyoqarashlarim hali to'liq shakllanmagan.	3 2 1 0 1 2 3	Mening hayotdagi dunyoqarashlarim deyarli to'liq shakllanib bo'lgan.

18. Hayotda o'z o'nimni va qiziqarli maqsadlarimni topa olganman deb o'ylayman.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotda o'z o'nim va maqsadlarimni topishimga bazo'r ishonaman.
19. Hayotim o'z qo'limda va o'zim uni boshqara olaman.	3 2 1 0 1 2 3	Hayotim tashqi ta'sirlar ostida boshqariladi.
20. Kundalik yumushlarim menda zavq va qoniqish hissini tug'diradi.	3 2 1 0 1 2 3	Kundalik yumushlarim menda faqat noxushliklar va salbiy kechinmalarni tug'diradi.

Tomas so'rovnomasi № 1

- Bolaligimda biror narsaga ruxsat berishmasa, men
 - juda qayg'urib yig'lardim;
 - ba'zan qayg'urardim;
 - darrov tinchlanardim.
- Maktabda g'ashimga tegishsa, men
 - g'azablanardim;
 - bunga e'tibor bermasdim;
 - o'zimni panaga olardim.
- Bahslashayotgan kishilar davrasida men ko'pincha
 - ular bilan birga hayajonlanaman va o'z his-tuyg'ularimni ochiq ifoda etaman;
 - ularning gapiga aralashib, yarashtirishga urinaman;
 - gaplarini diqqat bilan tinglayman-u, ammo aralashmayman.
- Menga halaqit berib muhim ishdan chalg'itsalar,
 - achchig'lanaman;
 - g'ashimga tegsa ham, buni bildirmayman;
 - bunga ozni-ko'pmi vazmin yondashaman.
- Ishdagi omadsizliklarim alamini
 - deb juda ko'p qayg'uraman;
 - deb ko'pam qayg'urmayman;
 - darrov unutaman.
- Rahbar bilan suhbat chog'ida chiqqan nizo tufayli men
 - jizzakilashaman;
 - hayajonlanaman, ranjiyman;
 - rahbar kayfiyatiga moslashaman.

7. O'zimning eng orzu qilgan niyatlarimga erishar ekanman, atrofda gilarining.....
- a) xayrixohligini his etaman;
 - b) befarqligini sezaman;
 - v) yomon munosabatini fahmlayman.
8. Agar ko'pchilik insonlar menga qarshi bo'lsalar, men
- a) bu deb og'ir qayg'uraman;
 - b) hayajonlansam ham, o'zimni qo'lga olishga harakat qilaman;
 - v) bunga xotirjam munosabatda bo'laman.
9. Agar hamma menga qarshi chiqsa, men
- a) tushkunlikka uchrayman;
 - b) hayajonlansam ham, o'zimni qo'lga olaman;
 - v) qayg'uraman va natijada vazminlik bilan fikr yuritish qobiliyatimni yo'qotaman.
10. Kimdir bilan urushib qolsam, ko'pincha
- a) bundan tashvishlanib yuraman;
 - b) qayg'uraman, ammo bu ikkimizning muloqot qilishimizga halaqit bermaydi;
 - v) o'z his-tuyg'ularimga erk bermayman.
11. Raqibim barcha dalillarimni rad etsa, ko'pincha....
- a) ruhim tushib ketadi;
 - b) unchalik qayg'urmayman;
 - v) es-hushimni yo'qotmayman.
12. Kelajagim
- a) g'amgin
 - b) noaniq
 - v) baxtli bo'lib tuyuladi.
13. Agar menga adolatsizlik qilishsa, men....
- a) buni nihoyatda og'ir qayg'uraman;
 - b) qayg'uramanu, hech ham umidsizlanmayman;
 - v) haqiqatni qidirib ortiqcha kechinmalardan chalg'iyman.
14. Bahs chog'ida meni tushunmay qolsalar, ...
- a) o'zimni tuta olmayman;
 - b) hayajonlansam ham o'zimni idora qila olaman;
 - v) muammo mohiyatiga qaytib o'zimni tinchlantirishga urinaman.
15. Agar menga hamma narsada aybdorligimni ta'kidlasalar, men
- a) uzoq qayg'uraman;
 - b) qayg'uramanu, o'z xislarimni jilovlay olaman;
 - v) darrov tinchlanaman.

2-Tomas so'rovnomasi

1. Maktabda g'ashimga tegishsa, men

- a) xuddi shu tarzda javob qaytarardim;
- b) e'tibor bermasdim;
- v) o'zimni panaga olardim.

2. Bahslashayotgan kishilar davrasida bo'lganimda, ko'pincha men

- a) ularning gaplariga aralashaman va kimningdir tarafini olaman;
- b) ularni yarashtirish uchun gaplariga aralashaman;
- v) ularni diqqat bilan tinglaymanu aralashmayman.

3. Ishdagi omadsizliklarim alamini

- a) boshqa odamlardan olaman;
- b) hech kimdan berkitmayman va hamma bilan o'rtoqlashaman;
- v) o'zimda saqlayman.

4. O'zim orzu qilgan niyatlaringa erishar ekanman, atrofdagilarning.....

- a) dalda va tushunishini his etaman;
- b) ayrimlari meni qo'llasa, boshqalari xusumat qiladi;
- v) hasad qilishini sezaman.

5. Atrofimdagi insonlarda avvalo men

- a) afzalliklarini
- b) ham afzallik, ham kamchiliklarini
- v) kamchiliklarini payqayman.

6. Nizo yoki janjal chiqish ehtimoli paydo bo'lsa, men

- a) darhol bahs ga kirishaman;
- b) kayfiyatimga qarab ish tutaman;
- v) yuzaki bo'lsa ham murosaga kelaman.

7. Odamlar bilan muomalada bo'lganimda

- a) ularga doimo ishonqiramayman;
- b) sharoitga ko'ra ishonaman yoki shubhaga boraman;
- v) ularga doimo ishonch bildiraman.

8. Kishilar bilan muomalada bo'lganimda

- a) men ularga xush ko'rishim yoki yoqtirmasligimni aniq bildiraman;
- b) sharoitga ko'ra ba'zan o'z munosabatimni berkitaman, ba'zan buning

aksi;

- v) o'zimning salbiy munosabatimni yashiraman.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adler A. Praktika i teoriya individualnoy psixologii. – M.: 1995.
2. Alperovich V. Sotsialnaya gerontologiya. Rostov N/D, Feniks, 1997. – 576 s.
3. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. – M.: Aspekt-Press, 2003.
4. Gaziev E.G. Psixologiya vasshey shkoly. Tashkent, Universitet, 2006. – 132 s.
5. Gaziev E.G. Samoupravlenie uchebnoy deyatel'nostyu obuchayushixsya. Tashkent, Universitet, 2008. – 132 s.
6. Djakupov S.M. Psixologicheskaya struktura protsessa obucheniya. Almaty, 2004. – 312 s.
7. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya. – M.:1999.
8. Kondrateva S.V. Pedagogicheskaya i vozrastnaya psixologiya. – Grodno, 1996.
9. Maslou A. Motivatsiya i lichnost. SPb, 1999.
10. Petrovskiy V.A. Lichnost v psixologii. Rostov N/D, 1996. – 512 s.
11. Rean A.A., Kolominskiy Ya.L. Sotsialnaya pedagogicheskaya psixologiya. SPb, 1999.
12. Rean A.A. Psixologiya lichnosti. – M.: AST; SPb.: Praym–Evroznak, 2007.
13. Rogov Ye.I. Emotsii i volya. – M.: Vldos, 2001.
14. Rudenskiy Ye.V. Sotsialnaya psixologiya. – Moskva – Novosibirsk, 1998. – 224 s.
15. Rybalko Ye.V. Vozrastnaya i differentsialnaya psixologiya. – L.: 1990.
16. Slobodchikov V.I., Isaev Ye.I. Psixologiya cheloveka. – M.: 1995.
17. Stolyarenko L.D., Samygin S.I. Sotsialnaya psixologiya. Rostov N/D, 2009. – 251 s.
18. Feldshteyn D.I. Psixologiya stanovleniya lichnosti. – M., 1994.
19. Xoll K., Lindsey G. Teorii lichnosti. – M., 1999.
20. Xel L., Zigler. Teorii lichnosti. SPb, 1997.
21. Erikson E. Identichnost: yunost i krizis. – M.: 1996.
22. G'oziev E. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). Toshkent, "O'qituvchi", 1994. – 224 b.
23. G'oziev E. Pedagogik psixologiya asoslari. Toshkent, Universitet, 1997. – 80 b.
24. G'oziev E. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi. Toshkent, Universitet, 2003. – 124 b.
25. G'oziev E. Oliy maktab psixologiyasi. Toshkent, 2006. – 164 b.
26. G'oziev E. Psixologiya tarixi sahifalari. Toshkent, "Fan", 2006. – 74 b.
27. G'oziev E. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2010. – 544 b.

Soʻz boshi.....	3
Birinchi bob. Ontogenez psixologiyasi fanining vazifalari va tadqiqot metodlari.....	5
1.1. Ontogenez psixologiyasi fanining vazifalari va ahamiyati	5
1.2. Ontogenez psixologiyasi fanining prinsiplari va ilmiy tadqiqot metodlari.....	9
Ikkinchi bob. Ontogenez psixologiyasining rivojlanish bosqichlari.....	26
2.1. Jahon psixologlari asarlarida yosh davrlari muammosi	26
2.2. Ontogenez davrlarini tabaqalash nazariyalari	29
2.3. Ontogenez psixologiyasiga yangicha yondashish	39
2.3.1. Komil insonning psixologik tuzilmasi	39
2.3.2. Metodikaning mohiyati	44
2.3.3. Komil insonni baholash metodikasi	47
2.3.4. Shaxsni oʻrganish soʻrovnomasi	53
Uchinchi bob. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi	64
3.1. Chaqaloqlik davrining psixologik xususiyatlari	64
3.2. His-tuygʻuning oʻsishi (jonlanish).....	72
3.3. Goʻdaklik davrining psixologik xususiyatlari. Goʻdak va muloqot.....	74
3.4. Goʻdakda muloqot koʻlamining kengayishi va nutqning vujudga kelishi	82
3.5. Ilk bolalik davridagi psixik oʻsish	86
3.6. Ilk bolalik davrida nutqning oʻsishi	90
3.7. Maktabgacha yoshdagi bolalar oʻsishining umumiy shart-sharoitlari	93
3.8. Maktabgacha yosh davrida oʻyinning takomillashuvi	105
3.9. Bolaning psixik oʻsishida oʻyinning ahamiyati	109
Toʻrtinchi bob. Kichik maktab yoshidagi oʻquvchilarning psixologik xususiyatlari	112
4.1. Kichik maktab yoshidagi oʻquvchilar psixikasiga umumiy tushuncha	115
4.2. Oʻquvchilarning anatomik-fiziologik xususiyatlari	116
4.3. Taʼlim va shaxs	119
4.4. Kichik maktab yoshidagi oʻquvchilar tafakkuri xususiyatlari	128
4.5. Birinchi sinf oʻquvchilarining tafakkuri	128
4.6. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida axloqiy tushunchalarning tarkib topishi	130
4.7. Boʻsh oʻzlashtiruvchi oʻquvchilar tafakkuri	134
4.8. Olti yoshlilarning psixologik xususiyatlari	140
Beshinchi bob. Oʻsmirlar psixikasi	143

5.1. O'smirlar to'g'risida umumiy tushuncha	143
5.2. O'smirlarning biologik o'sishi	146
5.3. Akseleratsiya nazariyalari	147
5.4. O'smirlar yoshida shaxsning shakllanishi	151
5.5. O'smirlarning aqliy kamoloti	153
5.6. Tarbiyasi qiyin o'smirlar	155
5.7. O'smirlar tafakkurining o'sishi	159
Oltinchi bob. Ilk o'spirinlik yoshining psixologik xususiyatlari....	172
6.1. Ilk o'spirinlik yoshida shaxsning kamol topishi.....	173
6.2. Ilk o'spirinlar aql-idrokining xususiyatlari	177
6.3. Ilk o'spirin va kasb tanlash	180
6.4. Ilk o'spirinlarning turmush haqidagi tasavvurlari.....	184
6.5. Ilk o'spirinlik davrining o'ziga xos xususiyatlari	187
6.6. Ilk o'spirinlar tafakkurining o'sishi	195
Yettinchi bob. O'spirinlik davrining psixologik xususiyatlari	205
7.1. Talabalarning psixologik xususiyatlari	205
7.2. Talabalar o'quv faoliyatining xususiyatlari	208
7.3. Ta'limdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish	210
7.4. Talaba shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tekshirish.....	212
7.5. O'qituvchi va talabaning hamkorligi – ta'lim samaradorligining muhim omili sifatida	218
7.6. Talabalar hayoti va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar..	220
7.7. Talaba e'tiqodi, dunyoqarashi, o'zini o'zi nazorat qilishi.....	223
Sakkizinchi bob. Yetuklik davrining psixologik xususiyatlari.....	227
8.1. Yoshlik davri va uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.....	227
8.2. Yetuklik davrining birinchi bosqichidagi shaxsning psixologik xususiyatlari	230
8.3. Yetuklik davrining ikkinchi bosqichidagi shaxsning psixologik xususiyatlari	232
To'qqizinchi bob. Psixogerontologiya – keksalik psixologiyasi	234
9.1. Psixogerontologiya haqida umumiy tushuncha	234
9.2. Biologik keksayish	236
9.3. Keksayish davridagi shaxs psixologiyasi	238
9.4. Keksalik davridagi shaxsning psixologik xususiyatlari.....	240
9.5. Uzoq umr ko'ruvchilarning psixologik xususiyatlari.....	242
Ilovalar.....	245
Foydalanilgan adabiyotlar.....	285
Mundarija.....	288

Ergash G'oziev

Ontogenez psixologiyasi

O'quv qo'llanma

Toshkent - "NIF MSH" - 2020

Muharrir

Bakirov N. F.

Texnik muharrir

Vahobova D.A.

Bosishga 20.12.2020. da ruxsat etildi.

Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturasida.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 18. Nashr bosma tabog'i 18.

Adadi 300 nusxa.

"NIF MSH" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-uy.

ISBN 978-9943-7011-4-4

